

Biblioteka »TAJNE SILE«

Redakcija

Bruno Amerl, Marijan Barišić, Vojmir Kljaković,
Omer Lakomica, Ružica Kralj, Đorđe Ličina,
Konstantin Miles, Jagoda Zelić-Rukavina

Urednik

Jagoda Zelić-Rukavina

Likovna oprema
Vesna Dubravčić

**Radoje Pajović * Dušan Željeznov
Branislav Božović**

**PAVLE DURIŠIĆ
LOVRO HACIN
JURAJ ŠPILER**

CP

**CENTAR ZA INFORMACIJU I PUBLICITET
Zagreb, 1987.**

»TRAGOM IZDAJE I ZLOČINA«

Redakcijski odbor

**Bruno Amerl, Marijan Barišić, Vojmir Kljaković,
Đorđe Ličina, Branko Nardelli, Darko Stuparić,
Jagoda Zelić-Rukavina**

Radoje Pajović

PAVLE ĐURIŠIĆ

Recenzenti
Đuro Vujović
Petar Kačavenda

Nijedna okupirana zemlja u drugome svjetskom ratu nije imala toliko kvislinških vođa, ni toliko vođa drugih suradnika okupatora koliko ih je bilo u Jugoslaviji.

PREDGOVOR

Iako su o pojavi četništva ispisane mnoge stranice, ono i danas, gotovo pola vijeka od početka ratnog vrtloga, izaziva i plijeni pažnju ne samo znanstvene javnosti. Teško je tvrditi koji su razlozi povećana zanimanja za ovaj pokret čija je bit i kontrarevolucionarna narav već odavna, argumentirano potvrđena i dokazana. Historijska distanca, dakako, čini svoje, a historiografska znatiželja otkriva uvijek po neki novi detalj, koji može baciti više svjetla na razumijevanje složenih i dramatičnih, a iznad svega krvavih četrdesetih godina. U tim pokušajima i željama za iznalaženjem što potpunije i cjelovitije istine o vremenu u kojem su se tako snažno iskazale sve suprotnosti starojugoslavenskog režima, učinjeno je do danas mnogo vrijednih istraživačkih posla. Autentična kazivanja, otkrivanje novih dokumenata i ostale povijesne građe, učinili su da nam slika tih teških i dramatičnih dana bude bliža i jasnija. Ali protok vremena nosi uvijek i onu opasnost da se određeni događaji i pojave relativiziraju, pa im se s distance od tri, četiri ili pet desetljeća pokušava dati i nešto drugačiji predznak. Dakako, u takvim pokušajima najčešće je po srijedi težnja za nečim što je izvan povijesne istine.

Takva sudbina nije mimoišla ni četnički pokret koji je i inače, sam po sebi dovoljno kontroverzan. Otuda se danas četništvu, kroz opise nekih pojava, događaja i ličnosti u njemu, pokušavaju dati drugačiji predznaci i atributi. Javljaju se autori, najčešće napajani na izvorima četničke ideologije, ali i vođeni vlastitim interesima i računicama, pokušavajući na izdajništvo Draže Mihailovića stavljati masku rodoljublja, a četnički pokret prikazati kao općenarodni i antifašistički. Tako Draža Mihailović, njegovi četnici i sljedbenici dobivaju neki novi aureol iza kojeg se gubi njihovo izdajstvo, njihov anti-komunizam, njihova kolaboracija s Talijanima, Nijem-

cima i drugim kvislinškim formacijama. Pročetnički usmjereni autori, te, davno spoznate istine, guraju negdje na margine ratnog vihora, a u prvi plan izbacuju teze o tome kako je četnički pokret prva gerila u Evropi. Sve to dokumentima usprkos!

Kronika Radoja Pajovića o Pavlu Durišiću, komandantu Limsko-sandžačkih četničkih odreda, svojevrsno je svjedočanstvo o četništvu uopće. Iako se autor bavi ličnošću jednog od najistaknutijih četničkih vođa i djelovanjem njegovih odreda, on baca i svjetlo na četništvo uopće, na njegovu prirodu, bit i opredjeljenja. U tom kontekstu posebno su značajne instrukcije koje je Draža Mihailović dao svojim komandantima u Crnoj Gori, i iz kojih se jasno vide ciljevi kojima su se četnici vodili. Instrukcije pokazuju kako bi trebala izgledati buduća država. U njoj nema mjesta za »narodne manjine i nenacionalne elemente«. Osnovna je ambicija »stvaranje velike Jugoslavije i u njoj velike Srbije, etnički čiste u granicama Srbije, Crne Gore, Bosne, Hercegovine, Srijema, Banata i Bačke. Mihailovićevo opredjeljenje je monarhija pod žezlom Petra II, a glavni neprijatelj kojeg nesmiljeno treba uništiti partizani i narodnooslobodilački pokret. Da bi se ti ciljevi ostvarili treba čistiti Sandžak od albanskog i muslimanskog stanovništva, a Bosnu od Muslimana i Hrvata«. Ne treba biti posebno vidovit pa shvatiti koliko su takav program i instrukcije bili podloga za zločine i strahote koje su četnici ostavljali svuda gdje su se pojavljivali. O njima govori i Radoje Pajović u ovoj knjizi.

Pa, ipak, i u toku rata, a, kako se pokazuje, i danas, još uvijek ima onih koji zanemaruju tu kontrarevolucionarnu prirodu četništva i njegovih vođa. Sve to usprkos jasno izraženom stavu, što ga citira i Radoje Pajović, da »sa komunistima partizanima ne sme biti nikakve saradnje, jer se oni bore protiv dinastije, a za ostvarenje socijalne revolucije, što nikad ne sme biti naš cilj, jer smo mi jedino i isključivo borci za kralja i otadžbinu i slobodu naroda«. Iz ovih nekoliko natuknica jasno se nazire koji je i kakav »prvi gerilski pokret u Evropi«, koliko je zapravo bio nenarodan i u biti antidemokratski. Kad je riječ o četništvu možda je najuputnije citirati prof. dr Jovana Marjanovića koji u svojoj knjizi »Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca«, ovako oslikava taj pokret:

»Ko je iole dolazio u dodir sa četničkim pokretom Draže Mihailovića neposredno u toku rata ili posredno putem proučavanja dokumenata i literature morao je zapaziti veoma izraženu četničku ambivalentnost. Tu

se spajaju 'nespojive' stvaripatriotizam i izdaja naroda, težnja za spasavanjem naroda od 'biološkog uništenja' (kako su govorili) i masovni pokolji tog istog naroda, junaštvo i krajnji kukavičluk, kruta vojnička disciplina i potpuna razularenost, prijateljstvo prema članicama antihitlerovske koalicije uz istovremenu saradnju sa silama Osovine itd

Tu naoko proturječnu narav četništva opisao je i Radoje Pajović pa je stoga i ovaj njegov rad dobrodošao u otklanjanju mogućih zabluda.

NAJPRIJE U USTANKU, A POTOM NEPRIJATELJ USTANKA

Pavle Durišić bio je izrazito proturječna ličnost. Kao oficir, pripremao se braniti svoju domovinu od stranih zavojevača, a postao je suradnikom okupatora. Učestvovao je u trinaestojulskom ustanku crnogorskog naroda, koji je protiv talijanskog okupatora organizirala i predvodila KPJ. Zatim je prešao u tabor kontrarevolucije, postao ljutim neprijateljem narodnooslobodilačkog pokreta i završio rat kao jedan od najvećih ratnih zločinaca u Crnoj Gori. Protiv Talijana borio se dva puta — najprije u kratkotrajnom aprilskom ratu, zatim u trinaestojulskom ustanku, a ne mnogo kasnije postao je njihovim vjernim suradnikom. Uoči bitke na Sutjesci Nijemci su ga uhapsili kao mogućeg protivnika i internirali, a pola godine kasnije surađuje s njima i u znak priznanja za borbu protiv jedinica NOVJ dobiva od Hitlera Orden željeznog križa.

Dražo Mihailović bira ga za suradnika još u listopadu 1941. i proglašuje ga jednim od svojih najhrabrijih i najsposobnijih komandanata, što je zaista i bio. Tri puta ga unapređuje, nekoliko puta odlikuje, a u proljeće 1945. organizira na njega atentat i konačno se s njim razilazi. Za vrijeme ustanka bori se protiv crnogorskih separatista pod zastavom KPJ, a kasnije surađuje sa separatistima protiv NOP-a i KPJ. Ponovno, no ne zadržavajući, protiv separatista razvija bjesomučnu propagandu. Nakon razlaza s Dražom Mihailovićem postaje operativnim komandantom Crnogorske narodne vojske pod vrhovnom komandom Sekule Drljevića, najekstremnijeg crnogorskog separatista. Istovremeno bio je bliski prijatelj Draže Mihailovića i Milana Nedića, obojica ga u isto vrijeme unapređuju (u čin potpukovnika), bliski je suradnik Dimitrija Ljotića, a britanska služba SOE kombinirala je da Durišić zamijeni Dražu Mihailovića na kormilu četničke organizacije. U lipnju 1942. surađuje

je s ustašama u rajonu Foče, a potkraj travnja 1945. ustaše su ga u Jasenovcu pogubile.

Obitelj Durišić potječe iz Lješaanske nahije. Bila je poznata po valjanim domaćinima i dobrim ratnicima. Na početku ovog stoljeća Pavlov otac Ilija preselio se u Podgoricu (Titograd), gdje je u Staroj Varoši kupio kuću i osnovao obitelj. Tu je 9. srpnja 1909. rođen Pavle. Osnovnu školu i nižu gimnaziju završio je u Podgorici. Budući da je rano ostao bez oca, preselio se u Berane (Ivangrad), gdje je živio njegov ujak Petar Radović, sudac, inače četnik iz odreda vojvode Vuka, koji je preuzeo brigu o Pavlovu daljnjem školovanju i izdržavanju. Durišić je u Beranama upisao učiteljsku školu i pohađao je gotovo dvije godine. Boravak i školovanje u Beranama emotivno su ga vezali za ovaj grad, što će na neki način presudno utjecati na njegov životni put. Tu, u kući svog ujaka, stekao je prve informacije o četništvu, što je vjerojatno pridonijelo napuštanju ideje o prosvjetiteljskom pozivu. Pri kraju druge godine provedene u učiteljskoj školi prešao je u gimnaziju. Završivši sedmi razred gimnazije, stupio je u 55. klasu Vojne akademije (1927. godine), iz koje izlazi 1930. godine kao pješadijski potporučnik. Prve godine službovanja proveo je u Sarajevu, najprije u 10. pješadijskom puku, zvanom Takovski, a zatim u Pješadijskoj oficirskoj školi. U Sarajevu je ostao do 1934. godine. Tada, na vlastitu molbu, prelazi u Berane, najprije kao komandir voda, a nakon položenog kapetanskog ispita kao komandir Prve čete 48. pješadijskog puka. Na dan ulaska talijanskih trupa u Albaniju, 7. travnja 1939. godine, Durišić sa svojom četom odlazi u Plav, u neposrednu blizinu albanske granice, gdje dobiva zadatak da organizira obavještajnu službu. S tim ciljem uspostavlja vezu s određenim ljudima u Albaniji i organizira nekoliko obavještajnih točaka. Tada uspostavljene Durišićeve veze nisu mnogo pomogle vojsci Kraljevine Jugoslavije u obrani zemlje od fašističke agresije, koja je odande prijetila. Međutim, dobro će doći četničkoj organizaciji Draže Mihailovića i Durišiću osobno, prilikom kontakata s vođama kontrarevolucije u Albaniji radi suradnje u borbi protiv snaga narodnooslobodilačkih pokreta u našoj zemlji i Albaniji. Prilikom školovanja u Vojnoj akademiji, a kasnije kao oficir vojske Kraljevine Jugoslavije, Durišić se odgajao u duhu tradicija velikosrpske buržoazije. To je bilo vrijeme ne samo nacionalne neravnopravnosti nego i nacionalne netrpeljivosti, vrijeme progona revolucio-

narnog radničkog pokreta, kada je Komunistička partija Jugoslavije bila u dubokoj tajnosti, izvan zakona, vrijeme kada je jugoslavenska buržoazija smatrala da joj veća opasnost prijeti od komunista i revolucionarnog pokreta nego od fašizma. Prirodno da je takav odgoj morao utjecati na mladog Durišića, oficira od karijere, koji je bio oruđe vladajuće klase kojoj po porijeklu nije pripadao, ali jest po pozivu koji je odabrao.

Kada se Durišić vratio u Berane, politička situacija u našoj zemlji, kao — uostalom — u cijelom svijetu, bila je vrlo složena. To je bilo neposredno nakon pobjede nacizma u Njemačkoj i Hitlerova dolaska na vlast, vrijeme kada je opasnost od fašizma zaprijetila čitavom naprednom čovječanstvu. Pogibija kralja Aleksandra još je viša zaoštrila društveno-političku napetost u našoj zemlji. Vodstvo Jugoslavije sve se više udaljavalo od dotadašnjih tradicionalnih saveznika, a približavalo fašističkim silama — Italiji i Njemačkoj, podređujući tim odnosima i nacionalnu ekonomiju. Jugoslovenska radikalna zajednica (JEREZA) kao vladajuća stranka na unutaršnjem planu, sve je više težila fašizaciji zemlje. Poslije smrti kralja Aleksandra režim diktature postao je nešto blaži, ali prije svega prema građanskim strankama, koje su zavođenjem šestojanuarske diktature stavljene izvan zakona, ali su sve ustanove i zakoni diktature ostali na snazi do aprilskog sloma. Prema revolucionarnom pokretu vladajući se režim i dalje odnosio ne samo okrutno nego je tražio i nove oblike, po ugledu na fašističke zemlje. Odnos vladajućeg režima prema revolucionarnom pokretu bio je okrutniji što je taj pokret više jačao. Međutim, od sredine tridesetih godina revolucionarni je pokret slijedio svoje prirodne tokove razvitka, koje buržoazija nije mogla spriječiti niti zaustaviti ikakvim sredstvima. Komunistička partija Jugoslavije uspjela je prebroditi krizu u koju je zapala prvih dana šestojanuarske diktature, organizacijski se sredi-la, raskinula sa svojom političkom začahurenošću i počela se baviti problemima najširih slojeva društva. Ona usvaja Ursove sindikate, prodire na selo, a u nacionalnom pitanju otcjepljuje se od ustaljenih shema Kominterne i poduzima odlučan korak u rješavanju nacionalnog pitanja unutar Jugoslavije. Jugoslavenski komunisti preuzimaju vodstvo u nacionalno revolucionarnim pokretima i suzbijaju ideologije raznih građanskih stranaka. Kada je fašistička opasnost zaprijetila da ugrozi i Jugoslaviju, KPJ je povelu široku akciju za stvara-

nje Narodnog fronta oslobođenja, kao dijela svjetskog demokratskog pokreta za borbu protiv fašizma, poduzimajući sve mjere da tim pokretom riješi — osim nacionalnog pitanja — i ostala aktualna politička, socijalna, ekonomska i druga pitanja koja su nagrizala državni organizam Kraljevine Jugoslavije. Približavanjem drugoga svjetskog rata, opasnost od fašističke agresije postajala je sve veća. Stoga je KPJ, osobito od dolaska Josipa Broza Tita na njezino čelo, riječju i djelovanjem posvećivala posebnu pažnju obrani zemlje. Partija je, međutim, uspješnu obranu od vanjske agresije dovodila u tijesnu vezu s uspješnim rješavanjem nacionalnog, socijalnih i drugih aktualnih pitanja na unutarnjem planu, oslanjajući se na Sovjetski Savez u vanjskoj politici.

Aktivnost KPJ u Crnoj Gori na stvaranju Crnogorskog narodnog fronta oslobođenja pretvorila se u široki protufašistički pokret crnogorskog naroda.

Svoju široku aktivnost na tom planu Partija je u Crnoj Gori započela sredinom 1935. godine održavanjem brojnih narodnofrontovskih zborova. Te su godine formulirana i osnovna načela pokreta. Potpuniju platformu za suradnju svih demokratskih snaga u Crnoj Gori Partija je donijela potkraj 1937. godine. U njoj su, u 37 točaka, formulirana najbitnija politička, ekonomska, tzv. seljačko-radnička i ostala socijalna i kulturna pitanja od životnog interesa za crnogorsko društvo. U platformi se zahtijeva:

— raspuštanje Skupštine i Senata te raspisivanje tajnih izbora za ustavotvornu skupštinu,

— donošenje novog ustava koji će garantovati ravnopravnost svim narodima i nacionalno-istorijskim individualitetima u Jugoslaviji,

— puna ravnopravnost Crne Gore sa ostalim jedinicama u okviru Jugoslavije,

— politika međunarodnog mira, savez sa svim demokratskim državama koje se bore protiv fašizma i neodložno uspostavljanje diplomatskih odnosa sa Sovjetskim Savezom,

— ukidanje zakona i suda za zaštitu države i svih drugih reakcionarnih zakona donesenih poslije 1929. godine,

— opšta amnestija svih političkih osuđenika, narodnih boraca i žrtava fašizma,

— puna sloboda štampe, zbora i dogovora, slobodno političko organizovanje svih partija i sindikalnih organizacija na demokratskoj osnovi.

— suzbijanje i rasturanje svih fašističkih i terorističkih organizacija u zemlji.

Ovaj dokument nazvan je općenarodnim programom, što se donekle vidi i iz njegova naslova — Platforma za saradnju svih Crnogoraca za demokratiju i ravnopravnost Crne Gore u Jugoslaviji. Ovim programom Partija je pozvala sve Crnogorce protivnike šestojanuarske diktature, bez obzira na raniju stranačku pripadnost, da surađuju u ostvarenju bilo koje od navedenih točaka.

Što se drugi svjetski rat više približavao, Partija se u Crnoj Gori energičnije zauzimala za rješenje crnogorskog nacionalnog pitanja. Neposredno uoči rata, na Četvrtom plenumu PK KPJ za Crnu Goru, ocijenjeno je da je akciono geslo crnogorske partijske organizacije — isticanje nacionalnog pitanja i borba za ravnopravnost naroda Jugoslavije, borba za ravnopravnost Crne Gore u Jugoslaviji, za crnogorsku narodnu skupštinu, za demokratsko opredjeljenje naroda Boke, Sandžaka, Metohije i Kosova.»Partijske organizacije ne smiju propuštati ni jednu akciju a da to pitanje ne istaknu« — pisalo je u zaključcima Četvrtog plenuma. Međutim, crnogorski komunisti bili su prinuđeni da se ograde od separatističkih težnji nekih građanskih snaga, pa su u jednom proglasu iz 1939. godine istakli: »Crna Gora može biti slobodna samo u slobodnoj, demokratski uređenoj i nezavisnoj Jugoslaviji. Sudbina Crne Gore nerazdvojno je vezana za sudbinu Hrvatske, Srbije, Makedonije, Slovenije i Bosne i Hercegovine. Samo u zajedničkoj borbi crnogorskog naroda i ostalih naroda Jugoslavije moguće je izvojevati da Crna Gora, kao i ostale naše pokrajine, bude slobodna i ravnopravna jedinica i da živi slobodnim nacionalnim životom u okviru državne zajednice Jugoslavije.«

Ovim političkim programom uspjela je KPJ u Crnoj Gori okupiti i mobilizirati gotovo sve slojeve crnogorske narodne omladine (studentske, srednjoškolske, seoske i radničke), siromašno seljaštvo, radničku klasu, napredne žene, lijevo orijentirane intelektualce i stanovit broj demokratski usmjerenih građanskih političara. Tako je Komunistička partija u Crnoj Gori postala uoči drugoga svjetskog rata najutjecajnija politička snaga. Svojom aktivnošću na obrani integriteta države uoči rata i za aprilskog rata, kada je ulagala krajnje napore da održi moral vojske, Partija je još više ojačala ugled, dok je odgovornost za aprilsku katastrofu pala ne samo na državni i politički vrh nego i na oficirski zbor.

Napori komunista i pojedinačni otpori nisu mogli spriječiti kapitulaciju vojske Kraljevine Jugoslavije. Nakon ulaska okupacijskih trupa došlo je do općeg rasula u zemlji — kako u vojsci, tako i u društveno-političkom i ekonomskom životu.

Talijanski okupator pristupio je uspostavljanju građanske i vojne okupacijske vlasti. Za područje Crne Gore uspostavljen je potkraj travnja 1941. Civilni komesarijat (sa sjedištem na Cetinju), koji je bio podređen talijanskoj komandi oružanih snaga Albanije, a u drugoj polovici svibnja Civilni je komesarijat preimenovan u Visoki komesarijat (kao najvišu okupacijsku vlast), koji je bio podređen Ministarstvu vanjskih poslova Italije. Uz pomoć civilnih delegata (komesara), koje je postavio po kotarevima, okupator je preuzeo građansku vlast u cijeloj Crnoj Gori. Uspostavljanje vojne okupacijske vlasti povjereno je talijanskoj diviziji Messina, koja je za tu priliku pojačana s nekoliko legija »crnih košulja«, jedinicama granične i financijske straže te specijalnim karabinijerskim i motociklističkim jedinicama, dok su se u Crnogorskom primorju nalazile jedinice ratne mornarice. U svim većim mjestima uspostavljeni su vojni garnizoni i komande mjesta, a u manjima karabinijerske i žandarmerijske stanice. Okupator je sekvestrirao sva državna i privatna poduzeća, a upravu nad njima prenio na svoje funkcionare. U uspostavljanju okupacijskog sistema okupator je pristupio komadanju crnogorskog teritorija — Boka Kotorska je anektirana, a Ulcinj s okolicom, dio podgoričkog okruga (Tuzi s okolicom), Plav, Gusinje i Rožaje s okolicom, kao i Metohija, pripojeni su talijanskom protektoratu, tzv. Velikoj Albaniji.

Prilikom uspostavljanja svoje vlasti okupator se oslonio na aparat vlasti Kraljevine Jugoslavije, u prvom redu na žandarmeriju i policiju, koje je stavio pod svoju komandu, dok je za svoje političke kombinacije našao oslonac u separatističkom dijelu vodstva i pripadnika Crnogorske federalističke stranke. Talijanski okupator došao je u Crnu Goru s pripremljenim planom. Naime, želio je da od Crne Gore napravi protektorat po ugledu na Albaniju, pa je čitavu politiku vodio u tom smjeru. Okupator je od samog početka vodio propagandu o svojoj »oslobodilačkoj« misiji i o restauraciji crnogorske države. Svakodnevno se propagirala »sudbinska povezanost« Crne Gore s Italijom, njihove tisućljetne kulturne veze, rodbinske veze talijanske i bivše crnogorske dinastije. U skladu sa svojom propagandom, okupator se odnosio blagonaklono prema narodu, nije ga progno-

nio, nastojao je da zbrine velik broj izbjeglica koje su se vraćale iz Metohije i s Kosova, Vojvodine i drugih krajeva Jugoslavije, a siromašnim obiteljima osigurao je opskrbu pod povoljnim uvjetima. Iz talijanskih zarobljeničkih logora ubrzo su oslobođeni mnogi Crnogorci, ratni zarobljenici, među kojima je bilo i oficira. Sve je to trebalo prikazati talijanske »dobre namjere« prema Crnoj Gori. Čak ni prema komunistima nisu poduzimali neke posebne mjere, sve do nacističkog napada na Sovjetski Savez.

Za razliku od vodstva građanskih partija (osim Crnogorske federalističke stranke) i njihovih pristalica, koji su se prema mjerama okupatora držali pasivno, KPJ je sačuvala organizacijsko jedinstvo i nije priznavala komadanje državnog teritorija. Od prvih dana okupacije pripremala se za oružani otpor. U skladu s generalnom linijom KPJ, crnogorska partijska organizacija odmah je počela organizirano djelovati. U selu Veljem Brdu kod Podgorice (Titograd) održan je 24. travnja 1941. prošireni sastanak PK KPJ, na kojem je odlučeno da odmah počnu pripreme za oružanu borbu protiv okupatora. Tom je prilikom osnovana Komisija za prikupljanje oružja i drugog ratnog materijala, a za njezina rukovodioca određen je organizacioni sekretar PK KPJ (Blažo Jovanović). Uskoro se pristupilo formiranju vojnih komisija pri mjesnim (okružnim) komitetima Partije, koje su također imale zadaću da prikupljaju oružje i da ga uskladište na sigurnom. Neposredno uoči ustanka vojne su komisije preimenovane u vojne komitete, koji su bili zaduženi za rukovođenje oružanim akcijama.

Pripremajući se za pokretanje oružane borbe protiv okupatora, KPJ je nastojala prije svega ojačati vlastite redove primanjem novih članova i organizacijski ih učvrstiti. Tako je, povratkom partijskih aktivista iz drugih krajeva Jugoslavije i ulaskom novih članova, crnogorska partijska organizacija brojčano narasla sa 1200 članova, koliko je imala za aprilskog rata, na oko 1800 članova uoči ustanka, dok se broj članova SKOJ-a povećao sa 3000 na oko 5000 članova.

Usporedno s formiranjem vojnih komisija i organizacionim jačanjem, Partija je, počev od svibnja, pristupila osnivanju udarnih grupa, tj. manjih oružanih jedinica. One su trebale poslužiti kao jezgra oružanih snaga za borbu protiv okupatora, a bile su sastavljene pretežno od članova KPJ i SKOJ-a te ljudi bliskih Partiji.

Uoči ustanka, udarne su *grupe* preimenovane u gerilske odrede, a bilo ih je 285 otprilike sa 6000 boraca. Međutim, broj boraca s kojima je Partija računala bio je i dvostruko veći, ali ih iz konspirativnih razloga nije uključivala u udarne grupe.

U toku priprema za oružanu borbu protiv okupatora Partija je izgrađivala i svoju političku platformu. U tom pogledu oslanjala se na već izgrađenu tradiciju Narodnog fronta oslobođenja iz međuratnog razdoblja. Pri tome je majsko savjetovanje KPJ u Zagrebu upozorilo na nužnost da se partijske organizacije povežu s pripadnicima građanskih partija i svim onim građanskim snagama koje pokazuju spremnost da se bore protiv okupatora. Pripadnici građanskih stranaka uglavnom su se držali poruka emigrantske vlade koje je emitirao Radio-London: da još nije vrijeme i da treba čekati na njihov poziv. Zato su najčešće odbijali suradnju s Komunističkom partijom u pripremama ustanka, unaprijed prebacujući na nju odgovornost za posljedice koje bi mogle nastati. Rukovodstvo ustanka pridavalo je posebnu pažnju oficirima vojske Kraljevine Jugoslavije, kojih je u Crnoj Gori u vrijeme ustanka bilo oko četiri stotine. Za razliku od građanskih političara, oficiri su u priličnom broju takvu suradnju prihvatili. Pojedini aktivnim i rezervnim oficirima povjereno je da rukovode obukom u udarnim grupama, odnosno gerilskim odredima, koji su okupljali brojnu omladinu što nije znala rukovati oružjem. U krajevima gdje je odaziv oficira bio veći primali su ih u vojne komitete, zadaća kojih je bila da rukovode vojnim operacijama. Tako je, na primjer, bilo u beranskom i andrijevičkom okrugu. U Vojnom komitetu za beranski srez uoči ustanka nalazila su se dva oficira, a kada je ustanak počeo, primljena su još tri. Najistaknutiji među njima bio je kapetan prve klase Pavle Durišić. U Vojnom komitetu za andrijevički srez bilo je šest oficira, među kojima i generalštabni major Dorđije Lašić. U ustanku su sudjelovali i drugi oficiri, kojima je povjereno da rukovode vojnim operacijama. Tjedan dana nakon izbijanja ustanka osnovana je Privremena vrhovna komanda nacionalno-oslobodilačkih trupa za Crnu Goru, Boku i Sandžak, u koju su ušla dva oficira, i to: generalštabni kapetan prve klase Arso Jovanović, kome je povjerena dužnost komandanta, i pukovnik Bajo Stanišić, koji je postao član toga najvišeg političkog i vojnog rukovodstva ustanka.

Usprkos rezerviranom pa čak i neprijateljskom stavu najvećeg dijela građanskih političara i prilično nepovoljnoj međunarodnoj situaciji, kada su njemačke trupe već bile prodrle nekoliko stotina kilometara u dubinu sovjetskog teritorija, u Crnoj Gori je 13. srpnja 1941, pod rukovodstvom KPJ, otpočeo ustanak protiv okupatora. Iako je rukovodstvo KPJ planiralo da se u početku borba protiv okupatora ograniči na manje akcije gerilskog karaktera, usmjerene na karabinijerske i žandarmerijske stanice, manje okupatorske kolone, PTT komunikacije i ceste, ustanak je odmah poprimio općenarodni karakter. Od 417.000 stanovnika, koliko ih je Crna Gora tada imala, oko 32.000 ljudi neposredno je sudjelovalo u ustanku. Ustanak je obuhvatio cijelu Crnu Goru, osim krajeva koji su bili pripojeni tzv. Velikoj Albaniji. Za samo desetak dana oslobođeni su Danilovgrad, Kolašin, Berane (Ivangrad), Andrijevića, Bijelo Polje, Šavnik, Žabljak i mnoga druga mjesta, zapravo oslobođena je čitava unutrašnjost Crne Gore, osim Cetinja, Podgorice (Titograd), Nikšića, Pljevalja, Njeguša i Vilusa te uskog primorskog pojasa od Ulcinja do Bara i Boke Kotorske. Okupator je imao 735 mrtvih, oko 1120 ranjenih i oko 3000 zarobljenih vojnika i oficira, dok je na ustaničkoj strani 125 boraca bilo izbačeno iz stroja (72 mrtva i 53 ranjena).

Na oslobođenom teritoriju ukinuta je okupacijska vlast, kao i organi domaće vlasti, koji su se bili stavili na službu okupatoru. Cjelokupnu vlast privremeno je preuzela ustanička Privremena vrhovna komanda, koja je izdala direktivu da se na oslobođenom teritoriju izaberu privremeni organi nove ustaničke vlasti, a u vojnim jedinicama politički organi (politički komesari*). Privremena vrhovna komanda tom je prilikom izdala saopćenje o načinu izbora privremenih organa vlasti, koji se trebao provesti na delegatskom načelu. Pravo da biraju i da budu birani dobili su svi građani, muškarci i žene, stariji od 18 godina, bez obzira na nacionalnost, vjeroispovijed i rasu. Pravo glasa oduzeto je samo licima koja su služila neprijatelju. Istim aktom zajamčena je osobna sloboda, nepovredivost stana i imovine, sloboda vjerskih obreda i religioznih uvjerenja, sloboda iskazivanja misli bilo kojim putem, sloboda udruživanja, zbora i dogovora. Zabranjena je djelatnost

* Tada se politički komesar nazivao — lice za vezu s narodom. Ta je funkcija ustanovljena za komande svih vojnih jedinica počev od voda i čete, a na tu funkciju mogli su biti birani »ugledni nacionalni radnici — antifašisti«. U praksi, to su najčešće bili članovi KPJ.

svih onih političkih stranaka koje su propovijedale antidemokratska i fašistička uvjerenja, a dopušten je rad svim političkim strankama koje stoje na načelima demokracije i nacionalne ravnopravnosti te svojim djelovanjem pomažu narodnooslobodilačku borbu. Bilo je dopušteno čak i formiranje novih stranaka ako ispunjavaju spomenute uvjete.

U rujnu 1941. rukovodstvo NOP-a Crne Gore uobličilo je nešto potpuniji politički program, koji se sastojao od sljedećeg:

1. nacionalno samoopredjeljenje i ravnopravnost crnogorskog naroda i puna ravnopravnost naroda Boke i Sandžaka, kao i svih drugih jugoslovenskih naroda, borba protiv ma čije hegemonije i šovinizma u odnosu na bilo koji narod ili nacionalnu manjinu;

2. bratska saradnja sa svim južnoslovenskim narodima;

3. slovenska solidarnost i razvijanje ljubavi prema svim slovenskim i suzbijanje šovinizma i mržnje prema neslovenskim narodima;

4. demokratska narodna vladavina i uništenje svih tragova fašizma;

5. borba za životna prava omladine (radničke, seljačke i intelektualne) i ravnopravnost žena.

Kako su ustaničke snage sve više rasle, formiraju se ustaničke čete i bataljoni. Komanda nad njima povjerenja je oficirima koji su se priključili ustanku. Masovnost ustanka i uspjesi ustanika potakli su građanske političare i druge građanske snage — koje su u početku bile protiv oružane borbe pod vodstvom komunista protiv okupatora — da se i oni priključe ustaničkim snagama. Ubrzo će se pokazati da je to njihovo priključivanje ustanku bilo taktičke prirode. Bilo je očito da su građanski političari tako postupili da bi pred ustaničkim masama povratili izgubljen ugled. No bez obzira na njihove motive pristupanja ustanku, rukovodstvo ustanka je omogućilo građanskim političarima da sudjeluju u izboru narodnooslobodilačkih odbora kao privremenih organa nove vlasti i da u njima budu zastupljeni. Tako je u Sreskom NOO u Andrijevici više od polovice članova bilo iz redova građanskih stranaka, u Sreskom NOO Berane bila su četiri građanska političara, u Bijelom Polju tri, a bilo ih je, razumije se, i u drugim odborima. Međutim, uza sve to, građanski političari najvećim dijelom nisu propuštali priliku da neprijateljski istupaju protiv NOP-a, a osobito protiv njegovog rukovodstva na čelu s KPJ. U tome su se isticali i oficiri vojske Kraljevine Jugoslavije, pa i oni koji su u ustanku imali is-

taknute funkcije. Karakterističan se slučaj zbio u Beranama, gdje se nalazio Drugi bataljon 93. pješadijskog puka divizije Messina (bez jedne čete koja je bila detaširana između Plava i Gusinja), ojačan grupama karabinijera i financa. Prilikom napada na talijanski garnizon u Beranama, gotovo dva dana vodile su se žestoke borbe za svaku kuću gdje su se nalazile talijanske snage uz velike gubitke na objema stranama. Nakon što su savladane talijanske točke otpora u gradu, kojom je prilikom oko 70 talijanskih vojnika i oficira poginulo a oko 30 ranjeno, pristala je na predaju i talijanska glavnina od 700 vojnika i oficira, koja je bila opkoljena u zgradi gimnazije. Kapetan Pavle Durišić, koji je sudjelovao u pregovorima za predaju talijanske glavnine, usprotivio se da se Talijanima oduzima osobno naoružanje, a građanski političari iz Berana protivili su se da se zarobljeni Talijani sprovode u Kolašin, gdje se nalazio štab ustaničke Privremene vrhovne komande i gdje su se trebali koncentrirati svi talijanski zarobljenici s tog područja. Osim toga, građanski političari iz Berana zahtijevali su da oni čuvaju talijanske vojnike. Nakon što je bila oslobođena čitava Limska dolina s Murinom, Andrijevićem, Beranama i Bijelim Poljem, Pavle Durišić je tražio da ustaničke snage poduzmu pokret prema Rožajama i Kosovskoj Mitrovici, protiv Muslimana i Albanaca kao »anacionalnih elemenata«, što ustaničko rukovodstvo, razumije se, nije moglo prihvatiti, jer se to protivilo koncepciji KPJ o narodnooslobodilačkoj borbi, kojoj je bio cilj da osigura nacionalno oslobođenje i ravnopravnost svim jugoslavenskim narodima i narodnostima.

Talijanske političke i vojne vrhove u Rimu trinaestojulski ustanak u Crnoj Gori je ne samo iznenadio nego — prema dnevniku ministra vanjskih poslova Galeazza Ciana — toliko zabrinuo da su u početku sumnjali da će njihove oružane snage biti kadre izaći na kraj s ustanicima, pa su pomišljali i na njemačku pomoć. Vrhovna komanda naredila je komandantu talijanskih oružanih snaga Albanije, armijskom generalu Alessandru Pirziju Biroliju da ustanak uguši, a ustanike kazni »krajnje strogo i primjerno«. Istodobno je Pirziju Biroliju predana sva vojna i civilna vlast u Crnoj Gori.

Za operacije protiv ustanika Talijani su upotrijebili šest divizija iz sastava 9. talijanske armije, sjedište koje se nalazilo u Albaniji, i to: Messinu, Pugliu, Pusteriu, Taro, Veneziu i Cacciatori delle Alpi (Alpski lovci), a za-

tim albansku grupu Skenderbeg (jačine dva puka), dvije alpske grupe, svaka jačine puka (Primo gruppo alpini della Valle i Secondo gruppo alpini della Valle), pet bataljona granične straže, jedan konjički puk (Guide), nekoliko tenkovskih i zračnih grupa, mornaričke jedinice i jedan puk iz divizije Marche iz sastava 2. talijanske armije. U operacijama protiv ustanika sudjelovale su i razne neregularne albanske i muslimanske skupine, jačine oko 10.000 ljudi. Prema našim istraživanjima, okupator je angažirao protiv ustanika oko 150.000 ljudi. Dvije od navedenih divizija — Cacciatori delle Alpi i Taro — otpočele su ukrcavanje za povratak u domovinu, odakle je trebalo da produže na njemačko-sovjetsku frontu, ali je ustanak poremetio njihov plan. Talijanska ofanziva, faktički prva okupatorska ofanziva na tlu Jugoslavije, trajala je od 15. srpnja do 15. kolovoza. Ustanici su na mnogim pravcima pružili žilav otpor, kao na primjer na fronti prema Čakoru, prema Turjaku, na Veljem Brdu (kod Podgorice), na Krnovu (na prilazima Šavniku), a na Koščelama (u rajonu Rijeke Crnojevića), na Brajićima (na komunikaciji Budva — Cetinje) i na planini Sozini, te do nogu porazili neprijateljske kolone, ali, gledano u cjelini, nisu se uspjeli suprotstaviti znatno nadmoćnijim okupatorskim snagama, koje su ponovno zauzele sve gradove i značajnija mjesta koje su ustanici bili oslobodili, kao niti ovladati najznačajnijim komunikacijama. Okupator je poduzeo masovne represalije. Mnoga su naselja duž komunikacija spaljena, a ljetina i usjevi uništeni. Stanovit broj ustanika je strijeljan, dio neboraćkog stanovništva stradao je u znak okupatorske odmazde, a oko 15.000 ljudi je internirano.

Čim su se pojavile jake intervencionističke okupatorske snage, najveći dio građanskih političara, oficira vojske Kraljevine Jugoslavije i drugih građanskih snaga, okrenuo je leđa ustanku. Grupe građanskih političara organizirano su istupile protiv ustanka. Iskoristiivši okolnost da su se komunisti najvećim dijelom nalazili na fronti, ove su snage u pozadini fronte djelovale razornom propagandom protiv ustaničkog vodstva i ustanka u cjelini, onemogućavale su mobilizaciju ustanika za frontu, organizirali snagama ne pruža otpor, da se organizatori ustanka, tj. komunisti, predaju okupatoru »da bi se spasio narod«, a u nekim mjestima pripremali su oružani obračun s ustaničkim rukovodstvima. Građanski političari iz Berana istupili su iz Narodnog odbora oslobođenja. Oficiri koji su zapovijedali usta-

ničkim jedinicama najvećim su dijelom dezertirali s fronte, što je poticalo dezorganizaciju ustaničkih jedinica. Dordije Lašić, Pavle Durišić i drugi oficiri napustili su ustaničke vojne komitete, odnosno komande, u Andrijevići i Beranama. Kontrarevolucionarne snage iz andrijevičkog, beranskog, kolašinskog, bjelopoljskog i pljevaljskog sreza formirale su »odbore narodnog spasa« i »nacionalne odbore«, koji su poslali svoje delegacije u susret okupatorskim jedinicama da im izraze lojalnost i da se ograde od ustanka. Ti su odbori, zatim, pružili okupatoru pomoć u prokazivanju komunista i njihovih suradnika u ustanku.

Nakon završetka ofanzive okupator je povukao jednu, a nešto kasnije i drugu diviziju (Cacciatori delle Alpi i Pugliu) i neke pomoćne jedinice, a u Crnoj Gori ostalo je oko 100.000 vojnika.

Okupator se uvjerio da su njegove političke kombinacije oko uspostavljanja »nezavisne Crne Gore« kao svog protektorata na krhkim nogama, jer je općenarodni ustanak pokazao da separatisti, kao glavni oslonac takve politike, ne uživaju podršku u crnogorskom narodu, pa se odlučio na potpuni zaokret u pogledu političke strategije prema Crnoj Gori. Tako je na početku listopada 1941. formiran Vojni guvernerat za Crnu Goru, sa sjedištem na Cetinju. Guvernerat je u civilnim poslovima bio podređen Ministarstvu vanjskih poslova Kraljevine Italije, a u vojnom pogledu — talijanskoj Vrhovnoj komandi. Pri Guverneratu je formiran Civilni komesarijat, kojim je guverner upravljao političkim, civilnim i administrativnim poslovima. Za guvernera je imenovan armijski general Alessandro Pirzio Biroli. Talijansko opredjeljenje za Pirzija Birolija kao guvernera Crne Gore nije bilo slučajno. Naprotiv, ono je bilo izraz novoga opredjeljenja. Pirzio Biroli borio se na solunskoj fronti u prvom svjetskom ratu kao komandant bataljona talijanske vojske. Za sudjelovanje u tim borbama odlikovan je, u znak priznanja, od Vlade Kraljevine Srbije Ordenom bijelog orla s mačevima. Stoga je dolazak Pirzija Birolija na dužnost guvernera Crne Gore imao dublje političko značenje.

Nakon ponovnog uspostavljanja svojih garnizona u svim većim mjestima i mnogim selima duž komunikacija, okupator je ponovno pristupio organiziranju domaće vlasti. U novim uvjetima okupator nije odbacio separatiste, ali se nije niti ograničio na suradnju samo s njima, nego je nastojao uspostaviti kontakt i s velikosrpski

usmjerenim građanskim snagama, koje su i same izražavale takvu težnju. Predstavnici ovih snaga ne samo što su ušli u aparat kvislinške vlasti nego su formirali i politička tijela, tzv. nacionalne odbore, koji su s okupatorom ostvarili potpunu suradnju u borbi protiv NOP-a. Usporedno s organizacijom kvislinške vlasti, okupator je od domaćih snaga organizirao oružane odrede anti-komunističke milicije, koji su imali ulogu pomoćnih okupatorskih jedinica sa zadatkom da od ustaničkih napada čuvaju komunikacije i druge objekte.

Usporedno s ovim kontrarevolucionarnim snagama koje su se odmah stavile na raspolaganje okupatoru, javile su se i druge grupe, sastavljene pretežno od oficira bivše vojske Kraljevine Jugoslavije, koje su se organizirale protiv NOP-a, donekle nezavisno od okupatora, premda su mu gotovo sve izrazile lojalnost. Te grupe osnivaju tajne organizacije, koje za svoju ideologiju proglašavaju nacionalizam, »isključujući i ekonomski liberalizam i prinudni komunizam«. Cilj je tih organizacija bio da spriječe sve revolucionarne promjene do povratka legalne vlade. Da bi taj cilj postigle, ove su organizacije sačinile pravila za formiranje svojih oružanih jedinica, koje su imale zadaću da u postojećim uvjetima izvrše djelomičnu mobilizaciju »elemenata nacionalno svesnih«, a u slučaju naglog sloma okupatora da provedu opću mobilizaciju kako bi »zavele red« ako savezničke trupe ili trupe emigrantske vlade ne stignu na vrijeme. U dosadašnjim istraživanjima uspjeli smo utvrditi da su takve organizirane grupe oficira postojale u Lijevoj Rijeci na čelu s majorom Dordijom Lašićem, na Zaučkoj gori s kapetanom Pavlom Durišićem, na planini Lokvi s majorom Miloradom T. Joksimovićem, u Prekobrdu s kapetanom Lekom Vujisićem, u Mateševu s profesorom Bogićem Miloševićem i u Nikšiću na čelu s artiljerijskim majorom Perom Marušićem. Potkraj ljeta i s početka jeseni 1941. neke od ovih grupa počinju organizirano istupati protiv NOP-a. U tome se svojom aktivnošću posebno isticala grupa majora Lašića u Lijevoj Rijeci.

Ove grupe nastojale su uspostaviti vezu s Dražom Mihailovićem. U rujnu 1941. grupa oficira i građanskih političara iz beranskog kotara uputila je na Ravnu goru kapetana Rudolfa Perhineka i poručnika Mirka

Kuklića, koji su u prvoj polovici listopada stigli u štab Draže Mihailovića. Pošto se obavijestio o situaciji u Crnoj Gori, Mihailović je 15. listopada 1941. imenovao za komandanta svih četničkih snaga u Crnoj Gori generalštabnog majora Đorđija Lašića, a Pavia Durišića za komandanta četničkih snaga za okruge: beranski, andrijevički, kolašinski, bjelopoljski, pljevaljski, prijevoljski i općine — barsku i budjevsku. U naredbi, koju je tom prilikom Draža Mihailović dostavio Pavlu Đurišiću, pisalo je: »Svi oficiri, podoficiri, kaplari i redovi operativne i rezervne vojske koji su mu potrebni za rad staviće mu se na zahtev smesta na raspoloženje, a sve vlasti pozivaju se da mu shodno ratnim zakonima Kraljevine Jugoslavije kao pretstavniku redovne Jugoslovenske vojske pruže saradnju koju bude tražio.«

I Draža Mihailović se vrlo rano zainteresirao za Crnu Goru. Njegov beogradski punkt još je u lipnju 1941. slao u Crnu Goru Vojislava Lukačevića da uspostavi vezu s određenim oficirima. Međutim, taj pokušaj Lukačevića, kao ni druga dva, nije uspio, kao ni pokušaj podoficira M. Nedeljkovića u kolovozu 1941. U studenom 1941. Mihailović je u Crnu Goru poslao specijalnog emisara, Lazara Trklju, sekretara Zemljoradničke stranke, koji je prošao sve crnogorske gradove koji su mu bili na putu od Bijelog Polja do Nikšića. Nakon misije L. Trklje bilo je pokušaja u više mjesta Crne Gore da se, usporedno s partizanskim odredima, formira i četnička Narodna vojska, ali je rukovodstvo NOP-a tu akciju osujetilo. Međutim, Trkljina misija, dolazak zajedničke misije britanske i jugoslavenske vlade (Bili Hudson, Zaharije Ostojić i Mirko Lalatović) potkraj rujna, kao i svakodnevna propaganda na Radio-Londonu, poticali su življa kretanja među pročetničkim građanskim snagama u Crnoj Gori. Aktivirala se grupa D. Lašića. U crnogorskom dijelu Sandžaka osnovane su neke četničke organizacije. Međutim, Pavle Durišić je još uvijek djelovao tajno, tako da se za njegovu akciju do kraja 1941. u javnosti nije znalo.

Nakon okupatorske ofanzive, srpnja — kolovoz 1941, narodnooslobodilački pokret našao se u vrlo složenoj situaciji. Ustaničke jedinice, nastale u zanosu velikih uspjeha tokom ustanka, bez većeg ratnog iskustva i potrebnog naoružanja osim lakog pješadijskog, nepripremljene za duže ratovanje, a uz to pokolebane propagandom i ponašanjem kontrarevolucionarnih građanskih političara i znatnog broja oficira bivše voj-

ske Kraljevine Jugoslavije, nisu se mogle oduprijeti četiri do pet puta nadmoćnijem neprijatelju, koji je raspolagao najsuvremenijom ratnom tehnikom. Ni samo ustaničko rukovodstvo nije se najbolje snašlo. Jedna njegova direktna o svodenju ustanka na gerilsko-diverzantski karakter i vraćanju dijela ustanika njihovim kućama, uz slab sistem veza, pridonijeli su dezorganizaciji među ustaničkim redovima. Sve je to dovelo do raspada ustaničkih četa i bataljona, a oružana snaga ustanka opet se svodi na gerilske odrede koji su i otpočeli ustanak. Situacija je bila znatno složenija nego prije ustanka, jer su okupatorske snage sada bile pet puta nadmoćnije, kontrarevolucionarne građanske snage organizirane i otvoreno se stavile u službu okupatoru, represalije i brojni internirani rodoljubi unijeli su strah i nemir u narod, a ni situacija na svjetskim bojištima nije za saveznike bila povoljna. Međutim, za snage NOP-a u Crnoj Gori predstavljali su ohrabrenje uspjesi ustanika u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Sloveniji i drugim krajevima Jugoslavije, te osjećaj da u borbi protiv okupatora nisu same.

Još u neprijateljskoj ofanzivi 8. kolovoza 1941. na planini Kameniku (podgorički kotar) održano je pokrajinsko savjetovanje KPJ, na kojem se analizirao tok ustanka i utvrđeni zadaci za daljnji rad. U pogledu nastavljanja oružanog ustanka odlučeno je da se oružane jedinice organiziraju u manje gerilske odrede, u koje, osim članova KPJ i SKOJ-a, treba uključiti i sve patriote koji su spremni da se bore protiv okupatora i njegovih suradnika, a zatim da te jedinice postupno prerastaju u partizanske čete, bataljone i odrede. Umjesto Privremene vrhovne komande formiran je Štab narodno-oslobodilačkih gerilskih (partizanskih) odreda za Crnu Goru, Boku i Sandžak.

Da bi NOP dobio što širu osnovu, pristupilo se radu na formiranju antifašističkih organizacija — Crnogorske narodne omladine, a zatim i organizacije žena. Crnogorska narodna omladina konstituirala se potkraj studenog 1941, kada je formirano i njezino pokrajinsko rukovodstvo. U to je vrijeme ova organizacija brojila oko 10.000 članova, a do početka 1942. godine taj se broj gotovo udvostručio.

S obzirom na to da su ustanički odbori vlasti prestali funkcionirati, pristupilo se formiranju novih narodno-oslobodilačkih odbora — prvo seoskih, zatim općinskih, a u studenom 1941. i kotarskih. Vodilo se računa da se NOO postave na široku osnovu i da se u njihov rad uključi što više rodoljuba. U uputi PK KPJ o tome je

pisalo: »Ti odbori nijesu i ne smiju biti organi pojedinih partija ili posebnih organizacija, već u njima treba da budu zastupljene sve političke grupe i organizacije i svi čestiti rodoljubi, sve ono što je na djelu pokazalo da neće nikada izdati svoju otadžbinu u ovom svetom ratu«.

U drugoj polovici listopada provedena je reorganizacija partizanskog komandiranja na području PK KPJ za Crnu Goru. Odlukom CK KPJ i Vrhovnog štaba Sandžak je u vojnom i političkom pogledu dobio veću samostalnost, pa je osnovan Glavni štab za Sandžak, a pristupilo se formiranju Saveza sandžačke omladine. Štab gerilskih odreda preimenovan je u Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za Crnu Goru i Boku. Formirano je šest većih partizanskih odreda, koji su potkraj 1941. godine imali 48 teritorijalnih partizanskih bataljona sa oko 20.000 boraca. Partizanski su odredi svakodnevno izvodili oružane akcije protiv okupatora, presjekli su glavne prometnice, tako da je okupator bio prinuđen povući svoje garnizone iz Šavnika, Žabljaka, Grahova, Kolašina, Lijeve Rijeke, Mateševa i drugih manjih mjesta. Okupator je bio blokiran u gradovima, tako da je bio ponovno stvoren značajan slobodni teritorij. U drugoj polovici studenog 1941. formiran je mobilni Crnogorski NOP odred za operacije u Sandžaku, jačine 3.690 boraca, koji je 1. prosinca napao na utvrđeni talijanski garnizon u Pljevljima, gdje se nalazio štab talijanske divizije Pusteria. Crnogorski partizani nisu uspjeli osloboditi Pljevlja, a uz to su pretrpjeli i velike gubitke (213 poginulih i oko 280 ranjenih boraca), ali je bitka za Pljevlja dala značajan poticaj razvitku NOP-a u Sandžaku, prisilila talijanskog okupatora da neke garnizone iz Sandžaka povuče, na tom je prostoru stvoren znatan slobodni teritoriji, koji je olakšao povlačenje partizana iz zapadne Srbije na čelu s Vrhovnim štabom. Po Kardeljevim riječima, pljevaljska je bitka jedna od najvećih i najhrabrijih bitaka našeg narodnooslobodilačkog ustanka s dalekosežnim pozitivnim posljedicama za njegov razvoj. To je bilo vrijeme snažnog uspona NOP-a u Crnoj Gori, kada je on mogao izdvojiti više od četiri tisuće partizana i poslati ih kao ispomoc u Sandžak, istočnu Bosnu i Hercegovinu.

DRAŽIN VOJVODA - TALIJANSKI SURADNIK

Potkraj 1941. godine, prelaskom Crvene armije u protuofanzivu kod Moskve i ulaskom Sjedinjenih Američkih Država u rat protiv sila Trojnog pakta, drugi svjetski rat ušao je u novu fazu. Razvitak vojne situacije na svjetskim ratištima nesumnjivo je utjecao ne samo na politička i vojna zbivanja u našoj zemlji nego i na politiku Saveznika prema tim zbivanjima. Jugoslavenska emigrantska vlada ulagala je napore kod Saveznika da se Draža Mihailović prizna kao jedini vođa pokreta otpora u Jugoslaviji i da se snage NOP-a, koje predvodi KPJ, stave pod njegovo zapovjedništvo. U studenom i prosincu 1941. uspostavlja se čvršća veza između Mihailovića i Jugoslavenske vlade u Londonu, a kao rezultat toga slijedilo je Mihailovićevo unapređenje, 7. prosinca 1941, u čin brigadnog generala, a ni mjesec dana kasnije u čin divizijskog generala (19. siječnja 1942). Tješnje veze s emigrantskom vladom, njezina međunarodna politička aktivnost u korist četnika i, posebno, povlačenje partizana iz zapadne Srbije s Vrhovnim štabom na čelu dali su poticaj Mihailoviću da četničku akciju prenese i na druge krajeve Jugoslavije, posebno na Crnu Goru, i da se u njoj što prije organizira borba protiv partizana.

U prvoj polovici prosinca 1941. Mihailović je pozvao k sebi Pavia Durišića. Sredinom prosinca Durišić je već bio u Mihailovićevo štabu, gdje je dobio iscrpne upute, programske dokumente, novac i naređenje da oružana akcija protiv partizana u Crnoj Gori treba krenuti upravo iz Durišićeva štaba.

Mihailović je 20. prosinca 1941. potvrdio ranija imenovanja Dordija Lašića i Pavia Durišića za najznačajnije četničke komandante u Crnoj Gori, a Durišiću je, uz to, dodijelio i titulu četničkog vojvode. U posebnom pismu koje je uputio Lašiću, Mihailović je ovu dvojicu čet-

ničkih komandanata ovlastio da na svojem teritoriju postavljaju komandno osoblje, da pri četničkim štabovima formiraju političke odbore, osnovna zadaća kojih će biti da pomažu četničku akciju, te da na račun četničkih odreda mogu od naroda posuđivati u novcu, hrani i drugim potrepštinama.

Najznačajniji dokument koji je Mihailović uputio svojim komandantima u Crnoj Gori jesu Instrukcije od 20. prosinca 1941. godine. To je precizno definirani programski dokument, u kojem se kaže da su četnički odredi nastavak Jugoslavenske vojske čiji je cilj:

1. Borba za slobodu »celoga naroda« pod skiptrom kralja Petra II;

2. Stvaranje velike Jugoslavije i u njoj velike Srbije, etnički čiste, u granicama Srbije, Crne Gore, Bosne, Hercegovine, Srema, Banata i Bačke;

3. Borba za uključivanje u jugoslovensku državu neoslobođenih slovenačkih teritorija ispod Italijana i Nemaca (Trst, Gorica, Istra, Koruška) kao i Bugarske i severne Albanije sa Skadrom;

4. Čišćenje državne teritorije od svih »narodnih manjina i nenacionalnih elemenata«;

5. Stvaranje neposrednih zajedničkih granica između Srbije i Crne Gore, kao i između Srbije i Slovenije, čišćenjem Sandžaka od albanskog i muslimanskog, i Bosne od hrvatskog i muslimanskog življa;

6. Kažnjavanje ustaša i Muslimana »koji su u tragičnim danima nemilosrdno uništili naš narod« itd.

U vezi s konkretizacijom ovog političkog programa, četničkim odredima u Crnoj Gori izdani su neposredni zadaci i pravci vojnih operacija u »glavnom trenutku«, a jedan od najvažnijih zadataka bilo je čišćenje Peštera i Metohije od muslimanskog i albanskog življa.

Jedna od bitnih karakteristika Mihailovićevih Instrukcija jest u tome što se kaže — a što je zaista i bilo — da četnička borba mora imati karakter čistog nacionalizma. Zbog toga, kao i zbog ciljeva za koje su se četnički odredi morali boriti, Mihailović je u Instrukcijama upozorio crnogorske četničke vode Lašića i Durišića: »Sa komunistima partizanima ne sme biti nikakve saradnje, jer se oni bore protiv dinastije, a za ostvarenje socijalne revolucije, što nikad ne sme biti naš cilj, jer smo mi jedino i isključivo borci za kralja i otadžbinu i slobodu naroda.«

Od ostalih dokumenata koje je po Durišiću Mihailović poslao u Crnu Goru jest naređenje da se svi aktivni i rezervni oficiri i podoficiri te vojni obveznici bivše jugoslavenske vojske odmah prijave i stave na raspolaganje

nje četničkim komandantima u Crnoj Gori, bez obzira na čin i položaj. Mihailović, kao službeni predstavnik vlade, dao je ovoj naredbi važnost mobilizacijskog oglasa u ratnim uvjetima, upozoravajući na to da nitko od vojnih obveznika nije razriješen zakletve »na vernost kralju i otadžbini« i da će svatko tko mu se ne odazove biti smatran vojnim bjeguncem, kojem će se suditi po ratnim zakonima vojske Kraljevine Jugoslavije.

Događaji koji su uskoro uslijedili dali su ovim dokumentima još veće značenje i težinu. Naime, 11. siječnja 1942. sastavljena je u emigraciji nova jugoslavenska vlada sa Slobodanom Jovanovićem na čelu, i u novoj vladi Draža Mihailović je postavljen za ministra vojske, mornarice i zrakoplovstva. Osim toga, nova je vlada četnički pokret Draže Mihailovića i službeno proglasila »jugoslovenskom vojskom u otadžbini«, a NOP osudila kao avanturizam i nasilje. Mihailoviću su, uz to, data izvanredna ovlaštenja da u ime vlade i Krunskog savjeta može donositi odluke iz nadležnosti vrhovnog komandanta i predsjednika Ministarskog savjeta. Nije teško pretpostaviti kako su utjecale te okolnosti ne samo na ponašanje građanskih snaga nego i onih slojeva naroda koji nisu bili politički dovoljno obrazovani.

Jugoslavenska emigrantska vlada je četnicima Draže Mihailovića osigurala moralnu podršku i materijalnu pomoć zapadnih saveznika, osobito vlade Velike Britanije, koja im je slala pomoć u novcu, odjeći, naoružanju i drugom ratnom materijalu. U siječnju 1942. vlada Velike Britanije uputila je u štab Draže Mihailovića novu misiju s majorom Terenceom Athertonom na čelu.* Poslije toga, 1942. godine, u gotovo sve važnije četničke štabove upućene su britanske vojne misije. To je i te kako utjecalo na raspoloženje širokih narodnih slojeva prema četnicima.

Pavle Durišić se temeljito pripremao za oružani sukob s NOP-om. Iako je za to imao sva ovlaštenja Draže Mihailovića, za uspjeh protiv NOP-a to mu po svoj prilici nije bilo dovoljno, pa je, svakako uz Mihailovićevu suglasnost — što će naredni događaji i potvrditi — zatražio pomoć i podršku talijanskog okupatora. Durišić je u početku nastojao da njegova suradnja s Talijanima, kao i njihova pomoć u oružju, bude tajna. Zbog toga je

* T. Atherton, međutim, nije stigao na odredište, jer su ga na putu od Vrhovnog štaba do štaba Draže Mihailovića likvidirale neke četničke grupe da bi došle do zlatnika koje je nosio sa sobom.

kontaktirao s Talijanima uz pomoć određenih ličnosti, najviše svoga brata Vase, koji je bio oficir za vezu pri štabu divizije Venezia, sjedište koje se nalazilo u Beranama (Ivangrad). Prema četničkim podacima, Pavle Durišić se osobno sastao s Talijanima dva puta između siječnja i ožujka 1942. godine. Na prvom sastanku, u siječnju 1942, sastao se s predstavnicima komande divizije Venezia, kada su utvrđeni modaliteti suradnje u borbi protiv partizana. Tom je prilikom Durišiću odobrena sloboda akcije protiv partizana u operativnoj zoni divizije Venezia. Došlo je i do sporazuma s predstavnicima talijanske divizije, ali s četničke strane nije ga potpisao Pavle, nego njegov vrat — Vaso Durišić.

Nakon nekog vremena, kada se Durišić pokazao kao beskompromisni borac protiv NOP-a, ali i kada su njegovi odredi neočekivano počeli rasti i širiti svoju vlast i mimo operativne zone divizije Venezia, okupator je želio zadržati situaciju u svojim rukama. Stoga je sporazum o suradnji htio potpisati s njim, a ne preko posrednika, a zatim da sporazum potpiše viša komanda. Ovom prilikom sporazum s Durišićem potpisao je komandant talijanskih trupa u Crnoj Gori, čije se sjedište nalazilo u Podgorici (Titograd), pa je time novi sporazum dignut na višu razinu. Dokument koji je potpisan u ožujku 1942. godine, prilikom drugog osobnog kontakta Durišića s okupatorom, nosi naslov »Saglasnosti između Glavne komande italijanskih trupa u Crnoj Gori i kapetana Pavia Durišića, komandanta crnogorskih četničkih nacionalista koji operišu u zoni dodeljenoj diviziji Venecija«. Prema tom dokumentu, četnički nacionalistički odredi kapetana Durišića obavezuju se:

1. Da vode borbu protiv komunista i njihovih pristalica.
2. Da drže kontakt s italijanskim vojnim vlastima, tako da njihove akcije budu vršene po italijanskim uputstvima. Za one akcije na sjevernoj strani Lijeve Rijeke odlučuje general Bonini, komandant divizije Venecija, a za one na jugu od Lijeve Rijeke odlučuje direktno komandant italijanskih trupa Crne Gore u Podgorici.
3. Da održe red i garantuju za sigurnost puta u zoni okupiranoj od njihove strane.
4. Da neće nikada okrenuti oružje protiv italijanskih trupa i da ograniče svoju politiku u samoj borbi protiv komunizma.
5. Da vrate, kada bude uništen komunizam, ono oružje koje su dale italijanske vlasti, izuzev pušaka, koje su potrebne radi održavanja reda.

Sa svoje strane, talijanske se vlasti obavezuju da Đurišićeve odrede opskrbljuju oružjem i da im pruže pomoć u životnim namirnicama i plaćama, onako kako je sačinjen sporazum s bratom Pavia Đurišića.

Četničke snage u Crnoj Gori koristile su razne krizne momente u NOP-u da ustanu protiv njega. Jedan od takvih momenata bila je i pljevaljska bitka (1. XII 1941), u kojoj su crnogorski partizani pretrpjeli teške gubitke. Poslije Pljevalja Đordije Lašić je poduzimao energičnije mjere na stvaranju četničke organizacije na području Lijeve Rijeke. Dne 7. prosinca 1941. obavijestio je Glavni štab NOP odreda za Crnu Goru da je formirao Ljevoriječki bataljon na »plemenskoj osnovi«, ali se bez podrške okupatora nije usuđivao krenuti u otvoreni oružani sukob protiv NOP-a. Lašić je, doduše, imao podršku talijanskog garnizona u Lijevoj Rijeci, koji je — na njegov prijedlog — artiljerijskom vatrom zasipao susjedna partizanska sela, ali je snaga tog garnizona bila premla (3. bataljon 83. puka divizije Venezia), a mogućnost njegova komuniciranja sa susjednim, većim, talijanskim garnizonima — u Podgorici i dolini Lima — za zimske uvjete preslaba.

Zbog toga je Lašić bio prinuđen da primat u borbi protiv NOP-a prepusti Pavlu Đurišiću, koji je u dolini Lima imao podršku triju moćnih garnizona divizije Venezia (Berane, Andrijevića i Bijelo Polje).

Po povratku iz Mihailovićevo štapa i osiguravši suglasnost, podršku i pomoć Talijana, Đurišić je u selu Zaostro, u neposrednoj blizini Berana, na početku siječnja 1942. organizirao zbor oficira bivše jugoslavenske vojske, građanskih političara i ostalih kontrarevolucionarnih snaga, koje je upoznao s Instrukcijama D. Mihailovića, a zatim pristupio formiranju štapa Limskog četničkog odreda. Đurišićev štab, koji je za svoje sjedište izabrao selo Zaostro, u Mihailovićevoj je nomenklaturi štabova dobio šifrirani naziv Gorski štab br. 15. Već 5. siječnja Đurišić je postavio komandno osoblje četničkih jedinica u beranskom kotaru, a na raspolaganju je imao 32 oficira i veći broj podoficira vojske Kraljevine Jugoslavije. Tog je dana postavljeno komandno osoblje za sedam četničkih odreda, imenovan je kotarski komandant, a ubrzo i Sreski politički odbor, odnosno Politički komitet, kako se najčešće nazivao, u koji su ušli najkonzervativniji građanski političari, koji su još od srpanjskog ustanka imali neprijateljski stav prema NOP-u. Članovi političkog odbora prati-

li su Đurišićev štab u svim pohodima protiv partizana, organizirali političke zborove i pozivali narod pod četničku zastavu. Svojom propagandom oni su nesumnjivo uspjeli zavesti dio seljačkih masa.

Ubrzo nakon formiranja Štaba Limskih četničkih odreda i manjih četničkih odreda koji su po svojoj brojnosti imali snagu omanjeg bataljona, Durišiću je prišla sva antikomunistička milicija s područja beranskog okruga, koja je u svom sastavu imala oko 500 pripadnika i dvije manje grupe kolašinske i bjelopoljske milicije, ukupno 120 ljudi.

U prvoj polovici siječnja Durišić je proveo pripreme za obračun s partizanskim snagama u beranskom kotaru. Za samo četiri dana, od 13. do 16. siječnja, otprilike s 500 četnika uz podršku Talijana i muslimanske milicije, Durišić je uspio protjerati partizanske snage (jačine dvaju bataljona) i ovladati čitavim beranskim kotarom, osim Policama na desnoj i Gornjim Selima na lijevoj strani Lima.

U međuvremenu je od četničkih snaga iz andrijevičkog kotara formirana Andrijevička četnička brigada.

Političko i vojno rukovodstvo NOP-a za okrug kolašinski (kolašinski, beranski i andrijevički kotar), tj. Kružni komitet KPJ i Štab Komskog NOP odreda, nije imalo dovoljno snaga za istovremeni obračun s četničkim snagama u andrijevičkom kotaru, kojima je zapravo komandirao Dordije Lašić, i beranskim četnicima pod zapovjedništvom Pavla Durišića, pa se opredijelilo za to da se najprije suprotstavi prvima. Takvoj odluci išlo je u prilog to što im je Glavni štab, kao pomoć, u pravcu Lijeve Rijeke uputio dva bataljona zetskog NOP odreda. Od partizanskih snaga iz Kolašina formiran je kombinirani bataljon jačine oko 340 boraca, koji je upućen u pravcu Mateševa, Jasena, Jabuke i Lijeve Rijeke. Ljevoriječki četnički bataljon, u kojem se nalazio i D. Lašić, krenuo je prema Mateševu, a dvije kraljske četničke čete iznenadile su 20. siječnja dvije partizanske čete iz sastava Kolašinskog kombiniranog bataljona, koje su se nalazile u Barama Kraljskim, napale ih i nakon kraće borbe obje zarobile. Od 102 zarobljena partizana četnici su 37 odmah ubili (neznatan broj od njih poginuo je u borbi), dok je 15 partizana bilo ranjeno.

Gotovo istodobno, Pavle Durišić je s 800 četnika poduzeo pohod protiv beranskih partizana, koji su se nalazili u Gornjim Selima, a kojima je, u međuvremenu, pritekao u pomoć jedan kombinirani bataljon iz kolašinskog kotara. U noći između 23. i 24. siječnja Durišić je s nadmoćnijim snagama opkolio Gornja Sela. U toj borbi

poginulo je 15 partizana, a 27 — koliko ih se predalo u Lubnicama — Đurišićevi su četnici pobili po kratkom postupku. Ostali partizani bili su prinuđeni da se povlače preko Bjelasice. Uslijed velike hladnoće većina je promrzla.

U borbama kod Mateševa teško je ranjen u glavu Đorđije Lašić, koji je na duže vrijeme bio izbačen iz stroja, tako da je Pavle Đurišić izbio u prvi plan i faktički postao najistaknutiji i najvažniji četnički komandant u Crnoj Gori.

Događaji u Barama Kraljskim i Lubnicama predstavljali su prijelomni trenutak u odnosima četnika i snaga NOP-a u Crnoj Gori. Do tada je i moglo biti iluzija da će se organiziranje četnika onemogućiti političkim ujedinjenjem, likvidiranjem kolovođa, tj. bez većeg oružanog sukoba. Krvoprolića u Barama Kraljskim i Lubnicama označila su kraj takvim iluzijama i predstavljala su početak oružanog sukoba između četnika Draže Mihailovića i snaga NOP-a u Crnoj Gori.

Rukovodstvo NOP-a je od Komskog NOP odreda, nekompletna tri bataljona Zetskog i jednog bataljona Nikšićkog NOP odreda formiralo kombinirani NOP odred »Radomir Mitrović« od 847 boraca, koji je od 22. siječnja do 23. veljače držao frontu na Mateševu, pokušavajući spriječiti daljnje nadiranje četnika Pavia Đurišića, ali bez većeg uspjeha. Četničke snage iz beranskog i andrijevičkog kotara, pod komandom Pavia Đurišića, uspjele su 22. veljače razbiti partizansku frontu na Mateševu, a 23. veljače osvojiti i Kolašin. Partizanske snage morale su definitivno napustiti teritorij beranskog i andrijevičkog kotara, ostavljajući ondje samo po dvadesetak ilegalaca, članova KPJ i kotarske komitete KPJ, koji će u iznimno teškim uvjetima četničkog terora nastaviti svoju aktivnost.

Četnička organizacija počinje se širiti i u drugim krajevima Crne Gore. Tako 11. veljače pukovnik bivše jugoslavenske vojske i član ustaničke Privremene vrhovne komande, Bajo Stanišić, izvodi puč u neposrednoj blizini Danilovgrada, pa dvije čete iz NOP odreda »Bijeli Pavle« prelaze na njegovu stranu. Pod zaštitom talijanskog garnizona u Danilovgradu, on u Kujavi formira svoju jedinicu, a partizanskim snagama koje na tom sektoru drže frontu prema Danilovgradu šalje ultimatum da na tom prostoru ne smiju pružati otpor talijanskim snagama, jer će im, u protivnom, njegove snage pucati u leđa. Tri dana kasnije, talijanske snage iz Danilovgrada, uz pojačanja koja su dobili iz divizije Alpi Graje i u suradnji sa snagama Baje Stanišića, iz-

vršile su napad na partizansku frontu na Obadovom brijegu i nakon pet dana prodrle u Nikšić. Tako su deblokirale talijanski garnizon, koji je još od prosinca bio opkoljen snagama Nikšićkog NOP odreda.

Zimi je raspored talijanskih okupacijskih snaga izgledao ovako:

U Podgorici se nalazilo sjedište 14. armijskog korpusa, koji je preimenovan u Komandu trupa Crne Gore. Na području Podgorice bile su koncentrirane artiljerija i inženjerija te službe armijskog korpusa, a kao pojačanje tu su se nalazili 2. alpski divizion Valle, 72. i 86. legija crnih košulja, 19. bataljon minobacača, 3. bataljon granične straže i bataljon policijskih agenata motociklista.

Pješadijska divizija Taro zaposjela je područje Cetinja, Rijeku Crnojevića, Čekanje, Budvu i Bar. U njezinu sastavu nalazili su se 207. i 208. pješadijski puk, 48. artiljerijski puk, 10. grupa crnih košulja, 48. bataljon minobacača, manje jedinice i službe, a kao pojačanje: 4. alpski divizion Valle, 47. pješadijski puk iz divizije Ferrara, 3. bataljon lakih tenkova iz 31. puka tenkovske pješadije i 114. mitraljeski bataljon granične straže.

Pješadijska divizija Messina zaposjela je područje Boke Kotorske sa komandom u Herceg-Novom. Divizija je u svom sastavu imala 93. i 94. pješadijski i 2. artiljerijski puk, 108. legiju crnih košulja i manje jedinice i službe. U Boki su se nalazile i mornaričke jedinice s komandom u Tivtu. Od većih jedinica tu se nalazila krstarica Bari.

Pješadijska divizija Venezia, sa sjedištem u Beranama, zaposjela je gornji tok rijeke Lima, s najvažnijim garnizonima u Beranama, Andrijevici i Bijelom Polju. U svom sastavu imala je 83. i 84. pješadijski i 19. artiljerijski puk, 72. legiju crnih košulja i manje jedinice i službe, a nešto kasnije, po naredbi Generalštaba kopnene vojske, dodijeljeni su joj kao pojačanje 3. i 383. pješadijski puk.

Alpska divizija Pusteria, sa sjedištem u Pljevljima, u svom je sastavu imala 7. i 17. alpski puk i 5. puk alpske artiljerije, manje jedinice i službe, a bila je pojačana 1. alpskim divizionom Valle. Nadležnost divizije protezala se na Novu Varoš, Priboj, Foču, Goražde i Višegrad.

U sklopu planova za šire akcije protiv ustanika u Crnoj Gori, u veljači i ožujku 1942. stigla je u Crnu Goru alpska divizija Alpi Graje, koja je odmah uključena u operacije protiv snaga NOP-a na potezu Danilovgrad—

—Nikšić—Šavnik. U njezinu sastavu nalazio se 6. puk alpske artiljerije, a pridodate su joj 1, 2. i 4. alpski divizion Valle, koji su se već nalazili u Crnoj Gori. Ostale jedinice u njezinu sastavu nisu utvrđene. U prosincu 1942. divizija je napustila Crnu Goru.

U travnju 1942. na područje Boke Kotorske prispjela je pješadijska divizija Emilia, koja je u svom sastavu imala 119. i 120. pješadijski i 155. artiljerijski puk. Emilia je trebala postupno smijeniti diviziju Messina. Međutim, Messina je u Boki ostala do kolovoza 1942, a tada se prebacila u Hercegovinu. Nakon njezina povlačenja Emiliji je kao pojačanje pridodat 4. bersaljerski puk.

U svibnju 1942. Komandi trupa Crne Gore dodijeljena je pješadijska divizija Ferrara, koja je imala u sastavu: 47. i 48. pješadijski i 14. artiljerijski puk, zatim 82. legiju crnih košulja, 23. bataljon minobacača i manje jedinice, a bila je pojačana 13. divizionom i 106. bataljonom pozicionih mitraljeza, oba iz Granične straže. (U kolovozu 1942. Pusteriu je smijenila Taurinense, a diviziju Taro Perugia).

Tako je u proljeće 1942. godine, od 22 talijanske divizije, koliko ih je bilo u Jugoslaviji, trećina operirala u Crnoj Gori.

Iako je za borbu protiv snaga NOP-a u Crnoj Gori raspolagao brojnim vlastitim snagama, okupator je nastojao da na svojoj strani angažira sve potencijale iz redova domaćih kontrarevolucionarnih snaga.

Od separatista i drugih kontrarevolucionarnih snaga s područja cetinjskog i barskog kotara formirana je Komanda Katunskih trupa, odnosno Lovčenska brigada pod komandom Krste Popovića. U prvoj polovici ožujka 1942. stvorena je koalicija između četnika i separatista pod nazivom »Nacionalni front«. Za komandanta svih »nacionalnih« trupa postavljen je brigadni general u mirovini i posljednji ban Zetske banovine Blažo Dukanović. Udružene kontrarevolucionarne snage objavile su rat »do istrebljenja« snagama NOP-a u Crnoj Gori.

Potkraj ožujka i s početka travnja 1942. okupatorske trupe i jedinice Krste Popovića, Baje Stanišića i Pavia Durišića poduzele su opću ofanzivu protiv snaga NOP-a na cijeloj dužini fronte od planine Orjena, preko Čeva, Nikšića, planine Sinjavine, Kolašina, Mojkovca, do Bijelog Polja i Pljevalja. Fronta je bila duga više od 200 kilometara. Protiv nerazmjerno nadmoćnijih udruženih okupatorskih i domaćih kontrarevolucionarnih snaga našlo se sedam partizanskih odreda (lovčenski, zetski,

nikšićki, komski, durmitorski, bjelopoljski i pljevaljski), snaga kojih je u to vrijeme bila jedva 7000 boraca.

Rukovodstvo NOP-a u Crnoj Gori poduzimalo je niz mjera da sačuva jedinstvo crnogorskog naroda u borbi protiv udruženih okupatorskih i domaćih kontrarevolucionarnih snaga. Važan korak u tom smislu predstavljala je Skupština crnogorskih rodoljuba u Ostrogu (8. veljače 1942), na kojoj je osnovan Narodnooslobodilački odbor za Crnu Goru i Boku.

Skupština je objavila proglas kojim se crnogorski narod poziva da očuva jedinstvo u borbi protiv okupatora, a četnička akcija osuđena je kao nacionalna izdaja.

U prvim oružanim sukobima između snaga NOP-a i četnika, kod partizana su se javljale neodlučnost i kolebljivost, u prvom redu zbog toga što narod nije želio građanski rat. Četnici su, naprotiv, bili vrlo drski i energični te nisu birali sredstva da se suprotstave NOP-u. U partizanskim jedinicama koje su odašiljane na frontu protiv snaga Pavia Durišića prema Kolašinu dolazilo je do dezertiranja, pa čak i prijelaza pojedinaca na stranu četnika. Napokon se uvidjelo da se s teritorijalnim partizanskim jedinicama ne može voditi taktika partizanskog ratovanja, a posebno ne borba protiv četnika, koja je neminovno poprimala klasni karakter. Zbog toga je, na početku ožujka, Glavni štab pristupio reorganizaciji partizanskih snaga i formiranju udarnih bataljona. Taj je proces trajao do sredine svibnja.

U nizu mjera koje je poduzimalo za stabilizaciju fronte prema četnicima, rukovodstvo NOP-a u Crnoj Gori pokušalo je i s likvidiranjem neprijatelja NOP-a, ali u tako zaoštrenom klasnom obračunu to nikako nije moglo dati povoljne rezultate.

Rukovodstvo NOP-a obraćalo se za pomoć i Centralnom komitetu KPJ i Vrhovnom štabu, koji su, nakon dolaska u Foču (25. siječnja 1942), bili u prilici da potpuno prate razvoj zbivanja u Crnoj Gori. CK KPJ i Vrhovni štab su u travnju i svibnju proveli reorganizaciju partijske organizacije i vojnog rukovodstva te ubrzali proces formiranja udarnih bataljona. No sve je to dalo ograničene rezultate. Sredinom svibnja, kada je proces formiranja partizanskih jedinica bio završen, u Crnoj Gori su postojala 24 udarna bataljona sa svega 5.000 partizana.

Sredinom svibnja na Zlatici kod Podgorice sastali su se glavni komandanti četničkih sektora Bajo Stanišić i Pavle Durišić, koji su utvrdili plan o sudjelovanju četnika u općem napadu na partizanske snage. Tom je prili-

kom predviđeno da u općem napadu sudjeluju i Nedićeve snage preko Sandžaka.

Glavni udar četnika tekao je u tri pravca, odnosno tri kolone. Lijeva kolona pod zapovjedništvom Baje Stanišića napadala je pravcem Nikšić, Golija, Goransko (Piva), Gacko i Avtovac, prema Kalinoviku i Foči. Centralnu udarnu kolonu činile su snage Payle Durišića, koje su napadale preko planine Sinjavine, Šavnika i Žabljaka te dolinom Tare do Šćepan-Polja. Desnu kolonu činili su četnici iz Sandžaka pod komandom majora Zdravka Kasalovića, Vojislava Lukačevića i Petra Bačovića, uz sudjelovanje Nedićevih snaga pod komandom majora Miloša Glišića i majora Vučka Ignjatovića. Potkraj svibnja 1942. četnički komandant Petar Bačović izvijestio je Dražu Mihailovića o snagama Pavia Durišića:

»Kapetan Pavle Durišić raspolaže sad sa 2000 stalnih četnika i dva puta toliko rezervnih trupa. Njegovi stalni četnici dobro su naoružani i dobro snabdeveni. Pored velikog broja automatskog oružja imaju veći broj bacača i četiri brdska topa. Naoružanje je Durišić dobio od italijanskih vojnih vlasti. Pored naoružanja njegovi stalni četnički odredi dobijaju od italijanskih vlasti u naturi i stalnu novčanu nagradu. [...] Smatram za dužnost da napomenem, da (su) major Glišić i Ignjatović tražili od kapetana Durišića da ovaj dadne pismenu izjavu o stavljanju svojih odreda pod komandu generala Nedića, a da je Durišić odbio da to učini.«

S četnicima Baje Stanišića sudjelovale su talijanske divizije Ferrara i Alpi Graje, sa snagama Pavia Durišića i sa sandžačkim četnicima divizije Venezia i Pustena, a sa snagama Krste Popovića, koje su napadale pravcem Grahovo—Banjani, sudjelovala je divizija Taro.

U situaciji kada se oko partizanskih snaga u Crnoj Gori stezao neprijateljski obruč, na Žabljaku je 22. svibnja 1942. održano partijsko i vojno savjetovanje na kojem je sudjelovao i generalni sekretar KPJ i vrhovni komandant Josip Broz Tito. Odlučeno je da partizanske snage privremeno napuste teritorij Crne Gore i Sandžaka, a da se partijska rukovodstva, dio skojevskog rukovodstva i jedan broj partijskih kadrova vrati u neprijateljsku pozadinu. Od partizanskih snaga iz Crne Gore i Sandžaka formirane su Treća proleterska sandžačka i Četvrta i Peta proleterska crnogorska brigada, koje su, zatim, ušle u sastav Operativne grupe Vrhovnog štaba i zajedno s Prvom i Drugom proleterskom i Hercegovačkim odredom izvršile poznati marš — ma-

nevar u pravcu zapadne Bosne. U neprijateljskoj pozadini ostalo je nešto više od 700 boraca, većinom članova KPJ.

Napuštajući Crnu Goru i Sandžak, crnogorski i sandžački rodoljubi su 16. lipnja 1942. na Tjentištu održali skupštinu i donijeli rezoluciju kojom se razobličuje nacionalna izdaja četničkog pokreta Draže Mihailovića i crnogorskih separatista. Rezolucija je uskoro emitirana na radio-stanici »Slobodna Jugoslavija«, a prenijeli su je i neki demokratski listovi u zapadnoj Evropi i Americi. Tako je demokratska javnost u savezničkim zemljama prvi put upoznata s izdajničkom ulogom četničkog pokreta Draže Mihailovića.

Pri završetku okupatorsko-četničke ofanzive, još dok se grupacija crnogorskih partizana nalazila na granici Crne Gore prema Bosni, talijanski guverner Crne Gore Alessandro Pirzio Biroli požurio je da se vlast sve jačih četničkih snaga ograniči i da se odnosi okupatora s njima reguliraju što preciznije. Okupator je na stanovit način zazirao i od samoga termina »četnik« i »četnici«, pa ih je u službenom komuniciranju nazvao crnogorskim nacionalistima.

Nakon gotovo dvomjesečnih diskusija, sporazum je konačno utvrđen, a 24. srpnja 1942. godine potpisali su ga u ime okupatora vojni guverner A. Pirzio Biroli, a u ime svih crnogorskih kontrarevolucionarnih snaga, računajući i separatiste, general Blažo Đukanović.

Sporazum je imao 12 točaka. Kao prvo, talijanski guverner je primio do znanja obavezu crnogorskih nacionalista da će »uz časno i lojalno osjećanje spram Italijana« nastaviti i do kraja voditi beskompromisnu borbu protiv komunista i komunizma u Crnoj Gori, da će surađivati na vraćanju »reda i mira« u Crnoj Gori i da će pomagati privredni preporod Crne Gore, »i to u cilju da u zemlji stvore najpovoljnije uslove za očekivanje odluka, koje će biti uzete u pogledu definitivnog uređenja Crne Gore po završetku rata«.

Pošto su prethodno izrazili zadovoljstvo dotadašnjom suradnjom u borbi protiv NOP-a, predstavnici okupatora i crnogorskih nacionalista sporazumjeli su se da se na teritoriju Guvernerata Crne Gore formira Crnogorski nacionalni odbor od 17 članova, sa sjedištem na Cetinju, koji će biti jedini kompetentan i ovlašten da surađuje s talijanskim vlastima. Odbor je dobio pravo da pojedine članove delegira u sjedišta raznih ta-

lijanskih komandi i vlasti, kako bi — u skladu s ovim sporazumom — što bolje surađivali.

Što se tiče četničkih vojnih jedinica, u cilju »dobrog završetka srećno otpočete akcije protiv komunista« i da bi se spriječio njihov povratak, odlučeno je da se na teritoriju Crne Gore od »probranih nacionalista« formiraju ukupno tri »leteća« odreda, svaki jačine po 1500 ljudi, a da komandanti odreda budu Pavle Durišić, Bajo Stanišić i Krsto Popović. Broj ljudi u odredu mogao se povećati ili smanjiti na prijedlog Odbora, a uz pristanak guvernera. Komandanti »letećih« odreda bili su potčinjeni Blažu Dukanoviću, kao predsjedniku Odbora, a osim toga morali su biti u direktnom i tijesnom kontaktu s guvernerom i komandantom okupacijskih trupa u Crnoj Gori. Blažo Dukanović i komandanti »letećih« odreda mogli su predlagati oružane akcije — guverneru, komandantu okupacijskih trupa Crne Gore i komandantima divizija — a nikakva akcija nije se mogla izvesti bez odobrenja talijanskih vojnih komandanta, koji za sebe zadržavaju pravo izdavanja uputa za izvođenje akcija. General Dukanović i komandanti odreda obavezali su se da će pružiti »suradnju« svaki put kad je bude tražio guverner, komandant okupacijskih trupa ili komandanti divizija, ali samo u okviru borbe protiv snaga NOP-a koje djeluju u Crnoj Gori. Akcija »letećih« odreda nije se mogla izvoditi izvan zone one divizije koja je nadležna za teritorij gdje su odredi smješteni, osim ako to odobri komandant okupacijskih trupa. Posebnim sporazumom trebale su se utvrditi plaće, prehrana i naoružanje pripadnika »letećih« odreda i njihovih starješina, kao i pomoć njihovim obiteljima.

Komandanti odreda dobili su u nadležnost slijedeće kotareve-, Pavle Durišić — Bijelo Polje, Kolašin, Berane, Andrijevicu i Šavnik; Bajo Stanišić — Nikšić, Danilovgrad i Podgoricu, a Krsto Popović — Cetinje i Bar te dio nikšićkog kotara, koji je bio u nadležnosti divizije Taro.

Ostali pripadnici četničkih i separatističkih formacija koji nisu ušli u sastav »letećih« odreda dolazili su u obzir da uđu u sastav jedinica »narodne seljačke milicije«, koja se po ovom sporazumu trebala formirati na teritoriju svake općine od »sposobnih i sigurnih ljudi«. Pripadnici milicije trebali su se normalno baviti svojim građanskim zanimanjem, a u slučaju pojave partizanskih jedinica imali su obavezu da uzmu oružje i da se protiv njih bore. Jedinice milicije imale su naoružanje i svoje komandante, a njihovi pripadnici status »dobrovoljaca«. Financijsku »potporu« primali su samo za ono vrijeme koje bi proveli u akcijama.

Sporazumom je predviđeno da nadležni organi Guvernerata i Nacionalnog odbora revidiraju političko vladanje građanskih činovnika zbog provođenja mjera disciplinskog i administrativnog karaktera.

Sporazum je obavezivao Nacionalni odbor da »pokret nacionalista Crne Gore« ne smije imati nikakvih drugih političkih ciljeva i tendencija osim borbe za uništenje »komunizma«, i to »u potpunoj slozi« s talijanskim jedinicama, a posebno da spriječi svaku eventualnu akciju koja bi mogla biti uperena protiv talijanskih vlasti.

U prvoj polovici kolovoza, uz suglasnost i odobrenje guvernera, formiran je Crnogorski nacionalni odbor s generalom Blažom Đukanovićem na čelu. Inače, Odbor je brojio 18 članova. S teritorija Pavia Đurišića u Odboru je bilo 10 članova, koji, doduše, nisu bili svi po Đurišićevoj volji. Jedino separatisti nisu imali svoje predstavnike u Odboru.

Prema sporazumu Pirzio Biroli—Đukanović, Pavle Đurišić je formirao Limesko-sandžački leteći odred, koji je u svom sastavu imao četiri bataljona, svaki bataljon za jedan kotar — Prvi bataljon za bjelopoljski, Drugi za beranski, Treći za andrijevički i Četvrti za kolašinski. Jačina odreda, prema sporazumu, iznosila je 1500 ljudi.

Leteći odredi, odnosno njihovi bataljoni, bili su mobilne jedinice koje su živjele kasarnskim životom, a o njihovu izdržavanju brinuo se okupator. Svaki pripadnik odreda, bez obzira na čin, primao je plaću po 50 lira dnevno, odnosno 1500 lira mjesečno, a imao je osiguranu odjeću i hranu.

U četničkoj organizaciji Draže Mihailovića leteći odredi imali su tretman legalnih četnika, tj. legalnih prema okupatoru. Mnogo je značajnija i masovnija bila organizacija tzv. ilegalnih četnika, koji za okupatora nisu predstavljali nikakvu tajnu. Okupator je, u stvari, za tu organizaciju ne samo znao nego ju je i tolerirao, dajući joj tretman dobrovoljačke antikomunističke milicije (MVAC — Milizia volontaria anticomunista), odnosno »narodne seljačke milicije«, kako je bilo predviđeno sporazumom Pirzio Biroli—Đukanović.

Na sastanku četničkog vodstva u Zimanjića Kuli kod Avtovca 12. srpnja 1942. godine, pod rukovodstvom Draže Mihailovića, provedena je organizacija četničke komande. Crna Gora je podijeljena na dva sektora — istočni i zapadni. Komandantom istočnog sektora, tj. za

područje Limsko-sandžačkih četničkih odreda, imenovan je Pavle Durišić, a zapadnoga — Bajo Stanišić.

Nakon sastanka u Zimonjića Kuli održano je u Poljima Kolašinskim, u kolovozu 1942, savjetovanje Đurišićevih komandanta i građanskih političara s njegovim područja, na kojem je provedena reorganizacija Limsko-sandžačkih četničkih odreda. Osim teritorija koji mu je pripao po sporazumu Pirzio Biroli—Dukanović, u sastav Durišićeve vojne organizacije ušli su i kotarevi — pljevaljski, mileševski, odnosno prijepoljski, pribojski, novovaroški i sjenički. Čitav taj teritorij organiziran je u četiri korpusa — Komski, Limski, Durmitorski i Mileševski. Komski korpus obuhvatao je Kolašinsku i 1. i 2. andrijevičku brigadu, Limski — 1. i 2. beransku i Bjelopoljsku, Durmitorski — 1. i 2. durmitorsku brigadu i Mileševski — Pljevaljsku, Mileševsku, Pribojsku, Novovarošku i Sjeničku brigadu. Prema četničkim dokumentima, Limsko-sandžački četnički odredi raspolagali su sa 15.349 obveznika i oko 200 oficira, a od naoružanja imali su 13.116 pušaka, 51 puškomitraljez, 15 mitraljeza i pet minobacača. Bez obzira na to što se nemali broj »obveznika« vodio formalno po popisu, Durišićeva četnička formacija predstavljala je najbrojniju a istodobno i najelitniju jedinicu Draže Mihailovića u to vrijeme.

Treba imati na umu da su se bataljoni Durišićeva Letećeg odreda i nekih brigada poklapali. Tako je Bjelopoljska brigada iz sastava Limskog korpusa bila Prvi (bjelopoljski) leteći bataljon, Kolašinska brigada Romskog korpusa — Četvrti leteći (kolašinski) bataljon, Prva beranska brigada — Drugi leteći (beranski) bataljon, a Prva andrijevička brigada — Treći (andrijevički) leteći bataljon.

Bilo je predviđeno da u sastav Durišićeve formacije uđe u Dečanski korpus sa tri brigade (Pečka, Istočna i Drenička), ali je ta formacija ostala samo »na papirku«.

Durišić je proveo postupak da sve svoje tzv. ilegalne jedinice i njihove komandante legalizira kod okupatora. Onim jedinicama koje do kraja ljeta 1942. nisu bile legalizirane, a takvih je bilo neznatno, Durišić je 30. kolovoza 1942. uputio naredbu: »Vaš stav prema okupatoru ima biti lojalan i upravljn tačno po naređenjima ove komande. Nikakvih akcija ne smete preduzeti da prethodno ne obavijestite njihovu (tj. talijansku — prim, aut.) komandu o njima.«

Osim stalnih četnika i tzv. dobrovoljačke milicije, okupator je omogućio i formiranje žandarmerije, koja je bila svojevrsan instrument za provođenje terora ne

samo nad pripadnicima i pristalicama NOP-a nego i nad narodom uopće.

U nekim krajevima Crne Gore, kao na primjer na teritoriju u nadležnosti Baje Stanišića, žandarmerija je formirana još u toku opće ofanzive protiv snaga NOP-a. Međutim, nakon sporazuma Pirzio Biroli—Dukanović formirana je jedinstvena žandarmerija za čitav teritorij Crne Gore. Žandarmerija je bila potčinjena Komandi kraljevskih karabinijera, pa je i djelovala pod njezinim nadzorom i dobivala od nje naredbe i upute. Svaka akcija žandarmerije morala se prethodno prijaviti komandi karabinijera.

Četničko vodstvo je nastojalo da žandarmerija broji najmanje 6000 ljudi, ali su Talijani dopustili samo 3000, tako da je na svaki kotar otpadalo po 200 žandara, odnosno po jedna žandarmerijska četa.

U početku su u žandarmeriju stupali pripadnici nacionalističkih formacija bez posebna odabiranja i žandarmerijskog iskustva. To su pretežno bili seljaci, odnosno građani, koji su u žandarmeriju stupali zbog plaće. Međutim, nakon reorganizacije žandarmerije, ljeti i s jeseni 1942, četničke vođe preduzeli su mjere da u žandarmeriju stupe bivši jugoslavenski žandari, graničari, podoficiri svih rodova vojske, financi i »oprobani nacionalni borci«. To potvrđuje i raspis Pavia Durišića od 15. listopada 1942. godine. Bez obzira na to što je bila potčinjena karabinijerima, žandarmerija je djelovala u skladu sa željama četničkih vođa.

Usporedno s radom na stvaranju vojne organizacije, na teritoriju Durišićevih Limsko-sandžačkih četničkih odreda radilo se i na stvaranju Ravnogorske omladine, koja je — prema Mihailovićevoj zamisli — trebala da bude organizirana potpuno u militarističkom duhu. Odatle su se i njezine organizacije nazvale jedinicama. Jedinice Jugoslavenske ravnogorske omladine (JURAO) trebale su biti formirane po svim kotarevima, a nadzor nad njima trebali su preuzeti komandanti brigada u sporazumu s kotarskim komandantima. JURAO se dijelila na Uzdanicu otadžbine i Zatočnike otadžbine. U jedinice Uzdanice ulazila su djeca od 8 do 15 godina, a u jedinice Zatočnika omladina od 16 do 20 godina, izuzevši one mladiće koji su ušli u četnike.

Ustrojstvo jedinica bilo je po desetinama, vodovima, četama, bataljonima i brigadama. Desetina je brojila 10 do 15 članova, vod — dvije do četiri desetine, četa — dva do četiri voda, bataljon — dvije do četiri čete, a bri-

gade — dva do pet bataljona. Nastajalo se u svakom kotaru formirati po jedan bataljon Uzdanice i po jedan bataljon Zatočnika. Ove jedinice, razumije se, imale su i svoje starješine. Za jedinice Uzdanice najveći čin mogao je biti narednik, a za jedinice Zatočnika kapetan. Pravo imenovanja starješina i postavljanje komandanta brigada zadržavao je ministar vojske na prijedlog komandanta brigade, uz suglasnost ostalih četničkih komandanata.

Odmah nakon formiranja jedinica trebalo se pristupiti izvođenju nastave, i to vojne i opće. Za jedinice Zatočnika nastava je obuhvaćala osnovne pojmove i radnje iz borbene obuke, potrebna znanja iz pomoćnih službi (osiguranje objekata, opskrba, požarstvo, sanitetska služba i dr.), pojmove iz stražarske službe, osnovne pojmove iz obavještajne službe, službe veze i dr.

Komandanti četničkih brigada imali su pravo da koriste Zatočnike i stariju djecu iz Uzdanice za sve potrebe pomoćnih službi, ondje gdje su mogli zamijeniti četnike. Sve jedinice JURAO bile su obavezne, pod komandom svojih starješina, da sudjeluju u svim manifestacijama i priredbama koje organiziraju četničke vlasti. Komandanti četničkih brigada za svaku jedinicu Ravnogorske omladine određivali su zborišta — vodna, četna, bataljonska i brigadna. Onim pripadnicima JURAO koji se u radu svojih jedinica budu istakli obećane su posebne povlastice u služenju redovnog kadrovsog roka.

Poseban naglasak četnici su stavljali na tzv. duhovno odgajanje školske omladine. Školsku omladinu trebalo je natjerati da pohađa crkve »više no što je uobičajeno«, da prisustvuje obaveznim »nacionalnim« satovima u školi (svakog dana pola sata ili dva do tri sata tjedno).

Na području Limsko-sandžačkih četničkih odreda pristupilo se radu na organiziranju Ravnogorske omladine (u duhu ovih uputa) već potkraj rujna i na početku listopada 1942. Za omladinu koja je izbjegavala da prisustvuje vježbama ili predavanjima predviđene su stroge kazne. Za svaki neopravdani izostanak pripadnik Ravnogorske omladine, odnosno njegov roditelj, trebao je biti kažnjen novčano i zatvorom. Sredinom listopada 1942. u Kolašinu je za omladinske starješine (komandire četa i komandante bataljona) organiziran dvadesetodnevni tečaj. U prosincu 1942, nakon što je Ravnogorska omladina bila formirana na čitavom području Limsko-sandžačkih četničkih odreda, pristupilo se osnivanju omladinskih brigada.

No bez obzira na sva htijenja i napore četničke organizacije, ova široko zamišljena akcija nije ostavila dubljeg traga. Nakon četničkog poraza na Neretvi i njihova rastrojstva, u Crnoj Gori se čitava organizacija raspala.

U burnoj povijesti oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije Kolašin je predstavljao jednu od najznačajnijih stratejskih točaka u Crnoj Gori. U njemu se nalazila važna raskrsnica kolnih putova koji su iz središnje Crne Gore vodili u dolinu Tare i Lima. To je jedan od razloga što je ovaj gradić više od 20 puta prelazio iz ruku snaga NOP-a u ruke Talijana, četnika i Nijemaca, i obratno. U Kolašinu su donesene najsudbonosnije odluke za historiju suvremene Crne Gore. U njemu su održana tri zasjedanja ZAVNO-a za Crnu Goru i Boku, formirana Crnogorska antifašistička skupština narodnog oslobođenja, osnovan Narodnooslobodilački front Crne Gore i održani osnivački kongresi USAOJ-a za Crnu Goru i AFŽ-a Crne Gore. No prije nego što je postao središtem partizanske Crne Gore, Kolašin je gotovo 15 mjeseci bio sjedište zloglasne Đurišićeve organizacije. Đurišić je posebno cijenio stratejski značaj Kolašina, koji je i prije nego što ga je zauzeo nazivao ključem Crne Gore. U odnosima između talijanskog okupatora i crnogorskih četnika bila je praksa da Talijani drže gradove, a četnici sela. Kolašin je u tom pogledu predstavljao iznimku, koja je po svoj prilici bila rezultat Đurišićeva insistiranja kod Talijana da tako bude, a možda je to bila i nagrada za Đurišićevu lojalnost. Nakon osvajanja Kolašina (23. veljače 1942), Đurišić je iz ovoga grada kretao u pohode protiv partizana, a prilikom povratka s tih pohoda, sve do povratka s Neretve, četnički Politički odbor mu je u ovom gradu organizirao »trijumfalne« dočeke.

U neposrednoj blizini Kolašina u selu Gornjem Lipovu, na obroncima planine Sinjavine, gotovo deset mjeseci nalazilo se sjedište štaba Draže Mihailovića, gdje se u isto vrijeme nalazilo i sjedište britanske vojne misije kod Mihailovića. Iz Gornjeg Lipova Mihailović je upravljao svojom organizacijom širom Jugoslavije, održavao veze s jugoslavenskom emigrantskom vladom, s vladom Velike Britanije i sa sličnim pokretima na Balkanu, odlazio na sastanke, odnosno savjetovanja, sa svojim komandantima i političkim ljudima, upravljao operacijama protiv snaga NOP-a, uz ostalo i početnim operacijama svojih jedinica u bici na Neretvi, a u užuj-

ku 1943. talijanskim je kamionima s Durišićem otputovao u Kalinovik da operacijama na Neretvi rukovodi »na licu mjesta«. Iz Lipova je Mihailović rukovodio i pokoljima nad tzv. domaćim anacionalnim elementima.

Prilikom Mihailovićeve boravka u Lipovu dograđivala se četnička organizacija u vojnom smislu, a poduzimane su potrebne mjere i na dogradnji vlastitog političkog programa.

Jedna od takvih političkih akcija bila je i konferencija četničkih intelektualaca iz Crne Gore, Boke i Sandžaka, koja je održana u Šahovićima (danas: Tomaševo) 30. studenog i 1. i 2. prosinca 1942. godine. Konferenciji su prisustvovali: Zaharije Ostojić, kao osobni izaslanik Draže Mihailovića, Dordije Lašić, kao predstavnik Glavnog nacionalnog odbora, čije je sjedište bilo na Cetinju, i Pavle Durišić, u svojstvu komandanta Limsko-sandžačkih četničkih odreda. Oni su trojica činila i počasno predsjedništvo konferencije. Prvotno je bilo predviđeno da se konferencija održi u Kolašinu, ali je odluku preinačio Pavle Durišić, motivirajući to željom da se izbjegne prisutnost britanske misije, koja se nalazila u Mihailovićeveu štabu, i talijanskih oficira za vezu, koji su se nalazili u Durišićevu štabu u Kolašinu.

Ovdje ćemo se zadržati samo na nekim zaključcima koji potpunije karakteriziraju četničku političku platformu.

»1. Buduća država treba da bude nasledna i ustavna monarhija Kraljevina Jugoslavija, kojom će vladati kralj Petar II iz dinastije Karađorđevića i u kojoj će *četnička organizacija* u saglasnosti sa krunom, biti za izvestan period vremena, potreban za potpunu obnovu i preporod zemlje, *jedini nosilac celokupne* državne vlasti u zemlji (podvukao aut.).

(...)

3. Buduća država treba da bude unitarna i u njoj će Srbi, Hrvati i Slovenci živeti u svojim oblastima na principu širokih samouprava. Između ovih oblasti ima se uspostaviti neposredna terenska veza, kako bi ideja jugoslovenske zajednice bila što potpunija.

4. Na teritoriji buduće države živeće samo Srbi, Hrvati i Slovenci. *Nacionalnih manjina ne može biti* (podvukao aut.).

5. (...) Celokupna industrija mora biti u državnim rukama.

6. (...) u cilju preporoda naroda, putem škole vršiti strogu selekciju nastavničkog osoblja i školske omladine.

7. Crkva je državna. Pravoslavna je crkva nacionalna i svetosavska. Katolička crkva treba da bude administrativno odvojena od Vatikana, i da bude jugoslavenski nacionalna u duhu ideja Štrosmajera. Verska nastava je obavezna u svim osnovnim i srednjim školama.

8. (...) Sudije da budu iz četničke organizacije, kao i svi ostali činovnici.

(...)

12. Žandarmerija treba da bude formirana iz redova četnika i da stoji pod direktnom kontrolom četničke organizacije.

13. Državni činovnici imaju biti nacionalno i moralno ispravni [i] iz četničkih redova, dobro nagrađeni i automatski unapređivani.(...)

Žene mogu biti državni činovnici samo u oskudici muškaraca, i to u specijalnim, njima podobnim strukama.

(...)

15. U novoj državi posvetiti naročitu pažnju propagandi u duhu programa četničke organizacije i ideologije.

16. Onesposobljenim četnicima u borbi, kao i porodicama poginulih četnika, po završetku rata treba ukazati najveću pažnju i pristojnu materijalnu pomoć.«

Prisustvovanje Zaharije Ostojića konferenciji u svojstvu opunomoćenika Draže Mihailovića, i njegova izjava na samoj konferenciji potvrđuju da su zaključci konferencije u Šahovićima predstavljali najpotpuniji izraz ravnogorske ideologije četničkog pokreta Draže Mihailovića. Politika genocida, koja je ovdje utvrđena, predstavljala je izraz dotadašnje četničke prakse, a bila je uvod u još veće zločine koje će četnici izvršiti ne samo nad pripadnicima NOP-a nego i nad Muslimanima, pojedinih hrvatskim naseljima i uopće nevinim stanovništvom. Pretenzije izražene u ulozi četništva u »budućoj« državi imale su u mnogo čemu refleksije fašizoidne ideologije.

Ubrzo nakon konferencije u Šahovićima, u Kolašinu je 4. prosinca 1942, održana tzv. Druga omladinska konferencija, kojoj su u svojstvu komandanta i načelnika štaba Limsko-sandžačkih četničkih odreda prisustvovali Pavle Durišić i Radomir Rajo Popović, a kao izaslanik četničke Vrhovne komande Rudolf Perhinek; oni su istodobno bili i predsjednici konferencije. Na konferenciji je formirana Omladinska intelektualna

sekcija četničke organizacije na teritoriju Crne Gore, Boke i Sandžaka. Tom su prilikom osnovani Centralni odbor sa sjedištem u Kolašinu i kotarski odbori po unutrašnjosti.

Prilikom ulaska u Kolašin, 23. veljače 1942. godine četnički odredi Pavia Durišića doveli su sa sobom pokretni zatvor. To su bili partizani zarobljeni u Barama Kraljskim (20. I 1942), njih oko 100, koji su strpani u zgradu starog kolašinskog zatvora. Taj će zatvor postati zloglasno mučilište rodoljuba. Odmah nakon zauzimanja Kolašina pristupilo se hapšenju rodoljuba iz Kolašina i okolice, a zatim iz andrijevičkog i beranskog kotara. Osvajanjem novih krajeva povećavao se i broj uhapšenih rodoljuba u kolašinskom četničkom zatvoru. To su bili zarobljeni partizani i njihove obitelji iz Mojkovca, Bijelog Polja, Šahovića (Tomaševa), Žabljaka, Šavnika, Pive, Prijepolja, Kuča, Bratonožića, Piperà i drugih mjesta. Računa se da je kroz kolašinski četnički zatvor prošlo oko 2000 rodoljuba. Zgrada starog zatvora u Kolašinu bila je premala da primi tolike zatvorenike, pa su u tu svrhu poslužili i podrumi zgrade Sreskog načelstva, a napravljene su i improvizirane barake u kojima su držali »lakše krivce«, tj. članove partizanskih obitelji, u prvom redu žene i djecu. Kolašinski četnički zatvor imao je karakter centralnog četničkog zatvora za područje Crne Gore koje se nalazilo pod Đurišićevom vlašću, osim za Pljevlja, gdje se nalazio posebni okupatorsko-četnički zatvor. Inače, na Đurišićevom teritoriju nalazili su se zatvori još u Šahovićima, Žabljaku, nekoliko njih na području beranskog i andrijevičkog kotara, a bilo je i drugih, improviziranih, koji su radili određeno vrijeme. Najteži »krivci« sprovedeni su u kolašinski četnički zatvor. Režim u ovom zatvoru bio je posebno grub. Šezdesetak zatvorenika živjelo je u teškim okovima. Nije bilo ni najosnovnijih higijenskih uvjeta, a u zatvorskim prostorijama od 30 m² držali su i po 50—60 zatvorenika. Mnogi zatvorenici, uhapšeni u ljetnim mjesecima, bili su bez nužne odjeće i obuće, tako da su se u zimskim mjesecima smrzavali od hladnoće.

Talijanski okupator je zatvor u Kolašinu potpuno prepustio četničkoj vlasti i njezinim brutalnim postupcima. Međutim, između Talijana i četnika bilo je i u tom pogledu suradnje. U početku su Talijani zarobljene partizane iz sjevernog dijela Crne Gore uglavnom predavali Pavlu Durišiću. Kasnije, kad je kolašinski zatvor

Pavle Đurišić, vođa četničke kontrarevolucije
u Crnoj Gori

Sekula Drljević, vođa crnogorskih
separatista

U susret podjeli Balkana — Mussolini, Hitler i Galeazzo Ciano,
na Brenneru, 5. listopada 1940. godine

**Armijski general Alessandro Pirzio Biroli,
komandant IX talijanske armije, vojni
guverner za Crnu Goru, protagonist
talijanske suradnje sa crnogorskim
četnicima**

Kruna prijateljstva i suradnje — Manastir Oštrog, 18. listopada 1942: Bajo Stanišić, komandant Zetskog četničkog odreda, talijanski guverner A. Pirzio Biroli i mitropolit crnogorski Joanikije

Smotra snage i prijateljstva — Manastir Oštrog, 18. listopada 1942: Pirzio Biroli u pratnji Baje Stanišića, obilazi Prateću četu Zetskog četničkog odreda, postrojenu u njegovu čast

Ni »sloboda« ni »smrt« već izdaja i služenje okupatoru - zastava
Zetskog četničkog odreda na kojoj piše: »Sloboda ili smrt«

Provjera prijateljstva — Kolašin, 6. studenog 1942: Pavle Durišić i
Pirzio Biroli na svečanoj tribini u toku zajedničkog mitinga četnika i
talijanskih vojnika

Italiani,

Assumo da oggi il comando di tutte le Forze Armate. Nell'ora solenne che incombe sui destini della Patria, ognuno riprenda il suo posto di dovere, di fede e di combattimento. Nessuna deviazione deve essere tollerata, nessuna recriminazione può essere consentita.

Ogni Italiano si inchini di nuovo alle gravi ferite che hanno lacerato il sacro suolo della Patria.

L'Italia per il valore delle sue Forze Armate, per la dedizione di tutti i cittadini, ritroverà nel rispetto delle istituzioni che ne hanno sempre confortata l'azione, in via della riconquista.

Italiani,

Sapevo oggi più che mai indissolubilmente unito e salda l'incrollabile fede nell'immortalità della Patria.

VITTORIO EMANUELE

Capitano **BADOLIO**

Manifest talijanskog kralja Vitorija Emanuela III nakon zbacivanja Mussolinija

Proklamacija predsjednika nove talijanske vlade maršala Pietra Badoglija nakon pada Mussolinija

Italiani,

Per ordine di Sua Maestà il Re e Imperatore assumo il governo militare del Paese con pieni poteri.

La guerra continua. L'Italia, duramente colpita nelle sue principali industrie, nelle sue città, nelle sue strade, mantiene fede alla parola data, gelosa custode delle sue millenarie tradizioni.

Si scriva le file attorno a Sua Maestà il Re e Imperatore, inneggiando al nome della Patria, esempio per tutti.

La consegna ricevuta è chiara e precisa: sarà occupato ogni territorio e chiunque si illuda di poterne minuire il normale svolgimento, o tenti turbare l'ordine pubblico, sarà inesorabilmente colpito.

VIVA D'ITALIA!

VIVA IL RE!

Il Maresciallo d'Italia
PIETRO BADOLIO

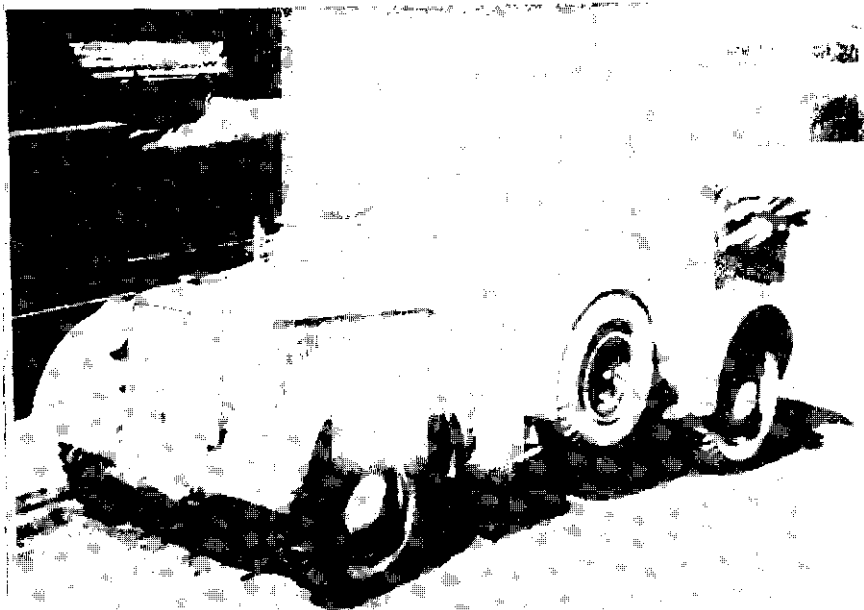

Dogovor uoči četničkog pohoda na Neretvu — Kolašin, u prosincu 1942: Bajo Stanišić, Blažo Đukanović, Dordije Lašić, Pavle Đurišić i drugi

Prijateljstvo i suradnja s okupatorom se nastavlja, ali sada s njemačkim — Podgorica, proljeće 1944: Jakov Jovović, pukovnik Heincke i Dordije Lašić

Pavle Đurišić u društvu s njemačkim oficijom pred Narodnim pozorištem u Beogradu, u proljeće 1944.

Priznanje za suradnju — vijest da je Hitler odlikovao
Pavla Đurišića Željeznim križem

ЛОВЋЕН

ЦЕТИЊЕ, 11. октобра 1944

Високо одликовање потпуковника П. Ђуришића

Четнички командант г. Павле Ђуришић, којег је генерал Недић недавно промакнуо у чин потпуковника и додјерио му дужност помоћника команданта Добровољачког корпуса, добио је од стране Врховне команде њемачких оружаних снага нарочито признање за своје војничке врлине, те је

bio pretrpan, a pogotovo kad su jedinice NOVJ bile nadomak Kolašinu, Durišić je velik broj zatvorenika predao Talijanima. Tako je samo potkraj travnja 1943. Durišić predao Talijanima oko 300 zatvorenika, koji su zatim upućeni u koncentracioni logor u Baru.

Pri četničkom zatvoru u Kolašinu postojao je Narodni vojni sud, a od rujna 1942. taj je sud preimenovan u Sud za zaštitu naroda. Predsjednik suda najprije je bio zrakoplovni major Andrija Vesković, koji je u četničkoj organizaciji bio zamjenik Đordija Lašića, a zatim Marko Milović, advokat iz Berana. Ostali članovi suda bili su: Ljubo Mlinić i Vule Vlahović, bivši suci iz Kolašina, Branko Drljević, pravnik, kapetani bivše Jugoslavenske vojske: Vladimir Radović, Milovan Labović i Gavriilo Radović, zatim Tomo Kastratović, bivši sudac iz Berana, i Vukosav Radović, bivši sudac iz Šahovića.

To što je radio četnički sud u Kolašinu ne bi se nika-ko moglo nazvati suđenjem. Bila je to zapravo sudska farsa. Pokušalo se suditi po Zakonu o zaštiti države, ali kako se svi »delikti« nisu mogli podvesti ni pod taj ina-če ozloglašeni zakon iz vremena Kraljevine Jugoslavi-je, sudilo se po »kratkom« postupku, bez obrane i bez prava priziva. Najčešće presude bile su smrtna kazna ili dugogodišnja robija. Prema materijalima Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, četnički sud u Kolašinu poslao je u smrt oko 350 ljudi. Po svoj prilici taj je broj pretjeran, ali ako se uzme u ob-zir i postupak Đurišićevih četnika, koji su ubijali zarob-ljene partizane bez ikakva suđenja, onda bi se taj na-vod mogao uzeti kao približno točan:

Strijeljanja kolašinskih zatvorenika, po presudi čet-ničkog suda, izvršavala su se najčešće na Brezi kod Ko-lašina, a zatim u Skrbuši, Streličkom Kršu, Ostrvci, Lučkoj gori, Biogradskoj gori i mnogim drugim nezna-nim mjestima.

Nakon povlačenja partizanskih snaga iz Crne Gore, na terenu su ostala partijska i neka skojevska rukovod-stva i manje partizanske grupe, ukupno oko 700 ljudi. Protiv njih četnici su organizirali potjerna odjeljenja, koja su svakodnevno krstarila terenom, postavljala za-sjede, a ponekad su poduzimali i akcije širih razmjera. Tom su prilikom stradale ne samo mnoge partizanske grupe nego i partizanske obitelji i, uopće, prijatelji NOP-a.

U jednoj naredbi Pavia Durišića od 3. rujna 1942. go-dine pisalo je:

»Neprijatelja imamo i previše, ali najopasniji su nam oni, koji žele da izazovu razdor u našim nacional-nim četničkim odredima.

Ciljevi su veliki, ostvarenje velike slobodne države — čiste od svih manjina, narodnih izroda i gulikoža.

Da bismo mogli te ciljeve i ostvariti potrebno je prvo postići jedinstvo duha — očistiti se od svih koji nisu za Monarhiju sa Dinastijom Karadordevića na čelu. Mi ne možemo da otpočnemo borbe širega zamaha sve dotle dok se ne očistimo od komunističkih bandita koji bi nam zaboli nož u leđa baš onda kada bi to za nas bilo najteže. Ovo nam nalaže borbu protivu njih do njihovog istrebljenja, bez ikakvog zavaravanja da se neko od onih koji su zagrezli u bratsku krv za račun jevrejskih plaćenika mogu povratiti — popraviti i biti sutra korisni članovi našega društva.«

Ova je naredba bila više načelnog karaktera. Kada je otpočela hajka protiv partizanskih grupa, Durišić je svojim jedinicama izdao konkretna naređenja, u kojima je stajalo: »Svakog uhvaćenog komunistu ubiti na licu mesta sem vođa, koje vezati i sprovesti ovom štabu. U koliko bi se uhvatio sa tačnim i osvedočenim dokazima, koji komunistički jatak, bez razmišljanja ga ubiti.« Prilikom izvođenja jedne akcije potkraj studenog 1942. Durišić je naredio: »Svakoga komunistu — partizana na koga se naiđe ili se u borbi uhvati likvidirati po kratkom postupku. Na celoj teritoriji kroz koju se prolazi pretresati teren i kuće i svako lice koje je sumnjivo hapšiti. Isto tako pohapsiti sva ona lica za koja se utvrdi da nisu seljaci-meštani već došljaci....«

U pripremama za opću hajku protiv pripadnika NOP-a, zimi 1942/43, objavljena je specijalna uredba predsjednika Glavnog nacionalnog odbora Blaža Đukanovića od 7. prosinca 1942. godine. Po toj uredbi, osim partizana koji su se nalazili izvan domašaja okupatorske i četničke vlasti, »svako lice koje se odmetne od domaće nacionalne vlasti, u cilju hajdukovanja ili propagiranja komunizma, anarhizma i uopšte protivu nacionalnog delovanja, smatra se za odmetnika«, a svako lice koje prikriva »odmetnika« ili ga pomaže u ma kojem vidu ili učini ma što da »odmetnik« ne bude uhvaćen ili ubijen, smatrat će se njegovim »jatakom«. Za pripadnike NOP-a, odnosno »odmetnike« i »jatake«, predviđena je smrtna kazna ili robija, a svatko je ovlašten da »odmetnika« može ubiti. Za lica koja su znala gdje se nalazi »odmetnik«, ili pak znaju da je netko »jatak« pa to blagovremeno ne prijave, uredba je predviđala robiju.

Već u rujnu 1942. Durišić je poduzeo energične mjere u pogledu sistematskog »čišćenja« crnogorskog teritorija, izuzev teritorija pljevaljskog kotara, od »posljed-

njih ostataka komunističke bande«. Da bi se izbjegle prijateljske veze i u borbi protiv partizanskih grupa postigla veća efikasnost, Durišić je naredio dislociranje četničkih jedinica na taj način što su četničke potjerne jedinice iz bjelopoljskog kotara trebale izvoditi akcije u šavničkom kotaru, one iz beranskog u kolašinskom, one iz andrijevičkog u bjelopoljskom, one iz kolašinskog u durmitorskom kraju, one iz šavničkog u andrijevičkom, a one iz durmitorskog u beranskom. Jačina ovih jedinica bila je predviđena na dvije čete, i one su morale stalno patrolirati po terenu. Pojedine konkretne zadatke ove su jedinice mogle izvoditi zajedno s jedinicama iz dotičnog kotara, koji se mobiliziraju za tu priliku prema potrebnom broju. Prehrana ovih jedinica bila je predviđena ovako: osnovne namirnice iz glavnog četničkog magazina, a meso rekvizicijom stoke od partizanskih obitelji.

Akcije protiv partizanskih grupa Durišić je najčešće izvodio vlastitim snagama, a ponekad, kada su akcije imale šire razmjere, zajedno s talijanskim jedinicama.

Ovako organizirana Durišićeva akcija bila je kobna za mnoga partijska rukovodstva i partizanske grupe koje su ostale na terenu. Osobito teške gubitke pretrpjela je kolašinska i mojkovačka gerila. Osjetne gubitke pretrpjele su partijske i partizanske grupe u andrijevičkom i beranskom kotaru, gdje je poginulo i nekoliko članova Okružnog komiteta KPJ. Ipak je najteže gubitke pretrpjela durmitorska gerila, koja je u cjelini uništena, osim jedne manje grupe u Planini Pivi, koju četnici nisu uspjeli otkriti. Najveći dio partijskih funkcionara i boraca poginuo je u borbi, dok je neznatan broj zarobljen i doveden u kolašinski zatvor.

U programskim dokumentima četničkog pokreta Draže Mihailovića, Muslimani su tretirani kao »nacionalni elemenat«, »unutrašnji neprijatelj«, »Turci« i slično, a njihovo protjerivanje, pa i uništavanje, smatralo se »najsvetijom dužnošću«. Zapravo, po tim dokumentima, za njih nije bilo predviđeno mjesto u budućoj četničkoj državi.

U projektu Stevana Moljevića od 30. lipnja 1941, Homogena Srbija, prvom programskom četničkom dokumentu, ističe se da se »Srbima nameće danas prva i osnovna dužnost: da stvore i organizuju homogenu Srbiju koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome Srbi žive [...] Preseljavanje i izmena žiteljstva, naročito Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja, jedini

je put da se izvrši razgraničenje i stvore bolji odnosi između njih, a time otkloni mogućnost da se ponove strašni zločini koji su se dešavali i u prošlom ratu, a naročito u ovom sadanjem, na svemu području na kome su Srbi i Hrvati bili izmešani, i gde su Hrvati i Muslimani s planom išli za istrebljenje Srba».

U četničkom programskom dokumentu, koji je dr Miloš Sekulić, kao Mihailovićev opunomoćenik, potkraj ljeta 1941. prenio u London, u drugoj točki, pod naslovom Rad u prelaznom periodu (pod kojim je razumljivan period do sloma okupatora), kaže se: »U srpskoj jedinici kao naročito težak problem uzeti pitanje muslimana i po mogućnosti resiti ga u ovoj fazi.«

U već navedenim Mihailovićevim Instrukcijama četničkom vodstvu u Crnoj Gori, od 20. prosinca 1941. također jednom od značajnih programskih dokumenata, postavljeno je kao cilj:

»Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju etnički čistu u granicama Srbije, Crne Gore, Bosne, Hercegovine, Srema, Banata i Bačke (...)

(...) Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata (...)

(...) Stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i između Srbije i Slovenačke, čišćenjem Sandžaka od muslimanskog i Bosne od hrvatskog i muslimanskog življa (...)

Četničko vodstvo u Crnoj Gori potpuno je prihvatilo osnovne smjernice iznesene u Mihailovićevim Instrukcijama i maksimalno se zauzimalo za njihovo ostvarenje. Na početku siječnja 1942. Instrukcije su umnožene u Štabu četničkih odreda za Crnu Goru i upućene u sve krajeve Crne Gore. Na temelju Instrukcija, Dordžije Lašić je 7. siječnja 1942. objavio proglas Crnogorcima, u kojem se kaže:

»U svim krajevima naše porobljene otadžbine samo su Srbi razapeti na krst i gonjeni kao divlje zveri od strane Italijana i Nemaca, a krv nam sišu i u istoriji poznati strvinari: Arnauti, Mađari, Muslimani i Pavelićevi Hrvati (...)

(...) Čas narodne osvete mora doći i najveća i najpravednija istraga poturica, da se jednom za svagda [očisjti srpsko ognjište, da se sve srpske zemlje očiste od nekrsti, da se [istejra guba iz torine. Za izvršenje te najsve-tije dužnosti u svim srpskim krajevima se priprema naš narod da se u zgodan čas kao vulkanska l[ava] sruči na zaklete neprijatelje sv0]6 (...)^A

U naredbi komandanta Ljevoriječkog četničkog bataljona, inače jednog od bliskih Lašićevih suradnika,

koja je objavljena desetak dana kasnije, osuđuje se politička platforma NOP-a, a posebno KPJ, za koju se kaže da »ne priznaje po svome programu ni srpstvo ni slovenstvo, ni brata za brata, ni porodicu, ni našu svetu veru, već su joj svi narodi jednaki i svi su drugari samo jesu li njihova Partija, makar da je Turčin, Arnaut, Jevrej, Italijan ili ma ko drugi«.

Na konferenciji u Šahovićima, kao što je već rečeno, zaključeno je da će na teritoriju buduće države živjeti samo Srbi, Hrvati i Slovenci te da nacionalnih manjina ne može biti.

Na realizaciji četničkih programskih dokumenata u vezi sa sudbinom Muslimana, Durišićevi su se četnici angažirali već od sredine ljeta 1942. godine. Međutim, preciznijih podataka o tome nema, jer su četnici nastojali da se pisani tragovi o tome unište. To je razlog što su naša znanja o tome samo djelomična.

Prvi veći četnički zločin prema Muslimanima, u kojem su sudjelovale Durišićeve jedinice, zbio se u Foči 19. kolovoza 1942. godine.

Napad na Foču sistematski se pripremao. Prema sporazumu s Nijemcima i vodstvom tzv. NDH, Talijani su 10. lipnja 1942. napustili Foču, a vlast u njoj predali ustašama. Jačina ustaškog garnizona u Foči, prema četničkim podacima, iznosila je 1550 domobrana i oko 600 ustaša — crnolegijaša.

Kao povod za napad poslužili su ustaški zločini nad nevinim srpskim stanovništvom u okolini Foče. Četnici su razvili bjesomučnu propagandu kako se broj žrtava iz dana u dan neprekidno povećavao i kako je stanje postajalo sve nesnosnije. Takva propaganda htjela je prije svega da predstojeću akciju protiv Muslimana opravda kod Talijana, a vjerojatno i kod onog dijela četnika koji nije bio spreman na takav zločin. Bojazan od talijanske intervencije četnici su riješili tako što su gotovo cijeli štab 6. talijanskog korpusa u Dubrovniku, s njegovim komandantom na čelu, podmitili vrijednim poklonima, a dostavili su im i »uvjerljive« dokumente o navodnoj suradnji pripadnika NOP-a s domobranima.

O svemu tome uvjerljivo govori izvještaj Petra Bačovića i Dobroslava Jevđevića, s kraja kolovoza 1942, u kojem stoji:

»Počeli smo politički pripremati teren kod Italije dostavljajući im preko njihovog oficira za vezu u Kalinoviku izveštaje o stalnim pokoljima našeg stanovništva od strane ustaša. Te smo izveštaje potencirali iz dana u

dan, javljali sve veći broj ubijenih, a na mesta poubijanih srpskih žena i dece doveli smo italijanske oficire. Konačno je Jevđević otišao armiji u Dubrovnik da predstavi stanje nesnosnim. Paralelno smo uhvatili kurire i dokumente o vezi hrvatskih oficira sa komunistima koje smo predali u ruke italijanskoj vojsci a posredno o tom obavestili i Nemce. Konačno je uspeo italijanskom generalu, koga smo pridobili i drugim metodama, sugerisati da se pravi nevešt na tu našu akciju.«

Odluku o napadu na Foču donio je Draža Mihailović osobno, a rukovođenje svim četničkim snagama u toj akciji povjerio je svom načelniku Štaba Vrhovne komande, kasnije komandantu Isturenog dijela Vrhovne komande, generalštabnom majoru Zahariju Ostojiću. Ostojićev načelnik štaba bio je kapetan Nikola Bojović.

Napad je izvršen u dvije kolone. Lijevu kolonu činile su četničke jedinice iz istočne Bosne (Jahorinski, Ustikolinski, Zagorski, Miljevinski, Zakmurski i Obaljski bataljon), jedan gatački odred od 150 četnika i jedan manji odred iz Lijeve Rijeke pod komandom Mašana Adžića. Jačina ove kolone iznosila je 1700 četnika. Desnu kolonu, koja je napadala s desne obale Drine, sačinjavali su: Čelebički bataljon pod komandom Spasoja Dakića, Durmitorski odred (sastavljen od više bataljona) pod komandom kapetana Ivana Ružića i Sandžački odred pod komandom poručnika Jovana Jelovca. Komandant ove kolone bio je kapetan Bojo Nikić. Ova kolona bila je približno iste jačine kao i ona koja je napadala s lijeve strane Drine. Desna kolona, kao i odred Mašana Adžića iz lijeve kolone, bili su iz sastava snaga Pavia Durišića.

Dan uoči napada na Foču komandant operacija Zaharije Ostojić izdao je naredbu četničkim jedinicama koje su sudjelovale u napadu, u kojoj se kaže: »Na vama je danas sveta dužnost da priteknete u pomoć srpskoj Bosni, da je svojom krvlju zaštitite i odbranite, da je definitivno za Srbe sačuvate, da još jednom dokažete da je to srpska baština još od vremena kralja Mihaila pa do danas. Ne možemo dozvoliti da mi ležimo pod oružjem a da nam balije otimaju Bosnu i uništavaju srpski narod. (...)«

Napad je trajao samo dva sata. Čini se da je za četničku akciju bilo presudno to što su četnici u samom početku uspjeli zauzeti ustaško-domobransku artiljeriju, nakon čega su se ustaše i domobrani povukli prema Ustikolini. Nakon toga četnici su nesmetano pristupili masakru muslimanskog stanovništva, bez obzira na spol i uzrast.

Prema četničkim podacima, tom je prilikom poginulo oko 450 ustaša i domobrana. Međutim, cilj četničkog napada nisu bili ustaše i domobrani, nego muslimanski živalj. To potvrđuje i jedan četnički dokument od 19. kolovoza 1942. godine, u kojem stoji-, »nezgodno je iz taktičkih razloga što su crnogorske trupe u Foči pobile i domobrane...« Broj nastradalog nevinog muslimanskog stanovništva mnogo je veći, ali su podaci proturječni. Čini se da je točno — jer to potvrđuje više četničkih izvještaja — da je tom prilikom stradalo oko 300 osoba, brojeći samo žene i djecu. Inače, kao ukupne »neprijateljske« gubitke u Foči prvi četnički izvještaji spominju 1000 osoba. U jednoj depeši Draže Mihailovića, koja je upućena mjesec dana kasnije, ističe se da je u Foči »dve hiljade ustaša uništeno«. Neki kasniji četnički podaci govore da je u Foči bilo dvije do tri tisuće mrtvih. Nama se ipak čini da su prvi četnički izvještaji najbliži istini.

Nekoliko dana nakon ovog zločina Petar Baćović i Dobrosav Jevđević izvijestili su Dražu Mihailovića: »Svi tragovi masakra odmah su uklonjeni, a *formalno* smo objavili streljanje vojnika koji su ubijali i pljačkali« (istaknuo aut.).

U navedenoj naredbi Zaharija Ostojića uoči napada na Foču rečeno je:

»Ali ova mala akcija na Foču samo je početak jedne velike akcije istrebljenja izdajnika svih vrsta u svim krajevima naše velike Jugoslavije...«

Na žalost, ovo će se pokazati točnim, jer je to bio samo uvod u nova istrebljenja, ali ne izdajnika, nego onih koji su se protiv izdajnika borili, tj. snaga NOP-a i njihovih pristalica, kao i nevinog muslimanskog stanovništva.

Nakon masakra nad Muslimanima u Foči, kod četnika je nastupilo privremeno zatišje u iščekivanju reagiranja okupatora na njihove zločine. Kako oštrijih reagiranja nije bilo, Durišićevi četnici su se u studenom 1942. osmjelili na nov zločin prema Muslimanima u Bukovici kod Pljevalja. Pouzdanih podataka o tome nema, jer su četnički dokumenti, po svoj prilici, uništeni. Zna se, međutim, da su u toj akciji sudjelovale Prva durmitorska četnička brigada, pod komandom Nikole Bojovića, i Pljevaljska brigada, pod komandom poručnika Jovana Jelovca. U nedostatku drugih podataka koji o tome govore, citirat ćemo dio izvještaja Jovana Jelovca Draži Mihailoviću od 25. prosinca 1942. godine, u kojem se, uz ostalo, kaže: »Ovih dana naš kraj živi u priličnom

uzbuđenju zbog incidenta koji se odigrao 28. i 29. novembra 1942. g. u selu Glisnici kada je moj prvi bataljon, držeći položaj u selu Orliji i selu Glisnici, sačekao neke muslimane iz Bukovice i pomlatio ih. Talijani su odmah intervenisali i od sreskog komandanta tražili da se Meljačka četa razoruža i da im se oduzme 60 Manliherovih pušaka koje su oni dali Meljačkoj četi na koju je stavljena sva krivica.«

Iako je četnička akcija za uništenje Muslimana bila predviđena u svim značajnijim programskim dokumentima, tome pitanju četnici posvećuju više pažnje potkraj jeseni 1942. godine, tj. nakon mogućnosti perspektive za otvaranje tzv. druge savezničke fronte u Evropi. Nakon savezničkih pobjeda kod El Alameina (24. X 1942) i desanta u Alžiru i Maroku (8. XI 1942), četnička Vrhovna komanda s Dražom Mihailovićem na čelu očekivala je — a na to je upućivala i saveznička propaganda i drugi nagovještaji — da će do šireg savezničkog iskrcavanja najprije doći na Apeninskom i Balkanskom poluotoku. S tim u vezi je Operativni štab četničke Vrhovne komande razradio detaljan plan za otvaranje tzv. druge fronte u Jugoslaviji. Taj je plan bio usredotočen na talijansku okupacijsku zonu, jer se računalo kao sa sigurnim da će Italija izaći iz rata — bilo kao pobijedena država, bilo kao novi saveznik protiv Hitlerove Njemačke — ali je glavno težište bilo na Crnoj Gori, južnom dijelu Sandžaka, istočnoj Bosni, Hercegovini i primorskom pojasu od ušća Neretve do Bojane. Četničko vodstvo nije namjeravalo proširivati ovu oblast dok u njoj prethodno ne učvrsti svoju vlast i ne dobije dovoljnu pomoć od saveznika. Učvršćivanje četničke vlasti podrazumijevalo je potpuno uništenje tzv. unutarnjih neprijatelja, tj. snaga NOP-a i Muslimana, a donekle i crnogorskih federalista, odnosno separatista.

Pitanje obračuna s Muslimanima zadavalo je četnicima nešto više brige, ne toliko zbog njihova broja i djelomičnog naoružanja (muslimanska milicija), koliko zbog toga što su računali da će se Talijani umiješati u sukob i uzeti ih u zaštitu. Zbog toga je četničko vodstvo smatralo da Muslimane u kritičnoj situaciji treba onemogućiti vještom taktikom i propagandom. Pristupanje Muslimana četničkom pokretu, koje je predvodio doktor Ismet Popovac, četničko je vodstvo namjeravalo iskoristiti u taktiziranju prema svim Muslimanima u Bosni i Sandžaku.

Četnici su planirali utjecati na Talijane da razoružaju muslimansku miliciju koju su naoružali. Četnički je plan zatim predviđao da se počne s djelomičnim uniš-

tavanjem Muslimana neposredno uoči savezničkog iskrcavanja, kad se Talijani neće moći zanimati za njihovu sudbinu. Kasnije bi se ta akcija nastavila. Četničkom vodstvu bilo je posebno stalo da razbije veze između Muslimana i narodnooslobodilačkog pokreta.

Još od sredine ljeta 1942. godine Draža Mihailović se počeo zanositi planovima o uništenju glavne partizanske grupacije oko Vrhovnog štaba, u čemu su trebali sudjelovati i crnogorski četnici. Međutim, mobilizacija crnogorskih četnika za ovu akciju uslijedila je na početku prosinca 1942. Najprije se očekivalo da će operacije početi sredinom prosinca, pa je rok pomaknut na kraj prosinca 1942, a zatim za sredinu siječnja 1943. godine.

Pošto je pohod crnogorskih četnika u Bosnu odgođen, četnička Vrhovna komanda odlučila je da u međuvremenu, do pohoda u Bosnu, s prikupljenim snagama s teritorija Limsko-sandžačkih četničkih odreda napadne i uništi muslimanska sela na području bjelopoljskog, sjeničkog, pljevaljskog, čajničkog i fočanskog kotara. U vezi s tim, u Šahovićima je na početku siječnja 1943. godine održana konferencija četničkih komandnata, na kojoj je razrađen plan o uništenju muslimanskih sela.*

S obzirom na to da nisu imali dovoljno snaga za istodobni napad na čitavom ovom prostoru, četničke su vođe odlučile da se najprije obračunaju s Muslimanima u bjelopoljskom kotaru. Vrhovna je komanda naredila da se muslimansko stanovništvo s toga područja koje ne bude ubijeno prilikom napada protjera preko Lima prema Bijelom Polju i Beranama.

U napadu je sudjelovalo oko 3000 četnika, podijeljenih u dvije skupine. Komandant lijeve grupe bio je Vojislav Lukačević, a desne Miraš Savić.**

* Prema četničkim izvorima, muslimanske snage u sjeničkom, pribojskom i bjelopoljskom kotaru spremale su se da protjeraju srpski živalj s desne obale Lima, a njihove kuće da popale. Sličnu namjeru imali su i Muslimani u pljevaljskom, čajničkom i fočanskom kotaru, u čemu su ih podržavale ustaše. Prema istim izvorima, Muslimani (oko 3000 ljudi) napali su potkraj prosinca Budjevo i neka okolna sela (sjenički kotar), ubijajući srpsko neborračko stanovništvo i paleći njihove kuće. Osim toga, i Muslimani iz Bihora i okoline Rožaja pokazivali su stanovitu političku aktivnost. Povezali su se sa tzv. Kosovskim komitetom, a zatim su Hodža Rastoder, Cazim Sijarić, Husein Rovčanin, Hodža Pačariz i drugi utjecajni prvaci i komandiri milicijskih postaja održali konferenciju u selu Godijevu.

" Lukačevićevu grupu sačinjavali su: Jurišni bataljon pod komandom Miloša Pavičevića, Leteći bataljon pod komandom Ratka Krivokapića, Mojkovački bataljon, Nedakuski bataljon pod komandom učitelja Cemovića, četnički odred Rade Korde i Dalovički bataljon pod komandom Uroša Đalovića. Autor nije uspio utvrditi koje su četničke jedinice činile grupu kapetana Miraša Savića.

Lukačevićeva grupa otpočela je napad 5. siječnja, a Savičeva sutradan — 6. siječnja. Prvog dana borbe odred Rade Korde spalio je 15 kuća, ubio 10 ljudi, a 5 ih je izgorjelo u kućama.

Istog dana kad je otpočeo napad, Talijani su pokušali intervenirati. Pavle Durišić je 6. siječnja uputio depešu komandantu divizije Venezia u Beranama neka talijanske trupe ne izlaze na teren da ne budu napadnute »od naroda«. Komandant talijanske divizije na to je pristao, ali je tražio od Durišića da sukob lokalizira. Pri tom mu je poslao 100 litara nafte da bi mogao automobilom izaći na teren. Durišić je istog dana pošao na teren da bi onemogućio talijansku intervenciju. Svojim je komandantima poslao naredbu:

»Produžite sa napadom sve dotle dok se ne postigne cilj koji sam odredio na konferenciji u Šahovićima, a kada se taj cilj dostigne, onda stanite.

Na prisustvo Italijana se ne obazirite.

Ako dobijete kakvo naređenje da se obustavi napad pre nego što se postigne postavljeni cilj onda po njemu ne postupite, jer takvo će se naređenje pisati u prisustvu Italijana radi obmane.«

I nakon Durišićeva dolaska na teren Talijani su pokušali intervenirati. On im je, međutim, energično skrenuo pažnju da će i sâm stati »na stranu naroda« i otvoreno se sukobiti s njima ako budu potpomagali Muslimane. U međuvremenu četnici su pripucali na dvije talijanske čete koje su pokušale intervenirati. Jednog su talijanskog vojnika ubili, a tri ranili. Talijani su se povukli, ne uloživši za žrtve nikakav prigovor. Sve to govori da talijanski okupator nije bio spreman da u tom trenutku dolazi u veće sukobe s četnicima.

U ovoj akciji četnici su »tačno prema utvrđenom planu« uništili 33 muslimanska sela na desnoj obali Lima, i to: Voljevac, Gubovaču, Radijelju, Ušanoviće, Presečenik, Baturiče, Donji Vlah, Mirojeviće, Šolju, Radojevu Glavu, Pobretće, Mediše, Donju Kostenicu, Stublo, Vrh, Zmijjinac, Šipovice, Negobratimu, Osmanbegovo Selo, Dupljake, Jasen, Kostiće, Kaševar, Ivanje, Godijevo, Žiliće, Gornju Crnču, Gornje Raduliće, Vrbu, Crhalje, Kradežik, Sipanje i Ličine. Tom je prilikom ubijeno oko 400 naoružanih ljudi i oko 1000 žena i djece: četnici su imali 14 mrtvih i 26 ranjenih. Ostatak muslimanskog življa protjeran je na lijevu obalu Lima. Četnici su opljačkali velik dio stoke i živežnih namirnica.

Ovaj čudovišni zločin predstavljao je, u stvari, samo uvod u novi, još strašniji, koji je izvršen mjesec dana kasnije.

Na konferenciji u Šahovićima, s početka siječnja 1943. godine, odlučeno je da se unište i muslimanska sela u čajničkom kotaru. Zaharije Ostojić je 3. siječnja napisao zapovijed za čišćenje ovoga kotara od ustaško-muslimanskih organizacija, s tim što je naznačio da će se početak akcije odrediti naknadno.

Načinio je iscrpan plan akcije (6 stranica teksta). U njemu su razrađeni cilj akcije, raspored četničkih snaga i postupak s muslimanskim stanovništvom. Nastojalo se da se ne ostavljaju tragovi u dokumentima, pa su u planu izložene više opće stvari, a pojedinosti o postupku s Muslimanima saopćene su usmeno četničkom komandantu Glumcu, koji je dobio zadatak da do početka akcije prenese usmene upute svim komandantima koji su bili predviđeni za sudjelovanje u toj akciji.

S početkom četničke akcije u čajničkom kotaru se odugovlačilo, jer se očekivalo da pokret u Bosnu, odnosno na Neretvu, može uslijediti svakog dana. Budući da je potkraj siječnja stigla obavijest od talijanskog guvernera Crne Gore da se pokret prema Bosni odgađa, četnička Vrhovna komanda je odlučila da se sa snagama koje su bile koncentrirane i spremne za pokret u Bosnu izvrši napad na Muslimane na teritoriju ne samo čajničkog nego i pljevaljskog i fočanskog kotara. Naime, idejni je plan bio da se muslimanske snage uklješte između Lima i Drine i tu unište. Draža Mihailović je također odlučio da akcijom Muslimana rukovodi Pavle Durišić, komandant Limsko-sandžačkih četničkih odreda, umjesto Ostojića, koji je poslan u Kalinovik.

U ovoj akciji sudjelovala su četiri kombinirana četnička odreda. Prvim odredom (jačine 1600 ljudi) zapovijedao je kapetan Vojislav Lukačević. Odred je napadao u dvije kolone. Prvu kolonu (komandant Vuk Kalaitović) sačinjavale su Višegradska (200 ljudi), Pribojska (400) i Novovaroška brigada (200), a drugu (komandant poručnik Aleksandar Šoškić) Prijepoljska (150), Pljevaljska (200) i Bjelopoljska brigada (300) te Leteći odred (150).

Drugi odred (1650), kojim je komandirao major Andrija Vesković, napadao je također u dvije kolone. Jednu su sačinjavale Beranska (300) i Kolašinska brigada (450) i tzv. Štapski jurišni bataljon (350). Kolonu je predvodio kapetan Miloš Pavićević. Pljevaljska brigada (550), pod komandom poručnika Jovana Jelovca, bila je druga kolona ovoga odreda.

Treći odred (1050) bio je pod komandom majora Zdravka Kasalovića. I taj je odred bio podijeljen u dvije kolone: jednu je činila 1. durmitorska brigada (450) pod

komandom kapetana Nikole Bojovića, a drugu, pod komandom kapetana Ivana Ružica, 2. durmitorska brigada (450) i Čelebički bataljon (150).

Četvrti odred sačinjavale su snage Drinskog korpusa, pod zapovjedništvom kapetana Bajе Nikića.

Četnički odredi brojili su ukupno oko 6000 ljudi.

Komandantima jedinica koje su sudjelovale u ovoj akciji naređeno je da jedinice ponesu automatsko oružje i minobacače kojima raspolažu te da se ne opterećuju komorom, jer će se opskrbiti na terenu. Također su upozoreni da ne napadaju talijanske jedinice na koje naiđu za vrijeme akcije.

Za stanovništvo je u naređenju stajalo: »Sve borce muslimane, ustaše i komuniste ubijati, žene i decu ne ubijati«. Očito, i ovdje je izbjegnuto, kao i u ostalim zapovijedima za napad na Muslimane, da se ostavi pisani trag o uništavanju neboraćkog stanovništva. Međutim, u naređenju Pavia Durišića kapetanu Nikoli Bojoviću od 8. veljače piše: »Skrenuti pažnju starešinama na obezbeđenje od r. Drine, a izdati pored toga naređenje pojedinim odeljenjima [da] prokrstare okolni teren i unište sav muslimanski živalj na koji naiđu«. I komandant Pljevaljske brigade Jovan Jelovac upozorava 10. veljače jednog svog komandanta bataljona: »...sve ubijajte, to je naređenje naših najviših starešina i to moramo izvršavati«.

Pavle Durišić je izdao zapovijed 29. siječnja, a jedinice su pošle u napad 5. veljače. Već 7. veljače one su izbile na Drinu. U pljevaljskom, čajničkom i fočanskom kotaru akcija je bila završena toga dana. Četnici su naišli na ozbiljniji otpor jedino na Trebeškom brdu, gdje je borba trajala oko četiri sata. Pošto su izbili na Drinu, četnici su počeli uništavati muslimansko stanovništvo i naselja. Tamo u to vrijeme nije bilo jačih partizanskih snaga koje bi onemogućavale četničke zločine, a talijanske snage ograničile su se samo na to da poduzmu mjere osiguranja od četničke bujice.

Dio muslimanskog stanovništva uspio je pobjeći na Metaljku, u Čajniče i preko Drine. Nakon osam dana Durišić je izvijestio Dražu Mihailovića: »Sva muslimanska sela u tri pomenuta sreza su potpuno spaljena, tako da nijedan njihov dom nije ostao čitav.

Sva imovina je uništena, sem stoke, žita i sena. Naređeno je i predviđeno prikupljanje ljudske i stočne hrane u određenim mestima, za stvaranje magacina rezervne hrane i ishranu jedinica, koje su ostale na terenu radi čišćenja i pretresanja terena i šumovitih predela, kao i radi sprovođenja i učvršćivanja organizacije na slobodnoj teritoriji.

Za vreme operacija se pristupilo potpunom uništavanju muslimanskog življa, bez obzira na pol i godine starosti«.

U ovoj akciji poginulo je oko 200 odraslih Muslimana, od kojih je jedan dio bio naoružan, a ubijeno je oko 8000 žena, djece i staraca.

Nakon pokolja Muslimana u ova tri kotora snage Limsko-sandžačkih četničkih odreda zadržale su se na tom terenu nekoliko dana radi pljačke, mada je bilo predviđeno da produže prema Prozoru. S opljačkanom muslimanskom imovinom vratile su se kućama. Zbog toga su stigle na Neretvu sa zakašnjenjem od nekoliko dana (Vaskovićev odred stigao je u rajon Mostara 26. veljače 1943). Ostaje, međutim, otvoreno pitanje da li je i koliko je to utjecalo na tok i ishod bitke na Neretvi.

Kada su sredinom veljače 1943. godine jedinice Glavne operativne grupe s Vrhovnim štabom izbile u dolinu Neretve, na širokoj fronti od Konjica do Mostara, i ugrozile mostarsku rudarsku oblast, komanda talijanskog 6. armijskog korpusa objavila je 12. veljače, po odobrenju Superslode, mobilizaciju četnika u Hercegovini. Čim je o tome bio obaviješten, D. Mihailović je naredio Z. Ostojiću da »za prvi momenat« hitno prikupi makar 1000 ljudi i da ih prebaci do Jablanice da, »prema situaciji«, zajedno s Talijanima napadnu jedinice NOV-a. Istodobno je naređeno komandantu Konjičke četničke brigade da hitno mobilizira sve svoje snage, uključujući i Muslimane iz Bjelemića, te da ih koncentrira u okolici Konjica. Po dolasku u Konjic Vojislav Lukačević je uspio mobilizirati oko 700 Muslimana iz Bjelemića i Planine i uključiti ih u svoj odred. Međutim, nakon prve borbe s partizanima oni su se većinom razbježali kućama.

Nameće se pitanje odakle sada ovakav stav četnika prema Muslimanima i čime je bio uvjetovan. Jedan od razloga očituje se iz pisma Draže Mihailovića Baji Stanišiću od 9. ožujka 1943. godine, u kojem se kaže: »Mi radimo samo za sebe i nikog više: nas se samo tiču interesi Srba i buduće Jugoslavije, za postizanje cilja koristimo jednog neprijatelja protivu drugog, tačno onako kao što i svi neprijatelji bez razlike rade; postići uspjeh sa najmanje žrtava, ali podneti i najveće žrtve, ako je to potrebno za opštu stvar...« S druge strane, angažiranjem Muslimana htjelo se imati mirno zaleđe u vrijeme odlučujuće bitke s Narodnooslobodilačkom vojskom. Zbog toga i zbog straha od eventualne njemačke intervencije, četničko je vodstvo naredilo da se za bitke na Neretvi zabrani pljačka i ubijanje muslimanskog i

hrvatskog stanovništva. Četničkim komandantima je objašnjeno da će se konačna odluka o postupanju prema nesrpskom življu donijeti naknadno, tj. poslije bitke na Neretvi. Inače, Muslimanima je na ovom području bila namijenjena ista sudbina kao i onima u Sandžaku i u čajničkom i fočanskom kotaru. To potvrđuje i depeša Zaharija Ostojića Dobrosavu Jevđeviću od 21. veljače 1943. godine, u kojoj se kaže: »Popovac neka poruči muslimanima iz Hercegovine da se povedu za primenom Bjelemića i Planine koji su zajedno sa četnicima na položajima. Neka počne razgovore sa Kulom Fazlagića za pristupanje nama kao Bjelemići i nek im zamajava dok mi završimo posao sa boljševicima a posle ćemo im prirediti Čajniče. Samo ovo Popovac ne mora znati.« Slično je objavljeno i komandantu Gatačke četničke brigade 23. veljače 1943: »Vašim postupkom i pripremama koje nisu bile na svojem mestu daćete povoda Turcima da vas napadnu pre nego što smo u stanju da ih mi napadnemo usled situacije sa partizanima. Preko pogodnih ljudi stupite u vezu s Turcima, vodite pregovore o izmirenju i tako ih zavarajte dok se glavni posao ne svrši. Njihova sudbina je rešena, a dani odbrojani. Izvestite o toku lažnih pregovora.«

Očito je da naredba Draže Mihailovića o angažiranju Muslimana u Hercegovini u borbi protiv narodno-oslobodilačkog pokreta nije značila nikakvu promjenu četničke politike prema Muslimanima uopće, nego je to bio samo privremeni taktički potez.

Na sastanku u Zimonjića Kuli (12. srpnja 1942), Draža Mihailović je iznio svoj plan da se angažiranjem Dinarske četničke divizije na pravcu Bosansko Grahovo — Livno — Tomislavgrad i u koordinaciji s hercegovačkim i bosanskim četnicima uništi grupacija oružanih snaga NOP-a oko Vrhovnog štaba u zapadnoj Bosni i zaposjedne koridor Lika — Dalmacija — Hercegovina, s osloncem na Crnu Goru, i na taj način osigura ovaj dio jadranske obale za eventualno iskrcavanje Saveznika. Dvadeset osmog kolovoza 1942. godine Mihailović je izdao naređenje komandantima istočne Bosne, Hercegovine, Dalmacije, Like, jugozapadne Bosne za početak operacija. Međutim, ovaj pokušaj, kao ni nekoliko narednih, nije uspio.

U prosincu 1942. godine četnička Vrhovna komanda preduzela je opsežne mjere da se unište »i poslednji ostaci komunističkih bandi, koji su privremeno našli sklonište u jednom delu Bosne«. Mobilizacija četnika za pohod u Bosnu počela je prvih dana prosinca, jer se očekivalo da operacije počnu sredinom prosinca. Za ove ope-

racije bilo je predviđeno 1500 crnogorskih četnika. Za komandanta operacija određen je major Z. Ostojić, koji je dobio naređenje da 12. prosinca 1942. krene na put preko Šavnika i Avtovca, gdje ga je trebao dočekati P. Bačović. Istodobno, Mihailović je naredio Durišiću da kod guvernera Crne Gore isposluje prijevozna sredstva koja će crnogorske četnike prebaciti od Nikšića do Jablanice, a Jevđeviću da od komande 2. armije osigura dozvolu za legalan prolaz od Jablanice preko Livna za Glamoč.

Međutim, datum odlaska pomaknut je sa sredine na kraj prosinca, a zatim na sredinu siječnja 1943, tako da su se pripreme za pohod u Bosnu uklopile u pripreme za okupatorsko-kvislinšku operaciju »Weiss 1«.

Prvotno se mislilo da u pohodu na Bosnu sudjeluju samo aktivni (legalni) četnici. Međutim, Mihailovićevom direktivom br. 1 od 2. siječnja 1943. ova je akcija dobila širi karakter. Mihailović je, naime, naredio da se u toj operaciji angažira jedan korpus u okolici Otočca pod komandom majora Bjelajca, jačine 2000 ljudi, korpus popa Dujića, također 2000 ljudi u rajonu Gračaca i Lovinca, korpus hercegovačkih četnika od 3000 ljudi pod komandom P. Bačovića u rajonu Knina, Strmice i Plavnog, Kosovska brigada od 600 ljudi u okolini Drniša, korpus crnogorskih četnika jačine 3000 ljudi pod komandom Bajce Stanišića u rajonu Donje Jablanice i Rame, srednjobosanski korpus kapetana Mitranovića u oblasti Banje Luke, Mrkonjić-Grada i Jajca, također sa 3000 ljudi. Osim toga, Mihailović je za ovu operaciju predvidio i rezervu Vrhovne komande od 4000—5000 ljudi pod zapovjedništvom Pavia Durišića.

Da bi provelo Mihailovićeve direktive, četničko rukovodstvo u Crnoj Gori poduzelo je mjere za prikupljanje dobrovoljaca. Predsjednik glavnog nacionalnog odbora i komandant »nacionalnih trupa« za Crnu Goru i Sandžak, Blažo Dukanović, te komandant Limsko-sandžačkih četničkih odreda, Pavle Durišić, objavili su posebne proglase, u kojima su pozvali svoje pristaše da se upišu u dobrovoljačke četničke odrede za pomoć ličkim i bosanskim četnicima.

Četničko rukovodstvo na području Limsko-sandžačkih četničkih odreda nastojalo je da se za ovu akciju angažira što veći broj intelektualaca.

Međutim, četničko vodstvo u Crnoj Gori nije postiglo nikakav uspjeh — ne samo prikupljanjem dobrovoljaca nego ni pismenim izjašnjenjem. Naprotiv, izazvalo je vidno nezadovoljstvo u narodu.

U jesen 1942. godine raspoloženje narodnih masa u

Crnoj Gori, kao i politička situacija uopće, počelo se osjetnije razvijati u korist NOP-a. Tome su pridonijeli povoljna međunarodna situacija (saveznički uspjesi u Africi, protuofanziva kod Staljingrada), aktivnost gerilskih grupa na terenu, uspjeh partizana u zapadnoj Bosni (o čemu su narodne mase saznavale ne samo preko vijesti koje su širili partijski komiteti i gerilske grupe nego i preko četničkih izvještaja i naređenja), surov četnički teror ne samo nad pripadnicima i pristašama NOP-a nego i nad narodom uopće i, napokon, otvorena suradnja i bratimljenje četnika s okupatorom. Sve je to utjecalo na to da pojedinci i manje grupe ljudi napuste četničke redove i traže dodir s partizanima. Pojačan četnički teror i prvi snijeg otežali su politički rad partijskih organizacija i partizanskih grupa u narodu, ali ga nisu mogli sasvim onemogućiti.

U vezi s četničkom mobilizacijom za pohod u Bosnu partijski su komiteti i rukovodstvo NOP-a u Crnoj Gori poduzeli određene mjere. Okružni komitet KPJ Berane izdao je 3. siječnja 1943. direktivu mjesnim komitetima i biroima čelija da legalizirani članovi KPJ i SKOJ-a, omladina i prijatelji NOP-a bezuvjetno odbiju poziv za mobilizaciju i da prijeđu u ilegalnost. Od toga su izuzeti članovi KPJ koje su mjesni komiteti odredili da idu s četničkim jedinicama sa specijalnim zadacima (da organiziraju obavještajnu službu, izazivaju paniku i bijeg s fronte). Istodobno su partijskim organizacijama podijeljeni zadaci da izvode akcije manjeg opsega protiv okupatora i četnika, u prvom redu na komunikacijama, kako bi njihove snage demoralizirale i vezale za taj teren dio snaga predviđenih za frontu.

U mjestima gdje su izginula partijska rukovodstva, kao u durmitorskom kotaru, njihovu su ulogu u razbijanju četničke mobilizacije preuzele gerilske grupe.

Pokrajinski komitet KPJ je posebnim proglasom pozvao sve zavedene da napuste neprijateljske redove i da se priključe Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima. U proglasu tek formiranog Operativnog štaba rukovodstvo NOP-a u Crnoj Gori upoznalo je crnogorski narod s međunarodnom političkom situacijom i uspjesima Narodnooslobodilačke vojske koja se približavala granicama Crne Gore, pozivajući ga da se odupre četničkoj mobilizaciji i da oružje okrene protiv okupatora i njegovih suradnika, jer su mu oni jedini neprijatelji.

Aktivnost snaga NOP-a pridonijela je snažnom protučetničkom raspoloženju masa u vrijeme mobilizacije za pohod u Bosnu, odnosno na Neretvu, u što se on za-

pravo i pretvorio. Nije bila rijetkost da čak i tzv. aktivni (stalni) četnici odbiju poći u Bosnu.

Četnici su u pripremama za pohod u Bosnu pretrpjeli krupan neuspjeh. Ovom su akcijom izazvali narodno nezadovoljstvo u gotovo svim krajevima Crne Gore.

Budući da nisu uspjeli s prikupljanjem dobrovoljaca, četnici su prisilno mobilizirali predviđen broj ljudi. Međutim, u punom jeku ovih priprema, kada je bilo preostalo samo da okupator osigura prijevoz, komanda Superslode (2. armija) obavijestila je potkraj siječnja 1943. godine guvernera Crne Gore da je talijanska Vrhovna komanda naredila da se obustavi upućivanje crnogorskih četnika u operaciju »Weiss 1«.

Pošto je obaviješten o naredbi talijanske Vrhovne komande, Mihailović je odlučio da jedan dio četničkih snaga ipak sudjeluje u operacijama protiv glavnine NOVJ, makar i »ilegalno«, tj. nezavisno od Talijana. Preko svog izaslanika kod Talijana Dobroslava Jevđevića, pokušao je za taj pothvat osigurati stanovitu količinu hrane i municije. Talijani su takvu akciju prešutno odobrili, pa su preko Jevđevića osigurali vagon brašna i 50 000 metaka, dok su ostale namirnice nudili za novac.

Draža Mihailović je odlučio da nakon akcije u čajničkom kotaru jedinice Limsko-sandžačkih četničkih odreda krenu iz rajona Drine pokraj Kalinovika i Konjica do Prozora, odakle bi poduzeli operacije prema Glamoču. Četničkim jedinicama naredeno je da »po mogućnosti« izbjegavaju susrete s Talijanima i da se uz put predstavljaju kao divlji odredi iz raznih krajeva zemlje koji nemaju veze s komandom Limsko-sandžačkih četničkih odreda. Major Z. Ostojić je po nalogu D. Mihailovića na vrijeme napisao zapovijed za ovaj pohod.

Međutim, poslije pokolja Muslimana u pljevaljskom, čajničkom i fočanskom kotaru, snage Limsko-sandžačkih četničkih odreda s Pavlom Đurišićem na čelu zadržale su se nekoliko dana na ovom terenu radi pljačke, pa nisu krenuli prema Prozoru, nego su se s opljačkanom muslimanskom imovinom vratile.

Situacija u dolini Neretve postala je za Talijane najednom vrlo delikatna, tako da je 6. armijski korpus (sa sjedištem u Dubrovniku) dobio odobrenje od Superslode da upotrijebi i do maksimuma iskoristi četnike s područja Hercegovine, navodno kao dobrovoljačku antikomunističku miliciju.

Obaviješten o talijanskoj mobilizaciji četnika, Draža

Mihailović je odmah naredio Ostojiću da hitno prikupi bar tisuću ljudi »za prvi momenat« i da ih prebaci kamionima do Jablanice, pa da s Talijanima napadne snage NOVJ »prema situaciji«. Izvršavajući ovo naređenje D. Mihailovića, Ostojić je preko majora Pantića, koji je zamjenjivao odsutnog Baćovića, proveo mobilizaciju svih ljudi pod oružjem s područja Hercegovine. Ostojić je znao da snage hercegovačkih četnika nisu dovoljne da bi se djelotvorno suprotstavile jedinicama NOVJ, pa je poduzeo mjere da se 5000 crnogorskih četnika što prije uputi prema Neretvi. Najveću ugroženost osjećao je na pravcu Konjic — Glavatičevo i preko planine Bjelašnice prema Trnovu, pa je štabu Limsko-sandžačkih četničkih odreda uputio poruku da sa svojim snagama u roku od pet dana stignu u Konjic.

Ostojić je odlučio da Limsko-sandžački četnički odredi sudjeluju tajno. Naime, on je preko Jevđevića prenio Talijanima obavijest da su to »Bosanci«, tj. bosanska divizija. Komandant tih snaga prijavljen je kod Talijana kao potpukovnik Jovanović.

Međutim, kako je za Talijane situacija u dolini Neretve iz dana u dan bivala sve složenija, utrnula je potreba da se sudjelovanje crnogorskih četnika prikriva.

Komanda Superslode obavijestila je njemačku komandu za jugoistok o sudjelovanju četničkih formacija u bici na Neretvi, ističući da će upotreba tih snaga biti regulirana »na način da se izbegne izravan dodir sa nemačkim trupama.«

U vezi sa situacijom na Neretvi, Draža Mihailović je sredinom veljače organizirao o Kolašinu savjetovanje komandanta s područja Crne Gore. Tada je odlučeno o njihovu sudjelovanju u navedenim operacijama. O tome je Mihailović 19. veljače obavijestio crnogorske komandante.

Primivši Mihailovićevo pismo od 19. veljače, Stanišić je hitno pristupio ostvarivanju četničkog plana. Iako je bilo predviđeno da jačina Stanišićevih snaga iznosi 2500 ljudi, u Mostar je prevezeno 2200 ljudi.

Pavle Durišić je još 22. siječnja odredio štab operativnih jedinica Limsko-sandžačkih četničkih odreda, namijenjenih za operaciju »Weiss-1«. Za komandanta postavljen je major Andrija Vesković, za pomoćnika komandanta major Zdravko Kasalović, a za načelnika štaba kapetan Vidak Zečević. Kako do sudjelovanja crnogorskih četnika u neprijateljskoj operaciji »Weiss-1« nije došlo, Durišić je 20. veljače izdao novu naredbu o sastavu štaba operativnih jedinica za sudjelovanje u operacijama protiv Operativne grupe Vrhovnog štaba

NOVJ. U sastavu Veskovićeva odreda ušle su slijedeće brigade: Beranska, Andrijevička, Bjelopoljska, Kolašinska, 1. durmitorska, 2. durmitorska, Pljevaljskabrigada i Prateća četa. Ukupna jačina odreda iznosila je 2500 četnika.

Osnovna ideja četničkog operacijskog plana bila je da se s tim na brzinu prikupljenim snagama iz Hercegovine i istočne Bosne spriječi prodor Glavne operativne grupe Narodnooslobodilačke vojske u Hercegovinu, a zatim da se s jakim četničkim snagama iz Crne Gore i Hercegovine (uključujući i Baćovićev odred), zajedno s talijanskim, njemačkim i ustaško-domobranskim snagama, provede koncentričan napad na partizane s pravca Mostara, Konjica i Prozora te opkoljavanje, a potom bi se pristupilo njihovom definitivnom uništenju u džepu Neretve.

Dio odreda vasojevičkih četnika, koji je pod komandom majora A. Veskovića stigao u Kalinovik, upućen je 26. veljače talijanskim kamionima u Mostar. Ove snage (oko 1500 ljudi) određene su kao rezerva za osiguranje lijevog boka talijansko-četničkih napadnih kolona prema Devetoj dalmatinskoj diviziji NOVJ, koja se nalazila na području Imotski-Posušje.

Kako je protuudar Glavne operativne grupe NOVJ kod Gornjeg Vakufa (od 3. do 5. ožujka) uspješno okončan, Vrhovni štab je 5. ožujka donio odluku da se ponovno pregrupiraju jedinice Glavne operativne grupe, forsira Neretva (na odsjeku Jablanica—Ostrožac) i koridorom između Prenja i Crne gore, te Bjelasice i Visočice, što prije izbije na liniju: Nevesinje—Ulog—Kalinovik. Drugoj proleterskoj diviziji palo je u zadatak da uspostavi mostobran na lijevoj obali Neretve i omogućiti prijelaz ostalim jedinicama i ranjenicima koji su se kretali s Glavnom operativnom grupom. Druga dalmatinska brigada (dva bataljona) protjerala je 5. ožujka uz pomoć zaplijenjenih talijanskih tenkova četnike iz Jablanice i 6/7. ožujka forsirala Neretvu, a odmah nakon nje i Druga proleterska brigada. Prešavši Neretvu, Druga dalmatinska se u kanjonu postavila frontom prema četnicima, a Druga proleterska je uz lijevu obalu prošla kroz četnički raspored i zašla četnicima za leđa. Dne 7. ožujka došlo je do borbe, u kojoj su se četnici (Durmitorski korpus i djelovi Konjičke i 1. sarajevske brigade) našli između dviju vatri. To je izazvalo zabunu kod četničkih jedinica, tako da je došlo do vatrenih okršaja i među njima samima. U ovom boju četnici su imali oko 550 mrtvih i ranjenih. Spomenute četničke jedinice potpuno su razbijene i povukle su se prema Konjicu u pa-

ničnom bijegu. Nakon boja u džepu Neretve, 1. i 2. durmitorska brigada su »u najvećem neredu« pobjegle svojim kućama, a ubrzo su se rasule i prestale postojati Konjička i 1. sarajevska četnička brigada. Panika se proširila i na sandžačke četnike.

Usljed prebacivanja Glavne operativne grupe NOVJ preko Neretve, situacija za četničke snage u dolini Neretve i u Hercegovini postala je vrlo kritična, pa je četnička Vrhovna komanda bila prinuđena odlučiti da one na Neretvi privremeno prijeđu iz ofanzive u defanzivu. U tom smislu odlučeno je da se u rajon Kalinovika dovede kao pojačanje tzv. Strategijska rezerva Vrhovne komande pod komandom Pavia Durišića, da se odredi Stanišića i Veskovića prebace preko Neretve u rajon Glavatičeva i da zajedno s Hercegovačkim odredom pod komandom kapetana Vidačića spriječe prodiranje partizana u sjevernu Hercegovinu, dok bi Konjička grupa V. Lukačevića i dalje djelovala na bok Glavne operativne grupe NOVJ. Draža Mihailović je odlučio da komandu uzme u svoje ruke.

Po naređenju Draže Mihailovića, Pavle Durišić je pristupio hitnoj mobilizaciji četnika s područja Limsko-sandžačkih četničkih odreda da kao rezerva Vrhovne komande odmah otputuju u rajon Kalinovika. Durišić je nastojao mobilizirati samo jedan dio snaga, jer se bojava intervencije muslimanskih i albanskih snaga, pa je zatražio pojačanje Zetskog četničkog odreda. Međutim, uza sva nastojanja četničkih komandanata, u tome se nije uspjelo.

Novomobiliziran Durišićev odred, jačine 2314 ljudi, krenuo je iz Kolašina 16. ožujka 1943. godine. Prebacio se talijanskim kamionima, a djelomično i kamionima rekviriranim od građana, pravcem: Kolašin — Mojkovac — Pljevlja — Boljanići — Zupčići kod Goražda — Foča — Kalinovik. Na čelu odreda od sela Štitarice (kod Mojkovca) išao je Draža Mihailović. Durišićevom odred u Boljanićima trebao se priključiti Mileševski korpus jačine 2000 ljudi, od kojih je 1000 trebalo ići u Kalinovik, a 1000 u Ustikolinu. U rajonu Foče Durišićevim se trupama priključio Drinski četnički korpus pod komandom Bajke Nikića, a u rajonu Kalinovika (u selu Obalj) i Veskovićev odred, koji se tu odmarao.

Prva proleterska i Druga dalmatinska brigada NOVJ napale su 20. ožujka četnike Pavia Durišića, koji su ispred Kalinovika zauzeli obrambeni položaj. Došlo je do žestokog dvodnevnog boja, u kojem su obje strane pretrpjele velike gubitke. U međuvremenu, Druga proleterska brigada zauzela je Obalj, razbila četnike u Je-

lašcima i tako zašla za leda glavnoj četničkoj grupaciji. Plašeći se da ne budu opkoljene, D. Mihailović je odlučio da se četničke snage iz Kalinovika povuku prema Foči. Lukačeviću je naređeno da svoje jedinice povuče iz rajona Konjica i da se s njima prebaci na desnu obalu Drine, na područje Foče.

Bojem kod Kalinovika završila je bitka na Neretvi. Glavna operativna grupa Vrhovnog štaba definitivno je izašla iz kanjona Neretve na širi manevarski prostor, odakle joj je bio otvoren put za daljnja nastupanja prema Crnoj Gori i Sandžaku.

Od četničkog pohoda na Neretvu Mihailović je očekivao mnogo i u vojničkom, i u političkom pogledu. On je tu bitku smatrao jedinstvenom prilikom »da komunisti budu do nogu potučeni« i da se s oružanim snagama NOP-a raskrsti »jedanput za svagda.«

Odmah po odlasku prvih četničkih odreda na Neretvu partijska organizacija i partizanske grupe u Crnoj Gori maksimalno su razvile propagandu, stvarajući snažno protučetničko raspoloženje u narodu. Četničko vodstvo u Crnoj Gori pokušavalo je narodno raspoloženje okrenuti u svoju korist objavljivanjem ratnih biltena i drugim propagandnim sredstvima, ali u tome nije uspjelo. Zato se pristupilo drastičnim mjerama. Na teritoriju Limsko-sandžačkih četničkih odreda zaveden je još oštriji režim. Uoči polaska druge četničke skupine na Neretvu (tzv. Strategijska rezerva četničke Vrhovne komande) Durišić je proglasio izvanredno stanje i pri kotarskim komandama formirao privremene prijeko vojne sudove. Oni su trebali početi raditi odmah i suditi na osnovi Uredbe o prijekim sudovima. Međutim, sve te i druge mjere nisu mogle spriječiti protučetničko raspoloženje naroda, kao ni rasulo četničkih jedinica i masovno dezertarstvo. Tako je bitka na Neretvi za četnike predstavljala ne samo vojnički nego i politički poraz.

Povlačeći se iz rajona Kalinovika prema Foči, Mihailović je odlučio da brani ovo područje do dolaska pojačanja iz Srbije. Na savjetovanju koje je četnička Vrhovna komanda održala u Foči odlučeno je da se pregrupiraju četničke snage u gornjem toku Drine i da se organizira obrana protiv dijelova Glavne operativne grupe koji su napredovali u tom pravcu. Prilikom pregrupiranja četničkih snaga odlučeno je da se od najboljih bataljona osnuju tri jurišne brigade, jačine 1200 do 1500 ljudi, koje bi se preko Šćepan-Polja i Volujaka prebacili u rajon Gacka i zajedno sa snagama Baje Stanišića napale glavnu grupaciju NOVJ s leđa i s boka. Prvotno je bilo odlučeno da ovim jedinicama zapovijeda Lukačević,

no kako su mu se pogoršale ozljede od stare rane, komandu nad njima preuzeo je Durišić, koji je s početka travnja krenuo uz Volujak.

Četnička Vrhovna komanda imala je i prije boja kod Kalinovika razrađen plan za obranu Crne Gore od upada Glavne operativne grupe NOVJ. U skladu s tim planom, 16. ožujka, tj. istoga dana kada je rezerva Vrhovne komande izvršila pokret iz Kolašina za Kalinovik, objavljena je i treća mobilizacija na području andrijevičkog, beranskog, bjelopoljskog i kolašinskog kotara. Zbog stalnog straha od intervencije albanskih i muslimanskih oružanih formacija na teritoriju ovih kotareva provedena je djelomična mobilizacija, osim na teritoriju kolašinskog kotara, gdje je naređena mobilizacija svih naoružanih ljudi. Od mobiliziranog ljudstva formirane su četiri brigade, i to: Beranska, Andrijevička, Kolašinska i Bjelopoljska, koje su 19. ožujka upućene prema Žabljaku, odnosno Šavniku. Jačina ovih snaga iznosila je oko 1200 ljudi. Beranska i Bjelopoljska brigada dobile su zadatak da zaposjednu teritorij 1. durmitorske brigade i zatvore sve prilaze na rijeci Pivi od Šćepan-Polja do Pivskog manastira, dok su Andrijevička i Kolašinska brigada trebale zatvoriti sve pravce na području 2. durmitorske brigade.

Potkraj ožujka Pavle Durišić je kao pojačanje ovim snagama uputio ostatke Durmitorskog korpusa (1. i 2. durmitorska brigada) pod komandom kapetana Nikole Bojovića i Ivana Ružića.

Prilikom izbijanja proleterskih brigada na Drinu, četničke snage Draže Mihailovića povukle su se na njezinu desnu obalu, gdje su, uz oslonac na dijelove talijanske divizije Taurinense, namjeravale pružiti glavni otpor.

Pošto je obaviješten da je i Prva proleterska divizija prešla Drinu (9. travnja), Mihailović je uvidio da se s demoraliziranim i razbijenim četničkim snagama ne može pružiti ozbiljan otpor Operativnoj grupi NOVJ, pa je odlučio da Sandžak djelomično evakuirao, a uskoro je izdao četničkim snagama naredbu da se rasture po svojim domaćim područjima.

Čim je dobio obavijest da je Druga proleterska divizija prešla Drinu, Durišić se samoinicijativno vratio s jurišnim brigadama s Volujka, bojeći se da je Draža Mihailović ugrožen. Durišić je napao partizane u rajonu Šćepan-Polja, nastojeći da se otuda prebaci na desnu obalu Drine, ali u tom nije uspio, pa je morao ići zaobilazno preko Tepaca, gdje je prešao Taru. Durišić je uspio prikupiti oko 2000 četnika. Od Čelebića je 10. trav-

nja izvršio energičan napad na 2. proletersku diviziju, nastojeći je zajedno s mostobranom uništiti i deblokirati Foču. Druga proleterska divizija imala je težak posao s četnicima Pavia Durišića, koji su ozbiljno ugrozili njezin mostobran. Zato je zatražila pomoć od Prve proleterske divizije. Izjutra 17. travnja Sedma krajiška brigada izbila je iza leda snagama Pavia Durišića, napala Čelebić i zauzela ga, a ubrzo i sela Rijeku i Suho Polje. Uskoro je i Druga proleterska divizija izvršila protunapad. Našavši se u okruženju, Durišićeva četnička grupa potpuno se raspala. Oko 650 četnika razbijeno je i poginulo, a ostali su se po manjim grupama povukli prema Tari i planini Ljubišnji. Tek u rajon Kolašina četnici su uspjeli ponovno prikupiti i grupirati stanovite snage.

Bitkom kod Čelebića definitivno je slomljen talijansko-četnički otpor na Drini, čime je ova operacija i završena. Prva i Druga proleterska divizija NOVJ nastavile su prodor kroz Sandžak i preko Tare u Crnu Goru, ne nailazeći nigdje na organiziraniji i ozbiljniji otpor sve do ispred Bijelog Polja, Kolašina i Nikšića.

Poslije neuspjeha na Drini, četnička Vrhovna komanda je uvidjela da se s razbijenim i demoraliziranim crnogorskim i sandžačkim četnicima ne može suprotstaviti Glavnoj operativnoj grupi NOVJ, pa je naredila mobilizaciju Kopaoničkog i 2. ravnogorskog korpusa pod komandom Dragutina Keserovića i Predraga Rakovića te ih pozvala da dodu u Sandžak.

Četnička Vrhovna komanda je namjeravala da se na početku svibnja, dolaskom Keserovićevih i Rakovićevih snaga iz Srbije, poduzme opća ofanziva protiv Glavne operativne grupe NOVJ. Naređeno je da četničke snage iz Srbije dođu u Šahoviće, odakle je trebalo zadati glavni udar. Do početka općeg napada, snage Limsko-sandžačkih četničkih odreda trebale su se prikupiti i odmoriti na području Bjelasice, a Durišić je pošao u Podgoricu, gdje se imao sastati s Blažom Dukanovićem, izgladiti nesuglasice među komandantima zetskih četničkih odreda i upoznati ih s predstojećim operacijama, te, napokon, razmotriti mogućnost sudjelovanja u tim operacijama i trupa Krsta Popovića, koje u bici na Neretvi nisu učestvovala.

Sredinom travnja Glavna operativna grupa NOVJ stupila je širokom frontom na teritorij Crne Gore i Sandžaka. Pošto su njezine jedinice izbile u rajon Bijelog Polja, Mojkovca i Kolašina, Draža Mihailović je uvidio da od planirane četničke ofanzive neće biti ništa, i pored toga što su Keserovići i Rakovići četnici bili već stigli u rajon Bijelog Polja (oko 7. svibnja), pa je odlučio

da se s Keserovićevim i Rakovićevim četnicima povuče prema Srbiji. Na takvu odluku nesumnjivo je utjecala i pojava jačih njemačkih snaga u Sandžaku i s pravca Peći i Andrijevice, kao i obavijest da, uz ostalo, Nijemci namjeravaju zarobiti četničku Vrhovnu komandu na čelu s Dražom Mihailovićem. O tome ga je obavijestila talijanska Komanda trupa Crne Gore, uz poruku da on i njegovi komandanti — bilo da se nalaze u opasnosti od partizana ili od Nijemaca — budu uvjereni u prijateljski stav Talijana i da mogu, ako žele, ostati u gradovima s talijanskim garnizonima u savršenoj sigurnosti. D. Mihailović se ipak odlučio za povratak u Srbiju, što je i učinio sredinom svibnja 1943. godine.

Pripremajući se za sudjelovanje u operaciji »Schwarz«, tj. tzv. 5. ofanzivi, Nijemci su ušli u talijansku okupacijsku zonu u Crnoj Gori. Po dolasku u Andrijevicu, štab njemačke 1. brdske divizije pozvao je Pavia Đurišića da dođe na razgovore u vezi s predstojećim operacijama, uz napomenu da ih zanima jedino borba protiv partizana. S obzirom na naređenje da se izbjegavaju kontakti s Nijemcima, Đurišić je oklijevao da pođe u Andrijevicu, pa je poslao svoga načelnika štaba, kapetana Radomira Raju Popovića. Ujutro 14. svibnja dijelovi 1. brdske divizije upali su u Kolašin i razoružali dijelove Limsko-sandžačkih četničkih odreda (tri leteće brigade, štabski bataljon i ostale jedinice koje su se u gradu zatekle) na čelu s njegovim štabom. Tom je prilikom oko 2000 četnika razoružano i sprovedeno u Andrijevicu. Zajedno s četnicima sprovedeno je i oko 450 pripadnika NOP-a koji su se nalazili u četničkom zatvoru u Kolašinu.

Uz put, kao i nakon dolaska u Andrijevicu, Nijemci su pustili najveći broj uhapšenih četnika, tj. bolesne, ranjene, stare, činovnike i miliciju, a oko 450 je internirano, među kojima oko 40 oficira i stanovit broj četničkih funkcionara. Internirani su kompletan štab Limsko-sandžačkih četničkih odreda na čelu s Pavlom Đurišićem, komandant Limskog korpusa Milorad T. Joksimović, kotarski komandant Radosav Joksimović i drugi.

Time je razdoblje Đurišićeve suradnje s talijanskim okupatorom završeno. Istodobno, završene su i najkrvavije stranice historije četničke organizacije Draže Mihailovića u Crnoj Gori, koje se ne mogu odvojiti od ličnosti Pavia Đurišića. On nije bio samo puki izvršitelj Mihailovićeve politike nego joj je davao i vlastiti pečat.

NJEMAČKI ZATOČENIK, A ZATIM SURADNIK

U Đurišićevoj odsutnosti, u Crnoj Gori i u samoj četničkoj organizaciji zbile su se krupne promjene. Po ugledu na Nijemce, a u dogovoru s njima, i Talijani su pristupili razoružanju i internaciji četnika. Tako su leteći odredi Bajе Stanišićа i Krste Popovića prepolovljeni. Nakon poraza na Neretvi i Drini, za četničku organizaciju u Crnoj Gori to je bio nov i težak udarac. Međutim, događaji na svjetskim ratištima, a posebno pad Mussolinija i savezničko iskrcavanje na Siciliju, davali su nove poticaje za politička i vojna zbivanja u našoj zemlji. To je potaklo i Dražu Mihailovića da pristupi reorganizaciji četničkih snaga u Crnoj Gori. On je teritorij Crne Gore i Sandžaka podijelio na dva sektora, na tzv. Istočni i Južni front. Istočni front je obuhvaćao raniji Đurišićev teritorij. Za njegovu komandanta postavljen je Đorđije Lašić. Južni je front obuhvaćao središnji, južni i jugozapadni dio Crne Gore, a za njegovu komandanta postavljen je Bajo Stanišić. Za komandanta svih četničkih snaga na ovom prostoru postavljen je general Blažo Đukanović.

Ubrzo je uslijedila kapitulacija Italije, što je bilo iznimno značajno za daljnji tok NOP-a. Sve ratujuće strane u Crnoj Gori nastojale su taj događaj iskoristiti za svoje ciljeve. Od njega su najviše očekivale snage NOP-a i četnička organizacija Draže Mihailovića. Oružane snage Njemačkog Reichа izjavile su da u Crnoj Gori nemaju nikakvih političkih pretenzija, nego da njihovu prisutnost diktiraju vojničke potrebe, pa su požurile da se što prije domognu jadranske obale kako bi spriječile svaki pokušaj eventualnog savezničkog iskrcavanja i povratak talijanskih jedinica u domovinu. Nedić je također nastojao da svoj utjecaj proširi i na Crnu Goru, a Pavelić je istakao svoje pretenzije na Boku.

U treći za osvajanjem pozicija u Crnoj Gori snage

NOP-a su imale najvećeg takmaca u četničkoj organizaciji, koja je u prvim danima bila i brojnija. Međutim, prevagnut će dotadašnje ponašanje snaga NOP-a i njihovi politički ciljevi. Crnogorska partijska organizacija i relativno malobrojne oružane snage, predvođene Pokrajinskim komitetom, uspjele su osloboditi više mjesta i razoružati nekoliko manjih talijanskih jedinica, koje nisu prihvatile poziv da prijeđu na stranu NOVJ. Formiranje Drugog udarnog korpusa NOVJ (10. IX 1943) i povratak crnogorskih i drugih, iako na Sutjesci prorijeđenih, brigada NOVJ, što je uslijedilo dvadesetak dana nakon kapitulacije Italije, bilo je presudno za daljnji tok NOP-a u Crnoj Gori. Za mjesec dana jedinice NOVJ oslobodile su Pljevlja, Bijelo Polje, Kolašin, Berane, Andrijevicu i mnoga mjesta u zapadnoj i središnjoj Crnoj Gori.

Reorganizirani su partizanski odredi, a od novih boraca do kraja 1943. godine formirano je 25 partizanskih bataljona. Od ovih snaga popunjene su Treća sandžačka, Četvrta i Peta proleterska (crnogorska), Druga proleterska (srpska) i Druga dalmatinska brigada, a formirane su Šesta i Sedma crnogorska i Četvrta sandžačka brigada. U međuvremenu, provedena je reorganizacija narodnooslobodilačkih odbora, osnovano je Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke kao najviše političko i predstavničko tijelo, a konstituirani su Ujedinjeni savez antifašističke omladine i Antifašistički front žena Crne Gore kao masovne političke organizacije koje su obuhvatile oko dvadeset tisuća omladinaca i žena.

Došavši u Crnu Goru, Nijemci su na Cetinju uspostavili Feldkommandanturu, koja je predstavljala vrhovnu vojnu i civilnu vlast na okupiranom području. Na čelu joj se nalazio general-major Wilhelm Keiper. Nijemci nisu imali dovoljno snaga da zaposjednu sva mjesta u kojima su Talijani držali svoje garnizone. Zaposjeli su samo primorski pojas i važnije gradove u zaleđu: Cetinje, Podgoricu, Danilovgrad i Nikšić. Povremeno su poduzimali operacije duž glavnih komunikacija, uz angažiranje snaga koje su se nalazile izvan Crne Gore.

Zbog pomanjkanja vlastitih jedinica, Nijemci su za borbu protiv NOP-a tražili suradnju domaćih kontrarevolucionarnih snaga, koje su do tada surađivale s talijanskim okupatorom. Od tih snaga Nijemci su formirali žandarmeriju i narodnu miliciju. Predvidjeli su da žandarmerijske snage broje 6000, a narodne milicije 1500 ljudi. Međutim, nisu uspjeli popuniti taj broj.

Nastojeći okupiti sve kontrarevolucionarne snage, Nijemci su 10. studenog 1943. formirali marionetsku vladu, tzv. Narodnu upravu, na čelu s Ljubomirom Vuksanovićem. Narodna uprava bila je sastavljena od predstavnika najreakcionarnijih građanskih grupa — četnika, separatista i ljotičevaca. Kao takva nije u narodu uživala nikakav ugled. Osim toga, Feldkommandantura je njezinu vlast u svakom pogledu ograničila.

Ministar Reicha za Jugoistok, Hermann Neubacher, gotovo je pola godine radio na stvaranju konfederacije između Srbije i Crne Gore i na ujedinjavanju svih kontrarevolucionarnih snaga u ovim zemljama u borbi protiv NOP-a. Tu su ideju podržavale sve kontrarevolucionarne snage u Srbiji i Crnoj Gori, osim crnogorskih federalista, odnosno separatista, ali se, na kraju, s tom akcijom nije složio Hitler.

U dobro osmišljenom pothvatu protiv četničkih snaga, jedinice Drugog udarnog korpusa NOVJ su sredinom listopada 1943, u manastiru Ostrogu, uništile četničku komandu za Crnu Goru, na čelu s Blažom Đukanovićem, i komandu Južnog fronta, na čelu s Bajom Stanišićem. Nakon toga snage tzv. Južnog fronta svedene su na odred Jakova Jovovića u Bjelopavlićima, koje su se stavile na raspolaganje njemačkom okupatoru. Gotovo u isto vrijeme razbijane su i snage Istočnog fronta u Vašojevićima. Dio tih snaga prebjegao je u Sandžak, a dio s Dordijem Lašićem povukao se u Podgoricu. Do tada su četnici taktizirali s Nijemcima i izbjegavali da s njima otvoreno surađuju. Poslije toga Dordije Lašić je potpisao sporazum o suradnji s Nijemcima i otvoreno im se stavio u službu.

Potkraj siječnja 1944. Nijemci su pokušali ujediniti četničke i separatističke snage, pa su s tim ciljem formirali Komandu nacionalnih trupa Crne Gore s majorom Jovom Dukanovićem na čelu. Međutim, ni ta akcija nije dala značajnije rezultate.

Nakon hapšenja u Kolašinu (14. svibnja 1943), Pavia Durišića su Nijemci internirali u Poljsku u logor Strij. Nakon tri mjeseca internacije on je s grupom od dvadesetak ljudi navodno uspio pobjeći 27. kolovoza 1943. godine. Grupa se kasnije razdvojila, i Durišić je s jednim bjeguncem uspio prijeći preko Mađarske i Vojvodine — Subotice ali ga je prilikom prelaska Dunava kod sela Višnjice (nadomak Beograda) uhapsila patrola Srpske državne straže i predala ga Nijemcima, na njihovo traženje. Nijemci su ga zatvorili u Ratničkom domu u Be-

ogradu. Nakon 40 dana provedenih u zatvoru, Durišića je — na intervenciju Milana Nedića — pustio Neubacher. Odmah nakon izlaska iz zatvora u listopadu 1943. godine primio ga je taj isti Neubacher. Izjavio je da je Durišić bio nepravedno uhapšen i interniran te zatražio od njega da se ubuduće ne bori protiv Muslimana ni protiv Nijemaca. Durišić je zatim posjetio Nedića i s njim sklopio stanovite aranžmane u pogledu borbe protiv NOP-a u Crnoj Gori i Sandžaku. Napuštajući Beograd, Durišić se javio Draži Mihailoviću, nakon toga je upućen u Sandžak V. Lukačeviću. Znajući za staru netrpeljivost između Durišića i Lašića, a posebno za Lašićevu sujetu, Mihailović je odlučio da Durišić bude mlađi po rangu. O tome je obavijestio Lašića, pozivajući ga na suradnju s Durišićem.

Zbog odlaska u Vrhovnu komandu Lukačević je u studenom 1943. privremeno predao komandu nad svojim jedinicama P. Durišiću. Vrativši se iz Vrhovne komande, on je u prosincu 1943. dobio zadatak da do mora isprati S. W. Baileyja, koga je njegova vlada pozvala na referiranje. Durišić je tom prilikom definitivno preuzeo komandu nad svim četničkim snagama u Sandžaku, jer je Lukačević pošao s Baileyjem u Englesku i nije se vraćao u zemlju sve do kraja svibnja 1944. godine. U prvoj polovici 1944. godine jugoslavenska izbjeglička vlada, na prijedlog Draže Mihailovića, unaprijedila je Durišića u čin potpukovnika.

Nakon definitivnog preuzimanja komande Starog Rasa, Durišić je svoj štab smjestio u Prijepolju, gdje se nalazio njemački garnizon. Prema tome, Durišić je odmah počeo otvoreno surađivati s njemačkim okupatorom. U suradnji s Nijemcima, ili samostalno, on je sa svojim snagama sudjelovao u nekoliko operacija protiv jedinica NOVJ. Osim toga, Durišić je nad stanovništvom u Sandžaku provodio stalne represalije, počinivši niz zločina u pljevaljskom, prijepoljskom, pribojskom i novovaroškom kotaru, kao i drugdje gdje su se zatekle njegove jedinice.

U proljeće 1944. godine Nijemci i četnici su pripremili širu ofanzivnu operaciju protiv jedinica NOVJ u Crnoj Gori. Planirano je da u njoj sudjeluju sve njemačke i četničke snage s teritorija Crne Gore i Sandžaka. U vezi s tom operacijom, Mihailović je 10. veljače naredio Lašiću: »Stupite u radio-vezu s Pavlom i objedinite predstojeću akciju protiv komunista«. Da bi što više proširio i ojačao svoj utjecaj u Crnoj Gori, Nedić je odlučio da tu operaciju pomogne i moralno, i vojno. U veljači je poslao 2. bataljon 5. puka Srpskog dobrovoljač-

kog korpusa (SDK) s ukupno 893 vojnika Pavlu Durišiću, sa zadatkom da sudjeluje u planiranim operacijama.

Neprijateljska ofanziva je počela 9. travnja 1944.

U sklopu ove operacije, njemačke snage iz Podgorice, u suradnji s četničkim snagama pod komandom D. Lašića, ojačane tenkovima i artiljerijom, krenule su 14. travnja pravcem Kuči — Bratonožići — Lijeva Rijeka — Mateševo — Kolašin.

Najvažniji pravac za neprijatelja bio je Bijelo Polje — Mojkovac — Kolašin, gdje se trebao spojiti sa snagama koje su prodirale od Podgorice. Zato je na tom pravcu neprijatelj angažirao najjače snage i planirao glavni udar. Za trodnevni borbi njemačke su snage, Durišićevi četnici i Nedićev bataljon zauzeli Bijelo Polje (12. travnja) i s glavninom svojih snaga nastavili nastupanje prema Mojkovcu, dok su se dvije Durišićeve brigade (Beranska i Andrijevička) i jedna četa 2. bataljona 5. puka SDK odvojile i dolinom Lima produžile prema Beranama. Neprijateljska glavnina, koja je nastupala s pravca Bijelog Polja i Šahovića, zauzela je 15. travnja Mojkovac. Dijelovi 3. i 37. udarne divizije NOVJ organizirali su kod Mojkovca presudnu obranu i u devetodnevnim borbama uspjeli povratiti Mojkovac i odbaciti neprijatelja prema Bijelom Polju, a zatim 30. travnja osloboditi ovaj grad i nastaviti gonjenje napadača prema Bistrici.

Neprijateljske snage od Podgorice uspjele su zauzeti Kuče, Bratonožiće i Lijevu Rijeku, ali su tu zadržane a zatim vraćene.

Beranska i Andrijevička četnička brigada i četa 2. bataljona 5. puka SDK uspjele su 17. travnja zauzeti Berane, ali ih je Sedma crnogorska udarna brigada odbacila u pravcu Petnjice i Šekulara, a Berane oslobodila 5. svibnja.

Tako je ova okupatorsko-kvislinška operacija završila neuspjehom. Time je plan ujedinjavanja kontra-revolucionarnih snaga u Srbiji i Crnoj Gori u borbi protiv NOP-a definitivno propao.

Njemački okupator nastojao je da kvislinšku vojnu organizaciju donekle učvrsti formiranjem tzv. kadrovskih bataljona. Njemačka Feldkommandantura na Cetinju jedino je rješenje za iole uspješniju akciju protiv snaga NOP-a u Crnoj Gori vidjela u aranžmanu koji je njemačka Komanda za Jugoistok sklopila s Nedićem, odnosno Durišićem, u pogledu formiranja Crnogorskog dobrovoljačkog korpusa (CDK), koji bi kompletnom ratnom opremom, hranom i novcem opskrbljivali Nijemci preko Nedića.

Još u studenom 1943. godine, kada je pušten iz njemačkog zatvora, Durišić je posjetio Nedića, koji ga je tom prilikom detaljno upoznao sa svojim radom na organizaciji kvislinške vlasti u Srbiji. Nedić je zatim upoznao Durišića s Ljotićem, Mušickim i drugim značajnim ličnostima kvislinškog aparata u Beogradu. Posebno značajno bilo je to što je Durišić tom prilikom upućen u nedićevsku vojnu organizaciju u okviru Srpskog dobrovoljačkog korpusa. U dogovoru s Nedićem i Ljotićem, Durišić je još tada odlučio da jedinice koje bude imao pod svojom komandom reorganizira po ugledu na »dobrovoljačke« pukove u Srbiji i da ih stavi pod komandu SDK. Kao protuuslugu, Nedić je preuzeo obavezu da Durišićeve jedinice opskrbljuje cjelokupnom ratnom opremom.

Prilikom ponovnog boravka u Beogradu, sredinom svibnja 1944. godine, Durišić je posjetio Nedića, Neubachera i njemačkog komandanta za Jugoistok von Weichsa, zamolivši ih da ubrzaju slanje oružja i drugog materijala za njegove jedinice. U pregovorima s Neubacherom, komandantom za Jugoistok, i Nedićem zaključeno je da se od četnika iz Crne Gore i Sandžaka pod Durišićevom komandom formira Crnogorski dobrovoljački korpus jačine oko 5000 ljudi, koji bi Nedić i Nijemci potpuno opskrbljivali svom potrebnom ratnom opremom. Durišićev korpus trebao je sudjelovati u predstojećim operacijama koje je i njemačka Komanda za Jugoistok planirala protiv snaga NOP-a u Crnoj Gori.

Durišićevom boravku u Beogradu nedićevska je štampa dala velik publicitet, ističući njegove zasluge u borbi protiv NOP-a, objavivši njegove fotografije s njemačkim i nedićevskim oficirima. Osim toga, Nedić je Durišića unaprijedio u čin potpukovnika, iako ga je ne mnogo prije toga u isti čin, na prijedlog Draže Mihailovića, unaprijedio i kralj Petar. Na prijedlog njemačke Komande za Jugoistok, Durišića je Hitler odlikovao Ordenom željeznog križa.

Po povratku iz Beograda, Durišić je poduzeo užurbane pripreme za formiranje Crnogorskog dobrovoljačkog korpusa. On je procijenio da CDK može mobilizirati 5649 ljudi, pa je molio Nedića da mu razliku iznad 5000 uvaži. Polazeći od razgovora u Beogradu, Durišić je za CDK napravio prijedlog budžeta, koji je na početku lipnja dostavio Nediću.

U prvoj polovici lipnja Durišić je imenovao komandno osoblje CDK i njegovih pukova; CDK su činila tri puka (6, 7. i 8). Šesti puk sa sjedištem u Prijepolju treba-

lo je da se formira od crnogorskih četnika koji su se nalazili u tom rajonu, kao i četnika iz beranskog i andrijevičkog kotara koji su se nalazili u rajonu Podgorice. Za zastupnika komandanta puka postavljen je kapetan Vuksan Cimbalević (komandant puka, kapetan Novak B. Milikić, postavljen je tek u kolovozu). Sedmi puk, sa sjedištem u Pljevljima, trebalo je formirati od četnika iz Sandžaka. Za komandanta puka postavljen je kapetan Radoman Rajlić. Osmi puk sačinjavali su četnici iz podgoričkog, danilovgradskog i nikšićkog kotara. Kao sjedište puka određen je rajon Podgorice. Za komandanta puka postavljen je Miloš Pavićević.

Formaciju pukova Durišić je zamislio tako da svaki puk ima dva jurišna korpusa po 800 vojnika. Po završetku operacija, koje su predviđale protjerivanje partizana iz Crne Gore i Sandžaka, pukovi, odnosno šest jurišnih korpusa, stavili bi se na raspolaganje četničkoj Vrhovnoj komandi.

Pošto je proveo pripreme za formiranje 6. i 7. puka u Sandžaku, Durišić je ubrzao formiranje 8. puka CDK.

Dražo Mihailović nije bio zadovoljan Durišićevim odlaskom u Beograd, njegovim angažmanom s njemačkom Komandom za Jugoistok i paradiranjem s njemačkim oficirima, jer se bojao otvorene kolaboracije s okupatorom zbog reakcije Saveznika. U načelu, nije bio protiv primanja oružja od Nijemaca, ali je računao da je bolje da to ide preko Nedića, kao što je Durišić činio i do tada. Odobravao je da u predstojećim operacijama protiv jedinica NOVJ u Crnoj Gori sudjeluju i Nedićeve jedinice, ali pod Durišićevim zapovjedništvom.

Durišić je izrazio zabrinutost zbog takva Mihailovićevog stava, shvaćajući to kao pomanjkanje povjerenja. Čak je pomišljao na to da s Mihailovićem prekine svaku vezu.

Mihailović se na kraju ipak složio da Durišić prima oružje od Nijemaca, ali je zaključio da bi nakon toga Durišić morao biti »ilegalan«, ili bar »samo formalno legalan«. Naime, istaknuto je da bi bilo nezgodno da Durišić, kao Mihailovićev viši oficir, bude legalan. Zato je, kao najpraktičnije, odlučeno da Durišić jedinice koje je imao pod svojom komandom u Sandžaku stavi pod komandu Dušana Arsovića, koji bi ostao legalan i nastavio održavati vezu s Nijemcima oko primanja oružja, municije i drugog materijala, dok bi Durišić sa svojim štabom pošao u Crnu Goru, gdje bi preuzeo raniju

Lašićevu komandu. Kao formalno legalan, počeo bi izgrađivati jaku ilegalnu četničku organizaciju.

Potporučnik Heus, njemački oficir za vezu pri Durišićevom štabu, išao je u štab 2. oklopne armije u Vrnjačkoj Banji i uspio dobiti odobrenje za promjenu Durišićeva boravka. Durišić je svoj odlazak u Crnu Goru opravdao potrebom formiranja jedinica u okviru CDK.

Durišićeva ekipa je s dva njemačka kamiona i jednim sportskim automobilom stigla preko Sjenice u Podgoricu. Durišić je svoj štab smjestio u Momišićima, u neposrednoj blizini Podgorice.

Uskoro je, na prijedlog Jakova Jovovića, Durišić svoj štab preselio iz Momišića u selo Ćirilovac kod Danilovgrada. Da bi četnicima podigao moral, posjetio je Nikšić i tom prilikom izvršio smotru četničkih jedinica. Isto je učinio i u Bjelopavlicima.

Premještanjem štaba u Bjelopavliće, Durišić je poduzeo konkretne mjere za organiziranje 8. puka CDK, kao i za reorganizaciju četničkih jedinica. Načinio je shemu četničke organizacije, koju je u obliku direktive dostavio potčinjenim komandantima.

Durišić je svoju četničku organizaciju podijelio na dvije komande: Komandu Crne Gore i Boke i Komandu Starog Rasa. U okviru komande Starog Rasa, pored Sandžaka, nalazile su se četničke formacije iz andrijevičkog, beranskog i kolašinskog kotara.

Za komandanta četničkih oružanih formacija Crne Gore i Boke Durišić je postavio majora Blažu L. Gojnića, za pomoćnika komandanta majora Boška S. Pavića, a za načelnika Jakova Jovovića.

Teritorij Crne Gore i Boke podijeljen je u organizacijskom pogledu na tri korpusne grupe. Prva grupa korpusa obuhvaćala je cetinjski, barski i bokokotarski kotar, druga — podgorički i danilovgradski, a treća — nikšićki i durmitorski. Prva korpusna grupa imala je tri, a ostale po dva korpusa.

Većina komandnog osoblja reorganiziranih korpusa i brigada, na prijedlog Draže Mihailovića, bila je unaprijeđena.

Iako je ova Durišićeva organizacija bila uperena isključivo protiv NOP-a, prijelaz na novu formaciju trebalo je provesti tajno. Da ne bi došlo do konflikta s okupatorom, Durišić je naredio da dotadašnje jedinice koje su legalizirane kod okupatora i dalje djeluju pod istim nazivom, a u međusobnom odnosu komande da se ravnaju po novoj formaciji. Prema tome, nova organizacij-

ska shema mogla se potpuno primijeniti tek nakon povlačenja okupatora, kako je u stvari bilo i zamišljeno.

Đurišić je tijesno surađivao s Nijemcima i s pojedinih članovima Narodne uprave, u prvom redu s Jovom Dukanovićem, kod koga je ataširao kao oficira za vezu kapetana Vladimira Đurića. Pojedinih njemačkih komandama Đurišić je također poslao svoje ljude za vezu.

Na planu bespoštednog razračunavanja s pripadnicima i saradnicima NOP-a, četnici su — nekad samostalno, a nekad i uz pomoć Nijemaca — organizirali nekoliko kaznenih ekspedicija.

Na početku srpnja 1944. godine četnici Jakova Jovovića otkrili su u Bjelopavlićima skojevsku organizaciju. Tim su povodom proveli raciju i pohapsili veći broj skojevaca, naprednih omladinaca i drugih rodoljuba. Četničko rukovodstvo na čelu s Pavlom Đurišićem iskoristilo je ovu priliku da inscenira sudski proces. Komandant četničkih snaga za Crnu Goru, Blažo L. Gojnić, imenovao je Prijeki vojni sud, koji je po kratkom postupku osudio na smrt 48 rodoljuba, pretežno omladine. Presuda je izvršena istoga dana u Lazinama (kod Danilovgrada).

U međuvremenu je došlo do razmimoilaženja između Đurišića i Draže Mihailovića.

Potkraj svibnja 1944. godine, nakon tri i pol mjeseca boravka u inozemstvu, u štab Draže Mihailovića stigli su Vojislav Lukačević i Petar Bačović. Posebno je bila zanimljiva misija V. Lukačevića, koji je uspio stići i do Londona, gdje je kontaktirao s pojedinim istaknutim britanskim državicima. U svojstvu predstavnika Draže Mihailovića, Lukačević je u Londonu prisustvovao vjenčanju kralja Petra (14. ožujka 1944). Za boravka u inozemstvu dobio je titulu kraljevskog ađutanta. Četnička Vrhovna komanda obavijestila je svoje niže komande o povratku Lukačevića i Bačovića iz inozemstva, ističući da je potpuno uspjela njihova misija kod jugoslavenske izbjegličke vlade i kralja, kao i najistaknutijih vojnih i političkih predstavnika Velike Britanije i Amerike. U tom obavještenju kaže se da su Lukačević i Bačović donijeli iz inozemstva važne poruke i obavijesti, pa se nalaže da se to iskoristi u propagandne svrhe.

Vrhovna komanda tom je prilikom nagovijestila da će Lukačević i Bačović dobiti nove funkcije u pokrajinama izvan Srbije.

Nakon kraćeg zadržavanja u Vrhovnoj komandi, Lukačević je po nalogu Draže Mihailovića pošao u Sandžak, gdje je za njega bila rezervirana stara funkcija

komandanta četničkih snaga Starog Rasa. Nijemci su svakako bili obaviješteni o Lukačeviću putu u inozemstvo, pa su nakon njegova ponovnog dolaska u Sandžak bili prema njemu podozrivi. Organizirali su potragu da ga uhvate. Pavle Durišić je upozorio Dražu Mihailovića da bi Nijemci zbog Lukačevića mogli postati nepovjerljivi prema čitavoj četničkoj organizaciji u Sandžaku, pa je predlagao da Lukačević pode na drugi teritorij dok se partizani ne protjeraju iz Sandžaka. Mihailović je odgovorio da će Durišićev prijedlog u pogledu Lukačevića prihvatiti. Međutim, on nije mnogo mario za Durišićeva upozorenja, pa je Lukačevića ne samo i dalje ostavio u Sandžaku nego ga je i postavio za komandanta ilegalnih četnika u Crnoj Gori i Sandžaku, nalazeći da je pogodniji i manje kompromitiran za tu dužnost, s tim da Durišić na tom teritoriju ostane kao komandant legalnih četničkih jedinica. Osim Lukačevića, koji se nakon povratka iz inozemstva morao kriti od Nijemaca, u Sandžaku je postojalo još nekoliko »ilegalnih« četničkih komandanata — kao kapetan Aleksa Drašković i kapetan Vuk Kalajitović, kojima je Mihailović, računajući sa skorašnjim iskrcavanjem Saveznika, naredio da ubrzaju rad na stvaranju ilegalne četničke organizacije u Sandžaku. Postupajući po Mihailovićevu naređenju, oni su upućivali pozive pripadnicima četničke organizacije, uključujući i neke četničke oficire, da izlaze u »šumu«, zaprijetivši im, u protivnom, smrtnom kaznom.

Lukačevićim postavljanjem za komandanta ilegalnih četničkih snaga u Crnoj Gori i Sandžaku, Durišić je bio duboko uvrijeđen, jer mu je prije polaska u Crnu Goru saopćeno da će na tom teritoriju on biti komandant svih četnika, uključujući i ilegalne. Odatle njegov oštar prijekor Draži Mihailoviću da je takvim radom Vrhovne komande stekao uvjerenje kako netko drugi, tj. on, treba odigrati ulogu crnca, odnosno otvorenog suradnika njemačkog okupatora.

Durišić se nije slagao s Mihailovićevim stavom u pogledu formiranja ilegalnih četničkih jedinica. U to vrijeme za to je postojalo više razloga: prvo, Durišić je izražavao bojazan da će u tom slučaju Nijemci na račun četnika favorizirati muslimanske, šiptarske i zelenaške kvislinške jedinice, a zatim nije isključivao ni mogućnost represalija Nijemaca nad narodom u znak odmazde; drugo, formiranjem ilegalnih jedinica u to vrijeme četnici neće moći doći do potrebnog naoružanja, i, treće, Durišić je smatrao besmislicom da ilegalne četničke organizacije, bez oslonca na okupatora i naoružanja

dobivenog od njega, mogu voditi borbu protiv jakih snaga NOVJ u Crnoj Gori i Sandžaku.

Na kraju, Durišić je Mihailoviću poslao zahtjev formuliran u pet točaka: ima li Vrhovna komanda u njega i njegov rad povjerenja i smatra li ga pripadnikom organizacije; je li on komandant Crne Gore i Starog Rasa; jesu li nekom drugom data ovlaštenja da radi na ovom teritoriju, kome i kakva; ako se u njega i njegov rad vjeruje i ako je on komandant Crne Gore i Starog Rasa, onda na tom teritoriju postoje samo komandanti koji su potčinjeni njemu i izvršavaju njegove naredbe, dok se »čisti« teritorij Crne Gore i Starog Rasa, neka se ne formiraju ilegalne jedinice na način kako je naredila Vrhovna komanda.

Na ova pitanja Durišić nije dobio odgovor. Mjesec dana kasnije on je ipak ponovno postavljen za komandanta svih četničkih snaga u Crnoj Gori, Boki i Sandžaku.

Sredinom kolovoza 1944. godine neprijatelj je poduzeo novu, duže pripremanu operaciju širih razmjera, koja je izvedena pod nazivom »Rübezahl«, a koja je u našoj literaturi poznata i kao Durmitorska operacija. Operacija je bila uperena protiv Drugog, Trećeg i Dvanaestog korpusa NOVJ, koji su se nalazili na području Crne Gore, Sandžaka, Hercegovine i istočne Bosne. Operacije na području Crne Gore i Sandžaka otpočele su noću 11/12. kolovoza.

Crnogorski četnici, koji su se za ovu akciju brižljivo pripremali oko tri mjeseca, angažirali su u njoj najveći dio svojih snaga.

S pravca Pljevalja i Brodareva napadao je 7. puk CDK, odnosno četničke snage Komande Starog Flaša, koje su u to vrijeme raspolagale otprilike s 2000 ljudi. S pravca Prijepolja napadao je 6. puk CDK s dva bataljona jačine 1141 vojnika, ojačan Bjelopoljskom brigadom jačine 300 četnika. Tako je u operaciji »Rübezahl« sudjevalo oko 3500 sandžačkih četnika.

Odlučujuća uloga u operacijama u Crnoj Gori bila je namijenjena četničkim snagama u rajonu Podgorice, Danilovgrada i Nikšića, kojima je neposredno komandirao Pavle Durišić. Njihovu udarnu snagu trebalo je da predstavlja 8. dobrovoljački puk, koji je zbog toga i prozvan »Gvozdeni«. Za ovaj puk naredena je mobilizacija vojnih obveznika od 18 do 35 godina starosti.

Glavni četnički udar izvršen je iz rajona Podgorice i Danilovgrada. Snage s ovog pravca napadale su u četi-

ri kolone. Prva kolona napadala je od Podgorice u pravcu Lijeve Rijeke. Glavnu kolonu sačinjavale su snage »Gvozdenog« puka, Zetskog korpusa i manje četničke snage iz kolašinskog kotara. Ova kolona napadala je od Podgorice, desnom obalom Morače prema Moračkom manastiru. Treća kolona napadala je preko Piperà u pravcu Radovča. Četvrta kolona izvršila je demonstrativni napad preko bjelopavličkih planina, s osnovnim zadatkom da veže snage NOV-a i POJ koje su se nalazile na tom sektoru. Ukupna jačina četničkih snaga koje su sudjelovale u operacijama s pravca Podgorice, Danilovgrada i Nikšića iznosila je između 3500 i 4500 ljudi.

Budući da su četničke jedinice u Sandžaku bile angažirane u okviru 7. puka CDK u glavnoj operaciji, Dušan Arsović je naredio da se na teritoriju 1. i 2. mileševske brigade izvrši mobilizacija cjelokupnog ljudstva sposobnog za oružje.

Nastupajući dolinom Lima, 1. brdska divizija zauzela je Plav, Gusinje, Berane, Andrijevicu, Mateševo i Kolašin te nastavila prodirati prema Žabljaku, gdje se u rajonu Durmitora spojila sa 14. SS pukom i jedinicama 7. SS divizije. Neprijateljske snage namjeravale su nabaciti snage NOVJ na masive Durmitora i Vojnika i tu ih uništiti.

Budući da se u jedinicama Drugog i Dvanaestog korpusa i Prve proleterske divizije nalazio velik broj ranjenika, Vrhovni štab je, po sporazumu sa Saveznicima, naredio da se svi oni prebace avionima u Italiju. S improviziranog aerodroma u Breznima prebačeno je 1059 ranjenika 22. kolovoza u savezničke bolnice u Italiji-

Nakon evakuacije ranjenika jedinice NOVJ dobile su veću mogućnost manevriranja. Štab Drugog udarnog korpusa istoga je dana odlučio da njegove jedinice predu u protunapad. Prelazeći u protunapad, dijelovi Treće divizije NOVJ (dva bataljona Sedme crnogorske brigade i jedna bataljon Osmе) sukobili su se 25. kolovoza s četnicima Pavia Durišića na Krnovu i u rajonu Čeranića gore. U boju su četnici pretrpjeli težak poraz. Osobito je stradao »Gvozdeni puk«, koji je tu potpuno razbijen. Četnički gubici iznosili su oko 350 mrtvih, 300 zarobljenih i veći broj ranjenih.

Porazivši četnike na Krnovu, Treća divizija je uspjela zaći za leđa Prvoj brdskoj diviziji i razbiti četničke snage u Gornjim Rovcima i Donjoj Morači, a zatim do kraja kolovoza osloboditi Kolašin, Berane, Andrijevicu, Mojkovac i Šavnik.

Ostale jedinice NOVJ koje su se našle u zahvatu neprijateljske operacije »Rübezahl« uspjele su se, manevrirajući, izvući iz obruča.

Tako je operacija »Rübezahl« u cjelini završila neuspjehom za neprijatelja. To je u stvari bio posljednji pokušaj Nijemaca i četnika da unište NOP u Crnoj Gori i Sandžaku.

Pavle Durišić je svojom pojavom i dolaskom u Crnu Goru uspio četnicima djelomično povratiti moral i vjeru u konačan uspjeh, ali je već prvi ozbiljniji sukob s jedinicama NOVJ pokazao da je to bila samo prolazna i kratkotrajna pojava, u biti iluzija.

RAZLAZ S MIHAILOVIĆEM I SLOM ČETNIČKE ORGANIZACIJE

Durišić je bio svjestan da nakon povlačenja Nijemaca ne može u Crnoj Gori opstati bez pomoći Saveznika ili srpskih četnika. Po prispjeću obavijesti da od pomoći četnika iz Srbije nema ništa, crnogorskim je četnicima bilo jasno da se moraju povući. Ali kamo? Ta je dilema opsjedala crnogorsko četničko vodstvo. Nametala su mu se tri pravca. Crnogorske četničke mase bile su najviše raspoložene da se povlače preko Albanije u Grčku (gdje su se Britanci već bili iskricali), jer im je to bilo najbliže i najperspektivnije. Taj put je, uz to, asocirao na povlačenje srpske vojske preko Albanije u prvom svjetskom ratu, koji je bio težak, ali je na kraju doveo do uspjeha. I Durišić se nosio tom mišlju, pa je čak i s albanskim nacionalističkim vodama razgovarao o pojedinostima i mogućnostima povlačenja preko Albanije. Među crnogorskim četnicima bilo je i pristaša povlačenja u Sloveniju, gdje se već bio povukao SDK. Takvo gledište poticale su i vijesti da se onamo povlače i četnici popa Momčila Dujića. Međutim, pristaše povlačenja u Sloveniju bile su ipak u manjini. Najutjecajniji ljudi među bivšim građanskim političarima i, uopće, četničkim intelektualcima koji su se bili okupili oko Durišića zauzimali su se za to da se prihvati poziv četničke Vrhovne komande i da se ide u Bosnu. Durišić se u političkim pitanjima oslanjao uglavnom na svoje »intelektualce«, kako je nazivao bivše građanske političare koji su se bili okupili oko njega. Na kraju je ideja da se odstupa u Bosnu prevagnula. Na ovakvu Durišićevu odluku presudno je utjecao strogo povjerljiv radiogram, koji mu je potkraj studenog 1944. uputio Draža Mihailović. U tom radiogramu ističe se da je Mihailović savezničkom komandantu na Sredozemlju, generalu Wilsonu, ponudio jednu veću četničku grupaciju (pod komandom generala Miroslava Trifunovića) za operacije protiv Nijemaca

na bilo kojem sektoru i da je u tom smislu naredio koncentraciju svih snaga na prostoru Goražde—Foča—Kalinovik.

Potkraj studenog i na početku prosinca 1944. crnogorski su četnici otpočeli hitne pripreme za povlačenje u istočnu Bosnu. Bili su prinuđeni da se povlače zajedno s Nijemcima, pa im je dobro došla njemačka odluka da se, umjesto preko Nikšića, povlače preko Kolašina, Mojkovca, Bijelog Polja i Prijepolja, jer je većina Đurišićevih četnika bila s tog područja, pa im je taj teren bio poznat. S druge strane, tim su se snagama trebali priključiti Ivan Ružić i Radoman Rajlić sa svojim jedinicama, koje su se nalazile u pljevaljskom kotaru.

Sve četničke snage koje su bile koncentrirane u rajonu Podgorice preformirane su po teritorijalnoj pripadnosti u deset brigada i dva korpusa. Brojčano stanje svih jedinica iznosilo je oko 7000 ljudi. S četnicima se povlačio i mitropolit Joanikije sa 56 svećenika.

Đurišić je sugerirao članovima Nacionalnog komiteta da utječu na to da se četničke obitelji ne povlače, osim onih kojima prijeti »sigurna smrt«. Ali četnička propaganda o »partizanskim strahotama« i o tome da se ide k Draži Mihailoviću, a odatle u susret Saveznicima — učinila je svoje. Na ovaj put u neizvjesnost, gdje će ih, najvećim dijelom, pokositi tifus, glad i oštra zima, pošao je velik broj četničkih obitelji, oko 3000 osoba.

Povlačenje četničkih jedinica i izbjeglica otpočelo je iz Podgorice 6. prosinca 1944. godine. Povlačeći se preko Lijeve Rijeke, Matešva, Kolašina, Mojkovca i Bijelog Polja, a zatim dolinom Lima, preko Brodareva, Prijepolja i Priboja, crnogorski četnici i izbjeglice stigli su nakon 20 dana u Rudo (28. prosinca 1944). Po dolasku u Rudo, umjesto ranije naredbe o koncentraciji svih snaga na prostoru Goražde, Foča, Kalinovik, Đurišić je dobio naredbu o novom pravcu pokreta — Trebava.

Naime, nakon neuspjelog pokušaja da se uspostavi veza s angloameričkim trupama, Draža Mihailović je odlučio da se s četničkim snagama iz Srbije, Crne Gore i Hercegovine povuče dublje u Bosnu (rajon Trebave) i tu pričeka razvoj događaja.

Neposredno ispred Ruda, crnogorske četnike dočekao je Ostojićev kurir, koji je Đurišiću predao poziv na sastanak četničkih komandanata u selu Zaborku. S Đurišićem su pošli Ivan Ružić, Zdravko Kasalović i Radoman Rajlić, koji su do tada bili pod neposrednom Lukačevićevom komandom. Osim njih, sastanku su prisustvovali, Zaharije Ostojić, Luka Baletić i Petar Baćović, zatim član vodstva Nezavisne grupe nacionalnog otpo-

ra Pavle Novaković, komandanti hercegovačkih četnika Danilo Salatić i Vlado Zečević, a od komandanata srpskih četnika Dragoslav Račić i Todor Gogić. Zanimljivo je da su to sve bili komandanti koji su izražavali neslaganje i s Dražom Mihailovićem osobno, i sa germanofilskom politikom njegove Vrhovne komande. Oni su smatrali da je jedini izlaz da Draža Mihailović, koji se kod Saveznika kompromitirao suradnjom s okupatorom, podnese ostavku. Protiv Vrhovne komande otvoreno su istupali Novaković, Ostojić i Bačović, zbog čega je Mihailović pokušavao da ih uz pomoć svojih ljudi fizički likvidira. Zbog tako složene situacije konferiranje četničkih komandanta u Zaborku trajalo je od 28. prosinca 1944. do 1. siječnja 1945. godine. Na sastanku je donesen i plan proboja crnogorskih i hercegovačkih četnika te Romanijskog korpusa preko Bosne.

Crnogorski četnici ostali su na odmoru u Rudu deset dana. Za to vrijeme pristupilo se preformiranju četničkih jedinica u divizije i pukove. Iako je odluka o takvom preformiranju svojedobno donesena zbog ponude Draže Mihailovića Britancima, od nje se nije odstupilo, jer se smatralo da zbog napornog marša preko bosanskih planina i predstojećih borbi treba napustiti vojnu organizaciju na teritorijalnoj osnovi i pristupiti formiranju mobilnih jedinica. Prema odluci Vrhovne komande, od crnogorskih četnika trebalo je formirati tri divizije. One bi nosile redne brojeve I, V i VIII, a svaka bi imala po dva puka. Za pukove su određeni brojevi: 1,4, 7, 9, 12 i 15. Osim toga, trebalo je kao samostalne jedinice formirati omladinski puk (sa brojem 10) i Štapski bataljon. Preformiranje jedinica prema toj odluci obavljeno je 5. siječnja 1945.

U sastavu komande Crne Gore, Boke i Starog Rasa nalazio se i Mileševski korpus pod zapovjedništvom Vuka Kalaitovića, koji nije preformiran, nego je ostao kao samostalna jedinica. Jačina Durišićevih snaga iznosila je 8700 ljudi, odnosno po jedinicama: I divizija 2000, V divizija 2400, VIII divizija 2200, Štapski bataljon 600, Omladinski puk 300, Odsjek za vezu, Durišićeva osobna pratnja, intendantura i osiguranje komore 800 te Mileševski korpus 400 četnika.

Nakon preformiranja, Durišićeve snage su 9. siječnja 1945. iz Ruda otpočele pokret pravcem Višegrad — planina Devetak — Olovo — Kladanj — planina Konjuh — Maglaj — planina Ozren — Trebava. Na pojedinim etapama puta napadale su ih lokalne partizanske jedinice, nanoseći im ponekad i ozbiljne gubitke, a povremeno su stradale od hladnoće, gladi i raznih bolesti,

u prvom redu od tifusa, koji je dostizao razmjere epidemije. Cijeni se da je broj ranjenih i oboljelih od tifusa i drugih bolesti dostizao i do 5000 osoba, od kojih je znan broj umro na putu.

Nakon trideset petodnevnog marša, Đurišićeve jedinice stigle su sredinom veljače u Trebavu, ali krajnje iscrpljene, na rubu fizičkih snaga, tako da su bile nesposobne za daljnji pokret, pogotovo za bilo kakvu ozbiljniju akciju.

Pošto je smjestio svoje jedinice, Đurišić je namjeravao posjetiti Mihailovića da mu podnese izvještaj i da se obavijesti o najnovijoj situaciji. Međutim, preko Račića i drugim kanalima obaviješten o konferenciji u Zaboroku, Mihailović ga je preduhitrio svojim posjetom. U njegovoj pratnji nalazili su se general Damjanović i tjelesna garda od dvadesetak ljudi. U dužem razgovoru Mihailović je upoznao Đurišića s neuspjelim pokušajem da se nekoliko desetaka tisuća četnika stavi pod komandu generala Wilsona i objasnio mu zašto nije prihvatio njegovu ideju o stvaranju »nacionalne« fronte u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji (nedovoljno prostora za manevriranje). Mihailović je zatim upoznao Đurišića s namjerama četničke Vrhovne komande da četničke snage iz Trebave vrati u »gerilu«, svakog na svoj teren, »pa kada Rusi napuste našu zemlju, u novi ustanak«. Đurišić je bio energično protiv toga povratka, ističući da on ne može u Trebavi ostaviti tolik broj ranjenika, bolesnika i izbjeglica. Umjesto povratka u Srbiju, odnosno u Crnu Goru, on je predložio pokret svih snaga u zapadne krajeve zemlje, misleći pri tom na Sloveniju, pa da se ondje stvori jedinstvena »nacionalna« fronta protiv snaga nove Jugoslavije. Da bi ga umirio, Mihailović je rekao Đurišiću da je to samo prijedlog za studiranje i da se razmatra i pitanje povlačenja prema Sloveniji, obavijestivši ga da su mu to radio-vezom predlagali Ljotić, Đujić i Jevđević. Mihailović je iznio mišljenje da povlačenje u Sloveniju može dovesti do potpunog izbacivanja iz zemlje, istakavši da on osobno misli, kao i većina četničkih komandanata iz Srbije, da je povratak u Srbiju bolje rješenje. Pri tom je Mihailović iznio svoje uvjerenje da će u najskorije vrijeme neminovno doći do sukoba između zapadnih saveznika i Sovjetskog Saveza, pa četnici u tom trenutku treba da budu u zemlji, u punoj borbenoj gotovosti. Na kraju sastanka Mihailović je predložio Đurišiću da o tim problemima prodiskutira sa svojim komandantima i članovima Nacionalnog komiteta za Crnu Goru, obećavši da će on u najskorije vrijeme sazvati konferenciju istaknutijih komandanata,

na kojoj će se donijeti konačna odluka o daljnjem djelovanju.

Poslije sastanka s Mihailovićem Durišić je pozvao Ostojića, Baletića, Novakovića, svoje pomoćnike, komandante divizija i pukova i upoznao ih s planom četničke Vrhovne komande o rasformiranju jedinica, formiranju gerilskih grupa i povratku na svoje terene. Svi navedeni vođe i četnički komandanti iz Crne Gore podržali su Durišićev stav da se utječe na Mihailovića da takvu ideju odbaci i da ga se privoli na pokret prema Sloveniji. Zaključeno je da se na Mihailovića utječe i preko četničkih komandanata iz Srbije te da se pokuša uspostaviti radio-veza sa Jevđevićem, Ljotićem i Đujićem.

U duhu ovih zaključaka, Durišić je 21. veljače organizirao konferenciju svojih komandanata i nekih viših oficira, na kojoj su službeno formulirani zaključci u vezi s namjerama Draže Mihailovića. U zaključcima konferencije crnogorskih četničkih komandanata istaknuto je: svako daljnje produžavanje borbe u Bosni u datim okolnostima vodi k uništenju crnogorskih četničkih snaga; crnogorske četničke jedinice, uslijed dugih marševa, fizičke iznemoglosti, velikih gubitaka i slabe opreme, nisu u stanju uspješno nastaviti borbu-, četničke trupe s teritorija Crne Gore i Sandžaka imaju brojne izbjeglice, i za njihovu zaštitu mora se izdvajati velik broj jedinica-, četničke jedinice nužno je sačuvati od uništenja dok nastupe povoljniji trenuci za »agresivnije« produženje borbe; dok ne nastupi povoljan trenutak, izbjeglice, bolesne i iznemogle četnike treba odvojiti od jedinica, a jedinice reorganizirati i preformirati te ih skloniti na pogodno mjesto, a zatim prikupiti i ujediniti i na čelu s Vrhovnom komandom u »danom momentu« poduzeti veću akciju kojom bi političku javnost u inozemstvu zainteresirali i natjerali da pristupi rješenju »našeg unutrašnjeg pitanja«. Za odmor i pripremu četničkih jedinica najpogodniji je zapadni dio Jugoslavije. Najzad, potrebno je odmah sa svim četničkim jedinicama prijeći na lijevu obalu rijeke Bosne i najvećom brzinom uputiti se prema zapadu, kako bi se dobilo što više vremena za odmor i pripreme.

Pošto ih je Nacionalni komitet za Crnu Goru odobrio, Durišić je ove zaključke u obliku odluka dostavio istoga dana (21. veljače) Mihailoviću, s molbom da se smjesta pristupi njihovom izvršenju. Odluka je dostavljena i četničkim komandantima iz Srbije i drugih krajeva. Mihailović nije odgovorio na odluku četničkih komandanata iz Crne Gore, ali je komandante četničkih

korpusa i grupa korpusa iz Srbije obavijestio da se Vrhovna komanda i Centralni nacionalni komitet ne samo ne slažu s odlukom Đurišićevih komandanata nego je i ne odobravaju i osuđuju kao izraz krajnje malodušnosti. Đurišićevu konferenciju Mihailović je nazvao samozvanom, a njezinu odluku konfuznom zbrkom »svih mogućih preuveličavanja i predavanja na milost i nemilost Nemcima«.

Štab četničke komande za Crnu Goru i Sandžak odmah je pristupio pripremama za prebacivanje svojih snaga prema Sloveniji.

Još ranije, tj. neposredno nakon prvog sastanka s Đurišićem, Mihailović je odlučio da se zbog loših smještajnih uvjeta dio crnogorskih jedinica i izbjeglica s desne obale Bosne prebaci na lijevu obalu rijeke, kamo su već bili prebačeni Kolubarski korpus i Centralna bolnica Vrhovne komande. U vezi s ovom odlukom, Đurišić je na lijevu obalu Bosne odmah prebacio I diviziju, sandžačke jedinice, Omladinski puk i izbjeglice, a uskoro i VIII diviziju, dok su na desnoj obali neko vrijeme ostali V divizija, Štabski bataljon, Nacionalni komitet i bolnica s tifusarima. Uskoro je dio svojih snaga počeo prebacivati dalje, zapadno od linije Doboj—Derventa, objašnjavajući Mihailoviću da to čini navodno zbog slabih smještajnih uvjeta neposredno uz lijevu obalu Bosne. To je, međutim, bio početak pokreta Đurišićevih snaga prema Sloveniji.

Kako ni za tjedan dana nije stigao odgovor na odluku crnogorskih četničkih komandanata od 21. veljače, Đurišić je 1. ožujka organizirao novu, širu konferenciju, kojoj su prisustvovali članovi Nacionalnog komiteta, više vojne starješine i četnički intelektualci. Razmatrajući političku i vojnu situaciju, sudionici konferencije ponovili su sve konstatacije i zaključke izražene u odluci od 21. veljače, dodajući da četnička Vrhovna komanda nije učinila ništa na ostvarenju prijedloga komandanata jedinica Crne Gore i Sandžaka od 21. veljače, u kojem je izložen »jedini put i način da se spreči uništenje naše vojske i izbeglog naroda, što im na ovom terenu nesumnjivo predstoji, sa kojim aktom plenum se u potpunosti slaže«. Ovaj skup crnogorskih četnika ponovno je formulirao svoje zaključke u obliku odluke, koji su dostavljeni Mihailoviću i Centralnom nacionalnom komitetu. U novoj se odluci od Mihailovića ultimativno zahtijeva da hitno osigura prebacivanje, smještaj i prehranu svih izbjeglica, iznemoglih, oboljelih i ranjenih crnogorskih četnika negdje na sigurnom području zapadnog dijela Jugoslavije, a zatim da se na tom područ-

ju najhitnije naredi koncentracija svih snaga Jugoslavenske vojske u otadžbini, kako bi se mogle odmoriti, reorganizirati i osposobiti za daljnju borbu u povoljnijem trenutku. U protivnom, ako Vrhovna komanda ne prihvati ovaj zahtjev, sudionici konferencije su ovlastili Durišića da vojsku i izbjeglice smjesti na najpogodnijem terenu, odakle će najviše koristiti »opštoj stvari«.

Raspoloženje s konferencije prenijelo se na sve crnogorske četnike. Počeli su otvoreno kritizirati Dražu Mihailovića i Komandu četnika Srbije, u prvom redu zato što nisu došli u Crnu Goru. Isticalo se da su se crnogorski četnici preko Albanije lako mogli povući u Grčku, ali ih je u tome Mihailović omeo pozivom da dođu u Bosnu.

Mihailović nije više mogao ignorirati zahtjeve i reagiranja crnogorskih četnika, pa je 3. ožujka poslao Đurišiću odgovor na odluke konferencije. U odgovoru je istakao da se on ne smatra obaveznim prema odlukama sjednica četničkih vojnih starješina ili političkih tijela koje je formiralo četničko rukovodstvo. On je izrazio i neslaganje s tim da Durišić komandira svojim trupama na taj način što će se podvrgnuti odlukama donesenim »na sednicama viših vojnih starešina«. Mihailović je odlučno odbio prigovor konferencije crnogorskog četničkog vodstva da Vrhovna komanda nije ništa napravila u pogledu izbjeglica, bolesnika i ranjenika, a onaj ultimativni zahtjev okvalificirao je kao »čist diktat« Vrhovnoj komandi i odbacio taj dokument. U vezi sa zahtjevom za povlačenje četničkih jedinica u Sloveniju Mihailović je odgovorio da bi odlazak onamo bio za četnike politički katastrofalan, jer bi to u datom trenutku značilo »služenje okupatoru«. Ako bi išao u Sloveniju, istakao je Mihailović, onda bi to činio »ilegalno«, gdje bi se borio protiv »komunista i drugih neprijatelja našega naroda«. Što se tiče ovlaštenja koje je četnički Nacionalni komitet za Crnu Goru, Boku i Sandžak dao Durišiću da sa svojim jedinicama ide na teren odakle može najviše koristiti »opštoj stvari«, Mihailović je odgovorio da on taj »diktat ne prima za sebe, a potpukovniku Pavlu Durišiću stoji na volju kako će on u ovom slučaju postupiti, jer ga u tome ne mogu spriječiti niti hoću. Jedino što tražim to je, ako već hoćete da odete po svojoj volji, onda da mi se da vremena da privučem trupe da Vaš dosadašnji front preuzmem«. Mihailović je, dalje, istakao da je nužno da Durišić dođe k njemu, jer ubuduće neće primati nikakve odluke koje bi bile donesene na skupovima viših četničkih starješina, jer ih smatra »potpuno protivne vojnim pravilima«. Mihai-

lović je našao za potrebno da odgovori i na izjave crnogorskih četnika u vezi s njegovim pozivom da dođu u Bosnu, pa kaže: »Međutim Vi najbolje znate kako je stvar tekla«. Po dolasku crnogorskih četnika u Bosnu razjašnjeno je, naime, da Draža Mihailović nije uputio poziv Durišiću da dođe k njemu, nego da je to, bez njegova znanja, učinio komandant četničkih snaga za Srbiju, general Miroslav Trifunović-Dronja.

Odnosi između četničkog vodstva iz Crne Gore i Draže Mihailovića postali su krajnje zategnuti, mada su se međusobni kontakti održavali i dalje. Pojedini članovi Nacionalnog komiteta, kao Miljan Radonjić, Savo Vuletić i drugi, bili su u nekoliko navrata kod Mihailovića da ga uvjere u opravdanost svojih zahtjeva. Čak je i Draža dolazio u Durišićev štab, gdje se nakon dužeg vremena susreo i s Ostojićem, koji se također zauzimao za povlačenje u Sloveniju. Međutim, sve to nije dalo nikakvih rezultata.

Noću 8. ožujka održana je konferencija vojnih i političkih rukovodilaca ravnogorskog pokreta, kojoj je prisustvovao i Durišić. Na konferenciji su došla do izražaja dva oprečna gledišta. Durišićev stav za povlačenje u Sloveniju i ovdje su podržali Luka Baletić i Mirko Lalatović, a pridružili su im se general Damjanović i Dragoslav Račić. Miroslav Trifunović bio je jedan od najvatrenijih pobornika ideje o povratku u Srbiju. On je, s obzirom na podijeljenost mišljenja, predlagao da se četničke snage podijele na dva dijela i da se istodobno pristupi izvođenju i jednog i drugog plana, ali se Mihailović tome usprotivio. Ni ova konferencija nije donijela konačnu odluku. Zaključeno je samo da se sve četničke snage što prije prebace na lijevu obalu Bosne.

Istoga dana Mihailović je naredio Durišiću da sa svojim jedinicama izvrši smjenu trupa Komande Srbije, kako bi ih preformirao i odmorio, a 9. ožujka je Komandi Crne Gore dostavljena naredba za prijelaz preko rijeke Bosne. Komandi Srbije je naredba za prebacivanje na lijevu obalu Bosne izdana 12. ožujka.

Prebacivanje izbjeglica i preostalih crnogorskih jedinica izvršeno je 10. i 11. ožujka, a 12. i 13. ožujka prebacile su se i srpske snage. Prebacivanjem komore, pozadinskih jedinica i bolesnika iz srpskih jedinica rukovodio je Durišić. On je izbjeglice, Nacionalni komitet, Kulturnu grupu, komoru, bolesnike te crnogorske i srpske jedinice prebacio u rajon Vučjaka. Dne 14. ožujka prebačene su na lijevu obalu Bosne srpske jedinice.

Od onog dana kada je izbio spor s Mihailovićem, Durišić je poduzeo mjere da radio-vezom uspostavi

kontakt s Nedićem i Ljotićem. Već 21. veljače, dakle istoga dana kada je odluka crnogorskih četničkih komandanata upućena Mihailoviću, uputio je Nediću depešu u kojoj je izrazio spremnost da sa 15000 četnika iz Crne Gore, Bosne, Hercegovine i Srbije i oko 1500 izbjeglica dođe u Sloveniju i da se stavi pod njegovu komandu. Durišić je tom prilikom obavijestio Nedića da je sa svojim snagama krenuo prema Bosanskom Brodu, tražeći od njega odgovor da li mu može osigurati prebacivanje vlakom. Čim je SDK uhvatio ovu Đurišićevu depešu, ona je odmah dostavljena Nediću i Neubacheru, a Ljotić i Đujić zauzeli su se kod Neubachera i nadležnih njemačkih komandanata da se Durišiću što prije omogući dolazak u Sloveniju. Ratko Parežanin je 25. veljače potvrdio Durišiću prijem depeše, a 28. veljače Ljotić ga je obavijestio da je poručio Mihailoviću da će se »glavna politička i vojnička bitka protiv Tita voditi ovde«. »Stoga je«, nastavlja dalje Ljotić, »ovde potrebna srpska nacionalistička koncentracija, a tu je mesto i njemu, u žarištu bitke, jer se odande gde se nalazi na ishod ne može uticati«. Ljotić je zatim obavijestio Durišića da će transport njegovih snaga ići teško, pa mu je predložio da okrene pješice prema Bihaću, gdje bi ga prihvatili »dobrovoljci«. Pošto je uspostavljena veza, Durišić je 2. ožujka poslao Ljotiću novu depešu, kojom ga je upoznao sa svojim gledištem i razmimoilaženjima s četničkom Vrhovnom komandom. Durišićevo gledište bilo je slično Ljotićevu. Durišić je molio Ljotića da poduzme sve mjere u vezi s prebacivanjem njegovih jedinica u Sloveniju, posebno se zanimajući o načinu na koji bi se njegove snage prebacile od Bihaća dalje.

Dobivši novu depešu od Durišića, Ljotić se na početku ožujka sastao s Neubacherom i ponovno urgirao da se Durišiću omogući dolazak u Sloveniju. Pošto se ovaj s tim složio, Ljotić i Đujić su Durišića odmah obavijestili o tome da je za njegove izbjeglice, bolesnike i ranjenike osiguran smještaj u Sloveniji, a za odlazak ostalih jedinica dolazi u obzir samo put pješice, i to pravcem Derventa—Bihać—Ličko Petrovo Selo—Plitvice—Brinje—Krivi Put—Novi Bakar—Sušak. Ljotić i Đujić obavijestili su Durišića da ne poznaju situaciju na putu Derventa—Bihać, a za put od Bihaća i dalje istakli su da je vrlo lak i da će ga na toj liniji podrobno izvjestiti, a po potrebi i doći mu u susret. »Čim javiš da si saglasan sa planom«, poručili su Ljotić i Đujić, »doći će grupa nemačkih oficira i vojnika koji će regulisati tvoje snabdevanje (sa) usputnim vlastima.«

Odmah nakon toga Durišiću su upućene dvije misi-

je — jedna njemačka, a druga ljotićevska. Njemački delegat, predstavnik njemačkog zapovjednika u Trstu, nije uspostavio kontakt s Đurišićem, jer su ga predstavnici četničke Vrhovne komande u Derventi dezinformirali o navodnom Đurišićevom pokretu prema Crnoj Gori. Ljotićev delegat stigao je Đurišiću, ali ga nije uspio nagovoriti da ponovno ide Mihailoviću i da ga zajedno pokušaju nagovoriti da sve četničke snage, s Mihailovićem na čelu, krenu u Sloveniju.

Nakon razgovora s Ljotićevim delegatom, Đurišić je poduzeo pokret. Priključili su se Dragiša Vasić, koji se još ranije razišao s Mihailovićem, Zaharije Ostojić, Luka Baletić, Pavle Novaković i stanovit broj oficira iz Vrhovne komande, na čelu s Miljanom Janketićem. Neposredno uoči polaska Đurišiću su se priključili i dijelovi Mlavskog korpusa na čelu s komandantom kapetanom Jagošem Živkovićem, dijelovi Kosovskog korpusa na čelu s komandantom majorom Blažom Brajovićem i komandant Rudničkog korpusa kapetan Dragomir Topalović — Gaga s nekoliko svojih pratilaca.

Prilaženje dijelova srpskih četnika Đurišiću bio je razlog više da Mihailović organizira atentat na Đurišića, koji nije uspio.

Konačno, 18. ožujka, Đurišićeve su snage iz rajona Vučjaka krenule u pravcu rijeke Ukline i planine Motajice. Na putu prema Uklini Đurišićevim se snagama priključio Petar Bačović s Romanijskim korpusom i hercegovačkim četnicima.

U proljeće 1944. godine, ubrzo nakon teškog bombardiranja Beograda i Zemuna, Sekula Drljević se iz Zemuna preselio u Zagreb, odnosno u Podsused, gdje je ostao do pred kraj rata. Došavši u Zagreb, Drljević je uspostavio bliski kontakt s vodstvom NDH i počeo se aktivnije uključivati u razne političke kombinacije.

Usprkos tome što je u Crnoj Gori imao vrlo malo pristaša s kojima još od jeseni 1941. godine nije održavao nikakvu vezu, Drljević je nakon dolaska u Zagreb razvio aktivnost na uspostavljanju navodne nezavisne crnogorske države. U tome je dobio podršku vlade tzv. Nezavisne Države Hrvatske, koja je u Drljevićevoj akciji vidjela mogućnost da se Nedićevoj Srbiji spriječi da izađe na more i da ta zemlja u okviru Hitlerove »nove« Evrope bude svedena na stupanj beznačajno male države. Pošto je došao u dodir s nekim njemačkim i ustaškim ličnostima u Zagrebu, koje su bile zainteresirane za njegovu akciju, Drljević je u srpnju 1944. godine

odlučio sastaviti privremenu vladu pod nazivom Crnogorsko državno vijeće. Proglašenje je izvršeno u Drljevićevu stanu u Podsusedu, na sastanku najbližih Drljevićevih suradnika, kojih je ukupno bilo sedam. Na tom sastanku Drljević je za sebe zadržao položaj predsjednika, a sve ostale proglasio je članovima vijeća.

Još potkraj prosinca 1944. godine, kada je po dolasku u Rudo saznao da od koncentracije četničkih snaga u rajonu Goražda, Foče i Kalinovika nema ništa, Durišić je odlučio da pošalje u Sarajevo svoga pomoćnika Dušana Arsovića da bi se ondje povezao s Ljubom Vuksanovićem, koji se povlačio s Nijemcima, i da bi tako ispitao mogućnosti zajedničkog povlačenja s Nijemcima. Arsović se od ostalih jedinica odvojio u Višegradu i produžio u Sarajevo, gdje se povezao s Vuksanovićem. Međutim, Vuksanović, koji je bio u neprijateljskim odnosima s Durišićem, odbio je da s Arsovićem razgovara. Arsović je nakon toga uspostavio vezu s nekim prijatelji-ma Sekule Drljevića, o čemu je obavijestio Durišića došavši u njegov štab.

Budući da je došao u sukob s Mihailovićem, Durišić je odlučio da se nastave kontakti sa Sekulom Drljevićem, odnosno njegovim predstavnicima, i da se s njim povedu službeni pregovori s ciljem prebacivanja četnika preko teritorija NDH. Do pregovora je došlo u Doboju. Drljevićevi pregovarači istupili su sa zahtjevom da se Drljević prizna političkim vođom Crnogoraca, da Durišićevi četnici službeno priznaju Crnogorsko državno vijeće i, napokon, da se Durišićeve snage prebace na lijevu obalu Save (kod Slavenskog Broda) te da kao Crnogorska narodna vojska nastave marš prema Zagrebu. Durišićevi su delegti u načelu prihvatili ove zahtjeve, ali nisu mogli potpisati sporazum jer nisu imali Durišićevu punomoć. Pošto su ga pregovarači upoznali s tokom pregovora i s Drljevićevim zahtjevima, Durišić — koji je bio sav zaokupljen idejom o prebacivanju svojih snaga u Sloveniju i nije birao sredstva da tu ideju ostvari — odlučio je prihvatiti sve Drljevićeve zahtjeve i s njim potpisati sporazum kojim bi se fiktivno stavio pod njegovu vlast. Jedini uvjet koji je postavio Durišić bio je da Drljević odmah primi ranjene i teško oboljele četnike.

Oboružavši se Durišićevim ovlaštenjem i propusnicom ustaških vlasti u Doboju, četnički su pregovarači u drugoj polovici ožujka ponovo pošli izravno Sekuli Drljeviću u Zagreb. Po sporazumu, koji je potpisan 22.

ožujka 1945, Đurišićeve četničke snage proglašene su Crnogorskom narodnom vojskom pod vrhovnom komandom Sekule Drljevića, dok je Đurišić trebao biti njezin operativni komandant. Đurišić je također priznao Crnogorsko državno vijeće, dok je Drljević preuzeo obavezu da kod ustaških vlasti uredi što treba oko preuzimanja ranjenih, bolesnih i iznemoglih Đurišićevih četnika.

Sekula Drljević je u duhu sporazuma poduzeo kod ustaških vlasti mjere za prihvat i smještaj četničkih ranjenika i bolesnika, dok su kod Đurišićevih jedinica, koje su prema dogovoru trebale prebaciti kasnije, ataširani ustaški oficiri radi veze i opskrbe. Đurišić je ubrzo nakon zaključenja sporazuma predao u Bosanskom Brodu ustaškim vlastima i Drljevićevim ljudima oko 2700 ranjenika i tifusara, koji su zatim prebačeni preko Save i smješteni u Staroj Gradiški. S njima je pošlo i nešto bolničkog osoblja i najbliže rodbine ranjenih i oboljelih četnika.

Čim je saznao za Đurišićev aranžman sa Sekulom Drljevićem, Mihailović je 23. ožujka uputio raspis svim četničkim komandantima s teritorija Srbije, u kojem ih upozorava da je Đurišić na taj način izvršio »formalnu izdaju prema narodu, kralju i ovoj komandi«. U tom se raspisu kaže da su četničke trupe Crne Gore i Sandžaka uspostavile vezu s ustašama i da s njima žele surađivati. Taj postupak Mihailović je okvalificirao kao »čistu izdaju« za račun crnogorskog separatista Sekule Drljevića i upozorio da će crnogorski četnici ući u sastav Pavelićevih snaga pod komandom Sekule Drljevića, a da će četničke jedinice iz Srbije i Bosne, koje se nalaze u sastavu Đurišićevih snaga, biti razoružane. Mihailović je pozvao sve svoje komandante da prekinu radio-vezu s Đurišićem, ističući da će od komandanata četničkih jedinica s teritorija Srbije biti sastavljen Ravnogorski sud, koji će Đurišića lišiti čina i proglasiti ga izdajnikom. Na kraju, Mihailović je istakao da će obavijestiti sve savezničke komande da je Đurišić sa svojim jedincima prišao ustašama i crnogorskim separatistima.

Međutim, ni Pavle Đurišić ni Sekula Drljević nisu imali iluzija o trajnosti i iskrenosti sporazuma koji su potpisali. Osnovni motiv kojim se Drljević vodio pri stupanju u kontakt i potpisivanju sporazuma s Đurišićem bilo je razbijanje četničke organizacije Draže Mihailovića. Njegovo nastojanje da od Đurišićevih jedinica stvori svoju vojsku imalo je za cilj da se kod određenih faktora, u prvom redu kod Nijemaca, stvori dojam o njegovoj snazi i opravdanosti njegova zahtjeva za sepa-

ratnu Crnu Goru. Durišić, pak, imao je osnovni cilj da se oslobodi ranjenika i tifusara i da se bez incidenata s ustaškim oružanim snagama što lakše prebaci preko teritorija NDH u Sloveniju. Zbog toga nije niti rasturao Drljevićev letak upućen Crnogorskoj narodnoj vojsci. No ako je računao s prebacivanjem svojih jedinica željeznicom ili drugim prijevoznim sredstvima do Slovenije, nakon onog raspisa u kojem ga Mihailović proglašava izdajnikom — svakako je odustao od takve pomisli.

Mihailovićev raspis od 23. ožujka iznenadio je Durišića, koji se uplašio neželjenih posljedica. Čim je saznao za raspis, Durišić je svojim jedinicama, koje su se navodno kao Drljevićeva vojska četiri dana odmarale u rajonu Bosanskog Broda, naredio pokret desnom obalom Save u pravcu Motajice i Lijeveča-polja. Time je praktički prekršio sporazum s Drljevićem.

Kada je uvidio da je Durišić s jedinicama okrenuo drugim pravcem i time prekršio sporazum, Drljević je o tome obavijestio ustaško vodstvo, a ovo je naredilo ustaškim i domobranskim jedinicama iz Banje Luke i Slavonije da zaposjednu cestu Banja Luka—Bosanska Gradiška, spriječe daljnji prodor četnika i napadnu ih.

U zoru 4. travnja ustaše i domobrani iznenada su napali Durišićeve snage na Lijeveča-polju. U prvom borbenom kontaktu s ustašama najviše je stradala Gatačka brigada iz sastava Hercegovačkog korpusa, koja je bila prva na udaru. Ustaše su upale i pobile njezin štab i pratnju, ukupno 24 osobe na čelu s popom Radojicom Perišićem. Pošto su se pribrali, četnici su uspjeli odbaciti ustaše prema cesti Banja Luka—Bosanska Gradiška. Durišić je došao na ideju da pregovara sa ustašama da mu dopuste slobodan prolaz u pravcu Kozare, ali ustaše nisu pristale ni na kakve pregovore.

Uviđajući da nema drugog izlaza, Durišić donosi odluku da u toku naredne noći 4/5. travnja svim raspoloživim snagama napadne ustaše. Međutim, ustaše su uz pomoć artiljerije i tenkova odbile četnički napad.

Durišić je namjeravao da s ostatkom jedinica u toku naredne noći ponovno pokuša proboj kroz ustaške položaje i domogne se Kozare. Međutim, demoralizacija je bila zahvatila sve četničke jedinice, tako da od proboga nije bilo ništa.

Dne 6. travnja u četničkim jedinicama na Lijeveča-polju nastupilo je rasulo. Pod utjecajem propagande Sekule Drljevića i njegovih emisara, mnoge su bile sklone da priđu Drljeviću. Videći bezizlaznu situaciju, Durišić je — po dogovoru s Dragišom Vasićem, Zaharijem Os-

tojićem, Petrom Baćovićem, Mirkom Lalatovićem i drugim istaknutim četničkim vodama — odlučio da izabere elitnu četničku jedinicu od nekoliko stotina ljudi i da se pokuša s njom prebaciti natrag preko Vrbasa i okrenuti južno od Banje Luke i preko Grmeča, Bihaća i dalje nastaviti za Sloveniju, a da ostale jedinice, pokrajinski Nacionalni komitet i izbjeglice fiktivno priđu Drljeviću, s tim što bi se i oni nastojali prebaciti u Sloveniju, kako bi se ondje svi našli na okupu.

Pošto je odabrao nekoliko stotina dobro naoružanih četnika, Durišić se prebacio preko Vrbasa, a ostale jedinice i izbjeglice krenule su u Bosansku Gradišku. S Đurišićem su pošli Ostojić, Baćović, Lalatović, Dragiša Vasić, Miljan Radonjić, Ivan Ružić, Bećir Tomović i drugi istaknutiji četnički oficiri. Durišićev odred ponovno je prešao preko Vrbasa kod Gornjeg Šehera. Na cesti Banja Luka — Mrkonjić-Grad presreli su ga 17. travnja ustaški general Metikoš i Dušan Krivokapić, koji su nosili poruku Sekule Drljevića i ustaša da se Durišić vrati u sastav svoje vojske i da im se jamči slobodan prolaz preko hrvatskog teritorija. Kao protuuslugu, pošto su bile počele pripreme i za povlačenje ustaša, Metikoš je od Durišića, Vasića i Ostojića tražio obećanje da »nacionalne« snage koje su se nalazile u Sloveniji neće ometati povlačenje ustaša, a ako dođe do uspostavljanja kontakta s angloameričkim trupama, da ih kod njih uzmu u zaštitu. U međuvremenu, na Durišićeve snage na komunikaciji Mrkonjić-Grad—Banja Luka napale su jedinice NOVJ i presjekle im povlačenje prema rijeci Sani. Uviđajući da mu je marš u pravcu Bihaća onemogućen, Durišić je odlučio prihvatiti ustaške i Drljevićeve predloge. Sa svojom jedinicom Durišić se preko Banje Luke uputio u Staru Gradišku, gdje su se nalazile ostale njegove snage, koje su već bile stupile pod komandu Sekule Drljevića.

Četničke jedinice i izbjeglice, koje su se poslije poraza na Lijeveča-polju predale 8. travnja Sekuli Drljeviću, smještene su u kasarnu u Staroj Gradiški. Nije im oduzeto oružje, ali su kasarnu čuvale ustaške snage s artiljerijom i tenkovima. Desetog travnja posjetio je Staru Gradišku Sekula Drljević, koji je četnicima i izbjeglicama održao govor, pozvao ih da budu vjerni »samostalnoj Crnoj Gori«, obavještavajući ih da su samostalnost Crne Gore priznale Njemačka i NDH. Drljević ih je pozvao da nastave borbu protiv nove Jugoslavije, ali pod separatističkom zastavom, uz oslonac na ustaše. Odmah poslije toga pristupilo se formiranju Crnogorske narodne vojske, po uzoru na formaciju iz vremena sta-

re crnogorske države. Ukupno su formirane tri brigade, odnosno jedna divizija. Prva brigada dobila je naziv »Vuk Mićunović«, druga »Bajo Pivljanin« a treća »Nikac od Rovina«. Za komandanta operativnih jedinica postavljen je Boško Agram, pripadnik Crnogorske federalističke stranke. Vrhovnu komandu nad Crnogorskom narodnom vojskom zadržao je Sekula Drljević za sebe.

Crnogorska narodna vojska je nakon formiranja prebačena iz Stare Gradiške u rajon Karlovca, gdje je u taktičkom pogledu, kao i u pogledu opskrbe stavljena pod komandu 2. 5. ustaškog sdruga.

Prilikom provođenja vojne organizacije, specijalna Drljevićeva komisija pristupila je odabiru ljudstva. Oficiri i četnici iz drugih krajeva zemlje odvojeni su i predani ustašama. Od toga su pošteđeni samo Hercegovci, jer su tretirani kao i Crnogorci. Stanovit broj četnika s teritorija Srbije također je izbjegao da bude predan ustašama, pošto je, po nagovoru crnogorskih četnika, izjavio da je iz Crne Gore. Oficiri i ostale četničke starješine iz Crne Gore i Hercegovine također su bili odvojeni od ostalog ljudstva i smješteni u posebne prostorije. Drljevićeva je komisija pristupila njihovom saslušavanju. Oni oficiri ili istaknutiji članovi bivših građanskih partija koji su bili eksponirani kao izraziti neprijatelji crnogorskih federalista, odnosno separatista, također su predani ustašama. Ostali pak četnički oficiri i starješine, koji su bili primljeni u Crnogorsku narodnu vojsku, morali su prethodno potpisati tekst zakletve »Nezavisnoj Crnoj Gori«.

Za razliku od ostalih četničkih jedinica koje su neposredno poslije poraza na Lijeveča-polju prišle Sekuli Drljeviću, ustaše su četničku grupu na čelu s Pavlom Durišićem, koja se kasnije predala, odmah razoružale. Svakako su to učinili sa znanjem Sekule Drljevića, a — kako se čini — i na njegovu sugestiju. Opet je formirana komisija koja je saslušavala Durišića i njegovu grupu. Pavle Durišić, Zaharije Ostojić, Petar Bačević, Dragiša Vasić, stanovit broj članova četničkog Nacionalnog komiteta za Crnu Goru i gotovo svi oficiri koji su se poslije Lijeveča-polja nalazili u Đurišićevoj grupi — ukupno oko 150 ljudi — upućeni su u logor u Jasenovcu, gdje su ih ustaše pobile. Prema četničkoj verziji, Durišić je s nekoliko najbližih suradnika živ spaljen. Isto mišljenje zastupa i Hermann Neubacher u svojem djelu *Sonderauftrag Südost 1940 — 1945 (Bericht eines fliegenden Diplomaten, Seeheim, 1966)*.

Još u toku formiranja Crnogorske narodne vojske počeo je transport crnogorskih izbjeglica prema Slove-

niji. Ubrzo je i Crnogorska narodna vojska, zajedno s ustašama, pod pritiskom jedinica Jugoslavenske armije bila prinuđena na povlačenje u istom pravcu. Najveći broj crnogorskih četnika, odnosno pripadnika Crnogorske narodne vojske, kao i izbjeglice, zatekla je kapitulacija Njemačke u Sloveniji, gdje im je bila presječna odstupnica. U općem metežu i rasulu, koje je tom prilikom nastupilo, četnici su pobili Drljevićeve funkcionare i pristalice, kao Dušana Krivokapića, Dušana Pavlovića, Branka Drljevića, Bogića Bulatovića i druge. Četnička kama stigla je Sekulu Drljevića i Boška Agrama čak u Austriji (prvog u Judenburgu, a drugoga u Klagenfurtu). Tako su se ugasili i posljednji ostaci crnogorskih separatista.

Zbacivanjem separatističke komande crnogorski su četnici pokušali opet koliko-toliko uspostaviti svoju organizaciju, pa je komandu nad ostacima četnika preuzeo Vaso Vukčević. Ta mjera, međutim, nije više imala kao cilj uspostavljanje četničke vlasti, već pokušaj da se iole organizirano povuku u inozemstvo. Oko 1000 četnika uspjelo se prebaciti u Austriju, ali su ih Britanci izručili jedinicama Jugoslavenske armije. Kako se računa, iz ove grupe uspjelo je emigrirati samo 150 crnogorskih četnika.

Dio izbjeglica koji je preživio tifus i druge nedaće i koji je uspio stići do Židanog Mosta zarobljen je i vraćen u Crnu Goru. Stanovit broj četnika, pretežno mlađih, upućen je u jedinice Jugoslavenske armije. Ostatak je vraćen u Crnu Goru, gdje su mu sudili vojni i građanski sudovi, dok je jedan dio četnika likvidiran još u Sloveniji.

Tako je usporedno s oslobođenjem zemlje uništena i crnogorska četnička organizacija.

KAZALO IMENA*

Boško AGRAM, pripadnik Crnogorske federalističke stranke i komandant separatističkih četničkih operativnih jedinica koje je formirao Šekula Drljević. Četnici Pavia Durišića ubili ga 1945. u Klagenfurtu [Celovcu].

Terence ATHEETON, novinar i član britanske misije koja je trebala da se poveže s četničkim štabom Draže Mihailovića. U travnju 1942. ubili ga i opljačkali četnici iz grupe Spasoja Dakića u blizini sela Tatarevina.

Petar BAČOVIĆ, ratni zločinac, rezervni major. Šef kabine-
ta ministra unutrašnjih poslova Nedićeve vlade. Po nalogu Milana Nedića stupio u četnički pokret Draže Mihailovića, u kojem je od kolovoza 1942. postavljen za komandanta Komande operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine. Suradnik okupatora. Razoružan od ustaša i strijeljan u Jasenovcu 1945. godine.

Luka BALETIĆ, pukovnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Načelnik štaba četničke Vrhovne komande. Razoružan od ustaša i strijeljan u Jasenovcu 1945.

Slavko BJELAJAC, alias Milan Dekić, generalštabni major vojske Kraljevine Jugoslavije. Četnički komandant Like, Korduna, Banije i Gorskog kotara. Suradivao sa talijanskim okupatorom. Po kapitulaciji Italije pobjegao iz zemlje. U SAD postao oficir američke vojske kao specijalist za nekonvencionalno i psihološko ratovanje.

Silvio BONINI, divizijski general, komandant talijanske divizije Venezia sa sjedištem u Beranama (Ivangrad). Potpisao sporazum s Đurišićem o suradnji u borbi protiv NOP i snabdijevao ga oružjem, municijom, hranom i novcem. Nakon Đurišićevog hapšenja u svibnju 1943. i promjene talijanske politike prema četnicima, Boninija je na funkciji komandanta divizije Venezia zamijenio general Giovanni Battista Oxilija, koji je, poslije kapitulacije Italije, s divizijom Venezia pristupio NOVJ.

* Kvalifikacija ratnog zločinca dana je prema podacima koji su bili dostupni, mada je moguća greška.

Blažo BRAJOVIĆ, major vojske Kraljevine Jugoslavije. Komandant Prvog kosovskog četničkog korpusa. **Zajedno** sa okupatorima i kvislinzima pobjegao u Austriju 1945.

Bogić BULATOVIĆ, pristalica crnogorskog separatista Sekule Drljevića. Ubijen u četničkom rasulu 1945.

Galeazzo CIANO, ministar vanjskih poslova u Mussolinijevoj vladi (1936—1943). Zbog nepovjerenja prema njemačkim saveznicima smijenjen početkom 1943, a zatim imenovan za ambasadora u Vatikanu. U siječnju 1944. uhapšen od organa Mussolinijeve tzv. socijalne republike Salo, osuđen na smrt i strijeljan.

Spasoje DAKIĆ, komandant četničkog bataljona u fočanskoj brigadi. Poslije oslobođenja ostao u odmetništvu. Poginuo na Zelengori 1947. godine.

Miodrag DAMJANOVIĆ, general vojske Kraljevine Jugoslavije. Po povratku iz njemačkog zarobljeništva 1944. godine stavio se na raspolaganje Milanu Nediću. Radio na koordiniranju njemačkih komandi i kvislinga. Pobjegao iz zemlje 1945. Umro u Hannoveru 1956.

Aleksa DRAŠKOVIĆ, kapetan vojske Kraljevine Jugoslavije. Pomoćnik komandanta operativnih četničkih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, a od svibnja 1943. godine komandant Drinskog korpusa. Odvojio se od Draže Mihailovića zajedno sa Pavlom Đurišićem u ožujku 1945. Ubijen od ustaša u Jasevcu 1945. godine.

Branko DRLJEVIĆ, pristalica crnogorskog separatista Sekule Drljevića. Ubijen u četničkom rasulu 1945.

Sekula DRLJEVIĆ, ministar u vladi Kraljevine Crne Gore i narodni poslanik. Vođa crnogorskih federalista. Kao separatistički vođa radio na restauraciji crnogorske države pod okriljem fašističke Italije a zatim nacističke Njemačke. U suradnji s ustašama i uz suglasnost Nijemaca, sredinom 1944. formirao Crnogorsko državno vijeće, a zatim i Crnogorsku narodnu vojsku sastavljenu pretežno od četnika Pavia Đurišića nakon otcepljenja od Draže Mihailovića. Pobjegao iz zemlje 1945. Ubijen u Celovcu od Đurišićevih četnika iste godine.

Blažo ĐUKANOVIĆ, brigadni general vojske Kraljevine Jugoslavije, posljednji ban Zetske banovine. U ožujku 1942. stupio u suradnju s talijanskim okupatorom i postao komandant svih domaćih kontrarevolucionarnih oružanih snaga u Crnoj Gori (četnika i separatista), a od srpnja 1942. predsjednik kvislinškog tzv. Nacionalnog odbora za Crnu Goru. U listopadu 1943. zarobljen od jedinica NOVJ, osuđen na smrt i strijeljan.

Jovo M. ĐUKANOVIĆ, major vojske Kraljevine Jugoslavije. Poslije aprilskog rata interniran u Njemačku. Krajem 1941. predan talijanskim vlastima koje su ga neko vrijeme držale u internirskom logoru, a zatim ga uslijed bolesti oslobodile. Za vrijeme njemačke okupacije postavljen od Nijemaca za komandanta kvislinških Nacionalnih trupa za Crnu Goru.

Momčilo ĐUJIĆ, ratni zločinac i komandant četničke Dinarske divizije, koja je počinila brojne zločine na tromeđi Bosne, Dalmacije i Like. Pred kraj rata pobjegao iz zemlje i nastanio se u SAD. Predsjednik je ekstremne organizacije »Ravna gora« koja obučava četničke teroriste za neprijateljske akcije protiv SFRJ.

Miloš GLIŠIĆ, kapetan vojske Kraljevine Jugoslavije. Načelnik štaba četničkog Požeškog odreda 1941. godine. Kao ratni zločinac osuđen na smrt 1946. godine.

Duane Tyrell HUDSON, britanski kapetan, član zajedničke britansko-jugoslavenske misije (Hudson, Ostojić, Lalatović, Dragičević) koja je u rujnu 1941. poslana u Jugoslaviju. Poslije kratkog boravka u Vrhovnom štabu, koji se nalazio u Užicu, produžio je u štab Draže Mihailovića. Hudson je Mihailoviću predao britansku šifru za radio-kontakte koja je bila pod britanskim nadzorom. Britanskoj je vladi slao redovno izvještaje do dolaska u štab Draže Mihailovića, a zatim je, došavši s njim u sukob bio onemogućen u slanju izvještaja do lipnja 1942. U Jugoslaviji je ostao ao proljeća 1944.

Vučko IGNJATOVIĆ, kapetan vojske Kraljevine Jugoslavije. Komandant četničkog Požeškog odreda, sa kojim je pokušao napad 1941. na oslobođeno Užice. Kasnije ga legalizirao ušavši u sastav Nedićeve grupe Užičko-požeških oružanih odreda. U međusobnom obračunu poginuo 1942.

Dobrosav JEVĐEVIĆ, ratni zločinac, istaknuti suradnik okupatora. Predstavnik Draže Mihailovića pri štabovima talijanske okupacione vojske do 1943. a zatim njemačke vojske. Kao delegat Draže Mihailovića, u sporazumu s Neubacherom, radi na ujedinjavanju svih kvislinških jedinica i stvaranju fronte u Sloveniji za borbu protiv jedinica NOVJ. Pobjegao iz zemlje 1944. Umro u Rimu 1962.

Milorad T. JOKSIMOVIĆ, major vojske Kraljevine Jugoslavije, u vrijeme okupacije četnički komandant Kolašina. Pred kraj rata pobjegao u Austriju, odakle se prebacio u SAD gdje je nastavio s neprijateljskom aktivnošću.

Arso JOVANOVIĆ, generalštabni kapetan vojske Kraljevine Jugoslavije. Pridružio se NOB-u nakon kapitulacije Jugoslavije 1941. Za rata na visokim vojnim dužnostima u Vrhovnom štabu NOV-a i POJ-a. Poslije rata u činu general-pukovnika kraće vrijeme načelnik Generalštaba JA. Izjasnio se za Rezoluciju Informbiroa. Ubijen u kolovozu 1948. na jugoslavensko-rumunjskoj granici prilikom pokušaja bijega iz zemlje.

Blažo JOVANOVIĆ, narodni heroj, general-major i politički radnik; član KPJ od 1924. Prije rata u sudskoj i advokatskoj službi. Jedan od organizatora ustanka u Crnoj Gori. U NOR-u na visokim političkim dužnostima. Poslije oslobođenja bio prvi predsjednik vlade NR Crne Gore, zatim predsjednik Izvršnog vijeća i predsjednik Skupštine NR Crne Gore i politički sekretar CK ŠKCG. Predsjednik Ustavnog suda SFRJ i član Savjeta federacije. Umro 1976. u Igalu.

Jakov JOVOVIĆ, mornarički kapetan vojske Kraljevine Jugoslavije. Sudjelovao u vojnom puču 27. ožujka 1941. i preko

Radio-Beograda pročitao manifest kralja Petra II. Početkom 1942. postao komandant Bijelopavličke četničke brigade, a od ljeta 1943. načelnik Komande četničkih snaga Crne Gore. Suradnik talijanskog a zatim njemačkog okupatora. Stupio u službu njemačke vojne obavještajne službe (ABWEHR). Krajem oktobra 1944. P. Đurišić ga poslao u specijalnu misiju kod angloameričkih saveznika u Italiji. Saveznici ga uhapsili i privremeno internirali. Umro u emigraciji.

Wilhelm KEIPER, general-major, komandant njemačkih okupacionih trupa u Crnoj Gori poslije kapitulacije Italije. Komandant Samostalne Feldkommandanture za Crnu Goru. Radio na ujedinjavanju četnika i crnogorskih separatista u borbi protiv NOVJ.

Vuk KALAITOVIĆ, poručnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Komandant Sandžačkog četničkog odreda, zatim 2. mileševskog četničkog korpusa. Poginuo u odmetništvu 1947.

Aleksandar KARADORĐEVIĆ, kralj Jugoslavije, mlađi sin kralja Petra I Karađorđevića. Regent od 1914. godine. Kralj Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno od 1929. kralj Jugoslavije. Dosljedno provodio velikosrpsku hegemonističku politiku. Ukinuo Ustav, sve političke stranke i parlamentarni građanski sistem. Brutalno se obračunavao s KPJ i svim partijama radničkog pokreta. Ubijen 1934. u atentatu u Marseillesu.

Petar II KARADORĐEVIĆ, kralj Jugoslavije. Doveden je na prijestolje državnim udarom 27. ožujka 1941. Krajem travanjskog rata sa vladom pobjegao u inozemstvo. Pružao svaku podršku četničkom vođi Draži Mihailoviću. Na drugom zasjedanju AVNOJ-a u studenom 1943. donesena je odluka da mu se zabrani povratak u zemlju, ali je, uz podršku nekih savezničkih krugova, nastojao da se nametne Jugoslaviji. U tome cilju činio je taktičke ustupke, ali bez uspjeha. U studenom 1945. Jugoslavija je proglašena republikom i ukinuta dinastija. Umro potkraj 1970. u Denveru, SAD.

Dragutin KESEROVIĆ, ratni zločinac, major vojske Kraljevine Jugoslavije. Komandant Rasinskog četničkog odreda Koste Pećanca. Od siječnja 1942. komandant Rasinskog četničkog korpusa Draže Mihailovića, a od svibnja 1944. komandant Rasinsko-topličke grupe korpusa. Osvjedočeni suradnik okupatora. Kao »komandos« upao u Srbiju tokom lipnja 1945. Osuđen na smrt.

Dušan KRIVOKAPIĆ, pristalica crnogorskog separatista Drljevića. Ubijen u četničkom rasulu 1945.

Mirko LALATOVIĆ, generalštabni major, pilot vojske Kraljevine Jugoslavije. U travnju 1941. avionom pobjegao u inozemstvo zajedno s jugoslavenskom vladom. Vratio se u zemlju britanskom podmornicom u rujnu iste godine kao član britansko-jugoslavenske misije. Po dolasku u štab Draže Mihailovića od listopada 1941. do travnja 1945. bio šef Drugog oseka Operativnog odeljenja četničke Vrhovne komande. Početkom 1945. razišao se s Mihailovićem i pristupio Pavlu Đurišiću. Ustaše ga uhvatile na Lijevča polju 1945. godine i u Jasenovcu ubile.

Dordije LAŠIĆ, generalštabni major vojske Kraljevine Jugoslavije. Mihailović ga postavio sredinom listopada 1941. za komandanta svih četničkih odreda u Crnoj Gori. Suradivao s talijanskim, do rujna 1943. godine, a zatim s njemačkim okupatorima u borbi protiv NOP-a. Poginuo u svibnju 1944. prilikom savezničkog bombardiranja Podgorice (Titograd).

Vojislav LUKAČEVIĆ, ratni zločinac, prije rata činovnik i rezervni kapetan vojske Kraljevine Jugoslavije. U ljeto 1941. prišao četnicima Draže Mihailovića. Do jeseni 1944. bio komandant »Starog Rasa« i komandant četničkih jedinica Hercegovine. Rukovodio četničkim snagama u zajedničkoj borbi s okupatorima protiv snaga NOV u Crnoj Gori, Sandžaku, na Neretvi i Drini, kod Glavatičeva i Kalinovika. Kraće vrijeme tokom 1944. boravio u Londonu. Nakon povratka u zemlju otcjepljuje se od Draže Mihailovića i formira Nezavisnu grupu nacionalnog fronta. U prosincu 1944. zarobljen od partizana, osuđen na smrt i strijeljan.

Dimitrije LJOTIĆ, ratni zločinac, organizator profašističkog pokreta Zbor u Jugoslaviji i istaknuti suradnik hitlerovske Njemačke još prije rata. Dobrovoljci Ljotićevog Zbora bili su jedan od prvih oružanih oslonaca generala Milana Nedića u okupiranoj Srbiji. Formirao jedinice Srpski dobrovoljački korpus i s njima počinio teške zločine. Pobjegao iz zemlje 1944. u Austriju. Po zadatku »Operativnog komiteta« koji je, u okviru njemačko-kvislinških kombinacija, formiran u Beču, Ljotić se 23. travnja 1945. zatekao u blizini Ilirske Bistrice, gdje je poginuo u saobraćajnoj nesreći.

Vladimir METIKOŠ, ratni zločinac, pukovnik vojske Kraljevine Jugoslavije. U vrijeme rata ustaški pukovnik i domobranski general. Odgovoran za masovne zločine, pljačke i teror na području Foče, Konjica, Banje Luke i Gopića. Zarobljen prilikom pokušaja bijega iz zemlje 1945. i iste godine na Vrhovnom vojnom sudu u Beogradu osuđen na smrt.

Dragoljub-Draža MIHAILOVIĆ, ratni zločinac. Prije rata generalštabni pukovnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Poslije kapitulacije jugoslavenske vojske 1941. pristupio je organiziranju četničkih formacija, sfcavivši im se na čelo. Nije uspio pokušaj rukovodstva NOP u jesen 1941. da ga pridobije za suradnju u borbi protiv okupatora. Stupio u pregovore s Nijemcima za zajedničku borbu protiv NOP, održao svaki vid suradnje s okupatorom na toj liniji, dobivši podršku svih kraljevskih vlada u emigraciji 1941—1944. kao i nekih savezničkih vodećih krugova. Sprovodio velikosrpsku politiku, bio za uništenje nacionalnih manjina, za podređen položaj ostalih naroda Jugoslavije. Na terenu se nemilosrdno obračunavao s pripadnicima NOP-a. Od početka 1942. godine do sredine 1944. bio ministar u svim vladama u emigraciji i dobio čin armijskog generala, imenovan za načelnika Vrhovne komande a njegova četnička organizacija proglašena je Jugoslovenskom vojskom u otadžbini. Odgovoran za mnogobrojne zločine koje su njegovi četnici izvršili nad stanovništvom samostalno i u službi okupatora. Njegove preostale snage razbijene su 1944. pa se Mihailović s najbližim suradnicima odmetnuo u planine. Uхваćen 1946. i osuđen na smrt.

Stevan MOLJEVIĆ, advokat. Predsjednik Srpskog kulturnog kluba u Banjoj Luci. Predsjednik Izvršnog odbora četničkog nacionalnog komiteta. Jedan od istaknutih četničkih ideologa i autor više četničkih programskih dokumenata. Krajem rata napustio Dražu Mihailovića, a poslije oslobođenja predao se vlastima nove Jugoslavije. Osuđen na vremensku kaznu i umro za vrijeme izdržavanja.

Košta MUŠICKI, ratni zločinac, pukovnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Nakon okupacije 1941. komandant Srpske dobrovoljačke komande — oružanih formacija profašističke organizacije Zbor. Istaknuti suradnik okupatora. Neposredno pred oslobođenje Beograda s ostacima svojih jedinica pobjegao u Sloveniju a zatim u inozemstvo. Izručen jugoslavenkim vlastima i 1946. osuđen na smrt.

Milan NEDIĆ, general vojske Kraljevine Jugoslavije i ministar vojske i mornarice u vladi Cvetković-Maček 1939—1940. U travanjskom ratu bio komandant grupe armija. Za vrijeme okupacije predsjednik kvislinške vlade u Srbiji. Za vrijeme njegove vlasti u Srbiji su počinjeni nebrojeni zločini u kojima je, uz njemačkog okupatora, sudjelovala njegova tzv. Srpska državna straža i ljotićeveci. Pobjegao iz zemlje u listopadu 1944. godine. Kao ratni zločinac predan jugoslavenkim vlastima. Izvršio samoubojstvo u zatvoru 1946.

Hermann NEUBACHER, opunomoćenik Ministarstva vanjskih poslova Njemačkog Reicha u okupiranoj Srbiji, Grčkoj i Albaniji (Jugoistok). Poslije rata osuđen na vremensku kaznu. Umro 1956.

Zaharije (Zare) OSTOJIĆ, zrakoplovni major vojske Kraljevine Jugoslavije. S Hudsonovom britansko-jugoslavenkom misijom u rujnu 1941. došao u Jugoslaviju. Od kraja 1942. godine bio je komandant Istaknutog dijela četničke Vrhovne komande. Rukovodio krupnijim četničkim operacijama protiv NOVJ u Crnoj Gori, na Neretvi, Drini i Limu. Odvojio se od Draže Mihailovića krajem 1944. godine. Razoružan od ustaša u travnju 1945. i strijeljan u Jasenovcu.

Branislav PANTIĆ, pukovnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Obavještajni oficir četničke Vrhovne komande. Odveden u njemačko zarobljeništvo 1942. Ostao u emigraciji.

Ratko PAREŽANIN, pripadnik fašističke organizacije Zbor. Od 1929. do 1933. ataše za štampu u Beču. Pod okupacijom urednik Ljotičevog lista »Naša borba« i rukovodilac Vaspitnog odseka SDK. Pobjegao iz zemlje 1944. i nastavio raditi protiv nove Jugoslavije. Umro u emigraciji.

Ante PAVELIĆ, ratni zločinac i osnivač ustaškog pokreta. Prije rata proveo je u emigraciji 12 godina. Kad je 1941. proglašena NDH, Pavelić se vratio iz Italije i postavljen za »poglavnik« ustaške države. U NDH, zaveo strahovladu i sprovodio besprimjerne zločine i genocid. Pred slom NDH Pavelić je pobjegao u Austriju, a zatim se preko Italije prebacio u Argentinu. Pošto je u Buenos Airesu na njega pokušan atentat, preselio se u Španjolsku, gdje je umro u prosincu 1959.

Dušan PAVLOVIĆ, pristalica crnogorskog separatista Sekule Drljevića. Ubijen u četničkom rasulu 1945.

Rudolf PERHINEK, kapetan vojske Kraljevine Jugoslavije. Odmah poslije okupacije zemlje priključio se četničkom pokretu; četnički komandant i član Mihailovićeve štaba, kraće vrijeme načelnik štaba četničkog komandanta Vojislava Lukačevića. Nijemci ga uhapsili 1944.

Radojica PERIŠIĆ, pravoslavni svećenik, pripadnik četničkog pokreta i član štaba hercegovačkog četničkog korpusa. Ubijen 1945. na Lijeveča-polju u sukobu s ustaškim jedinicama.

Alessandro PIRZIO BIROLLI, armijski general, komandant 9. armije a zatim i talijanskih oružanih snaga u Albaniji. Nakon izbijanja trinaestojulskog ustanka preuzima, po naredbenju Mussolinija, vojnu i civilnu vlast u Crnoj Gori. Početkom listopada 1941. postavljen za vojnog guvernera Crne Gore. Protagonist talijanske suradnje s četnicima. U srpnju 1943. opozvan s dužnosti vojnog guvernera. Birolli je neposredno odgovoran za brojne likvidacije stanovništva i masovni teror u Crnoj Gori.

Krsto POPOVIĆ, major u Vojsci Kraljevine Crne Gore, vođa separatista. Prije rata živio u emigraciji kao »zeleniš«. Vrativši se u Crnu Goru stavio se u službu talijanskih okupatora. Formirao svoje jedinice tzv. Lovčensku brigadu i udruživao se sa četnicima u borbi protiv NOV i POJ. Likvidiran 13. ožujka 1947. kao odmetnik.

Vojin POPOVIĆ, alias vojvoda Vuk, pješadijski potpukovnik srpske vojske, šef komitskih četa. Sudjelovao u četničkoj akciji u Makedoniji od 1905. godine, komandant dobrovoljačkog odreda na Solunskom frontu.

Dragoslav RAČIĆ, kapetan vojske Kraljevine Jugoslavije. Komandant cerskog četničkog odreda 1941. godine, zatim brigada, grupa brigada i Cersko-majevičke grupe četničkih korpusa. Kasnije komandant 4. grupe jurišnih korpusa i na kraju četnički komandant Srbije. Poginuo u odmetništvu krajem 1945. godine.

Miljan RADONJIĆ, član četničkog Nacionalnog komiteta za Crnu Goru, Boku i Sandžak i bliski suradnik Pavia Durišića. Ubijen 1945.

Predrag RAKOVIĆ, poručnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Od prosinca 1941. do prosinca 1942. godine komandant legaliziranog Ljubičkog četničkog odreda, a zatim do potkraj rata komandant 2. ravnogorskog četničkog korpusa. Legaliziran otvoreno surađivao s Nijemcima i nedijevcima. Poznat kao jedan od najsurovijih četničkih komandanata. Izvršio samoubojstvo krajem 1944. godine.

Ivan RUŽIĆ, komandant Durmitorskog četničkog odreda i jedan od najbližih suradnika četničkog komandanta Pavia Durišića. Ubijen 1945.

Miloš SEKULIĆ, liječnik i istaknuti član Srpske zemljoradničke stranke, blizak četnicima Draže Mihailovića. Napustio

zemlju 1941. Kad je u SAD u drugoj polovici 1942. sniman film »The Cetniks« dr Miloš Sekulić bio je tehnički savjetnik. Sekulić je ostao u emigraciji.

Bajo STANIŠIĆ, pukovnik vojske Kraljevine Jugoslavije. U trinaestojulskom ustanku savjetodavni član u Privremenoj vrhovnoj komandi nacionalnooslobodilačkih trupa Crne Gore, radio na organiziranju četničkih jedinica i podrivanju narodnooslobodilačkog pokreta. U veljači 1942. izveo puč u Pavkovićkom partizanskom bataljonu, proglasio se za komandanta Narodne vojske Crne Gore i Hercegovine. Iste godine potpisao sporazum s Talijanima. Poginuo u listopadu 1943. u manastiru Ostrogu.

Bećir TOMOVIĆ, pripadnik četničkog pokreta i jedan od bliskih suradnika Pava Durišića. Ustaše ga zarobile 1945. i ubile u Jasenovcu.

Dragomir TOPALOVIĆ, poručnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Komandant Rudničkog četničkog pokreta od svibnja 1943. Zajedno s P. Durišićem i crnogorskim četnicima u ožujku 1945. napustio Dražu Mihailovića.

Miroslav (Dronja) TRIFUNOVIĆ, brigadni general vojske Kraljevine Jugoslavije. Od 1942. delegat štaba Draže Mihailovića za Srbiju a od 1943—45. komandant Srbije. Svestrano surađivao i s kvislinškim aparatom Milana Nedića i Dimitrija Ljotića kao i s njemačkim okupatorom. Poginuo u Bosni 1945. u četničkom rasulu.

Lazar TRLJA, istaknuti funkcionar Zemljirodničke stranke Milana Gavrilovića. Jedan od organizatora četničkog pokreta Draže Mihailovića u Crnoj Gori (nikšićki kotar) i južnoj Hercegovini. Poginuo 1945. godine.

Dragiša VASIĆ, advokat i književnik. Pripadnik Republikske stranke. Potpredsjednik Srpskog kulturnog kluba. Član Izvršnog odbora četničkog Centralnog nacionalnog komiteta. Pobornik velikosrpske politike. Početkom 1945. napustio Dražu Mihailovića i pristupio Đurišiću. Zarobljen od ustaša i strijeljan u Jasenovcu 1945.

Andrija VESKOVIĆ, zrakoplovni major vojske Kraljevine Jugoslavije. U ustanku 1941. sudjelovao kao član Sreske vojne komande za Andrijevicu, ali se uskoro pridružio kontrarevolucionarnim snagama i radio na razbijanju ustanka. U siječnju 1942. postao komandant Andrijevičke četničke brigade i zamjenik komandanta četničkih odreda za Crnu Goru. Likvidiran u ljeto 1943.

Ljubo VUKSANOVIĆ, advokat, građanski političar. Iskazao se kao neprijatelj NOP. U toku neprijateljske ofanzive protiv ustanika u kolovozu 1941, postao predsjednik kvislinškog Odbora narodnog spasa za Andrijevički kotar i pružio pomoć talijanskom okupatoru u gušenju ustanka, a kasnije postao jedan od istaknutih organizatora četnika. U kolovozu 1942. postao član četničkog Glavnog nacionalnog odbora za Crnu Goru. Uoči bitke na Sutjesci uspostavio kontakt s Nijemcima, da bi poslije kapitulacije Italije, pod njemačkom upravom, postao predsjednik kvislinške vlade za Crnu Goru, tzv. Narodne uprave.

Savo VULETIĆ, ministar u vladi Kraljevine Crne Gore. Jedan od prvaka Crnogorske federalističke stranke i narodni poslanik. Za vrijeme talijanske okupacije distancirao se od separatista, ali je s okupatorom surađivao u borbi protiv NOP. Kasnije pristupio četnicima i postao član tzv. Nacionalnog komiteta za Crnu Goru. Likvidiran od ustaša u Jasenovcu 1945. godine.

Maximilian von WEICHS, njemački feldmaršal, u aprilskom ratu komandant njemačke 2. armije. Od kolovoza 1943. komandant jugoistoka (Balkana) i grupe armija F. Poslije rata Saveznici mu odgodili suđenje iz zdravstvenih razloga. Umro 1954. godine.

Henry Maitland WILSON, britanski general. Od 1942. do 1943. komandant britanskih snaga na Srednjem istoku, a 1944. vrhovni komandant savezničkih snaga na Sredozemlju. Umro 1964. godine.

IZVORI I LITERATURA

Objavljeni izvori

- Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, I, Beograd 1954.
Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, Beograd 1945.
Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom, Beograd 1946.
Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom II (Vrhovni štab), tom III (Crna Gora), tom XII (njemački dokumenti), tom XIII (dokumenti Kraljevine Italije), tom XIV (dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića), Beograd
Zbornik grade za istoriju radničkog pokreta Crne Gore, I—IV, Titograd, 1958—1960.

Arhivska grada

- Arhiv CK SKJ, Beograd: Fond CK KPJ; Fond Kominterne
Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb
Arhiv Istorijskog instituta SR Crne Gore, Titograd
Arhiv Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove, Titograd
Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd:
Fond četničke arhive (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Obavještajno odeljenje, Vrhovna komanda); Fond italijanske arhive (Guvernerat za Crnu Goru, Guvernerat za Dalmaciju, Komanda trupa Albanije, Komanda trupa Crne Gore, Komanda Devete armije, Komanda Druge armije, Vrhovna komanda); Fond NDH; Fond Nedićeve arhive; Fond NOP-a, Fond njemačke arhive (Feldkomandantura za Crnu Goru, Druga armija, Komanda za Jogoistok); Fond mikroteke (mikrofilmovana grada iz Nacionalnog arhiva u Washingtonu — talijanska arhiva, njemačka arhiva)

Štampa

- Crnogorski vjesnik, Cetinje, 1943—1944.
Hrvatski Narod, Zagreb, 1942—1944.
Glas nepokorene Jugoslavije, 1943—1944.
Glas Crnogoraca, Cetinje, 1941—1943.
List uredaba Feldkomandanture za Crnu Goru, Cetinje, 1943—1944.
Narodna borba, 1941 — 1944.
Novo vreme, Beograd, 1941 — 1944.

Obnova, Beograd 1942—1944.
Omladinski pokret, 1941 — 1944.
Pobjeda, Nikšić — Cetinje, 1944.
Saopštenje Glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru i Boku,
1941 — 1942.
Službene novine (talijanske), Cetinje, 1942—1943.
Spremnost, Zagreb, 1941 — 1944.
Srpski narod, Beograd, 1942—1944.
Ustaški graničar, Žemun, 1942—1944.

Knjige (izvod)

Bollettini di guerra del Comando Supremo 1940—1943, Ristampa, Roma 1973.
Ugo Cavaliere, *Comando Supremo, Diario 1940—43 del Capo di Stato maggiore dell'Esercito*, Bologna
Winston Churchill, *Drugi svetski rat*, I—VI, Beograd
F.W.D. Deakin, *Bojovna planina*, Beograd, 1973.
Dnevnik grofa Ciana, Zagreb, 1948.
Hitler e Mussolini Lettere e documenti, Rizzoli editore, Milano, 1946.
Istorija Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 1985.
Batrić Jovanović, *Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji*, Beograd, 1960.
Bor M. Karapandžić, *Gradanski rat u Srbiji (1941 — 1945)*, Cleveland (USA), 1958.
Knjiga o Draži, I i II, Windsor (Canada), 1956.
Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb — Beograd, 1979.
Pero Morača, *Jugoslavija 1941*, Beograd, 1971.
Hermann Neubacher, *Sonderauftrag Südost 1940—1945*, Berlin. 1956.
Bericht eines fliegenden Diplomaten, Seeheim, 1966.
Le operazioni delle unita italiane in Jugoslavia (1941—1945); Ufficio storico dello Stato Maggiore dell'Esercito, Roma, 1978.
Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, I i II, Beograd, 1957—1958.
Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori—Četnički i federalistički pokret 1941—1945*, Cetinje, 1977.
Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941—1945)*, i i 2, Beograd, 1983.
Saopštenje Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, 1—6, Beograd, 1944.
Mladen Stefanović, *Zbor Dimitrija Ljotića 1934—1945*, Beograd, 1984.
Vlado Strugar, *Rat i revolucija naroda Jugoslavije 1941—1945*, Beograd 1962.
Nusret Šehić, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918—1941)*, Sarajevo 1971.
Tajna pisma Hitler — Mussolini (1940—1943), Zagreb, 1953.
Tajni arhivi grofa Ciana, Zagreb, 1952.
Jozo Tomasevich, *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941 — 1945*, Zagreb, 1979.
Umberto Zaccone, *Guerra partigiana in Montenegro*, Edizione di »Risorgimento«, Torino
Završne borbe za oslobodenje Jugoslavije 1944—1945, Beograd, 1957.

Dušan Željeznov

**L O V R O
H A C I N**

**Recenzenti
Zdravko Klanjšček
Petar Kačavenda**

Ni jedna okupirana zemlja u drugome svjetskom ratu nije imala toliko kvislinških voda, ni toliko voda drugih suradnika okupatora, koliko ih je bilo u Jugoslaviji.

PREDGOVOR

Kad se u srijedu 4. rujna 1946. godine zategla omča oko vrata Lovre Hacinu mnogi su Ljubljančani, i ne samo oni, pomislili: Izdajnika je stigla zaslužena kazna! Jer, Lovro Hacin je u sebi otjelovljavao sve negativne osobine koje su bile u tolikoj suprotnosti s progresivnim težnjama slovenskog naroda izraženim tokom narodnooslobodilačkog rata — bio je zadojeni klerikalac, politički konzervativan i reakcionar, osobno spreman da se stavi na raspolaganje okupatoru i da vjerno i revnosno obavlja za njega sve prljave poslove.

Lovro Hacin je tipičan primjer čovjeka koji je svoje osobne sklonosti i ambicije povezao s političkim uvjerenjima, postajući bespogovorni izvršilac najstrašnijih progona i zločina nad svime što je bilo progresivno, što je težilo da se odupre okupatoru i njegovu teroru. Te karakterne crte Hacin je iskazivao još od samog početka svoje policijske karijere, a naročito kad je došao na mjesto šefa policije u Ljubljani poslije pobjede Milana Stojadinovića na izborima 1935. godine.

Tih godina, poslije ubojstva kralja Aleksandra u Marseilleu, sve proturječnosti starojugoslavenskog režima izbijale su snažno na površinu. Postojalo je sve očitije da se iza tobože demokratskih mjera krije želja vladajućih krugova da zadrže vlast i obrane svoje uske interese od sve izrazitijeg demokratsko-revolucionarnog procesa. To su one godine u kojima KPJ poslije godine progona konsolidira svoje redove, a svojom širokom i demokratskom platformom okuplja sve šire narodne i radničke slojeve, naročito omladinu. Partija je jasno ukazivala i raskrinkavala nenarodni karakter vladajućeg režima i upozoravala na sve očitiju fašističku opasnost. Dakako, vladajući su vrhovi ubrzo shvatili kakva im opasnost prijeti od takvog djelovanja i aktivnosti partije pa su upregli sve sile da uguše sve što je di-

salo slobodarski i demokratski. Bojeći se »svog naroda«, kako je to jednom primijetio Rodoljub Čolaković, vlada Milana Stojadinovića, Antona Korošeca i Mehmeda Spahe, počela se u vanjskoj politici sve više okretati prema nacističkoj Njemačkoj i fašističkoj Italiji, tražeći u njima oslonac za razrješenje unutrašnjih suprotnosti u Jugoslaviji i podršku protiv »komunističke opasnosti«.

Takvoj orijentaciji režima i njegovom odnosu prema svemu što je bilo slobodarsko, demokratsko i progresivno, trebali su upravo ljudi poput Lovre Hacin — beskrupulozni i ambiciozni, reakcionari po svom političkom uvjerenju i stavu. Hacin je potvrdio da se na njega može sa sigurnošću računati. Svesrdno je služio režimu dobivajući za svoj rad samo priznanja i pohvale. Došavši na mjesto šefa ljubljanske policije široko je razgranao svoju aktivnost, stvarajući vlastitu mrežu konfidanata i suradnika. No, njegovo vrijeme je tek dolazilo. Kapitulacijom stare Jugoslavije i ulaskom talijanskih okupacionih snaga, Hacin sve svoje sposobnosti stavlja u službu nove vlasti. Njegov cilj je uvijek isti i on mu ostaje odan do kraja — gušenje i istrebljenje svega naprednog u slovenskome narodu. Na svim se stranama obavljaju racije, hapšenja, interniranja. U zatvorima su mnogi rodoljubi izloženi najstravičnijim mučenjima. Ali sve te strahote nisu mogle pokolebati istinske patriote. »Ljubljana je«, piše u svojim sjećanjima Ivan Maček, »ostala jedinstvena i borbena iako su je okupatori ogradili bodljikavom žicom i podigli 69 betonskih bunkera oko nje«. To jedinstvo i borbeni duh nisu uspjela ugušiti ni stalna hapšenja, mučenja i strijeljanja rodoljuba. Dovoljno je reći da je samo u toku 1942. godine talijanski okupator poslao u koncentracione logore više od 36.000 ljudi, a pobijeno je više od 1.000 talaca.

»Smrt je«, piše Maček, »vrebala na svakog člana Oslobodilne fronte, na svakog njezina suradnika, na svakog partizanskog borca. Okupatori su za svoju zločinačku rabotu izmišljali nove i uvijek gore oblike nasilja, da bi izgazili slovensku oslobodilačku ideju, da bi uništili slovenski narod. Ali ni neljudski postupak sa zatvorenicima, ni masovno odvođenje u internacione logore, ni protjerivanje Slovenaca iz njihovih rodni kuća, ni paljenje sela, ni strijeljanje talaca — ništa nije moglo ugušiti otpor. Želja za slobodom bila je jača od smrti koja je svuda vrebala

Taj slobodarski duh Slovenaca nije uspio potisnuti ni Hacin sa svim terorom i strahotama u mučionicama koje je sam organizirao. Tokom suđenja u Ljubljani

sam je priznao da je samo za vrijeme njemačke okupacije uhapsio oko 6000 ljudi!

Dušan Željeznovse u svom prilogu o Lovri Hacinu i zločinima koje je počinio tokom svoje višegodišnje policijske karijere, oslonio na sudske zapisnike i iskaze svjedoka na sudskom procesu poslije oslobođenja. Time je možda propuštena prilika da se cjelovitije prikaže i na cjelovit način opiše nastupanje, organizacija i djelovanje okupatora i njegovih domaćih slugu. Ali, autentične izjave svjedoka i opisi konkretnih situacija i sudbina pojedinaca i čitavih obitelji, svjedoče snažnije od bilo kakvog opisa koliko su pojedinci poput Hacinu duboko ogrezli u blatu izdaje i zločina.

CURRICULUM VITAE

Slovenski kvisling i policajac dr Lovro Hacin rođen je, prema izvratku iz knjige rođenih župnog ureda Vele-sovo, 23. kolovoza 1886. u selu Trata k. br. 13 kao zakoni-ti sin Lovre Hacina, posjednika, i Katarine Župan. Nje-govo rodno selo Trata (u blizini Kranja) broji danas 83 stanovnika, koji odlaze na posao uglavnom u Kranj.

Iz maturalne svjedodžbe može se vidjeti da je Hacin pohađao kao redovni učenik c. kr. gimnaziju Franjo Jo-sip u Kranju, gdje je ponavljao sedmi razred i osmi raz-red na c. kr. višoj gimnaziji u Novom Mestu i tamo prvi put pristupio maturalnom ispitu, koji je uspješno polo-žio i tako kao kandidat udovoljio zakonskim propisima za nastavak studija na univerzitetu.

Na temelju maturalne svjedodžbe Hacin se upisao na bečko sveučilište, gdje je počeo studirati pravo. U lis-topadu 1910, kada je imao 24 godine, položio je prvi ri-goroz, tri godine kasnije položio je i drugi, dok je treći rigoroz položio neposredno nakon početka prvoga svjetskoga rata, a zadnji u siječnju 1915. Tada je imao 28 godina. Doktorski naslov bečkog sveučilišta Hacinu je dodijeljen 10. ožujka 1916, dakle usred prvoga svjetskog rata.

Iz svega se vidi da Hacin usprkos relativnoj mladost-i nije aktivno sudjelovao u prvom svjetskom ratu, iako je u svom personalnom listu u rubrici »službe za vrije-me rata« napisao: »kod 4, 53. i 79. pješadijskog puka od 1. veljače 1915. do 29. prosinca 1918,« a u međuvremenu je, kao što smo vidjeli, mirno doktorirao i praktički nije niti obukao vojničku uniformu, a da su, nasuprot, svi njegovi drugovi po starosti bili pod oružjem, vidi se i iz dokumenta »Potvrda«, gdje piše:

»Predsjedništvo Višeg zemaljskog suda u Beču po-tvrđuje da je gospodin dr Lovro Hacin odredbom od 21. prosinca 1914. (treći državni ispit položio je u srpnju te

godine) preds. 21.209/14 pripušten sudskoj praksi kod Zemaljskog suda za civilno-pravne poslove u Beču od 7. siječnja 1915. do polaska u vojsku 1. veljače 1915. kada je, uistinu, zaposlen kao pripravnik (Rechtspraktikant) te da je kao namještenik spomenutog suda vođen do uključno 16. prosinca 1918.«

Svoju »vojničku karijeru« Hacin je službeno zaključio 29. prosinca 1918. o čemu svjedoče dva dokumenta. Prvi je »Potvrda o oslobađanju« koju je izdalo Rezervno vojno zapovjedništvo SHS Ljubljana 29. prosinca 1918. i gdje piše da je »gospodin poručnik u rezervi dr Lovro Hacin oslobođen od vojne službe«, a drugi »Otpusnica«, izdana istog dana od Narodne vlade SHS, zapovjedništva II vojnog okruga u Ljubljani, da su »gospodina poručnika u rezervi 79. pješ. puka dra Lovru Hacinu dne 29. prosinca 1918. otpustili iz aktivne vojne službe«.

Nakon završetka prvog svjetskog rata i raspada Austro-Ugarske te nastanka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Hacin je narodnoj vladi u Ljubljani uputio molbu za stupanje u službu. Na njegovu molbu, primili su ga u pripravničku službu kod političke uprave Narodne vlade SHS u Ljubljani i privremeno ga dodijelili službi okružnom poglavarstvu u Velikovcu (danas u austrijskog Koruškoj Völkermarkt) kao vladinog konceptnog praktikanta 29. prosinca 1918. Već 31. ožujka 1919. unaprijeđen je za provizornog koncipista zemaljske vlade, a 6. svibnja iste godine zemaljska vlada za Sloveniju privremeno ga je premjestila iz Velikovca u mariborski magistrat. Mjesec dana kasnije premješten je u civilni komesarijat u Celovcu, a 19. svibnja vlada ga je opet premjestila iz Celovca u političku ekspozituru u Borovljama (danas u austrijskoj Koruškoj Ferlach), gdje je ostao do 26. listopada 1920. godine.

Odande je bio najprije premješten u poglavarstvo u Ptuj, a deset mjeseci kasnije u Okružno poglavarstvo u Celju. U to vrijeme Hacin je položio i stručni ispit iz političko-administrativnog poslovanja, što je značilo i unapređenje u službi, pa je tako 26. kolovoza 1922. postao okružni komesar na svom dosadašnjem radnom mjestu. Ali Hacin nije dugo ostao kao okružni komesar u Celju. Predsjedništvo pokrajinske uprave za Sloveniju premjestilo ga je 20. veljače 1923. godine u Okružno poglavarstvo u Radovljici, gdje također nije ostao dugo, iako iz tog vremena postoji zanimljiv Hacinov izvještaj o radničkom skupu, koji bi mogao biti dragocjen dokument za povijest našega radničkog pokreta. Ovom prilikom ga prvi put i objavljujemo i glasi:

Okružno poglavarstvo u Radovljici:

Br. 848 i 849/24.

Skupovi N.D.S.J. na Savi i u Javorniku dne 20.1 1924.

I z v j e š t a j

okružnog komesara dr Lovre Hacina o tome kako su **protekli** skupovi Nezavisne radničke partije Jugoslavije, koji su **održani** 20. siječnja o. g. na Savi kod Jesenica i u Javorniku.

1) Skup kod Jelena na Savi.

Predsjednik Valentin Vister u pola jedanaest otvara skup i daje riječ Marcelu Žorgi, vlakovođi iz Ljubljane.

Govornik kaže otprilike ovo:

Val kapitalizma pritišće na radništvo skoro cijelog svijeta i sprečava ga u njegovom nastojanju da se oslobodi kapitalističkog jarma. Proleterti su žrtve iskorištavanja, tiranstva i nasilja. Uzrok je svemu tome, na žalost, činjenica što su radničke mase pod utjecajem socijal-demokrata, koji su, doduše, izdali i štampali Marxov program, ali koji prikriveno podupiru interese kapitalizma. Kao primjer za to navodi Njemačku, gdje proleterti nisu izvršili socijalnu revoluciju, jer su ih izdali vode Scheidemann i Elbert, koji — pod zaštitom generala Seecta — podupiru građanske stranke. Zbog toga Zeigner i nije mogao provesti revoluciju.

Položaj radništva svugdje je nepovoljan, tako u Francuskoj i Italiji, gdje je Mussolini slomio radnički pokret, a i u Bugarskoj i Jugoslaviji. Ovdje je korupcija na dnevnom redu, ministri su poznati po različitim aferama; ipak, nitko da se pokrene. Nisu provedene ni agrarna, ni socijalna reforma; krajnje je vrijeme da radništvo javno izjavi da mu je dosta tiranije. Njihov spas nije ni autonomija ni narodna republika, nego samoodlučivanje naroda da vlada seljaka i radnika preuzme vlast.

Nakon toga govornik izvodi zaključke o lokalnim prilikama domaćih socijalističkih stranaka. Osuđuje djelovanje Bernotove grupe i naglašava da se pravi proleterti neće nikad povezati s građanskim strankama.

Jednosatni govor završava povikom: »Dolje reakcija, živio svjesni proleterijat!«

Nakon toga došlo je do žustre svađe između Žorge i Jerama, koji su jedan drugome predbacivali izdaju proletarijata.

Skup, kojemu je prisustvovalo oko 120 osoba, završen je u pola jedan. Incidenata nije bilo.

2) Skup u Javorniku.

Skup je otvorio Valentin Vister. Najprije su birali predsjednika. Izabran je Bernotov pristaša Jeram, koji je riječ dao Marcelu Žorgi. Žorga je govorio isto što i prijepodne na Savi.

Njemu je odgovorio Jeram. Govornici su pokušavali jedan drugoga učiniti smiješnim, što im je i uspjelo.

Skup je više nalikovao na zabavnu priredbu, nego na ozbiljan sastanak.

Prisutno je bilo oko 70 radnika; incidenata nije bilo. Ftadovljica, dne 21. siječnja 1924.

Taj službeni put iz Radovljice do Jesenica Hacin ipak nije obavio besplatno, nego je tražio i dobio povrat putnih troškova za ovaj »nadzor« nad slovenskim radništvom, što se vidi iz napomene uz navedeni izvještaj.

Službujući u Radovljici, Hacin je uputio molbu velikom županu za ljubljansku oblast da mu odobri trojtjedni izvanredni dopust i dade dozvolu za putovanje u austrijsku republiku, a kao razlog naveo je vjenčanje. Veliki župan odobrio je Hacinovu molbu, i Hacin se 7. travnja 1924, u dobi od 30 godina, oženio u Ljubljani učiteljicom Pavlom Žerjav iz Žirova, rođenom 1900. godine.

Iz Radovljice Hacin je premješten u Laško. Ni tu nije dugo ostao, jer je bio kraljevim dekretom na temelju odluke ministra unutrašnjih poslova 12. prosinca 1924. premješten u kotarsko poglavarstvo u Kamnik, gdje je imao poteškoća sa smještajem, zbog čega je molio za premještaj iz Kamnika u Laško. Ipak je ostao u Kamniku do 17. srpnja 1927. godine kao tajnik kotarskog poglavara, kad ga je ukaz Nj. Vel. Kralja postavio za upravitelja kotarskog poglavarstva u Črnomelju. Tako se u srpnju 1927. godine Hacin popeo na prvu stepenicu svoje karijere u bivšoj Jugoslaviji, kada je postao kotarski, odnosno okružni načelnik u Črnomelju. Ipak, ni u Črnomelju nije ostao dugo, jer je već 3. studenog 1928. postao upravitelj kotarskog poglavarstva Maribor—Desni brijeg. Iz Maribora bio je premješten u Dravograd na mjesto kotarskog načelnika prevaljskog kotara, gdje nije ostao ni godinu dana, jer su ga 8. kolovoza 1932. ponovno premjestili u Maribor, ali sada za predstojnika gradske policije.

Kao šef policije u Mariboru Hacin je ostao na tom položaju samo do 12. lipnja 1934. godine, kada je premješten u Ljubljanu za političko-upravog sekretara grupe po odluci bana Dravske banovine dr Marušića. Nakon ovog premještaja nije se moglo predložiti Hacinovo napredovanje u 4. grupu 2. stupnja, jer bi na temelju takva napredovanja morao promijeniti zvanje i postati banski savjetnik. Ali ban Marušić, kao liberal — suprotno Hacinu koji je bio klerikalac — predložio je druge kandidate za banske savjetnike, jer je bilo očito da ambiciozni Hacin pošto-poto želi postati banski savjetnik, iako mu odnos političkih snaga nije bio naklonjen. Zbog toga je Hacin »iz službenih potreba« 13. ožujka 1935. privremeno premješten u prometni odjel banovinske uprave. Odmah po primitku odluke morao je o ovom premještaju javiti načelniku navedenog odjela zbog nastupa na novo radno mjesto.

Ali 1935. godine došlo je do krupnih političkih pro-

mjena u Kraljevini Jugoslaviji. Na izborima u svibnju pobijedila je reakcionarna i profašistička Jugoslovenska radikalna zajednica (JRZ) s dr Milanom Stojadinovićem na čelu. Ti su izbori doveli do značajnih političkih promjena u tadašnjoj monarhiji, a napose u Sloveniji, gdje su na vlast došli klerikalci. Vođa im je bio dr Antun Korošec, koji je kao svećenik postao ministar unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije. Te su promjene presudno utjecale na Hacinovu karijeru. Kraljevim ukazom od 9. rujna 1935. Hacin je imenovan kotarskim načelnikom u Litiji, a već 30. ožujka 1936. uvršten je u red banskih savjetnika.

Veliki trenutak svoje karijere, trenutak koji ga je odveo do njegova kraja i pada, zbio se 25. studenog 1936. godine, kad je primio brzopjav kojim ga tadašnji ministar unutrašnjih poslova dr Korošec imenuje upraviteljem ljubljanske policije. U njegovu opširnom dosjeu što ga čuva Državni arhiv Slovenije, nalazi se originalni brzopjav, koji u službeno ovjerenom prijepisu glasi:

Brzopjavka
Banskoj upravi Ljubljana
Beograd 7 — /879-57, -27- 16/20

Ukazom od 25. XI 1936, rm 3.-br. 41099 postavljen je za upravnika policije IV. grupe 2. stepena uprave policije u Ljubljani dr. Hacin L. Lovro. sreski načelnik iste grupe i stepena sreza litijskog po potrebi službe ukaz ovaj odmah izvršiti i izvesti rim 3. br. 41961/936 — mp ministar unutraš. poslova dr. A. Korošec.

! !
Za pravilnost prijepisa!
Ljubljana, dne 9. decembra 1936.
Pisama općeg odjela:
[potpis nečitak]

Već tada su uslijedila priznanja za njegovu policijsku službu i visoke ocjene njegova policijskog rada. Za njega stoji da »vrlo dobro vlada zakonskim propisima«, da je »veoma marljiv i savjestan«, ali i »ambiciozan upravni službenik«. Takve se ocjene redaju iz godine u godinu. Dobiva i više priznanja za svoj rad.- potkraj 1936. Orden sv. Save, godinu dana kasnije Orden Talijanske krune, nešto kasnije i Orden Rumunjske krune.

Dana 11. ožujka 1941. godine Hacin je bio postavljen za kotarskog načelnika četvrte grupe prvog stupnja celjskog kotara. No službu kotarskog načelnika u Celju Hacin nije niti nastupio. Naime, mjesec dana nakon što je izdan kraljevski ukaz o njegovu unapređenju, Kraljevina Jugoslavija više nije postojala.

Njegova aktivnost u Kraljevini Jugoslaviji bila je u skladu s odnosima u zemlji. Svesrdno je služio svakom režimu na vlasti. S tim u skladu napredovao je i dalje. Kad je postao šef policije u Ljubljani, u Evropi su se zbivale krupne promjene. Nacistička Njemačka počela je svoju ekspanziju već 1936. godine remilitarizacijom Rajnske oblasti. Podijelila je Čehoslovačku, ušla u Austriju i pripojila je 1938. godine, okupirala preostale dijelove Čehoslovačke 1939. godine, a odmah poslije toga fašistička Italija zakoračila je na Balkan, okupiravši Albaniju. Zatim je sve krenulo prema drugom svjetskom ratu, koji je Njemačka započela napadom na Poljsku 1. rujna 1939. godine.

Iz vremena okupacije sačuvana su u Hacinovu životopisu dva službena dokumenta iz njegova osobnog dosjea. Prvi su izdale talijanske okupacijske vlasti i glasi:

KRALJEVINA ITALIJA

Visoki komesarijat za ljubljansku pokrajinu

1. No 2277/1

Ljubljana, 3. srpnja 1942/XX

Dr. Lovro Hacin, upravitelj ljubljanske policije, dekretom od 27. svibnja 1939. III br. 16699, imenovan je upraviteljem policije u Ljubljani, četvrtog platnog razreda uz plaću od 2350 dinara mjesečno. Imenovanom od dana 26. svibnja 1942. nakon što je navršio tri godine neprekidne službe na dosadašnjem položaju činovnika IV/1 platnog razreda, te u smislu paragrafa 22 i 52 Zakona o činovnicima, pripada plaća spomenute grupe IV/1 i odgovarajuća prva periodična povišica, tj. 969 lira (devet stotina šesdeset devet) mjesečno. Budući da ne postoje ograničenja koja bi, prema paragrafima 53 i 54 spomenutog zakona, onemogućavala isplatu povišice na plaću, na osnovi paragrafa 22, 52 i 103 Zakona o činovnicima

visoki komesar za ljubljansku pokrajinu

odlučuje:

Dr Lovri Hacinu, upravitelju policije IV (četvrte) grupe 1. stupnja pri kraljevskoj policiji u Ljubljani, od 27. svibnja 1942/XX pripada plaća i prva periodična povišica na plaću spomenutog platnog razreda, to jest 969 (devet stotina šezdeset devet) lira mjesečno, dok ostala primanja ostaju ista.

Istovremeno, Financijskoj direkciji u Ljubljani naređuje se da u tom smislu izvrši propisano i uputi povišicu u smislu paragrafa 30/2 i 134/2 Zakona o činovnicima.

Visoki komesar
u.z. dr David

Konačno, još posljednji dokument iz njegova dosjea, dokument koji je izdao šef pokrajinske uprave u Ljubljani za njemačke okupacije, »prezident«, general Rupnik, koji je zajedno s Hacinom sjeo na optuženičku klupe.

Prijepis toga dokumenta glasi:

Načelnik pokrajinske uprave u Ljubljani.
Opći odjel.

1. br. 640/2.

Ljubljana, 10. svibnja 1944.

Gospodin dr Lovro Hacin, upravitelj policije u Ljubljani četvrtog platnog razreda, prema podacima njegovog službeničkog lista od 26. svibnja 1942, proveo je četiri godine u sadašnjem razredu a da za čitavo vrijeme nije dobio ni jednu slabu ocjenu niti se protiv njega vodio krivični ili disciplinski postupak. Stoga su se ispunili uvjeti za njegovo unapređenje (paragraf 53 i 54 Zakona o činovnicima od 31. ožujka 1931. godine).

Na temelju čl. 1 Naredbe o upravljanju ljubljanskom pokrajinom od 20. rujna 1943. i paragrafa 22, 26, 45, 53, 103 i 364 Zakona o činovnicima od 31. ožujka 1931.

o d l u č u j e m

Gospodin dr Lovro Hacin, upravitelj policije u Ljubljani, 4. platnog razreda, imenuje se upraviteljem policije 3. platnog razreda na dosadašnjem radnom mjestu s plaćom od 1.235 lira (tisuću dvjesta trideset pet) te položajnim dodatkom od 805.60 lira (osam stotina pet 60/100) i osobnim dodatkom od 38 lira (trideset osam) kao i sa svim ostalim redovnim i izvanrednim dodacima.

O tom obavijestiti:

1) Gospodina dr Lovru Hacinu, upravitelja policije u Ljubljani,
2) Odjel za likvidaciju primanja i mirovina pri Financijskoj direkciji u Ljubljani, uz uputu da propiše i uputi spomenutom primanja u smislu rješenja o poštivanju odredbi paragrafa 30. st. 2 i 134 točke 2 Zakona o činovnicima.

Razlika između novih i dosadašnjih primanja u prvom mjesecu knjiži se u korist činovničkog mirovinskog fonda.

Prezident

div. general Rupnik s. r.

Ljubljana dne 10. maja 1944.

Za pravilnost prijepisa!

Pisama općeg odjela:

[potpis nečitak]

Ovim dokumentom zatvaramo Hacinov osobni dosje i otvaramo novi.

To je dosje njegova procesa, koji će nam tek otkriti pravu sliku i karakter ovog policajca — kvislinga, jer su nam o tome dosad objavljeni dokumenti razmjerno malo rekli. Tako će nam se njegova ličnost predstaviti u cijelosti.

U nekom smislu pravo je vrijeme za Hacinu nastupilo tek poslije kapitulacije stare Jugoslavije. Odmah nakon talijanske okupacije dijela Slovenije stupio je u okupatorovu službu kao upravitelj, podređeni policijski

službenik i plaćeni povjerenik. U okupatorskoj službi osnovao je i vodio vlastitu špijunsku mrežu, koju su činili kapelan Tone Duhovnik, Oton Vončina, Ivan Kristan, dr Albin Šmajd i drugi. Oni su mu dostavljali imena pristaša narodnooslobodilačkog pokreta, koje je zatim Lovro Hacin izdavao talijanskoj policiji i vojsci. Bio je osobni prijatelj biskupa Grigorija Rožmana i drugih crkvenih velikodostojnika. Predložio je talijanskom okupatoru da se osnuje posebna policija — »Pubblica sicurezza slovena«.

U travnju 1942. godine Hacin je otputovao u Italiju te se u Napulju sastao s talijanskim karabinjerskim generalom Giuseppeom Piescom. Od kolovoza do studenog 1942. godine napisao je tri pismena prijedloga, s ciljem da pomogne talijanskom okupatoru ugušiti opći narodni ustanak i da pomogne održanje okupacijskog sistema vlasti. Te prijedloge, upućene najvišim talijanskim funkcionarima u Rimu, dostavio je preko generala Giuseppea Piesce. U njima predlaže pooštrenje okupatorskog terora i ponovno zahtijeva osnivanje posebne političke policije, na čijem bi čelu bio on sam. Utjecao je na to da je talijanski okupator u drugoj polovici 1942. godine pooštrio teror u Ljubljanskoj pokrajini. U to vrijeme Talijani su poslali u koncentracione logore više od 36000 ljudi, pobili više od 1000 talaca, palili sela, uništavali šume i plijenili imovinu.

Najbolju karakteristiku i pravu istinu o Hacinu iznio je poslije rata pred Vojnim sudom, prilikom procesa, svjedok Franc Lavrenčič, koji je niz godina radio u ljubljanskoj policiji, pa tako i s Hacinom.

Svjedok: Zovem se Lovrenčič Frane, ime oca Ladislav, rođen 22. 8. 1895. u Rimu, sa stanom u Ljubljani, cesta VIII/16, Rožna dolina.

Predsjednik: Pred sudom ste dužni govoriti čistu istinu te odgovarati u skladu sa Zakonom i prema svojoj savjesti.

Svjedok: Razumijem.

Predsjednik: U službi na policiji bili ste još za stare Jugoslavije.

Svjedok: Da.

Predsjednik: Od kada?

Svjedok: Od 1920. godine.

Predsjednik: Dobro. Što znate o tome da je optuženi Hacin ostavio neke dokumente, iako je izdana naredba da sve tajne spise treba uništiti?

Svjedok: To je bilo još prije okupacije.

Predsjednik: To je bilo prije okupacije?

Svjedok: U prvim danima okupacije.

Predsjednik: Sud je već ustanovio da je bilo određeno da tajne spise valja uništiti. Znete li da je Hacin posjedovao neke tajne dokumente?

Svjedok: Znam da je u upraviteljevom stolu bilo više najpovjerljivijih spisa iz Jugoslavije pod strogo povjerljivim brojem. Tamo su spisi i ostali te pali u ruke Talijanima. To je bilo poznato cjelokupnom osoblju bivše uprave policije.

Predsjednik: Kakve su to bile povjerljive stvari?

Svjedok: To su bile stvari koje su se odnosile na razdoblje prije okupacije, potjernice, upute, diplomatska putovanja itd.

Predsjednik: Dobro. Znete li odakle je Hacin dobivao novac za špijune i povjerljive ljude?

Svjedok: Pretpostavljam da je za okupacije novac dobivao od talijanskog kvestora. Na upravi policije organizirana je ćelija Osvobodilne fronte, koja je nadgledala svaku suradnju. Članovi te ćelije pretražili su upraviteljev ormar i ondje pronašli formulare, iz kojih se moglo zaključiti da se na temelju tih potvrda mogu primiti različite svote iz crnog fonda.

Predsjednik: Jeste li vidjeli takvu potvrdu?

Svjedok: Vidio sam je. Jedan primjerak potvrde izručio sam i svojoj vezi, profesoru Melihar.

Predsjednik: Je li vam poznat sadržaj potvrde?

Svjedok: Poznat mi je. Na potvrdi je pisalo: potvrđujem prijem svote i prazno mjesto za broj, u povjerljive svrhe od kvesture u Ljubljani. To je bila obična potvrda.

Predsjednik: Da li želite svjedoku postaviti još koje pitanje?

Tužitelj: Znete li išta o vezi između optuženog Hacina i agenta Gestapa Warbineka?

Svjedok: Warbinek je često dolazio na policiju, i svi su ga službenici znali. Imao je slobodan pristup kvestoru i svim činovnicima. Imao je veća prava od bilo kojeg drugog službenika.

Tužitelj: Da li vam je poznato da je Warbinek bio agent Gestapa?

Svjedok: To nam je bilo poznato. Kada smo uhapsili različite tipove, kriminalne tipove — ja sam bio referent za kriminalce na policiji — koji su posjedovali oružje i razne dokumente, ustanovili smo da je Warbinek te ljude opskrbio oružjem i dokumentima. Ti su tiptovi na njegovu intervenciju pušteni.

Tužitelj: Kakve su bile veze optuženog Hacina s Krügerom?

Svjedok: Znam da je kao upravitelj policije bio u službenoj vezi.

Tužitelj: Da li je optuženi Hacin primao plaću za svoj rad na kvesturi kao suradnik kriminalnog odjela, ili za kakvu drugu stvar?

Svjedok: Hacin je plaću primao unaprijed. U početku je još dolazio u ured, kasnije je izostajao, a plaću je uvijek redovito primao.

Tužitelj: Zna li je li optuženi Hacin imao svoje povjerljive ljude i tko su ti povjerljivi ljudi bili?

Svjedok: Imao je povjerljive ljude među bivšim penzioniranim policajcima, kao npr. Beve, Vončina i slično.

Tužitelj: A Kristan?

Svjedok: Da, i Kristan. Kristan je bio njegov povjerljiv čovjek. Kristan je navodno bio prije i Rupnikov povjerljiv čovjek dok je ovaj bio ljubljanski gradonačelnik.

Tužitelj: Na koji način je Hacin pridobio ljude za svoju političku policiju?

Svjedok: Smatram, druže tužitelju, da ih je pridobio time što im je dao novac. Pretpostavljao sam da su dobili obećanje da će biti odlikovani. Tako se događalo da su u tu službu dolazili i ljudi iz redova bivših stražara, koji su nakon toga odmah postali oficiri.

Tužitelj: A referenti i agenti? Odakle su ih regrutirali?

Svjedok: Kod političke policije bili su uglavnom križari i aktivni članovi Seoskih straža.

Tužitelj: Što vam je poznato o zakletvi okupatoru?

Svjedok: To da su Talijani prvo pozvali oficire da se zakunu. Nakon međusobnog savjetovanja zaključili smo da zakletvu moramo odbiti i snositi posljedice. Na temelju toga zakletvu smo odbili, i zato smo otišli u intervenciju.

Tužitelj: Kakav je stav zauzeo Hacin u vezi sa zakletvom?

Svjedok: Znam da je izričito naglasio i bio za to da se zakunemo. To mogu posvjedočiti Polak i Kuković.

Iz ovog vremena imamo i dva dokumenta, »starješinska izvještaja«, koja dovoljno jasno svjedoče o Hacinovu radu pod Talijanima. Dokumenti u prijevodu glase:

STARJEŠINSKI IZVJEŠTAJ

ocjena za godinu 1941

Prezime i ime: dr Lovro Hacin

Zvanje i položaj: upravitelj policije-IV/1 •

Službeno mjesto: Kraljevska kvestura u Ljubljani

Sastavljeno na temelju paragrafa 31, 32, 33, 35, **36, 37 i 40 Zakona** o službenicima

1. Stručna osposobljenost: vrlo dobra

2. Ponašanje u službi i izvan nje: uzorno
3. Marljivost i pouzdanost u službi: vrlo marljiv i pouzdan
4. Kakve poslove je obavljao u razdoblju na koje se odnosi ocjena i s kojim uspjehom:
Do travnja obavljao sve poslove upravitelja policije u Ljubljani, potom službenika Kraljevske kvesture u Ljubljani, i to s vrlo dobrim uspjehom
5. Opći sud i prijedlog ocjene: predlažem ocjenu »vrlo dobar«
6. Napomena:

Ljubljana, 18. veljače 1942/XX pečat Potpis starješine:
dr. Majcen v.r.

Komisija za ocjenu službenika opće uprave pri Visokom komesarijatu za Ljubljansku pokrajinu u Ljubljani, ustanovljena odlukom visokog komesara od 19. siječnja 1942/XX I br. 187/2, na osnovi paragrafa 40 Zakona o službenicima nakon svestrane ocjene gornjeg starješinskog izvještaja i po osobnom saznanju članova komisije izdala je ovu odluku, da se službenik za godinu 1941. ocijeni ocjenom: »vrlo dobar« Ljubljana, 20. travnja 1942/XX

Zapisničar: Pečenko, s.r.	L.S.	Predsjednik komisije: dr. Gubad, v.r. Članovi: Seneković, v.r. Lipovšek, v.r.
------------------------------	------	---

Priopćena nam je ocjena komisije.

San Remo, dne 21. 5. 1942 — XX

Ocijenjeni službenik:

Hacin

L. dne 15. VI 1942.

Starješina:

dr Bogataj v.r.

Postoji i starješinski izvještaj za 1942. godinu, no Hacin te godine nije ocijenjen. O tome zašto nema ocjene za tu godinu saznat ćemo kasnije. Ipak, objavljujemo i ovaj starješinski izvještaj za 1942. godinu:

STARJEŠINSKI IZVJEŠTAJ

za ocjenu za godinu 1942

Prezime i ime: dr Hacin Lovro

Zvanje i položaj: upravitelj policije-IV/1

Službeno mjesto: Kraljevska kvestura u **Ljubljani**

Sastavljeno na temelju paragrafa 31, 32, 33, 35, **36, 37 i 40**

Zakona o službenicima.

1. Stručna osposobljenost:

2. Ponašanje u službi i izvan nje:

3. Marljivost i pouzdanost u službi:

4. Kakve je poslove obavljao u razdoblju
na koje se odnosi ocjena i s kojim uspjehom:

5. Opći sud i prijedlog ocjene:

Ne ocjenjuje se za 1942. godinu, jer je cijelu **godinu bio na**
bolesničkom dopustu.

6. Napomena:

Ljubljana, 9. veljače 1943/XXI L.S. Potpis starješine:
dr Bogataj v.r.

Komisija za ocjenu službenika opće uprave pri Visokom komesarijatu za Ljubljansku pokrajinu u Ljubljani, ustanovljena odlukom visokog komesara od 20. siječnja 1943/XXI 1. br. 521/1, na temelju čl. 40 Zakona o službenicima, nakon svestrane ocjene gornjeg starješinskog izvještaja i po osobnom saznanju članova komisije izdala je ovu odluku, da se službenik za godinu 1942. ocijeni ocjenom: »nije ocijenjen«.

Ljubljana, 1. travnja 1943/XXI

Predsjednik komisije

dr Habad, s.r.

Zapisničar:
Pečenko, s.r.

Članovi:
Seneković, s.r.
Lipovšek, s.r.

Priopćena nam je ocjena komisije.
Ocijenjeni službenik:

Starješina:

Zašto, dakle, Hacin za 1942. godinu nije bio ocijenjen? Zapisano je da se ne ocjenjuje jer je cijelu godinu bio na bolovanju. To nije istina. Od 1. lipnja 1941. Hacin zaista više nije samostalni upravitelj policije, jer je na to mjesto došao talijanski kvestor Messana, kom je Hacin bio podređen. Ipak, radio je kao doušnik Talijana protiv oslobodilačkog pokreta (Osvobodilne fronte) i primao obavijesti od svojih suradnika Toneta Duhovnika, Vončine, Kristana i Šmajda.

U to vrijeme dobio je osobno oružje od okupatora, a nakon pokušaja atentata 13. listopada 1941. i tjelohranitelje. O tom vremenu najbolje svjedoči ispovijed Diconija (Dikovića), koji je kao svjedok na poznatom kočevskom procesu u rujnu 1943. rekao o Hacinu:

»Dne 1. siječnja 1942. godine bio sam premješten u kvesturu kao tumač u političkom odjelu, gdje mi je šef bio potkvestor Ferrante. Na odjelu je bilo sedam političkih komesara, kojima sam pomagao pri saslušavanjima. Saslušavali su političke zatvorenike koje je zatvorila policija.« Dalje je izjavio da je kvestura imala u Ljubljani svoje konfidente među Slovencima. Njihova imena čuvala su se u tajnosti. Tako je konfident br. 1. bio Hacin, bivši upravitelj policije.

O tome svjedoče dokumenti, odnosno potvrde za svote, nađene nakon oslobođenja u Hacinovu stolu. Potvrđene svote bile su isplaćene povjerljivim ljudima, na primjer: »Ja, potpisani Smrekar Avgust, potvrđujem da sam dobio od dr Hacina četiri stotine lira za povjerljive podatke, 10. 10. 1942.«

Jasno je da je Hacin odmah po dolasku Talijana stupio u službu okupatora i družio se s kvestorom Messanom, zatim Lucinijem i njegovim nasljednikom Ferranteom.

Hacin je u to vrijeme išao samo formalno na policiju, no usprkos tome redovito je primao plaću, i to vrlo visoku, kao da je još upravitelj policije. Od kvestora Messane dobivao je novac iz tzv. crnog fonda kao talijanski špijun i povjerljiv čovjek. O tome da je Hacin već 1941. godine dostavljao podatke Talijanima svjedoči izjava Jožeta Smrekara, koja glasi:

»Jože Smrekar, sin pokojnog Jože i majke, rođene Ivančič, rođen 1910. godine, trgovački pomoćnik sa stanom u Ljubljani. Uhapsili su me 19. studenog 1941. talijanski kvesturini i odveli u karabinijersku stanicu u Bleiweisovoj ulici (današnja Prešernova ulica — prim, aut.). Otuda su me nakon četrnaestodnevnog mučenja odveli na kvesturu. Budući da su govorili kako su uhvatili jednog od vođa Osvobodilne fronte u Ljubljani, detaljno su me saslušavali. Doktor Hacin došao je 4. prosinca 1941. godine u pratnji jednog od viših skvadrista, ili čak samog kvestora, u sobu gdje su me saslušavali. Zadržao se nekoliko trenutaka, gledao me, a zatim je tiho razgovarao sa skvadrinom: Nakon njegova posjeta kvesturini su me još više mučili i htjeli iz mene izvući imena vođa Osvobodilne fronte. Imao sam dojam, a to mislim i danas, da je Hacin nahuškao kvesturine da što oštrije postupaju sa mnom.«

Hacin je kasnije, na procesu povezivao ovaj događaj s pokušajem da ga likvidira. Na saslušanju je izjavio:

»Bio sam napadnut i ranjen 21. listopada 1941. godine. Nakon toga su kvesturini tražili napadača. Dao sam nalog Vrečaru i Jankoviču da slijede napadača. U tom trenutku je k meni pristupio desetogodišnji dječak i rekao: 'Poznajem toga koji vas je napao, jer više puta dolazi k nama u Šišku'. Zatim su ustanovili da imaju dva krivca. Jedne večeri došao je k meni kvestor kada sam već ležao u krevetu, nisam želio ustati i otići s njim. Sutradan sam došao u kvesturu, gdje su mi pokazali tog čovjeka i upitali je li to napadač. Bio mu je sličan, ali — po mom mišljenju — nije bio pravi.«

Iz toga se može vidjeti da je Osvobodilna fronta već 1941. godine dobro znala kako je Hacin opasan i pokušala ga je u ime narodnog suda kazniti smrću. Ovaj pokušaj nije, kako smo vidjeli, uspio, a kasnije Hacinovo djelovanje, posebno za njemačke okupacije poslije kapitulacije Italije, jasno je pokazalo da je Hacin bio zločinac kao i njegova policija. Kad je predsjednik suda pitao na procesu Hacinu zbog čega je bio izvršen atentat na njega, ovaj je odgovorio: »Zato što su me smatrali neumoljivim neprijateljem.« A tužilac je ovu konstataciju dopunio riječima:

»Zato što su vas smatrali talijanskim agentom, pa su vas zbog toga i osudili. Zbog toga ste i pred ovim sudom. Ne zato što ste bili protivnik. Da niste slali ljude u logore i prijavljivali ih, ne biste stajali pred ovim sudom.«

I sada da još detaljnije utvrdimo što je Hacin radio 1942. godine kad je bio službeno »na bolovanju«. O tome je najbolje Hacin sam ispričao pred sudom, rekavši:

»Marjan Zajc i August Praprotnik nepozvani su došli k meni u stan jednog dana u siječnju 1942. godine. Praprotnik mi je tada kazao: 'Došao sam zbog jedne zanimljive stvari'. Ne mogu sada točno ispričati što je rekao, no ponovit ću otprilike: 'Dolazimo zbog interesantne stvari koja će vas možda zanimati i u vezi s njom možda se može nešto napraviti. Znae kakve su sigurnosne prilike u Ljubljani, puca se na sve strane, žrtve padaju, stanje je nepodnošljivo, u vezi s tim posjetili smo visokog komesara i iznijeli ideju da se ponovno osnuje slovenska policija s dr Hacinom na čelu. Visoki komesar još ništa o tome nije odlučio, ali ja dolazim k vama da saznam vaše mišljenje: biste li bili spremni prihvatiti taj položaj?' Rekao sam da bih se toga i latio ako moji prijedlozi budu prihvaćeni te da još ne znam kakvi će to prijedlozi biti. Kasnije smo imali sastanak na Miklošičevoj cesti, koji nije donio nikakvih rezultata, drugi put sastali smo se u uredu pokojnog gradonačelnika Dinka Puca. U međuvremenu je Praprotnik ubijen, i sve je palo u vodu. Na početku siječnja namjeravao sam otići u Italiju, ali sam onamo otišao tek u travnju 1942. godine.

Predsjednik: Jeste li prihvatili Praprotnikovu zamisao?

Hacin: Da, pod uvjetom da visoki komesar prihvati moje uvjete.

Predsjednik: Smatrali ste, dakle, da talijanska policija, odnosno tada uobičajena sredstva terora, nisu dovoljna?

Hacin: Kako smatrao? Svakom je čovjeku bilo jasno da je talijanska policija traljava. Noću su se zatvarali u stražarnice i nisu više iz njih izlazili.

Predsjednik: Nije, dakle, mogla dovoljno uspješno provoditi teror?

Hacin: Ne, nego nije dovoljno štitila živote stanovnika Ljubljane.

Predsjednik: Izdajica?

Hacin: Ne, nego stanovnika Ljubljane.

Predsjednik: Jeste li o toj zamisli, za koju kažete da su vam je dali Praprotnik i Zajc, još kada razmišljali?

Hacin: Nikada više.

Tužitelj: Pridite bliže. Je li to vaš rukopis? Vi ste pisali iz Italije. Odmah ću vam pokazati mjesto gdje ste to napisali.

Hacin: Znam što ćete mi pokazati. Da, ali to nije točno.

Tužitelj: Vi ste pisali iz Italije slijedeće [navodi najprije na talijanskom, a zatim prevodi na slovenski.] Non passa giorno, che non penso a Lubiana e fondatore definitivo della pubblica sicurezza. — Ne prode dan da ne mislim na Ljublanu i na konačno osnivanje javne sigurnosti. Kažete da niste o tom više razmišljali, no dokument koji sam upravo pročitao dokazuje upravo suprotno.

Hacin: Da, zaista, znao sam unaprijed što ćete mi pokazati. Mislio sam, naime, reći da nešto moram odgovoriti komesaru koji je tražio od mene da o tom razmišljam, i ovakvim odgovorom htio sam ga se riješiti. No ta je stvar pala u vodu.

Predsjednik: No optuženi Hacin, vi ste rekli ... [Tužitelj ga prekine.]

Tužitelj: Zašto je pala u vodu? Zato što je slovenski narod osudio Praprotnika i likvidirao ga. Zato je pala u vodu! [Gromoglasni pljesak u dvorani.]

Hacin: Ne, ne, ne! [Pri tom mu je lice poprimilo kiseo izraz, a pljeskanje u dvorani prekinulo je njegov odgovor.] Sve je to spriječio kvestor Messana, intervenirajući kod Graziolija. To sam shvatio iz hladnog ponašanja kvestora prema meni. Negdje oko 1. travnja otišao sam na talijansku kvesturu da bih dobio »lascia passare«, i tada mi je kvestor kazao: Sada kad idete u Italiju, razmislite kako biste pojačali sigurnost u Ljubljani i pošaljite mi svoj odgovor. Nakon mjesec dana odgovorio sam mu. Stvarno nisam uopće o tome razmišljao. Mogao sam mu već u Ljubljani odgovoriti da kvesturini ne trebaju spavati po kasarnama i fučkati po ulicama.

Tužitelj: Vi ste željeli da prate pristaše Osvobodilne fronte.

Hacin: Mogao sam im to nebrojeno puta kazati, no nisam to učinio.

Tužitelj: Zašto se Praprotnik pokušao osigurati?

Hacin: Jer je znao da nijedan čovjek nije siguran za život.

Tužitelj: Samo zbog toga?

Hacin: Možda i zbog nečeg drugog.

Tužitelj: Jer se bojao da će, ako pobijedi Osvobodilna fronta, izgubiti imetak.

Hacin: Prilikom saslušanja ja sam izjavio, ali to nije zapisano, da je to učinio zbog opasnosti i terorizma.

Tužitelj: To ste izjavili?

Hacin: Da, molim. Ako su zapisnici slabo sastavljeni, to nije moja krivica.

Tužitelj: Zapisnike ste potpisali.

Hacin-: Jesam, ali sam na njih imao prigovore.

Tužitelj: Što ste prigovorili?

Hacin-: Da nije sve zapisano što sam izjavio.

Tužitelj: Imat ćete još mogućnosti da potanko kažete sve što je zapisano i što nije.

Hacin: Uostalom, sve to nije važno.

Tužitelj: Praprotnik se bojao za svoje veliko bogatstvo, zato se bojao Osvobodilne fronte.

Hacin-: Nije to rekao, to se moglo samo zaključiti. Nije-dan čovjek nije više bio siguran.

Tužitelj: Izdajnici nisu bili sigurni. [Pljesak u dvorani.]

Predsjednik: Optuženi Hacin. Vi ste u travnju 1942. otputovali u Italiju.

Hacin: Da.

Predsjednik: S kakvom namjerom.

Hacin: Bez posebne namjere. Kvestor mi je potkraj prosinca 1941. rekao: »Talijanska kvestura ne može vam jamčiti život.« Nakon toga primio sam od talijanske kvesture putni list. Kvestor mi je napomenuo da se u jednoj gostionici na Viču održavaju sastanci na kojima su dogovorili nove atentate, a za atentatora da je bio određen neki Janhuba.

Predsjednik: Tvrdite, znači, da ste otišli na dopust u Italiju?

Hacin: Da, na dopust, i to na vlastiti trošak.

Predsjednik: Odmoriti se, dakle.

Tužitelj: Druže predsjedniče, ...

Predsjednik: Molim.

Tužitelj: U rukama mi je vaš »lascia passare« kojim ste putovali u Italiju. U njemu je napisano da se dopušta putovanje »per motivi di servizio«, što će reći zbog službenih stvari. Što to znači?

Hacin: Što to znači? To znači da sam mogao putovati svuda kamo sam želio. Tako je bilo dogovoreno, i to nije bilo nikakav »servizio«.

Predsjednik: Da li ste tamo obavili kakav posao, ili ste se samo odmarali?

Hacin: Samo sam se odmarao, osim što sam na zapovijed nekog kapetana putovao u Rim i Napulj.

Predsjednik: No, nešto ste i predlagali?

Hacin: Sigurno da jesam.

Tužitelj: Čujte što ste napisali 27. kolovoza 1942. Pauluči, odnosno svojoj ženi: »Draga Pauluča, već sam ti spomenuo da sam potkraj srpnja bio u Rimu i Napulju. Iz

oba grada poslao sam ti razglednice. O svrsi i uzroku putovanja pričat ću ti usmeno, i stoga mi je draže da ta putovanja nikome ne spominješ.«

Hacin: A kakav je to dokument?

Tužitelj: Da ste išli samo na odmor i oporavak, ne biste trebali ništa skrivati. Dokument je označen kao »per motivi di servizio«.

Hacin: Bilo je to zato da me ne bi svaki čas zaustavljali. Gospodine predsjedniče, dopustite da objasnim.

Predsjednik: Objasnite radije što ste predlagali.

Hacin: Objasnio bih to, jer inače se ti prijedlozi ne bi mogli ocijeniti.

Predsjednik: Što bi trebalo ocijeniti?

Hacin: Otputovao sam u Italiju u travnju na tromjesečni dopust. Potkraj lipnja dopust je istekao, i 20. lipnja napisao sam novu molbu. Da sam imao neku posebnu misiju, moj dopust ne bi bio vremenski ograničen. U Napulj i Rim otputovao sam tek potkraj lipnja.

Predsjednik: Zašto pišete ženi o nekoj svrsi putovanja?

Hacin: Ženi sam pisao da me pozvao neki kapetan da idem generalu Piesci.

Tužitelj: Žena je bila protiv tog putovanja. Ona vas je upozoravala da se klonite izdaje i da prihvatite upravnu službu. Vi ste joj pisali-, »Prijelaz u upravnu službu ne dolazi zbog raznih razloga za mene u obzir, makar što se dogodilo.«

Hacin: Da sam prihvatio drugu službu, ne bih više imao zaštitu kvesture.

Predsjednik: Znači da ste htjeli ostati upravitelj policije samo zbog vlastite sigurnosti?

Tužitelj: I zbog vlastite sigurnosti slali ste na stotine ljudi u Dachau i ostale logore? [Pljesak.]

Predsjednik: Upozoravam prisutne da ne prave nered. Poznajete li Warbineka?

Hacin: Nikad ga nisam upoznao.

Tužitelj: Tražim da se ustanovi kakve su bile veze optuženog Hacin s karabinijerskim generalom Giuseppeom Piescom.

Hacin: Potkraj lipnja došao mi je jedan talijanski kapetan i naredio da idem u Alassio. Kazao je: »Šalje me moj šef, general Piesca, s molbom da mu date informacije o stvarnom stanju u Sloveniji. General moli da dođete k njemu u Rim.« Odgovorio sam mu da mogu dati informacije o stanju u Sloveniji, ali samo one koje proizlaze iz moje ocjene tamošnjeg položaja. Takve sam informacije i dao generalu.

Predsjednik: Da li ste kod generala bili jedanput ili više puta?

Hacin: Tri puta. Budući da sam vidio da se do tada ništa nije promijenilo i poboljšalo, smatrao sam da me moje obećanje više ne veže, pa sam molio da više ne dam informacije.

Tužitelj: Niste postigli svoj cilj?

Hacin: Nisam.

Tužitelj: Htjeli ste pojačati teror.

Hacin: Ne, nikako.

Tužitelj: Drugi put pisali ste svojoj ženi 16. lipnja 1942. godine ovako: »Kako bi se zaštitila sigurnost života, bilo bi doslovno nužno postaviti stražare pred svaku zgradu, zabraniti sve osobne automobile itd.« Vi ste predlagali i htjeli uvesti najgori teror nad stanovništvom Ljubljane.

Hacin: Teror, ali tko ga je uzrokovao? Vaši postupci.

Tužitelj: Fašisti i izdajnici u službi fašista.

Hacin: Nije točno. Prvih mjeseci nije se dogodilo ništa, a tek zatim bile su primijenjene represalije.

Tužitelj: Talijani su od samog početka željeli uništiti slovenski narod. To dokazuju njihovi postupci u Slovenskom primorju i u Ljubljanskoj pokrajini. [Pljesak.] Slovenski narod digao se na pravednu obranu i borbu. [Poklici: Tako je! Pljeskanje.]

Hacin: Uopće se ne slažem s vama.

Iz ovog dijaloga pred sudom, osim istine, mogu se vidjeti Hacinova bezobraznost i naprasitost, koje su prilikom javne rasprave kulminirale kad je Hacin optužio isljednike da nisu valjano obavili svoj posao, pri čemu ih je čak i ometao.

PROCES U LJUBLJANI

Kako je poznato, od 21. kolovoza do 30. kolovoza 1946. bio je u Ljubljani pred Vojnim sudom IV armije prvi veliki sudski proces Rupniku i suoptuženima, takozvani Rupnikov proces. Pred narodni sud stali su — osim bivšeg kraljevskog jugoslavenskog generala, kasnijeg fašističkog gradonačelnika Ljubljane i za njemačke okupacije šefa civilne uprave Leona Rupnika — njemački esesovski i policijski general Erwin Rösener, bivši pukovnik jugoslavenske vojske Milko Vizjak i bivši upravitelj policije u Ljubljani Lovro Hacin, dok dvojica optuženih nisu bila prisutna — bivši ljubljanski biskup dr Gregor Rožman i bivši kraljevski ministar Miha Krek.

Budući da je najgore zločine protiv naroda Hacin činio baš poslije kapitulacije Italije kao agent i sluga njemačkog okupatora, ovo razdoblje najbolje karakterizira i historijski dokumentira upravo Rupnikov proces, odnosno optužnice i javno saslušanje Lovre Hacina na samom procesu. Zbog toga će o ovom razdoblju Hacinovih zločina najplastičnije i najuvjerljivije svjedočiti dokumenti s procesa protiv njega i suoptuženih.

Zastupnik javnog tužioca Jugoslavenske armije, kapetan Marjan Vivoda, u opširnoj i dokumentiranoj optužnici optužio je Hacina rekavši:

»U očekivanju kapitulacije Italije, od sredine 1943. godine, obnovio je kontakte s predstavnikom Gestapa u njemačkom konzulatu u Ljubljani Warbinekom te počeo pripravlјati teren za njemačku okupaciju čitave Slovenije. Nakon kapitulacije Italije, na prijedlog vode Gestapa Schluifferra, Rupnik ga je 22. rujna 1943. godine imenovao šefom Slovenske policije u Ljubljani, koja je u okviru djelatnosti nacističkog Gestapa imala zadaću da se bori protiv pristaša oslobodilačkog pokreta. Zajedno sa zloglasnim gestapovskim vodom Duschom,

Hacin je organizirao 'političku policiju', koja je bila uključena u Gestapo, a za šefa političkog odjela imenovao je zloglasnog i poznatog gestapovskog agenta Maxa Locha.

Optuženi Hacin podijelio je Ljubljanu na dvadeset sektora, a za svaki sektor odredio je četiri do pet agenata, koji su uz pomoć posebnih povjerenika špijunirali i prikupljali podatke među stanovništvom. Za svoje povjerljive ljude birao je pojedine službenike po uredima, ustanovama i poduzećima u Ljubljani. Hacin se služio špijunskim mrežama koje su se stjecale u 'informativni ured'. U svoj policijski aparat Hacin je uključio i domobransku policiju i domobranski obavještajni centar. U tu svrhu osnovao je posebne ekspoziture svoje političke policije u Novom Mestu, Kočevju, Velikim Laščama, Ribnici, Grosuplju, Vrhniki, Horjulu, Logatecu, Rakeku, Dobrovi i u Cerknici. Rad ovih ekspozitura oslanjao se na domobranske stanice te na dostavljачki aparat otuđenog dijela svećenstva i mjesnih načelnika.

Kao podstrekač, organizator, naredbodavac, pomagač ili neposredni izvršitelj, svojim je postupcima uzrokovao ubojstva, osude na smrtnu kaznu i njihovo izvršenje, zatvaranje, mučenja, prisilno iseljavanje, odvođenje u koncentracione logore i na prisilan rad, zapljenu imovine i nečovječno postupanje — s tim:

a) da je pomoću najkrvoločnijih suradnika Maxa Locha, braće Kobi, dr Miheliča, dr Krivica, Brumena, Borina, Ajleca, Voršiča, Peteka, Kožuha, Rabzela i drugih organizirao zloglasne zatvore i mučionice, u prvom redu u Ljubljani. Ondje je na upravi policije ustanovio zloglasnu mučionu, tzv. podmornicu, gdje su strahovito mučili i tukli bezbrojne žrtve, između ostalih žene i malodobne djevojke, npr. Šonju Gomzi, sestre Permet, petnaestogodišnju Vidu Osterc, Nadu Ropič, Angelu Smolič te Čitu Potokar, sve stare između 21 i 26 godina, Milenu Žigon, Bojanu Velikonja, Milenu Kosirnik, Jožicu Zadnikar te na stotine drugih žrtava. Pri mučenju služili su se sredstvima prinude, kao što su električne sprave, zatim mlaćenjem palicama ili korbačima, paljenjem i stezanjem prstiju, izgladnjivanjem i vješanjem.

b) U Hacinovim zatvorima za njemačke okupacije bilo je zatvoreno više od 6000 Slovenaca, a većinu njih poslao je Hacin u njemačke koncentracione logore, gdje ih je mnogo umrlo, druge je otjerao na prisilan rad ili ih je predao posebnom esesovskom sudu. Brojne su žrtve pobijene ili su umrle nakon mučenja u policijskim zatvorima. Imetak žrtava je zaplijenjen i kao nagrada dodijeljen prokazivačima.

c) Nakon saslušavanja ili mučenja optuženi je Hacin odlučivao o daljnjoj sudbini svakog zatvorenika time što je u zapisnik o saslušanju stavljao napomenu KZ 1, KZ 2, KZ 3, te tako odredio progon žrtava u lakši, teži ili najteži koncentracioni logor u Njemačkoj, gdje su mnogi umrli od gladi, bolesti ili nečovječnog postupanja nacista.

d) Već internirane žrtve Hacin je dao dovesti natrag iz Njemačke u svoje mučione, ili je izdao nalog da se ubiju.

e) Najdosljednije borbe za oslobođenje slovenskog naroda slao je u gestapovske zatvore u Begunju, gdje su mnogobrojni stavljeni pred Rösenerov vojni sud, a drugi strijeljani kao taoci. Među ostalim, Hacin je 17. siječnja 1944. gestapovcu Wurnigu izručio 30 zatvorenika, koji su 19. siječnja 1944. strijeljani u Gorenjskoj kao taoci.

f) Kako bi slomio snagu otpora slovenskog naroda koji se masovno uključivao u oružanu borbu protiv okupatora, optuženi je Hacin pomoću svog policijskog aparata pojačao teror nad stanovništvom te izmišljao i upotrebljavao nova sredstva za mučenje rodoljuba. Iz redova najkrvoločnijih agenata i stražara ustanovio je 'specijalni vod' na čelu sa zločincem i članom Crne ruke Hlebecom. Spomenuti vod je zajedno sa zločinačkim agentima 'političke policije' uoči oslobođenja pobio na desetke zatvorenika. U noći od 4. na 5. svibnja 1945. iz ljubljanskih zatvora dao je odvesti više od trideset osoba, koje su zvjerski ubijene na Turjaku. Među tim žrtvama bili su dr Franc Mesesnel, dr Vito Kraigher, Neda Gržinič, Anica Malakovsky, Angela Bolhar, inž. Zoran Tuma, inž. Boris Tuma, inž. Rihard Sever, Anton Čop, dr Martin Gorišek, Viktor Švigelj, dr Mavricij Neuberger, Viktor Kamnikar, Nikolaj Pole, Ignac Krištof, Rudolf Kurnik, Anton Knez, inž. Viktor Šuškovič, Stanko Tomšič, Rudolf Ravbar i Karei Kurnik.

g) Agenti optuženog u to vrijeme pobili su i druge žrtve koje su doveli sa sela, tako Milku Prijatelj iz Velikih Lašča, Maricu Arko, Bredu i Darju Arko iz Ribnice te druge žrtve, koje su ubijene na još neutvrđenim mjestima.

h) Optuženi je Hacin 24. veljače osobno uhapsio dra Vladimira Kantea i izručio ga posebnom esesovskom sudu, koji ga je osudio na smrt vješanjem, a presudu je potvrdio suoptuženi Rösener.

5) Zločinačko djelovanje svog policijskog aparata optuženi je Hacin povezao sa zločinačkim djelovanjem Slovenskog domobranstva, osobito na selu, gdje su

agenti političke policije sudjelovali s domobranima, pogotovo s njihovim obavještajnim centrom i terorističkim aparatom, koji je provodio strahovit teror nad civilnim stanovništvom te počinio sve ratne zločine te zvjerske pokolje u znaku Crne ruke, pri čemu su sudjelovali i svećenici i vojni dušobrižnici koje je u redove domobrana poslao suoptuženi Rožman. Sv. Urh, Ježića, škola u Dravljama, Srednja tehnička škola u Ljubljani i druge škole bile su klaonice i mučionice domobranskih zločinaca i Hacinove policije. Ljubljani i Sava stalno su izbacivale leševe umorenih žrtava.«

Nakon što je u nastavku opširnog izlaganja optužnice tužitelj podrobnije objašnjavao ratne zločine u točkama 1, 3, 4, 5 i 6 koje su počinili optuženi, u točki 13 i slijedećim točkama ovako je optužio Hacinu:

»Dne 17. siječnja 1944. upravitelj ljubljanske 'političke policije' Hacin iz svojih je zatvora predao gestapovcu Wurnigu 30 talaca, među njima i dr Miha Kamina i Konstantina Nahtigala, koji su nekoliko dana kasnije strijeljani kao taoci u Gorenjskoj. Tzv. PP policija, između ostalih nebrojenih zločina, počinila je i ove: dne 6. svibnja 1944. dva su policijska agenta noću nasilno ušla u stan Rudija Ravnika i u prisutnosti njegove žene ustrijelili ga; dne 24. svibnja 1944. agenti PP u policijski su zatvor odveli inž. Ivana Kotlušeka, gdje su ga slijedeće noći prilikom saslušanja tako mučili da je podlegao; dne 6. siječnja 1945. PP uhapsila je inž. Andreja Grasselija i u zatvora ga tako mučila da se upravitelj Hacin prestrašio prevelikog skandala i riješio ga se na taj način što ga je dao na putu za saslušanje ustrijeliti pod izlikom pokušaja bijega članovima Crne ruke iz tzv 'specijalnog voda' — Hlebecu, Rechbergeru i Ahčinu; noću 17. siječnja agent PP dr Mihelič uhapsio je Miroslava Senekoviča, inspektora banske uprave, a agenti su ga prilikom saslušavanja pretukli do besvijesti. Dne 1. ožujka 1945. Hacin ga je poslao u Dachau, gdje je interniran u bloku br. 30, nazvanim 'smrtni i invalidski dom'. Tamo je 13. svibnja 1945. uslijed posljedica mučenja u ljubljanskim zatvorima umro; 11. i 12. ožujka 1945. agenti PP u Ribnici uhapsili su Bredu i Darju Arko. Nakon što su nekoliko dana zatvorene u policijskom zatvoru, odvezli su ih u nepoznato. Dne 26. ožujka uhapšena je i njihova majka Marica Arko, koja je nakon toga zatvorena i mučena u ljubljanskom zatvoru. Dne 23. travnja 1945. upravitelj policije Hacin izručio ju je Crnoj ruci, koja ju je umorila u okolici Turjaka. Uoči oslobođenja Ljubljane Hacin je dao da njegov specijalni vod na Turjaku pobije više od dvadeset slovenskih rodolju-

ba, među kojima su bili dr Vito Kraigher, inž. Boris i Zoran Tuma, dr Mavricij Neuberger, Tonček Čop, Anton Knez, Angela Dolhar, Marica Malahovsky, Neda Geržinič i drugi. U toj skupini ubijen je i prof. Franc Mesesnel, koga je Hacin dao uz pomoć zločinca Maxa Locha u tu svrhu dovesti u Ljubljano iz logora u Tirolu.

Poprišta zajedničkih zločina domobrana i političke policije bile su obale Ljubljane i Save te krvava mučionica Sv. Urh kod Dobrunja.

Tako su 23. studenoga 1943. domobrani iz Srednje tehničke škole u Ljubljani na osnovi podataka PP uhapsili, među nebrojenim drugima, i Danijela Gomiščka iz Ljubljane, prevezli ga u domobransku stanicu u D. M. u Polju i namjeravali ga noću likvidirati uz Savu kod Ježice. Međutim, on je odande pobjegao.

Dne 1. prosinca 1943. domobrani su na čelu sa Viktorom Berlotom pokraj Ljubljane kod Zaloga ustrijelili i bacili u Ljubljano slijedeće žrtve: Zvonka Krašnju, Franca Pečana i njegova sina Franca, Franca Škrabu i Ivana Vidmara, dok je Francu Jevcu uspjelo pobjeći, ali je kasnije na neutvrđenom mjestu likvidiran,- na stotine slovenskih rodoljuba domobrani i agenti PP umorili su kod crkvice Sv. Urha kod Dobrunja, gdje su žrtve prvo zvjerski mučili, a onda ih pokopali u obližnje šume. Onamo su svoje žrtve vodili u prvom redu domobrani iz stanica u Srednjoj tehničkoj školi i Rudnika, koje je predvodio Bogdan Berlot, Habičevi domobrani iz Orela, nadalje domobrani iz stanica D. M. u Polju i Dobrunja. Do sada je ekshumirano više od 80 žrtava, na kojima se vide tragovi nečovječnog mučenja, među njima bili su Antun Purkart, Ivan Škraba, Jernej Virant, svi iz Rudnika, Ivan Polak iz Zgornje Hrušice, Franc Hren iz Zgornje Hrušice, Alojzij Dimnik iz Dobrunja, Matija Rejec, Anton Frank iz Brezovice i mnogi drugi.

Bezbrojni zločini predstavljaju tek malen dio zločina koje su diljem Slovenije za okupacije nad našim narodom počinili suradnici okupatora iz redova Seoskih straža, MVAC-a, četnika i domobrana.

Osim toga, te su formacije mučile na tisuće Slovenaca premlaćivanjem, opljačkale im imetak, povlačile ih po zatvorima i izručivale okupatoru, koji ih je odvodio u logore smrti.

Optuženi Rupnik, Rožman, Krek, Vizjak, Hacin i Rösener počinili su navedenim krivičnim djelima niz zločina prema čl. 3, t. 3 i 4 Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države.«

Ništa kraći nije bio tužitelj ni u obrazloženju optužnice. U njoj je o optuženom Hacinu iznio slijedeće:

»Unutar Rupnikove pokrajinske uprave, posebno je zločinačku ulogu imala slovenska policija, koju je organizirao Gestapo. Za šefa tzv. Slovenske policije optuženi je Rupnik postavio suoptuženog Hacinu.

Optuženog Hacinu je 1936. godine tadašnji ministar unutrašnjih poslova dr Korošec imenovao šefom ljubljanske policije. Na to imenovanje utjecala je činjenica da je tadašnji diktatorski režim dr Milana Stojadinovića, koji je nastojao državu uvesti u fašistički blok, trebao i u Sloveniji na čelu policijskog aparata čovjeka koji će biti po svojim političkim i moralnim osobinama sluganski odan režimu i koji će bezobzirno progoniti sve napredne elemente. Optuženi Hacin bio je poznat kao klerofašist i sluga svakog režima. Kao šef policijske uprave u Ljubljani, bezobzirno je zatirao sve svjesne Slovence.

Bio je najtješnje povezan s dr Natlačenom, dr Adlešičem, suoptuženim Rožmanom i drugima, a te veze bile su uspostavljene još prije napada fašista na Jugoslaviju. Vršeci svoju službu, on je još prije okupacije surađivao s njemačkim i talijanskim konzulom u Ljubljani. Davao im je na zapovijed bana Natlačena sve podatke koje su tražili, a njemačkom konzulu čak je dopuštao pristup u policijski zatvor i omogućavao mu razgovore s njemačkim špijunima. Kao poznatog pristašu fašizma, Natlačen ga je 11. travnja 1941. poslao u Domžale da zamoli Nijemce da što prije okupiraju Ljubljanu i čitavu Sloveniju.

Nakon dolaska Talijana optuženi Hacin ostao je na položaju šefa policije. Bio je najuži suradnik karabinijskog majora Raffaella Lombarda.

Slugansku odanost novom gospodarstvu optuženi je Hacin dokazao najprije najgnusnijim prokazivanjem. Budući da nije imao ovlaštenje da vlastitim aparatom likvidira one koji su u okupatoru gledali neprijatelja, a u okupaciji zlo protiv koga se treba boriti, prijavljivao je okupatoru sve one koji su bili protiv njega. To je činio ponajprije na temelju evidencije pristalica naprednih ideja koju je vodio prije okupacije kao šef policije. Osim toga, od podređenih službenika tražio je da mu dostave imena svih Slovenaca koji su za stare Jugoslavije bili poznati kao antifašisti i borci za narodna prava. Kombinirajući ova dva načina, optuženi Hacin sastavio je popis protivnika okupatora s imenima 32 osobe. Ovaj popis dostavio je talijanskom kvestoru Ettoreu Messani, od kojeg je osim redovne plaće primao i posebne nagrade za svoj prokazivački aparat.

Optuženi Hacin je zajedno s korumpiranim liberali-

ma, a napose industrijalcem Praprotnikom i dr Marjanom Zajcem, koji su organizirali Sokolsku legiju i činili vodstvo izdajničkog Slovenskog saveza pokušao osnovati posebnu izdajničku slovensku policiju Pubblica sicurezza slovena.

Nastavljujući svoj izdajnički rad, u travnju 1942. godine putovao je u Rim i Napulj, gdje je izvjestio generala Giuseppea Piescu o stanju u tzv. Ljubljanskoj pokrajini. Izgovori optuženog da je u Italiju pobjegao zbog svoje sigurnosti ne mogu se prihvatiti, što dokazuje njegovo pismo kvestoru Messani: 'Nema dana da ne mislim o osnivanju policije Pubblica sicurezza slovena.'

Zločinački pokušaj optuženog Hacinu i ostalih da osnuju domaću policiju spriječila je likvidacija izdajnika Praprotnika. Tako su ovu policiju pod vodstvom optuženog Hacinu osnovali tek nakon dolaska njemačkog okupatora uz pomoć Gestapa.

Iako je Hacinova policija bila organizirana u okviru Rupnikove 'pokrajinske uprave', ona je istodobno bila i agentura Gestapa, s kojim je bila povezana gestapovskim vodom Duschom. Optuženi Hacin referirao je o svom zločinačkom radu Gestapu i suoptuženim Rupniku i Röseneru. Svoje suradnike — a to znači referente, agente i špijune u tzv. političkoj policiji — optuženi Hacin regrutirao je iz istih onih krugova iz kojih su optuženi Rožman i ostali slovenski kolaboracionisti prikupljali svoje suradnike. To nam dokazuju slijedeći primjeri: Maks Loch, koji je kao najbliži Ehrlichov suradnik i član akademskog kluba Straža u vihoru, zajedno s dr Šmajdom i kapelanom Križmanom, izvodio božične racije 1942. godine, zatim imena dr Krivica, Razbergera, Krepela, Božića, Ajleca, Voršiča, Milača, Brumena iz katoličkog akademskog kluba Danica, imena ljotičevaca Vadnjala, Smerdua i Borina, koji su bili suradnici gestapovskog kapelana Glavača, imena Justina, Čretnika, Kosa, braće Kobi, braće Adamič, Srečka Rusa i drugih.

Agenti političke policije uhapsili su na tisuće svjesnih Slovenaca, koje su mučili u Hacinovim zatvorima.

Hacinovi agenti hapsili su najčešće noću. Pri hapšenju agenti su na najbezobzirniji način provodili teror, krali i uništavali privatnu imovinu. Nasilno su odvodili žrtve iz njihovih domova, ne obavještavajući ukućane kamo ih vode. Uhapšenike su po nalogu optuženog Hacinu podijelili na tzv. tajne i netajne. Tko je bio određen u grupu tajnih zatvorenika, o njemu se nije vodila nikakva pismena evidencija. Tako su tajni zatvorenici obično nestajali bez traga.

Nakon hapšenja, Hacinove žrtve podvrgavane su mučenju. Ono se nije sastojalo samo u tome što su ih saslušavali podivljali agenti prijeteći im i vrijeđajući ih nego i u fizičkom mučenju pomoću raznih sprava za mučenje. Mučenja je izričito naredio optuženi Hacin, koji je prilikom istrage izjavio da se divi srednjem vijeku. Po njegovoj naredbi, njegovi su pomagači mučili zatvorenike električnim spravama, tukli ih palicama i bičevima, palili, stiskali prste, vješali za noge itd. Mučenja su bila tako nečovječna da su žrtve često prilikom mučenja ili neposredno nakon njega umirale ili su — budući da nisu više mogle podnositi muke — pokušavale izvršiti samoubojstvo. U svakom slučaju, mučenja u Hacinovim zatvorima uvijek su uzrokovala teške tjelesne povrede i psihičke posljedice. Ako su tjelesne povrede izazvane mučenjem bile suviše teške i vidljive, uhapšenika bi mučitelji sami umorili, uz tvrdnju da su ga ustrijelili pri pokušaju bijega (primjeri Kotlušeka i dr Grassellija).

Optuženi Hacin sam tvrdi da nije znao za milost.

Po završetku saslušavanja i mučenja, optuženi Hacin bez milosti je odlučivao o daljnjoj sudbini svakog pojedinog zatvorenika. U spis o saslušanju unosio je napomene KZ 1, KZ 2 ili KZ 3, čime je odlučivao da li da njemački okupator pošalje žrtvu u lakši ili teži koncentracioni logor u Njemačkoj.

U slučaju da je optuženi Hacin o nekoj od žrtava koja je već bila poslana u Njemačku dobio novu prijavu, o njoj je i dalje vodio istragu, pa je slao agente po žrtve u Njemačku i dovodio ih natrag u svoje mučionice.

Kada zbog pobjedonosnog prodiranja Crvene armije i savezničkog bombardiranja nije više mogao slati svoje zatvorenike u koncentracione logore u Njemačkoj, uveo je nov režim postupanja s njima. Nepoznatije pristaše oslobodilačkog pokreta slao je na prisilan rad, odnosno na gradnju utvrda u logoru u Ribnici, a odlučnijima i istaknutijim borcima za slobodu namjenjivao je smrt. Na tu odluku navela ga je — kako sam priznaje — skorašnja propast Njemačke i očekivanje da će Ljubljani osloboditi Jugoslavenska armija. Izjavio je da je imao namjeru da u posljednjem trenutku učini sve kako bi spriječio oslobođenje Ljubljane, a napose oslobođenje onih koji su bili u zatvorima njegove policije. U tu svrhu osnovao je poseban odjel, tzv. Specijalni vod, na čelu kojega je bio crnorukaš Hlebec. Taj je vod zajedno s najvećim zločincima iz redova ostalih agenata političke policije na temelju Hacinove odluke neposredno pri-

je oslobođenja Ljubljane pobio nekoliko desetaka zatvorenika.

Među Hacinove zločine ulazi i pljenidba imovine približno 400 osoba, koje je Hacin 1944. godine izgnao iz njihovih domova i zaplijenio svu imovinu. Optuženi je Hacin kao šef policije za čitavu tzv. Ljubljansku pokrajinu organizirao ekspoziture svoje policije, povezujući je s Gestapom i domobranstvom. Na čelo ovih ekspozitura postavljao je istovrsne zločince kakvim se služio i u Ljubljani, tako npr. Rabzela u Ribnici, Milača u Kočevju, Voršiča u Logatecu i Župca u Novom Mestu. Osim toga, optuženi Hacin povezao se u značajnoj mjeri s lokalnim svećenstvom i seljačkim uredima koje su oni vodili, kao što je npr. bio slučaj u Novom Mestu.

Za sve zločine Hacinove policije u jednakoj je mjeri odgovoran i optuženi Rupnik, koji je i imenovao Hacinu šefom policije te od njega dnevno primao izvještaje i iz posebnih fondova plaćao njegove špijune.«

Ovako je govorio zastupnik vojnog tužitelja Jugoslavenske armije, Marjan Vivoda, u srijedu 21. kolovoza 1946. godine, prvog dana procesa protiv Rupnika i suoptuženih, a među njima i protiv Lovre Hacina.

Hacin je stupio pred suce tek u subotu, 24. kolovoza, četvrtog dana procesa protiv Rupnika i drugih. Stupio je pred suce kao posljednji optuženi. Kao po nekakvoj ironiji sudbine, upravo je prethodnog dana u sudskoj dvorani proslavio svoj šezdeseti rođendan. Iz saslušanja pred sudom, koje se produžilo čitav dan, navest ćemo najznačajnije fragmente dijaloga između suda i Hacina, koji žarko i jarko osvjetljuju upravo njegova nedjela za njemačke okupacije Ljubljane i Slovenije od kapitulacije Italije do kraja rata.

Tužitelj: Kako ste upoznali Schluifferra?

Hacin: Zadnje nedjelje prije 22. rujna 1943. bio sam pozvan. K meni je došao inž. Kronich i pozvao me da idem u Metropol šefu Gestapa, o kojem do tada ništa nisam znao.

Tužitelj: Jeste li ga ranije poznavali?

Hacin: Već sam ga prije poznavao. Mislio sam da je bjeGUNAC pred hitlerovcima.

Tužitelj: Bili ste 22. rujna 1943. imenovani šefom tzv. Slovenske policije u Ljubljani.

Hacin-: Tako je.

Tužitelj: Da li je Gestapo imao kakve zamisli vezane uz vaše imenovanje?

Hacin: Ne znam, to će znati general Rupnik.

Tužitelj: Kakvo je bilo vaše mišljenje s obzirom na činjenicu da ste tako brzo imenovani?

Hacin: Kako?

Tužitelj: S obzirom na naglo imenovanje. Najvjerojatnije se nije kolebao.

Hacin: Ne vjerujem, uostalom to je restitutio in integrum.

Tužitelj: A tko je bio savezni voda?

Hacin: Duscha.

Tužitelj: Da li je on bio vaš nadređeni, ili vaš pomoćnik?

Hacin: Što se toga tiče, nije postojala dvojba Pörsterev mi je rekao: »Podređeni ste Gestapu.« Mislim da je to bilo u prosincu 1943. Više ne znam točno. On je stvarno bio moj nadređeni, no to mi nije pokazivao. To stvarno ne mogu tvrditi. Ali, u stvari, on je vladao na političkom odjelu.

Predsjednik: On, dakle, ne bi smio raditi na političkom odjelu.

Hacin: Ja to ne tvrdim. Ali on se tamo učvrstio.

Predsjednik: Kome ste predavali izvještaje?

Hacin: Nisam predavao nikakvih izvještaja. Samo sam svaki dan raportirao o tekućim poslovima, i to komandantima grada — Duschi i generalu Röseneru. To su bili svi izvještaji.

Predsjednik: Da li ste ikada morali davati izvještaje Schluifferu?

Hacin: Ne, ništa.

Predsjednik: Da li ste to ikada učinili?

Hacin: Dva puta sam išao k njemu, osim na praznike, kada sam išao čestitati, i to stoga što me pokrajinska uprava prijavila da potpomažem komuniste. [Smijeh u dvorani.] To će moći objasniti general Rupnik, njemu je to sigurno poznato. Iz pokrajinske uprave stigle su dvije prijave protiv mene.

Predsjednik: Optuženi ste da ste kao suradnike političke policije primali nove ljude, najgore izdajice iz kolaboracionističkog tabora. Da li ste primali nove ljude u političku policiju?

Hacin: Kada sam preuzeo policiju u svoje ruke, bila je potpuno uništena. Starog osoblja više nije bilo, sve sam morao nanovo stvoriti. U novine sam dao oglase da uprava policije treba službenike. Pozivaju se oni koje služba u policiji veseli neka se jave policijskoj upravi.

Predsjednik: Da li se sjećate imena ljudi koje ste tada primili?

Hacin: Tada je primljen Max Loch i još neki ovdje nabrojani. Prije toga nikog od njih nisam poznavao.

Predsjednik: Tko je odlučivao o tome tko će biti pri-

mljen za referenta, a tko za običnog agenta.

Hacin.- O tome se odlučivalo kasnije, kada su ljudi pre-slušavani, već prema tome kako je tko bio spretan. Tko nije znao sastaviti zapisnik, bio je agent, a tko je zapis-nik sastavio barem tako da se moglo znati što želi reći, postao je referent.

Predsjednik. Kada je primljen Loch?

Hacin.- Kad i drugi.

Predsjednik. I prije niste znali za njega?

Hacin.- Nisam znao.

Predsjednik. Da li ste znali za božične racije?

Hacin.- Ne.

Predsjednik. Tko je rukovodio tim racijama?

Hacin. Znam samo za Šmajda.

Predsjednik. Za Locha niste znali?

Hacin. Ne.

Predsjednik. Optuženi ste i...

Tužitelj. Druže predsjedniče, molim još jedno pitanje. Kakvu preporuku je imao Loch? Zašto je došao na poli-ciju?

Hacin. Ne znam.

Tužitelj. Poslao ga je dr Šmajd.

Hacin.- To sam zaboravio, ne mogu znati za svakoga.

Tužitelj. Što je naveo u molbi?

Hacin. Da ga služba u policiji zanima, da bi privremeno htio ostati na policiji jer ga to posebno veseli.

Tužitelj. Zašto ga je zanimala?

Hacin. Ne znam.

Tužitelj. Zašto nije za stare Jugoslavije došao na polici-ju?

Hacin. Ne znam. Zar ja odgovaram za to?

Tužitelj. Zna li iz kojeg je kruga dolazio Loch?

Hacin. To znam od vas, iz kruga »stražara«.

Tužitelj. A ostali agenti?

Hacin. Također iz redova »stražara«.

Tužitelj. Je li riječ o slučaju, ili je »straža« imala pose-ban interes što vam je slala agente?

Hacin. To ne znam, jer ni prije ni kasnije nisam bio s njima ni u kakvoj vezi.

Tužitelj. Zna li da su Talijani bili u najtješnijoj vezi s Ehrlichom?

Hacin. To sam saznao tek iz optužnice.

Tužitelj. Zna li da je »stražu« predvodio Ehrlich te da je bila pod neposrednim vodstvom biskupa Rožmana?

Hacin. To ne znam, jer još od 1927. godine nisam bio član katoličkih akademskih društava.

Tužitelj. U redu. Optuženi Hacin, u kakvoj ste vezi još prije kapitulacije Jugoslavije bili s Verdnikom?

Hacin: To bih htio saznati od vas, jer tvrdite da sam bio u vezi s njim. Verdnika ne poznajem.

Tužitelj: Još prije kapitulacije dr Hacin je bio u vezi s Verdnikom, koji je radio na njemačkom konzulatu. Također sam čuo da je u vezi s Hacinom bio i Kregar koji je...

Hacin: Tko je dao taj iskaz?

Tužitelj: Lavrenčić.

Hacin-: To je laž, zaslužuje da ga zbog toga zatvorite.

Tužitelj: Zatvoren je.

Hacin: To me raduje, neka je zatvoren i zbog toga.

Predsjednik: Optuženi Hacin, upozoravam vas da neimate prava davati izjave koje se tiču istinitosti dokaza. O istinitosti svjedočanstva i dokaza odlučuje sud.

Tužitelj: Optuženi Hacin, koliko ste agenata i koliko referenata približno imali u vrijeme okupacije?

Hacin: Otprilike stotinu.

Tužitelj: Zar ne otprilike sto pedeset?

Hacin: Na svim odjelima približno sto pedeset.

Tužitelj: A koliko ih je bilo za stare Jugoslavije?

Hacin: Tada je to bio vrlo malen broj. v

Tužitelj: A sada je trebalo njihov broj povećati?

Hacin: I policija je postala brojnija.

Tužitelj: Kako je oslobodilački pokret slovenskog naroda jačao, tako se proširio i djelokrug policije. [Pljeskanje.]

Predsjednik: Optuženi ste da ste ljubljansku policiju podijelili na dvadeset sektora, za svaki sektor odredili ste četiri do pet agenata, zbog toga ste optuženi, a skupljali ste i podatke.

Hacin: Da.

Predsjednik: Prije ste kazali da ste se služili i podacima informativnog ureda koje ste crpli iz onih »vesti« te da ste osobe koje su teretili i aretirali.

Hacin: One koje su jako teretili.

Predsjednik: Koje su jako teretili. Osim toga, u pokrajini ste osnovali i ekspoziture svoje policije.

Hacin: Zato što se djelokrug policije proširio na cijelu pokrajinu.

Predsjednik: Gdje su se nalazile te ekspoziture?

Hacin: Ekspoziture nisu bile u svim mjestima koja su navedena u optužnici. Ekspoziture su se nalazile u Novom Mestu, Kočevju, Ribnici, Velikim Laščama, Vrhniki, Rakeku i u Cerknici.

Predsjednik: Dobro. Da li su te ekspoziture, odnosno agenti ovih ekspozitura, djelovali s domobranskom posadom?

Hacin-: Jesu.

Predsjednik: Dakle, jesu.

Hacin: Da, u vezi s informacijama.

Predsjednik: Odakle su, osim toga, dobivali podatke?

Hacin: Agenti bi odlazili na svoja sastajališta. Rekao sam im neka prije stupe u vezu s lokalnim činiocima od kojih bi mogli dobiti kakve informacije. U vezu neka stupe i s ostalima, to su bili župnici, školski upravitelji, gradonačelnici, nadalje domobranske komande, a tamo gdje se nalazila njemačka vojska i s njemačkom vojskom. A i s drugim osobama, ako misle da bi od njih mogli dobiti kakve obavijesti. To smo prepuštali njihovom rasuđivanju.

Predsjednik: Dobro. Priznajte, dakle, da ste bili organizator, naredbodavac i potpomagač tog informativnog aparata.

Hacin: Nisam bio naredbodavac, jer ja nisam proširio policiju. To je odredila pokrajinska uprava.

Predsjednik: Ne što se tiče proširenja, nego što se tiče davanja uputa.

Hacin: Te sam upute dao.

Tužitelj: Druže predsjedniče!

Predsjednik: Molim.

Tužitelj: Optuženi Hacin, zašto su se vaši agenti u vezi s informacijama obraćali župnicima?

Hacin: Svaki župnik najbolje zna kakvi su njegovi župljani i kakvo je opredjeljenje njegovih ljudi.

Predsjednik: Svećenstvo je, dakle, osim rijetkih iznimaka, angažirano skupljalo podatke na temelju kojih ste vi, odnosno vaša policija, hapsila slovenske rodoljube?

Hacin: Zašto angažirano?

Predsjednik: Stoga što se otuđilo od slovenskog naroda. [Pljesak u dvorani.] Optuženi Hacin, ranije ste izjavili da je policija bila uništena. Zašto?

Hacin: Jer su je Talijani onemogućili.

Predsjednik: Je li vam poznato da su policijski činovnici koji se nisu htjeli zakleti na vjernost zbog toga internirani?

Hacin: Bilo mi je poznato da je štab interniran, no nisam znao zašto.

Predsjednik: Ti su ljudi izvršili samo svoju rodoljubnu dužnost, što vi niste.

Hacin: Zar sam se zakleo na vjernost?

Predsjednik: Optuženi Hacin, kao upravitelj policije vi ste dalje osnivali, organizirali i širili neke zatvore i mučionice.

Hacin: Ništa ja nisam osnovao, ništa angažirao, baš ništa.

Predsjednik: Zna li što je to »podmornica«?

Hacin: Znam.

"

Predsjednik: Pod koga je potpadala? Pod upravu policije?

Hacin: Ali ja je nisam organizirao.

Predsjednik: Dovoljno je. Vi znate tko su bili progonjeni u tom zatvoru? Ne samo — kako vi kažete — neki komunisti i atentatori.

Hacin: Nisam se htio tako izraziti.

Predsjednik:.... čak i žene i malodobne djevojke.

Da li vam je poznata sudbina Gomsijeve, Osterčeve, Smoličeve, Potokareve?

Hacin: nije mi poznata.

Predsjednik: Zar doista ništa ne znate o tome?

Hacin: Ne.

Predsjednik: Imale su između 21 i 26 godina. Da li se sjećate Milene Žigon?

Hacin:- Sjećam se da je počinila samoubojstvo.

Tužitelj: Kakva je bila sudbina Žigonove?

Hacin: Bila je kod nas u pritvoru.

Tužitelj: Što se s njom dogodilo?

Hacin: Loch me izvijestio da je počinila samoubojstvo.

Tužitelj: Zbog čega?

Hacin: Ne znam.

Tužitelj: Zbog strašnog mučenja.

Hacin: O tome me Loch nije izvijestio.

Predsjednik: Morali ste to znati, jer je o tome brujala čitava Ljubljana, a policijski upravitelj je svaki dan primao izvještaj o tome što se govori po Ljubljani.

Hacin: O tome nije govorila sva Ljubljana, a nije u to niti vjerovala, kao što nije vjerovala ni u mnoge druge stvari.

Predsjednik: Nije vjerovala da je počinila samoubojstvo?

Hacin: Zašto drugi počinjaju samoubojstva? Zbog živčane napetosti. Zar se u našem zatvoru ne može počiniti samoubojstvo?

Predsjednik: Zbog mučenja.

Hacin: Da.

Predsjednik: Bojana Velikonja, Kosirnikova...

Hacin:- Ne, ne znam.

Predsjednik: Da li vam je poznato kako su mučili svoje žrtve?

Hacin: Loch mi je kazao...

Predsjednik: Pitali smo vas da li su vam poznata sredstva za mučenje u zatvorima?

Hacin: Kako me izvijestio Loch, koristili su se samo palicom.

Tužitelj: Pod istragom ste izjavili: palicom, stezanjem,

električnim sredstvima i izgladnjivanjem.

Hacin.- To nisam izjavio, a ako sam i kazao, učinio sam to zbog živčane iscrpljenosti.

Tužitelj: Zašto?

Hacin: Bio sam fizički i tjelesno izmoren jer nisam spavao.

Tužitelj: Zbog čega niste spavali? Koliko vremena?

Hacin: Četrnaest dana, jer su me saslušavali dan i noć.

Tužitelj: Morali bismo vas saslušavati četrdeset dana da od vas saznamo sve zločine koje ste počinili. [Pljesak u dvorani.]

Predsjednik: Optuženi Hacin, koliko je približno Slovenaca bilo zatvoreno u vašim zatvorima?

Hacin.- Mislim da ih je ukupno bilo oko 6000.

Predsjednik: Da li je to točan broj?

Hacin: Približan.

Predsjednik: Da li ste zatvorenike slali u koncentracijske logore?

Hacin.- Nisam ja, nego Duscha.

Predsjednik: Da li ste naređivali slanje u koncentracijske logore?

Hacin: Nisam naređivao, to je radio Duscha.

Predsjednik: Tko je zapisivao oznake 1...?

Hacin: To je najprije zapisivao referent koji je saslušavao, zatim ja, a odlučivao je referent, ili ja, ili Duscha. Konačnu odluku donosio je Duscha.

Predsjednik: Znači — Duscha, vi ili referent.

Hacin: Ne sva trojica, nego je najprije svoje mišljenje davao referent na temelju saslušavanja. On je predlagao koga treba internirati, a koga pustiti. Duscha je predlagao kaznu. Duscha se nije oslanjao na ono što sam ja napisao, nego je odlučivao sam.

Tužitelj: Jučer je optuženi Rösener izjavio da su Nijemci ostavili slovenskoj policiji slobodne ruke jer su imali u vas povjerenje.

Hacin: Moguće je. Bio sam lojalan, i toga se ne stidim. [Ogorčenje u dvorani.]

Predsjednik: Jeste li zahtijevali da se već internirane a iz zatvora puštene žrtve ponovno privode u Ljubljanu?

Hacin: Nikada, ni jedanput. Dobro sam pročitao optužnicu.

Predsjednik: Ni jedanput?

Predsjednik: Optuženi Rupnik, pristupite k sudu. Optuženi Rupnik, što vam je poznato o sudbini dr Mesesnela?

Rupnik: Kad je dr Mesesnel bio prvi put uhapšen, saznao sam to od svoje žene. Upitao sam Hacinu što zna o toj stvari. Kazao mi je da je Mesesnel komunist. Govo-

rio sam s dr Dovjakom i zamolio ga da učini sve, jer ako je Mesesnel komunist, nije aktivist. Dr Dovjak je učinio svoje, i tako smo ga izbacili iz ruku policije i sakrili u Tirol.

Predsjednik: Kako dugo je dr Mesesnel ostao ondje?

Rupnik: Ne znam kako ga je policija odande izvukla. Iz jednog izvještaja, što mi ga je dva dana nakon hapšenja donio dr Hacin, mislim da ga je bio pozvao general Gambarara da tumači i...

Predsjednik: Vi znate da ga je policija dovukla natrag iz Tirola?

Rupnik: Zatim je, čini mi se, u noći između 4. i 5. svibnja — tako me je obavijestio Hacin — ona skupina koja je bila određena za prijeku sud, u njoj su bili Mesesnel i Malahovska, već na onom svijetu.

Predsjednik: Hvala lijepo. Možete sjesti. Optuženi Hacin, jeste li čuli?

Hacin: Čuo sam.

Predsjednik: Je li to točno?

Hacin: Nije potpuno točno.

Predsjednik: Da li je Mesesnela vaša policija još jednom uhapsila? Da li su ga poslali u Tirol? Da li je policija uspjela da ga vrati natrag?

Hacin: Po Duschinoj naredbi.

Predsjednik: I još nekoga, zar ne?

Hacin: Ne, to nije istina.

Predsjednik: To sam već čuo. Ali zatim su Mesesnela likvidirali neposredno prije oslobođenja.

Hacin: Mislim da jesu. Rekao mi je Duscha. Bio sam, naime, posljednja dva dana vrlo zaposlen, a upravo me tada predsjednik pozvao na neku sjednicu.

Predsjednik: Pitao sam da li je Mesesnel bio zatvoren?

Hacin: Zatvoren.

Predsjednik: I likvidiran?

Hacin: Mislim da je bio.

Već smo spomenuli arogantno i naprasito Hacinovo ponašanje pred sudom i u istrazi. Došlo je čak do toga da se istražitelj pritužio sudu zbog Hacinovog ponašanja u istragi. O tome svjedoči i ovaj fragment s javne rasprave pred sudom, a taj incident detaljnije objašnjava i tadašnji isljednik Franc Štrubelj.

Tužitelj: Druže predsjedniče, molim da mi dopustite pročitati izjavu istražnog organa Uprave državne sigurnosti, koji je ispitivao optuženog Hacinu. 'Nije istina da je optuženi Hacin u istražnom postupku prilikom saslušavanja mene kao saslušavatelja upozorio da ni-

sam pribilježio njegove primjedbe, kao što je to tvrdio na raspravi. Moram ustvrditi da se optuženi Hacin prilikom saslušavanja pri istrazi ponašao vrlo bezobrazno i da je jednom u bijesu čak poderao zapisnik. Da u zapisniku piše nešto što je protiv volje optuženog, Hacin bi sigurno uskratio svoj potpis. Kad god je Hacin ustanovio da u zapisniku nije zapisano onako kao što je on izjavio, uvijek smo ispravljali, što se može ustanoviti na originalu zapisnika. Tek nakon ispravki optuženi Hacin je potpisao zapisnik. Ljubljana, 24. kolovoza 1946. Istražni organ Uprave državne sigurnosti Štrubelj Franc.' Dopustite da vam pokažem vaš originalni zapisnik s vašim potpisom. Molim, dođite bliže.

Hacin: Znao sam to već prije.

Tužitelj: Je li to vaš rukopis?

Hacin: Da, to je moj rukopis.

Tužitelj: Vi ste vršili ispravke. Vidite to na mnogim mjestima.

Hacin: Ne na svim, gospodine predsjedniče [okreće se prema predsjedniku]. Molim da me suočite s tim čovjekom.

Tužitelj: Druže predsjedniče, ustanovljujem da je optuženi Hacin na mnogim mjestima ispravljao zapisnik.

Predsjednik: Da li su na vašoj policiji oni koji su saslušavani mogli ispraviti zapisnik?

[Burno pljeskanje u dvorani.]

Hacin: Nisam bio prisutan, ne znam gospodine predsjedniče, molim vas da me suočite s tim saslušavateljem kako bih pokazao da nije istina što sam bio izjavio.

Predsjednik: Sud će izvršiti uvid u zapisnik i sam će to ustanoviti.

Hacin: Prema tome, obrana nema nikakva smisla, ako meni ne vjerujete.

Predsjednik: Sada se branite zbog vaših zločina. Optuženi ste da ste vaše zatvorenike izručivali i Rösenerovu ratnom sudu.

Hacin: Ali ne ja, nego Duscha.

Predsjednik: Vaša policija. Koga ste izručili?

Hacin: Čini mi se da je to bila tajnica Murkova i nekolicina drugih.

Predsjednik: Još nekoga?

Hacin: Ne znam.

Predsjednik: A koji je sud sudio Kanteu?

Hacin: Specijalni sud, koji smo formirali ad hoc.

Predsjednik: Kakav?

Hacin: Njemački.

Predsjednik: Njemački, dakle izvanredni.

Hacin: Izvanredni, da.

Predsjednik: Da li ste vi slali zatvorenike u gestapovske zatvore u Begunje?

Hacin: Ne, ja nikada. Mi smo samo izručili zatvorenike i nismo znali kamo idu.

Predsjednik: Niste mogli niti pretpostaviti?

Hacin: Ne, a tko je znao kamo će ići? Samo smo znali da idu u logore u Njemačku, a nismo znali kamo.

Predsjednik: Dobro. Da li je k vama ikada navratio gestapovac Wurnig?

Hacin: Da, bio je kod mene. Zamjenjivao je četrdesetak dana Duschu.

Predsjednik: On je bio gestapovac, zar ne?

Hacin: Da, naravno.

Predsjednik: Da li je on tražio od vas da mu izručite tridesetak uhapšenika?

Hacin: Koliko ih je tražio, ne znam. Ali znam da je tražio određen broj. Nakon toga nazvao sam Rupnika.

Predsjednik: I što ste mu rekli?

Hacin: Telefonirao sam generalu Rupniku, a on je rekao da sve njih nužno treba, i tako sam naredio Lochu da napravi popis i izruči zatvorenike.

Predsjednik: I vi ste mislili da će ih odvesti u njemačke logore?

Hacin: Nekamo u Njemačku.

Predsjednik: Vi ste mu to javili telefonski.

Hacin: Nije bio kod kuće, bio je odsutan.

Predsjednik: Vrlo mu se žurilo. Što ste iz toga zaključili?

Hacin: Ništa.

Predsjednik: Druže tužitelju?

Tužitelj [Hacinu]: Pridite bliže k mikrofону. Druže predsjedniče, molim upitajte optuženog je li znao da su Nijemci u ono vrijeme u Gorenjskoj strijeljali taoce.

Hacin: Taoce su strijeljali čitavo vrijeme, a ne samo u ono vrijeme.

Tužitelj: A i u ono vrijeme su ih strijeljali?

Hacin: Čitavo vrijeme, dakle i u ono vrijeme. Ne samo u ono vrijeme.

Tužitelj: Vi odgovarate za trideset uhapšenika koje ste izručili njemačkoj državi.

Hacin: Jer je to... [Hacin proguta ime Wurnig] tražio i jer bi me na to mogao prisiliti.

Tužitelj: K vama je došao jedan gestapovac...

Hacin: Ne, on je zastupao saveznog vođu Duschu.

Tužitelj: Optuženi Rupnik je iskazao da je Hacin bio Duschin koordinator, da je Hacin na policiji bio koordinator kod Dusche i da njemu nije bio podređen. Optu-

ženi Rupnik, je li to točno?

Rupnik: Točno je.

Hacin: Prema njegovu mišljenju, prema njegovu mišljenju. Morate paziti na svaku riječ. [Smijeh u dvorani.] Svaka riječ je važna.

Tužitelj: Optuženi Hacin! Usprkos tome što je k vama došao jedan gestapovac i tražio od vas da mu hitno izručite uhapšeničke, i da to trebaju biti najteži slučajevi, usprkos tome što ste znali da Nijemci strijeljaju taoce, usprkos svemu tome vi ste ih izručili i odgovarate za sve posljedice.

Hacin-, Ni za što ne odgovaram.

[Predsjednik pokušava posredovati.]

Tužitelj: Odgovarate za to, i zbog toga se nalazite pred sudom.

Hacin-, Nikako nisam mogao znati ili pretpostaviti da Nijemci strijeljaju državljane tuđe države zbog stvari s kojima nisu ni u kakvoj vezi. To nisam mogao znati. Svaki će to čovjek uvidjeti, svatko tko normalno misli.

Tužitelj: Optuženi Hacin, vi ste pravnik, vi, dakle, poznajete međunarodno pravo?

Hacin: Da.

Tužitelj: Vi znate da aneksija prije potpisivanja mirovnog ugovora nije moguća i da ne vrijedi.

Hacin-, Znam da ne vrijedi. Ali za sve što su Nijemci radili po Gorenjskoj i Štajerskoj, za sve to bivši upravitelj policije u Ljubljani ne odgovara.

Tužitelj: Vi odgovarate za trideset izručenih ljudi.

Hacin: Ni za što ne odgovaram.

Predsjednik: Sud će procijeniti dokaze.

Hacin: Prema međunarodnom pravu, organi vlasti bili su dužni da se pokore okupatoru.

Tužitelj: To su bili predstavnici organa vašeg kova, koji su — kao i vi — već unaprijed bili spremni da se pokore.

Sliku o Hacinu upotpunit će i osvjetliti sjećanje istražitelja koji su vodili postupak protiv njega. Među onima koji su prilikom istrage ispitivali Hacinu bio je i Ivo Svetina, danas jedan od legendarnih vođa ljubljanske obavještajne službe sigurnosti, zvane Varnostno-obveščevalna služba — VOS, koji je u okupiranoj Ljubljani kao jedan od vođa ustrajao sve do kraja 1944. godine, nakon čega je bio prisiljen povući se iz Ljubljane na oslobođeni teritorij. Kao vosovac i istražitelj, vrlo je dobro poznao Hacinu i njegovu policiju, jer je upravo on bio veza između Hacinovih suradnika i nesretnog dr

Vladimira Kantea, koji je surađivao s VOS-om i našom obavještajnom službom.

»Sjećam se i Hacina. Ubrzo nakon prvog svjetskog rata, kada je bio još komesar u Radovljici na Okružnom poglavarstvu, kako se onda zvalo, bio je šef-poglavar, bio je jedan od komesara i još relativno mlad. Čini mi se da tada još nije bio oženjen. Bio je vrlo agresivan čovjek. Imao je ružne navike čovjeka koji često boravi u gostionicama, ondje se i tukao. Jednom se posvadio s mojim pokojnim ocem, koji je bio komunist (čini mi se da je to bilo u Selu kraj Žirovnice, kamo je Hacin došao iz Radovljice). Došlo je do teškog konflikta i fizičkog razračunavanja između njega i mogega oca. Znam da je kasnije otišao iz Radovljice, čini mi se nekamo u Štajersku. Ali poznato mi je da je završio kao poglavar u Litiji, a iz Litije je došao u Ljubljanu kao šef ljubljanske policije.

Odmah moram naglasiti da je kao šef ljubljanske policije bio daleko najvažniji čovjek u pogledu unutrašnjih poslova, njegovo značenje bilo je puno veće nego npr. nekog načelnika izvan Ljubljane. U Ljubljani je pod upravom policije bio okrug — grad i vanjski okrug — Ljubljana i okolica. A na tom prostoru najznačajniji je čovjek bio upravo šef policije. U Banskoj upravi — to je bila najviša upravna instancija u Sloveniji — on je bio jedan od pomoćnika bana koji se bavio unutrašnjim poslovima, ali je upravo Hacin isposlovaio ovdje za sebe takvu samostalnost da je vrlo rijetko morao referirati Banskoj upravi.

Hacin je bio vrlo samoljubiv čovjek. Kao što sam već rekao, bio je vrlo agresivan, velik ženskar, i još za vrijeme rata imao je ljubavnicu, poznatu trgovkinju iz Ljubljane. Godine 1934. i sâm sam bio zatvoren na ljubljanskoj policiji, kada Hacin još nije bio ondje upravitelj. No bio sam u kontaktu s Vrečarom, koji je tada bio šef političkih agenata, a tamo su bili još Tabernik, Turin i drugi. Znam da se tada, kad je Hacin došao za upravitelja, nisu previše razveselili, jer su znali da je jako grub, okrutan, samoljubiv i ženskar. Ako je netko imao poteškoća, bilo je dovoljno da Hacinu pošalje svoju ženu ili kakvu ljepoticu.

Ne sjećam se koje je godine Kante došao na policiju. Po mom mišljenju, Kante je bio prvo u Beogradu, iz Beograda je otišao na jednogodišnji studij u Rim, gdje je na jednom rimskom univerzitetu slušao specijalna predavanja iz policijskih znanosti. Ne znam, doduše, kod kojeg profesora, iako sam o tome pričao s Kanteom.

Hacin je, dakle, bio strah i trepet svih policijskih službenika. Prije rata dosta je često posjećivao kavanu Union, koja je bila izričito klerikalno usmjerena, a istovremeno se tamo okupljalo sve što je u kulturnom životu Ljubljane nešto značilo. I sâm sam ondje upoznao čitav niz naših poznatih ljudi (Vidmara). Tamo sam se sastajao i s Kardeljem prije nego što je emigrirao, a i kasnije, kada se vratio. Da, a kako se Hacin ponašao za vrijeme rata, što je radio? To je sam ispričao i sve je zabilježio. Ali mogu opisati njegovu vanjštinu. Bio je to muškarac otprilike mog stasa, nije bio slabašan, bio je prilično naočit, nosio je naočale, kao što vidimo na slikama. Bradu i brkove počeo je nositi kasnije, za vrijeme rata, kako bi se lakše kamuflirao. Ako se ne varam, to je bilo nakon onog neuspjelog atentata na njega, kada je otišao u Italiju. Tamo je ostao više od godinu dana.

Talijani ga nisu voljeli, jer su znali da je (vjerojatno) njemački agent. Prije rata čak mu je uspjelo neke svoje policiste ubaciti u Kulturburd. Mi smo to znali, jer su nam to neki od njih ispričali. Iz tog je razloga i sudjelovao s Natlačenom kada je Nijemcima u Celje poslana delegacija kako bi postigla da Nijemci nakon propasti stare Jugoslavije zaposjednu Ljubljano.

Talijani se nisu pouzdavali u nj. Znali su da je na njemačkoj strani. Talijani su se pouzdavali u Kantea, prije svega stoga što je bio Primorac, a još je zanimljivije da su Talijani točno znali da je bio u Rimu te da je vrlo uspješno sudjelovao na raznim seminarima i da odlično govori talijanski.

Kvestor je Kantea obavještavao o raznim stvarima, dok Hacinu nije vjerovao. To je značilo da mu Talijani nisu stvarno vjerovali te da su mu nakon onog neuspjelog atentata sami omogućili da ode u Italiju, jer se želio povući.

Šefom policije je, naravno, ponovno postao tek kada su došli Nijemci, a s njima domobrani. Tada se vratio Hacin, nakon kapitulacije Italije, kada su počeli osnivati domobrane i pokrajinsku upravu.«

Među onima koji su vodili istragu bio je i France Štrubelj, koji se sudu žalio zbog Hacinova bezobraznog ponašanja prilikom istrage. Hacinu i saslušavanja prije četrdeset godina prisjeća se ovako:

»Hacinu sam prvi put sreo 1946. godine, kada su ga engleske vojne vlasti izručile našim organima i kada su ga doveli u Ljubljano. Osobno ga prije nisam poznao, ali sam o njemu čuo kao o strogom policijskom šefu koji je, provodeći najgori teror, progonio sve pripadnike Osvobodilne fronte. Prvi dojam sa saslušavanja bio je

da je sav njegov bijes proizlazio iz klerikalnog uvjerenja da se bori protiv komunizma. Baza njegovih svjetonazora bila je, dakle, neofašistička. Kao čovjek, na mene je ostavio dojam oštra srednjovjekovnog inkvizitora. Dakle, te njegove oštre crte, uzdužne bore, prodorne sive oči i šiljasta brada. Mogao bih reći da je izgledao kao sadist. Ne bih se volio pojaviti pred njim u ulozi saslušavanog.

Ne bio je dovoljno obrazovan i načitan, tã bio je pravnik. Nije bio preinteligentan, no bio je vrlo pedantan i svoju je struku — pravo i kriminalistiku — dobro poznao. Što se toga tiče, izražavao se precizno i pedantno.

Za vrijeme rasprave davao je vrlo odlučne izjave, nije se uopće bojao. Ne kao mnogi drugi optuženici, koje smo isto tako imali zatvorene, npr. general Rupnik, Rösener. Hacin je bio potpuno svjestan toga da mu ne gine smrtna presuda. Posve je ravnodušno raspravljao o izvršenju kazne nad sobom.

Dok smo nevezano razgovarali i kada to nisam stavljao u zapisnik, kazao je, 'Što mislite, hoću li biti obješen, ili strijeljan, ili ćete me možda umlatiti?' Sasvim je bio svjestan svoje sudbine. Ali sam cijelo vrijeme imao osjećaj da se toga nimalo ne plaši. Čudilo me odakle mu ta nutarnja snaga, i došao sam do zaključka da je crpi iz svog fanatizma i vjere te uvjerenja da je mučenik koji će umrijeti za vjeru. To je bio osnovni pokretač prilikom njegovih progona naprednih elemenata i, naravno, svih pristalica OF te komunista.

I sâm sam prisustvovao izvršenju kazne nad Hacinom. Vjerojatno javnost s time nije upoznata, ali on se pripremio na smrt, izgovorio neke molitve, ustao i uzviknuo: 'Živio Krist Kralj!'

To znači da sam pravilno ocijenio njegov vjerski fanatizam, koji mu je davao nutarnju snagu da je saslušavanje i proces izdržao na takav način.

Sjećam se da sam ga pitao zašto su ga izručili našim vlastima. Kazao sam mu da ga Englezi nikada ne bi mogli izručiti komunistima i zašto nije pobjegao. Odgovorio mi je da ga čeka što ga čeka. 'Nisam mogao pobjeći iz logora, iako sam sumnjao da će nas Englezi zaštititi. Ali nisam mogao ostaviti svoju ženu, koja je bila sa mnom u logoru.' Bio je, dakle, vezan uz ženu.

Kada sam ga pitao za mogući bijeg, rekao je slijedeće: 'Osim toga, i prestar sam, od čega da živim?' To znači da nije imao snage da se skriva ili napusti ženu i izdržava se sam. Stoga je i rekao — čeka me što me čeka. Predao se sudbini. Izjavio je i da su Englezi velike svi-

nje što su ga izručili. To od njih nije očekivao. Bio je čvrsto uvjeren da je time što je progonio Osvobodilnu frontu i KP činio Englezima uslugu.

U vezi s atentatom na sebe izjavio je da se nije bojavao atentatora; no kada je pogođen, ili nije mogao zgrabiti pištolj, ili u tom trenutku nije imao pištolj uza se: ipak je, usprkos tome, potrčao za atentatorom, koji je pobjegao.

Na moje pitanje da li je prepoznao atentatora, rekao je da mu nije vidio lice, jer se on, kada ga je dobro pogledao, već bio okrenuo u stranu. Da je tada imao pištolj, mogao ga je ubiti. Dakle, i onda je bio neustrašiv, tvrd.

Za cijelo vrijeme službe nisam naišao na takva protivnika. Tako neustrašivog i hrabrog. Ali znao sam da pred sobom imam otvorenog protivnika, što mi je olakšavalo posao. Njegove izjave bile su kratke i uvijek je dobro razmislio prije nego što je nešto rekao. Katkada bi mu štogod izletjelo, i kada je izjava bila napisana, čitajući zapisnik promijenio bi ih ako njima nije bio zadovoljan. Jedanput je čak poderao zapisnik. Čak se i pritužio da smo loše postupali s njim. Kao dokaz da to nije istina, na sudu sam izjavio da je čak i poderao zapisnik, da je, dakle, imao svu slobodu.

Kasnije je Hacin na sudu i sam priznao da nismo loše postupali s njim ili provodili nad njim nasilje. Pokušavali smo od njega dobiti izjave koje su nas interesirale, ali nismo se služili pritiskom. Imao je sve što je poželio. Ali smo ga nekoliko puta morali kazniti, jer se ponašao bezobrazno. Jednom sam ga dao odvesti sa saslušanja.

Jednom mi je rekao: 'Da smo pobijedili mi i da su se ovdje iskricali Englezi, možda biste pred nama sjedili vi'. Nije rekao preda mnom, nego pred nama — našim saslušavaocima. To je dokaz da nas je smatrao istovrsnim protivnicima.

U vezi sa svojim bijegom iz Jugoslavije rekao je da je pobjegao jer su to učinili i domobrani i cijela njihova vojska. Jasno da nije imao ovdje što tražiti, pa je pobjegao. Kasnije je interniran.

Hacin je bio mišljenja da su Vrečar i Jerančić bili suradnici Osvobodilne fronte. Kada sam ga pitao za neke podatke, rekao je što ne pitam Vrečara i Jerančića, koji su bili suradnici Osvobodilne fronte. Pitao sam ga kako to da ih nisu uhapsili, ako je to istina. Odgovorio je da ih nije mogao uhapsiti jer nije imao dokaza i jer ih je štitio Duscha. A mimo njega nije mogao.

Puno sam saslušavao Hacinu i u vezi s Kanteom. Ne

sjećam se točno što je sve izjavio, no u sjećanju mi je ostalo da je Hacin negdje dobio podatak da je Kanteovo ilegalno ime Lija. Hacin je bio taj koji je ušao u njegovu sobu i pitao ga: Jeste li vi Lija? Kante je tada probljedio i tako indirektno sve priznao. Mislim da je Kante, da je imao pripremljenu obranu, možda mogao otežati sa svojim hapšenjem. Ovako ga je Hacin zbunio i preduhitrio.«

Prilikom javnog saslušanja, i kasnije u dokaznom postupku, brojni živi svjedoci i dokumenti samo su još više potvrdili i osvijetlili mračnu i užasnu Hacinovu rambu za okupacije u Ljubljani.

Predsjednik: Neka priđe svjedok Oražem Alojz. [Svjedok pristupa.] Vi ste Oražem Alojz, vlasnik pilane u Mostama, Dimičeva ulica, rođeni 15. 3. 1898. [Svjedok potvrđuje.] Bili ste uhapšeni i zatvoreni u siječnju 1944. godine. Tko vas je uhapsio?

Svjedok: Slovenska policija.

Predsjednik: Jeste li nekog poznavali?

Svjedok: Tada još nisam poznavao nikog, ali sam kasnije saznao da je među njima bio netko, kako se već zvao...

Predsjednik: A da li znate da su to bili agenti slovenske policije?

Svjedok: Znam.

Predsjednik: Gdje su vas uhapsili?

Svjedok: Kod kuće, u stanu.

Predsjednik: Kamo su vas odveli?

Svjedok: Htjeli su me odvesti k Sv. Urhu.

Predsjednik: Odakle to znate?

Svjedok: Stoga što je agent kazao: »Nemoj se oblačiti, već ćeš za pet minuta biti na Sv. Urhu.«

Predsjednik: I odveli su vas onamo?

Svjedok: Nakon toga su me odveli, a i moju ženu, ali ne u Ljubljanu, već prema školi u Mostama. Tamo je netko od policije zaustavio auto.

Predsjednik: Jesu li se ondje nalazili zatvori?

Svjedok: Ne. Pitao je agenta koga vozi, i ovaj mu je nešto odgovorio, ali ga nisam razumio, jer su govorili tiho. Za nama se dovezao drugi teretnjak s domobranima i gestapovcima. Onda je netko otvorio vrata, lampom osvijetlio auto, pitao me kako se zovem, kazao sam Oražem, i tko je još sa mnom, opet sam odgovorio da je to moja žena. Nakon toga je zatvorio vrata, za pet minuta opet se vratio, otvorio vrata i rekao: »Izlazite.«

Žena i ja smo izašli i drugim se autom odvezli u Ljubljanu. Agent je rekao: »Vozite ih u policijski zatvor i nemojte ih dirati dok se stvar ne raščisti.« Otišli smo na drugi kat i skupa sa ženom čekali jedan sat, nakon čega su priveli i druge zatvorenike. A onda su rekli neka odem.

Predsjednik: Tko je odredio da vas odvedu u policijski zatvor?

Svjedok: Bio je to Hacin.

Predsjednik: Jeste li ga poznavali?

Svjedok: Da, po viđenju.

Predsjednik: Pogledajte ga. Je li to bio on?

Svjedok [gleda optuženog Hacinu]: Da, da. [Pljeskanje.]

Predsjednik: Upozoravam javnost neka ne daje maha svojim osjećajima.

Svjedok: Nakon toga doveli su nekog Medveda, željezničara. Bez saslušanja rekli su mu neka se svuče. Svuкао se, trojica su mu prišla, jedan je imao pendrek, drugi žilavku, treći dugačak vojnički pojas sa željeznom kopčom na kraju; bez samilosti tukli su ga pola sata. Kada je izgubio svijest, dvojica su ga zgrabila i gurnula u stranu.

Predsjednik: To ste osobno vidjeli?

Svjedok: Ja i moja žena. Moja je žena pala u nesvijest i ležala na klupi, a ja sam morao gledati. Nakon toga doveli su Medvedovu kćer. I nju su tukli. Na kraju su doveli i Medvedovog sina i tukli ga do besvijesti. Kada su ga priveli k svijesti, nije mogao ustati. Budući da je sav pod bio krvav, natjerali su ga da svu tu krv poliže s poda. To je trajalo od osam do dvanaest. U dvanaest je došao jedan stražar i rekao mi: »Dodite, vi i vaša žena, sa mnom!« Odveo nas je u drugu sobu. Ondje je otvorio ladicu pisaćeg stola i iz nje izvadio dva pištolja, napunio ih i položene na stolu jedan usmjerio prema meni, drugi prema mojoj ženi te pokraj imena crvenom olovkom napravio križ. Nakon toga otišao je iz sobe i zaključao vrata. Nakon nekog vremena vratio se, spremio pištolje u stol i rekao: »Pođite sa mnom.« Mene je odveo u »podmornicu«, a ženu u »raslinjak«.

Predsjednik: Što je to?

Svjedok: To je zatvor koji su zvali »raslinjak«.

Predsjednik: Gdje je to?

Svjedok: Pokraj »podmornice«.

Predsjednik: Kako znate da su vas htjeli odvesti Sv. Urhu?

Svjedok: To znam po tome što mi je kao prvo rekao da ne trebam ništa ponijeti »jer ćeš i tako crknuti, kurvo«, a kao drugo, jer su me iz jednog automobila premjestili u drugi.

Predsjednik: Gdje ste tada stanovali?

Svjedok: U Preradovićevoj ulici.

Predsjednik: I automobil je bio okrenut u tom smjeru?

Svjedok: Da, prema Sv. Urhu, a i vozio je prema Sv. Urhu.

Predsjednik: Jeste li bili uvjereni da su vas uhapsili agenti političke policije?

Svjedok: Potpuno uvjeren.

Predsjednik: Zna li za još koji slučaj kada je policija svoje uhapšenike odvodila Sv. Urhu?

Svjedok: To znam stoga što su s moje pilane odveli dva radnika 6. siječnja iste godine, valjda četrnaest dana prije mog hapšenja. Odveli su ih noću, na Sv. Urh, i ondje ih odmah ustrijelili.

Predsjednik: Agenti političke policije, a ne domobrani?

Svjedok: Agenti političke, a ne domobranske policije.

Predsjednik: Još kakvo pitanje za svjedoka?

Tužitelj: Što je agent Razberger kazao vašoj ženi prilikom hapšenja?

Svjedok: Kurvo, sada ćeš crknuti.

Tužitelj: Nije li rekao i da je šteta...

Svjedok: Da je šteta što nismo crkli već na Sv. Urhu.

Tužitelj: Koliko su godina imali kći i sin, oni koje su na policiji tukli?

Svjedok: Kći je imala otprilike dvadeset, sin možda devetnaest godina.

Tužitelj: Molim sud da pozove optuženog Hacinu da o tom dade izjavu.

Predsjednik: Optuženi Hacin, pridite. Što možete izjaviti o tome?

Hacin: Smijem li to odložiti? [Uz predsjednikovu dozvolu odlaze optužnicu i neke bilješke na stol.]

Predsjednik: Što možete izjaviti na svjedokov iskaz?

Hacin: Dakle, one noći kad se to dogodilo...

Predsjednik: Svjedok je izjavio da su agenti vaše policije odvodili ljude na Sv. Urh.

Hacin: Ja to glatko niječem, glatko. Sve je to plod svjedokove fantazije. Ni više, ni manje. To su njegove pretpostavke.

Predsjednik: Ne, on je čuo da će ga agenti odvesti Sv. Urhu, i to dva puta, a i njegovoj su ženi rekli to isto na policiji.

Hacin: Čvrsto sam uvjeren da to nije čuo.

Predsjednik: Valjda će on bolje znati što je čuo.

Hacin: Gospodine predsjedniče, biste li ga htjeli upitati što se dalje dogodilo s njim?

Predsjednik: Ne zanima nas. Sud će utvrditi je li vaša policija slala zatvorenike na Sv. Urh.

Hacin: Ne, ne!

Tužitelj: Neka svjedok objasni zašto je optužen i Hacin intervenirao za nj?

Predsjednik: Kažite!

Svjedok: Mislim stoga što je bio dobar znanac mog oca.

Predsjednik: Dobro. [Okreće se prema članovima suda.]

Ima li još pitanja? Hvala. Neka priđe svjedok Ivan Arko. [Svjedok prilazi.] Zovete se Ivan Arko?

Svjedok: Janez Arko.

Predsjednik: Trgovac drvom, Ljubljana, Beethovenova ulica.

Svjedok: Da.

Predsjednik: Dobro. Vaša je žena za okupacije uhapšena?

Svjedok: Da.

Predsjednik: Kada — 1945. godine?

Svjedok: Dne 23. svibnja vratio sam se iz internacije u Njemačkoj i od šogorice Anice i brata Tone saznao da moja obitelj više nije među živima, da su mi ubili ženu i djecu. Otišao sam u Ribnicu i našao zgarište, potpuno zgarište. Svugdje sam se propitivao što se zbililo s mojom obitelji, ali nitko mi nije znao točno reći. Saznao sam, međutim, da se kod Sv. Križa nalaze tri leša, identitet kojih ne mogu ustanoviti. Onda sam onamo gdje su bili pokopani poslao šogoricu Miru. Bile su dvije žene i jedan muškarac. Odijela je grobar spremio i napravljen je zapisnik o tome kako su te osobe izgledale. Šogorica je ustanovila da su to bile haljine moje žene. Kako bih bio siguran, pozvao sam i krojačicu koja je u Ljubljani šila haljine za moju ženu, i ona je ustanovila da su one haljine bile vlasništvo moje žene. Pitao sam i dr Reneka, kod koga je moja žena popravljala zube, i on je također ustanovio da je mrtvo tijelo — tijelo moje žene. Na taj način došao sam do prvog traga kako je vjerojatno umorena moja žena. [...] Dne 12. ožujka policija je uhapsila Bredu u Ribnici, 13. ožujka uhapsili su moju drugu kćer Darju, a obje su pritvorene u Ribnici na tzv. policijskom sudu. Što se dogodilo, mogu vam ispričati susjedi. Nasmrt su ih pretukli. Njihove leševe do danas nisam pronašao. Bile su zajedno sa stricem Janezom Klunom, koji je bio mlinar u Prigorici. Dne 25. ožujka zatvorili su moju ženu i dopustili su si tu šalu da su sve što su obje djevojke imale, rublje i sve što su osim toga posjedovale, stavili na dvojica kola, a na vrh moju ženu. Ženu su odvezli u Ljubljanu na prisilni rad i ondje su je predali krvniku Hlebecu u ruke. U Ljubljani je išla na prisilni rad u Tivoli, i ondje ju je vidio moj prijatelj Marino Pavletič, koji joj je potajno donosio hranu

i kojemu je pokazala kako su je tukli, bedra je imala sasvim crna i rekla je Marinu: »Možemo izdržati, skoro će biti kraj.« Dne 23. travnja odvezli su je s prisilnog rada i na cedulji je pisalo: »Progšana na prisilni rad kući u općinu Ribnica.« Kada sam to ustanovio, molio sam tadašnjeg predsjednika suda, majora Stanu Klavs, neka mi dopusti pitati Hlebeca kako je stvar tekla dalje. Major Stane Klavs mi je to dopustio, u prisutnosti istražnog suca Tončeka Laha i potporučnika Janeza Pugelja. Razbojnika su doveli gore, i ja sam ga mirno pitao, a Hlebec mi je odgovorio doslovno ovako: »S vašim bratom Tonom družio sam se. Kažem vam da ništa ne znam o kćerima, a za ženu znam da je bila zatvorena kod mene i da sam 23. travnja dobio nalog da je predam Crnoj ruci te da na cedulju napišem: »Progšana u rodnu općinu na prisilni rad.« Pitao sam ga tko mu je to naredio. Kazao mi je da je u tom slučaju dobio izričit nalog neka je izruči Crnoj ruci. Što se nakon toga moglo dogoditi, možete samo zamisliti. I što se nakon toga s njom dogodilo, jasno je, jer sam njezin leš i pronašao. Ali nije bila odvedena samo moja žena: s njom je bila još jedna djevojka i drug, star između 26 i 28 godina, kao što mi je kazao drug Evgen Lautman, kome je na kolodvoru, prije nego što su je poslali na stratište, prstom pokazala neka štiti jer su iza nje stajala dva policajca u civilu. Drugo ne znam. I sam sam bio interniran, osjetio sam svu težinu Hacinova izdajničkog djelovanja time što sam bio interniran, na prisilnom radu u Koruškoj, u Celovcu. U Beljaku uhapsili su me i odveli na izričit zahtjev ljubljanske policije u Begunje da me strijeljaju kao taoca. To sam saznao iz pisma slijedećeg sadržaja: »Arko Janez iz Ribnice, Kranjska, bio je komunistički propagandni vođa iz Katzewisch Postojna, prouzrokovao je mnogo zla i štete, odvesti ga u Begunje i ustrijeliti kao taoca. Gradska policija u Ljubljani. Dr Hacin.«)

Predsjednik: Kažete da ste to pročitali?

Svjedok: Taj list mi je pokazao komesar Schwarzer, jer se desilo da su partizani u Podnartu kod Kroke srušili most. Policija u Beljaku sporila se s ljubljanskom policijom i nisu me odveli u Begunje. Tako sam ostao živ. Komesar Schwarzer pokazao mi je napismeno da je tražila ljubljanska policija, i to dr Hacin. To ja znam, i ništa drugo.

Predsjednik: Optuženi Hacin, dođite bliže. Što možete reći o toj izjavi?

Hacin: To da apsolutno ništa ne znam o njegovoj ženi i kćerima. A da sam ja dao nalog, to je urnebesna laž.

[Smijeh u dvorani.]

Svjedok: Druže predsjedniče! Kad bih imao pravo i kad bih mu mogao reći sve što mislim, kazao bih mu svoje. Ja za sve što sam rekao odgovaram svojom savješću i čestitošću, a nemam riječi za ovakve izrode slovenskog naroda. [Hacin se bijesno okrene i pođe na svoje mjesto. Burno pljeskanje u dvorani.]

Predsjednik: Neka priđe svjedok Daniela Škrabar. Zovete se Daniela Škrabar? [Svjedok pristupi.] Rođeni ste 26. veljače 1920. na Barju kod Ljubljane, sa stanom u Rudniku br. 102. Je li to točno?

Svjedok: Točno je.

Predsjednik: I vas su uhapsili? Tko vas je uhapsio?

Svjedok: Domobrani.

Predsjednik: Kada?

Svjedok: Prvog listopada 1944.

Predsjednik: Kamo su vas odveli i što se ondje dogodilo?

Svjedok: Mene su odveli u obrtničku školu i odande na policiju.

Predsjednik: Ovdje pred sudom morate govoriti potpuno mirno, ali govorite čistu istinu. Za to odgovarate pred Zakonom i pred svojom savješću. Govorite sasvim mirno, bez straha. Domobrani su vas, dakle, zatvorili?

Svjedok: Prvo sam došla u obrtničku školu, onamo me odveo neki domobran, a iz obrtničke škole u ludnicu; nakon dva mjeseca poslana sam u Njemačku.

Predsjednik: Zatvorili su vas, dakle, domobrani. I nakon toga došli ste u obrtničku školu, ondje su domobrani imali svoje prostorije. Kako to da ste iz domobranskog zatvora dospjeli na prisilni rad?

Svjedok: Tri dana bila sam u obrtničkoj školi. Ondje su me dva puta saslušali.

Predsjednik: Domobrani?

Svjedok: Da.

Predsjednik: Tko vas je odveo u policijski zatvor?

Svjedok: Jedan domobran išao je sa mnom. Na policiji su uzeli samo podatke, prošla sam kroz policiju, a onda dalje.

Tužitelj: Zašto su vas zatvorili?

Svjedok: Zbog mog muža, jer su se u mom stanu održavali sastanci. Prvo su zatvorili mog muža, a onda mene.

Tužitelj: Što je bilo s vašim mužem?

Svjedok: Ubili su ga na Sv. Urhu.

Tužitelj: Ubili. Jesu li još koga odveli?

Svjedok: Da. Viranta i Purkarta. Iste večeri.

Predsjednik: Ima li još pitanja?

Tužitelj: Ne.

Predsjednik [svjedoku]: Hvala. , !

Svjedok: Molim. [Odlazi.]

Predsjednik: Neka dode svjedok Herman Keber. [Svjedok prilazi.] Činovnik Ministarstva unutrašnjih poslova, rođen u Ljubljani 5. svibnja 1905. godine, sa stanom u Staretovoj 27.

Svjedok: Da.

Predsjednik: Kao svjedok, morate govoriti čistu istinu, za to odgovarate pred Zakonom i svojom savješću. Jeste li i vi bili uhapšeni?

Svjedok: Da, 7. veljače 1945.

Predsjednik: Tko vas je uhapsio?

Svjedok: Kobi, agent tajne policije u Ljubljani.

Predsjednik: Kamo vas je odveo?

Svjedok: Odveo me u upravu policije, gdje su me zatvorili.

Predsjednik: Jesu li vas mučili?

Svjedok: Da. Zatvorili su me u bivši zahod, gdje nas je te večeri bilo 12 ili 13, tako da nismo mogli svi sjediti i odmoriti se. U toj ćeliji bio sam do slijedeće večeri. Nakon devet sati navečer došao je agent Šušteršič i odveo me u posebnu ćeliju, mislim da je bila br. 20, gdje mi je valjda četvrt sata držao prodiku da sam optužen zbog organiziranja komunističke ćelije u vladinoj palači i da sam pripadnik pokreta OF. Na to sam kratko odgovorio i zanijekao. Nakon toga došao je i agent Pevec i na vratima su učvrstili konop, stavili me na nj zavezanih očiju te objesili za ruke [svjedok pokazuje kako] tako da sam visio. Ovako obješenog saslušavali su me od devet i četvrt do pola dvanaest. U međuvremenu padali su udarci pendrekom i šakama. Pri tom sam izgubio svijest, jer me netko udario u želudac. Kad sam kasnije, oko ponoći, došao k svijesti i kada mi je jedan od one dvojice uljevao vodu u uho, bio sam tako izmučen da se nisam mogao pokrenuti. Čuo sam kako je jedan od njih kazao neka pazi da ne bude prekasno, kao s Kotlušekom. Nakon toga netko od pritvorenika odnio me u ćeliju, gdje me masiranjem doveo k svijesti. Sutradan su me otjerali u zatvor za prisilni rad, gdje sam bio zatvoren u podrumskoj ćeliji. Tu sam proveo točno dvadeset i jedan dan. Za to vrijeme saslušavali su me sedam puta. A budući da nisu mogli iz mene izvući priznanje koje su tražili, izglednjavali su me osam dana.

Predsjednik: Što ste dobili za jelo?

Svjedok: Ništa.

Predsjednik: Baš ništa?

Svjedok: Ništa, ni za jelo, ni za piće.

Predsjednik: Jeste li primijetili da još nekoga muče? Što

SLOVENSKI

Duce in Hitler sta se sestala na vzhodnem bojišču

Uredništvo: Ljubljana, Priljubniški trg 10, telefon 1-1111111
 Izdajatelj: Slovenski narod
 Založnik: Slovenski narod
 Tiskovnik: Slovenski narod

SLOVENSKI NAROD

Obisk Tajnika Stranke

Prvič inolejnerski svetovni kongres - Velike sboorovanje zastopnikov mladinskih in delavskih organizacij - V krogu fašističnih organizacij ter med vojaki

Ljubljana, torek 7. oktobra 1941 XIX. Leto XXI, št. 375

JUTRO

Z vohne fetsijske akcije v Sredozemlju **Fašistična pravica bo zagolte vilo varnost živil enia in del**

Ljubljana, torek 7. oktobra 1941 XIX. Leto XXI, št. 375

Slovenski dom

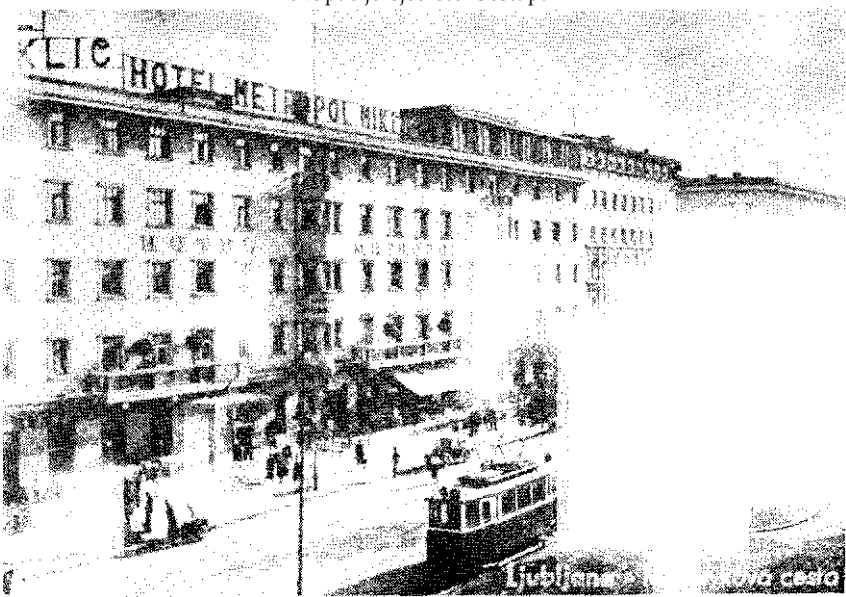
Nova meja med Italijo in Nemčijo na slovenskem ozemlju določena

Duce imenovani Čednega komandaria za Kosovo

Ljubljana, torek 7. oktobra 1941 XIX. Leto XXI, št. 375

Slovenske dnevne novine, Koje su izlazile u Ljuoijani za vrijeme okupacije

Nekadašnji hotel Miklič (danas Dom JNA) u Ljubljani. Za vrijeme okupacije sjedište Gestapa

МИНИСТАРСТВО УНУТРАШЊИХ ПОСЛОВА

У ПРАВИЛНОЈ ОДЕЛЈЕНИЈУ

бр. 29457

30. ЈУЛ 1936

Београд

Др. Хаџић А. Австро

23. августа 1936.

Указом од 31. јуна 1936. бр. 273/35 из среског пољарнег м. о. с. о.

Др. Хаџић А. Австро, који је био у служби у Београду, је изабран за начелника Полицијске станице у Београду.

Целокупна плата из 100, 100, 100 и 100 динара.

Решавају:

Др. Хаџић А. Австро

Др. Хаџић А. Австро је изабран за начелника Полицијске станице у Београду.

Др. Хаџић А. Австро је изабран за начелника Полицијске станице у Београду.

Др. Хаџић А. Австро је изабран за начелника Полицијске станице у Београду.

М. П.

Др. Хаџић А. Австро је изабран за начелника Полицијске станице у Београду.

Свакојкоји је изабран за начелника Полицијске станице у Београду.

Faksimil dekreta, kojim je diktator Petar Zivković postavio Hacina za kotarskog načelnika

Faksimil telegrama dr Korošeca, kojim je kao ministar unutrašnjih poslova postavio Hacina za upravitelja policije u Ljubljani

МИНИСТАРСТВО ПОШТЕ, ТЕЛЕГРАФА И ТЕЛЕФОНА

BRZOJAVKA TELEGRAM

ban upravi ljublj =

№	Датум	Време	ПРЕСТАЈЕ		СЛУЖБЕНИ ПОДАЦИ	ВРЕЊЕ	ПРЕСТАЈЕ
			Датум	Време			
1	30. Јул	1936.	10	10	10	10	10

+ Beograd 7-1879-57,-27,-16,120 =

ukazom od 25- XI 1936. g. pm 3.4 br 41099- postavljjen je za upravnika policije IV grupe 2.4 stepena uprave policije u ljubljani dr hacin b. govpo speski načelnik iste grupe i stepena speza bicijjskog po potrebi sluzeba UKAZ OVAJ ODMAH IZVRSITI I IZVESTITI = pm 3.4 br 41961/1936. g. mr ministar unutraš poslova dr a korošec

Obrazložje glavarstvo v R. a. d. o. l. i. s. l. i. s. t. u. ...
Štev. 819 in 820/01.
Štota R.D.S.L. na Savi
na Javorniku dne 20.1.1924

Poročilo

okrajnega komitaja dr. Lovro Hacin-a & poteku shodov
Nevzvisno delavske stranke Jugoslovanske, ki sta se vršila na podelje
dne 20. januarja t.l. na Savi pri Jesenicah in na Javorniku

1) Shod pri Jeleni na Savi

Predsednik Valentin Vister' otvoril shod ob 1/2 11 uri dopoldne in ga
besedo Marceau Zergl, strojevodju in ljubljani

Dovornik izvaja približno gladek:

"Vai kapitalizma pritiska na delavstvo skraj po celan svetu in ga
ovira na njegovem pohodu osvoboditve izpod kapitalističnega jama-Pro-
letarijat je izpostavljen izkeriščanju, tiranstvu in nasilju, vrok temu
je pa ta, da stoji tal delavske množice pod vplivom socialdemokratov, ki
so izbrisali in natikalni program Mar-a in ki prikrito podpirajo interese
kapitalizma, da vsaj od nujaja Ferdijs, kjer proletarijat ni izbrisal so-
cialne revolucije, ker čaka izkrali Scheldemenu in Sport, ki
stojita pod zaščito generala Beskita, ter podpirata nemške stranke
Zaradi tega je bilo tudi Zergl-poročje omogočeno izvesti revolucijo.

Delavstvo mora iti v vidiku mednarodni položaj proleta-
rijata, ki se je tako upira reakciji in kapitalizmu. Socializem in
shoditve položaja delavstva ne ustvarja s skrajnjimi pa s besedami
delavstva, poroče rešiti le potem delanju in nastopov.

Položaj delavstva je neugoden vstopovod v Franciji, Italiji
kjer je Mussolini zatrl vsak delavski pokret, v Bolgariji in v Jugosla-
viji. Tu je na čemur redu korupcije, ministri imajo različne afera, a
nikdo se ne zagnja, grozne in socialne reforme se niso izvršile, kraji-
ni kan je, da delavstvo javno izjavi, daje dovolj tiranije, njegova rezi-
tov ni ne v avtonomiji, ne v Sovjetski republiki, teoče v samodolčni
narodov, da vrne komešno kmeti delavska stranka vlada prevzeti oblast

Kato, preidov, dovornik na lokalno ravnanje demok. socialni

[Handwritten signatures and stamps]

Faksimil Hacinovog izvještaja sa sastanka radnika u Jesenicama

155/12
1924
Prvi predstavniki su bili: ...
Štota R.D.S.L. na Savi
na Javorniku dne 20.1.1924

2) Shod na Javorniku

Zborovanje je otvoril Valentin Vister' i rekao se je najprej
volitvo predsednika. Izvoljen je bil Jeronov prijatelj Jeraj, ki je dal
besedo Marceau Zergl, kjer je izvajal leto, kar je izgovoril na dopoldan
na Savi

Na njegova besedanja je replical Jeraj. Dovornika sta pred
podelitvijo slišala drug drugoga osvoboditi, kar se je tudi obna posebitno
Shod je bil bolj podelen, najvni predstavniki, ne, o razpore
rovanju.

Davostli je bilo preko 70 delavov, predstovnikov ni bilo.

Racim zgodbiti

Radovljica, dne 21. januarja 1924

[Handwritten signatures and stamps]

predstovnik pri, kse se je jela, o postni račun, s končno raz-
realizaciji je.

Gorjane, Javornik in Radovljica, dne 21.1.1924

Okrajni glavar:

[Handwritten signatures and stamps]

Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev

USLUŽBENSKI LIST

I. Ime in priimek uslužbenca Levočič dr. Hacin

II. Datum prijave 18. avgusta 1924 (1924) (1924)

III. Krajina Trata pri Brezovici, mesto Kranj, občina Gornji Grad

III. Narodnost Slovenska, vero rimskokat., priimnost katolik

IV. Opis in drugi podatki: nevarnega poglavarstva karibor - desni brig.
Šolski nadzornik I. kat. bigorne ura karibor - desni brig.
Šolski nadzornik I. kat. skupine ura karibor - desni brig.
Šolski nadzornik I. kat. ura Nova Gorica
Šolski nadzornik mestne občine Kranj - Novo mesto
Šolski nadzornik ura - I. kat. ura in bančni ura - Ljubljana
Šolski nadzornik I. kat. ura pri mestni občini - Ljubljana
Šolski nadzornik I. kat. ura pri mestni občini - Ljubljana

Uslužbenec fotografiran 1924 (1924) (1924)
Leta 1924 Leta 1940 Leta 1940 Leta 1940

*) Oba, prava, sta podoba in desna levica iz leta 1924 in 1940.
**) Kava je v obeh sliki podoba ali fotografije in sliki in sliki po vrsti. In to razloži da ni ali na prvi pogled razloži da kava v obeh sliki podoba ali fotografije po vrsti.
Priloga 12. priloga k temu listu. Priloga 12. priloga k temu listu. Priloga 12. priloga k temu listu.
GENA P - DIN.

Faksimil Hacinovog službeničkog dosjea s njegovim fotografijama iz 1924. i 1940. godine

znate o ing. Kotlušku?

Svjedok: Čuo sam da su Kotluška mučili tako da je podlegao, i to u istoj sobi gdje su mučili i mene. U zatvoru za prisilni rad prve su noći saslušavali tri drugarice i dva druga. To saslušanje trajalo je četiri do pet sati. Cijelo to vrijeme udarci su padali jedan za drugim.

Predsjednik: Jeste li to vidjeli?

Svjedok: Bio sam u obližnjoj ćeliji i sve sam čuo.

Predsjednik: Kako ste čuli da su ih mučili?

Svjedok: Udarci su pljuštali, čulo se kao da tuku po stolu. Udarce su pratili neljudski glasovi i krikovi. To su čuli svi zatvorenici.

Predsjednik: Ima li još pitanja?

Tužitelj: Sjećate li se da jedna od djevojaka *nije* izdržala mučenje i da je htjela priznati, ali su je usprkos tome tukli?

Svjedok: Među njima bila je jedna koja je odmah na početku priznala optužbu. Kada je kazala sve što je imala reći, položili su je na klupu uz gromki smijeh — to se moglo čuti — i pretukli je bez samilosti, kao i ostale.

Tužitelj: Optuženi Hacin, naime, tvrdi da su tukli samo one koji nisu htjeli priznati.

Svjedok: To nije istina.

Hacin: Ne mogu kontrolirati istinitost ili neistinitost tih tvrdnji. Predlažem neka se ustanovi kada je Kotlušek umro i je li umro u našim zatvorima.

Predsjednik: To će ustanoviti sud. Vi nemate što predlagati. Prijedloge može davati samo vaš branitelj. Svjedoče, jeste li govorili čistu istinu?

Svjedok: Da.

Predsjednik: Svjedok Amalija Wester. [Svjedok prilazi.] Vi ste Amalija Wester, po zanimanju kućanica, sa stanom u Trnovem, Švabičeva 15?

Svjedok: Da.

Predsjednik: Kao svjedok, dužni ste govoriti čistu istinu, i za to odgovarate pred Zakonom i vlastitom savješću. U policijskom zatvoru imali ste sina?

Svjedok: Da, Borisa.

Predsjednik: Tko ga je uhapsio?

Svjedok: Policija, u ponoć 18. veljače 1944.

Predsjednik: Kažite sve što znate i što vam je sin rekao?

Svjedok: Moj sin bio je slikar u kazalištu. Bio je još gimnazijalac kad je, odmah po povratku iz Italije, primljen u kazalište, kamo ga je smjestio ing. Golovin. Onog dana baš je kod kuće nešto slikao za kazalište, kad su u ponoć došli po njega policajci. Rekao je da slika za kazalište i neka ga puste da napravi još nešto novo, mislim za predstavu »Mignon«. Nakon toga odveli su ga,

nisam znala kamo. Dva dana odlazila sam pitati gdje je. Kasnije sam saznala da je u zatvoru za prisilni rad. Otišla sam onamo i mahnuo mi je s prozora, odnosno to je bilo kasnije; tada ga još nisam vidjela. Poslije sam išla na policiju i netko mi je rekao: »Tog su već odveli.«

To je bilo četiri dana nakon hapšenja. Tražila sam veze i našla majora Bahoveca, koji je s mojim mužem bio zajedno u službi. Pitala sam ga je li moj sin u zatvoru za prisilni rad, ali mi je rekao da on s tim nema ništa, to nije njegova stvar. Molila sam ga ako bi htio posredovati, ali je kazao da ne može ništa učiniti. Dok smo razgovarali, javio se jedan stražar i pitao me kako se zovem. Kada sam mu kazala ime, rekao je: »Jednog Borisa Westera jučer smo doveli u bolesničku sobu.« Pitala sam zašto, je li bolestan, je li imao žučni napadaj, jer je imao žučne kamence. Nakon toga otišla sam na policiju i molila mogu li ga vidjeti, jer je bolestan. Hacina dobro poznajem još otprije, možda će ga pustiti. Otišla sam na policiju, a tamo su mi rekli da nije kod njih. Onda sam svaki dan obilazila policiju, a u međuvremenu jedan mi je stražar donio vijest o tome da je moj sin vrlo slab i da ga liječi dr Vrtačnik. Molila sam ga da mu odnese nešto maslaca, a liječnik me upitao: »Zar ništa ne znate?« Odgovorila sam mu da ne znam, na što je rekao: »Onda vam ne mogu ništa reći. Već ćete saznati.« Pitala sam ga što, i odgovorio je: »Vrlo je slab, bolestan je.« Kasnije sam saznala da su ga tako pretukli da ništa nije mogao, da je sav živa rana i da su ga odnijeli u ponjavi. Kada sam došla u ambulantu, rekao mi je da je moguće da moj sin uz njegovu pomoć dobije hranu. Tako je liječnik dr Vrtačnik nekoliko puta od mene preuzimao paket. A onda je njegova djevojka uspjela ući, dobila je dozvolu od nekoga s policije, govorila je s njim. Poslije sam pokušavala i ja. Rekla sam sama sebi: danas idem do Hacina, kako bih na taj način došla do sina. Rekli su mi neka samo odem gore. Dva puta sam išla i na policiju, ali nisam mogla doći do Hacina, jer je bio izašao. Tek treći put posrećilo mi se da sam ga našla, a kako smo se poznavali otprije (išao je s mojim mužem u školu), pitao me što želim. Kako me nije prepoznao, kazala sam mu svoje prezime te da sam došla moliti ako mogu govoriti sa svojim sinom, koji je u policijskoj ambulanti. Pitao me što je moj sin, i rekla sam da je maturant. Tada je Hacin izjavio: »Svi su maturanti komunisti, a komunisti idu u Dachau.« Jao, pomislila sam, i otišla, a Hacin nije htio intervenirati. Onda sam otišla upravitelju kazališta Ukmaru i Herzogu, koji su mi rekli da će ga spasiti jer ga trebaju za scene.

Moj sin je bio dobar crtač. Upravitelj mi je rekao da je toga dana već dva puta telefonirao i intervenirao, ali Borisa nisu mogli dobiti, jer je 16. travnja odveden u Dachau.

Predsjednik: Da li se odande vratio?

Svjedok: Ne, ondje je umro.

Predsjednik: Optuženi Hacin, poznajete li ovu drugaricu?

Hacin: Ne sjećam se kako se prije zvala.

Svjedok: Poličar.

Hacin: Iz Sv. Vida. Sada se sjećam.

Predsjednik: Da li ste tada govorili s njom?

Hacin: Jesam, ali je nisam prepoznao. Da mi je rekla da se poznajemo, bio bih sigurno... [Smijeh u dvorani.]

Svjedok: O, dobro ste me poznavali, ta poznavali ste mog muža još iz austrijske vojske i kod nas ste bili dok ste bili još poručnik. Rekli ste da ste kolega mog muža.

Predsjednik: Dosta je tih razgovora. Prije ste izjavili da je jedini način mučenja na policiji bilo batinanje.

Hacin: Da, dopušteno je bilo jedino batinanje.

Predsjednik: Da je vaša policija dopuštala sebi i druge načine mučenja, to ćete valjda ipak priznati.

Hacin: To saznajem tek sada od svjedoka, sam to nisam znao. [Smijeh u dvorani.] Ako se to više puta desilo, onda su agenti to činili na vlastitu odgovornost.

Predsjednik: To su bili agenti vaše političke policije, za koju vi odgovarate. [Pljeskanje i odobravanje.]

Hacin: Ne mogu odgovarati za to.

Predsjednik: O tome je li šef odgovoran za svoj ured, odlučit će sud. Ima li još pitanja za svjedoka? Hvala. Možete ići.

Čitali su se još iskazi koji su u vezi s optužbom protiv Lovre Hacina, najprije sa saslušanja Inke Strojanišek, trgovkinje iz Ulice stare pravde br. 1. Na pitanje kada se upoznala s Hacinom, svjedokinja je odgovorila: »Upoznali smo se 1944. godine kada je k meni došla gospođa Lavrenčakova i molila me ako bismo mogle zajedno otići intervenirati kod Hacina za neke ljude. Gospođa Lavrenčak poznavala je Hacina već sedam godina. Od onda više sam puta odlazila k Hacinu, ali uvijek s gospodom Lavrenčakovom. Hacin je dolazio i k meni u kuću, gdje sam ga nudala vinom.«

Na pitanje kakav je bio Hacinov stav prema Nijemcima, svjedokinja je izjavila: »Bio je, koliko sam mogla vidjeti, pristaša Nijemaca. Često mi je, kada sam intervenirala za nekog, kazao da ne može izići u susret, jer

dotačnu uhapšenu osobu obrađuje Gestapo. Gestapo je, dakle, u policijskom zatvoru u kojem je upravitelj bio Hacin, ispitivao Slovence, simpatizere OF. Nijemcima je bio sklon i spreman da im pomogne, a inače je prema Slovencima bio tvrd i neljubazan, okrutan, nepristupačan.«

Na pitanje što je Hacin govorio u vezi s mučenjem i mlačenjem na policiji, svjedok je odgovorio: »Jednom sam Hacinu spomenula da agenti PP mlate ljude na policiji, na što je Hacin ustao i povikao da se to nikog ne tiče, da je to njihova stvar. Jednog dana uhapšen je Lojze Weber iz Žalne. Bio je u bolnici, jer su ga jako pretukli. Njegova sestra molila je da idem interverirati. Uvjeren sam da bi tog čovjeka ubili da nisam interverirala. Ovako, on je spašen i odveden samo u Dachau. Isto tako spasila sam život i kazališnom glumcu Drenovcu, koga su htjeli likvidirati. Na moje posredovanje bio je pušten. Svi, naime, koji su bili uhapšeni s njim — kasnije su poubijani.«

Na pitanje kakav je čovjek bio Hacin, svjedokinja je odgovorila: »Koliko ga poznajem, znam da je volio piti. Koliko sam primijetila, nije bio u lošim odnosima sa svojom ženom, ali sam opazila da je velik ženskar. Volio je zalaziti u žensko društvo i u takvim je društvima bančio. Hacin je sam sebe smatrao pobožnim. Svake nedjelje išao je na misu. Pričao je da Bibliju zna napamet. No njegova pobožnost, prema mojem shvaćanju, nikako nije bila u skladu s činjenicom da je svaki dan dao pretučiti i poubijati toliko Slovenaca. Čula sam da se priča kako je nasljedno opterećen.«

Slijedeći svjedok bio je Franc Pleško, šumarski službenik, Breg 20. Na pitanje od kada poznaje Hacinu, izjavio je: »Poznajem ga još iz gimnazijskih dana u Kranju. Kasnije, kada sam studirao u Beču, više smo puta razgovarali kao zemljaci. Dr Hacin bio je klerikalno nastrojen i član klerikalnog društva Danica, dok sam ja bio član panslavenskog društva Slava. Kada je dr Hacin bio već upravitelj policije u Ljubljani, jednom smo prilikom obnovili vezu kada su me zabunom pozvali u upravu policije.«

Na pitanje kakve su bile veze svjedoka s Hacinom prilikom okupacije, svjedok je dogovorio-, »Godine 1941. bio sam s njim u prijateljskim odnosima, i to stoga jer smo nekad zajedno išli u školu. Nekoliko puta posjetio sam ga i kod kuće, a dok je Hacin bio u Italiji, posjetio sam njegovu ženu. Samo je jednom za talijanske okupacije bio kod mene. Za vrijeme njemačke okupacije taj

se odnos nastavio. Više puta to sam iskoristio za različite molbe kako bi pustili moje poznate.«

Na pitanje kakav je Hacin bio kao čovjek, svjedok je odgovorio: »Već kao gimnazijalac ostavio je na mene dojam podvojena čovjeka. Bio je zagriženo klerikalno nastrojen i fanatično pobožan. Jednom mi je pričao da na noćnom ormariću drži Bibliju i da svaku večer zaspis pomisli na posljednji sud. Više puta me napao zbog ravnodušnosti prema vjerskim dužnostima, i glede toga bio je upravo nametljiv i netaktičan. Što se privatnih odnosa tiče, činio mi se neiskrenim, vrlo povučenim. S njim nikada ne znaš da li možeš biti iskren. Koliko se sjećam, činio mi se osvetoljubivim. Za okupacije bio je vrlo neuravnotežen i nervozan.«

Na pitanje kakav je bio Hacinov stav prema Talijanima, svjedok je odgovorio: »Simpatizirao je Talijane, zbog njihove prividne ugladenosti i uljudnosti, te njihove umjetnosti. U prvo vrijeme nakon talijanske okupacije Talijani su mu upravo imponirali, no nije mi poznato je li promijenio mišljenje nakon povratka iz Italije 1942. godine.«

Što se tiče Hacinova stava prema Nijemcima, svjedok kaže: »Bio je izrazit klerikalac, i kao takav zastupao je protujugoslavenski koncept i zanimao se samo za Sloveniju. Moje je osobno mišljenje, o porijeklu njegovog prezimena, da je ono keltsko, a ni inače kod Hacinovih nisam zapazio ni biološke, ni psihološke značajke prosljednog Slovenca. Hacin je slijepo vjerovao u pobjedu sila Osovine. Kada su Ljubljani zauzeli Nijemci, izjavio je da su Talijani slabiji i da će Nijemci biti drukčiji.«

Svjedok Antonija Trstenjak izjavila je: »Dr Hacin upozнала sam još kao poštanska službenica u Kamniku, zbog čega sam ga 1944. godine došla moliti za svog sina jedinca kako bi ga pustili. O tome Hacin nije htio ni čuti. Nakon nekoliko dana ponovno sam otišla i njemu, klečeći i uzdignutih ruku molila sam ga neka mi sina pošalje barem na prisilni rad, a ne u logor. Tada se Hacin cinički izrazio: Za prekršaj mora postojati i kazna. U zamjenu nudila sam mu svoj život, no na to mi nije odgovorio. Kasnije sam Hacinu napisala pismo i u njemu ga molila neka se smiluje sinu i meni, jer bez jedinog sina ne bih više mogla živjeti. Da je Hacin imao srce, morao bi mi se smilovati. No ta životinja bez srca nije se osvrkala na molbe nesretne majke. Tom prilikom, kada sam Hacinu molila za svog sina, spomenula sam mu da i ljudi jače prirode u logoru podlegnu. Tako je, na primjer, poštanski inspektor Trampuž podlegao već u veljači iste godine. Moj sin logor neće preživjeti,

jer naginje tuberkulozi, a Hacin je pri tom samo omalovažavajući slegnuo ramenima, ne rekavši ništa. Hacinu znam kao velikog ženskara, to se o njemu pričalo još kada je bio pripravnik u uredu poglavarstva u Kamniku i kasnije, u Ljubljani, kada je bio upravitelj policije. Čula sam da je zalazio u društvo žena laka morala te da je s njima bančio.«

Predsjednik: Pročitat ćemo nadalje izjavu o saslušanju dr Mateja Justina, liječnika iz Lesca.

Dr Matej Justin, rođen 11.9. 1886. u Lescu, izjavljuje: ljeti 1944. godine k meni u kuću u Vižmarju došao je dr Lovro Hacin, šef ljubljanske policije. Došao je u društvu Verbindungsführera Dusche. Žena i ja nismo si mogli objasniti razlog njihova dolaska, jer Hacin ni prije ni kasnije nije dolazio k meni u posjete. Moju ženu Anicu ispitivali su Hacin i Duscha najrazličitije stvari. Na kraju ju je Hacin počeo ispitivati o Dorici Pegan, udatoj Vodnik, direktorici bežigradske gimnazije. Peganova je bila prijateljica moje žene, tada su je baš progonili i krikla se u ljubljanskoj bolnici. Policija je nije mogla pronaći, i zbog toga mislim da je Hacin došao k nama. Valjda je mislio da se Peganova krije kod nas, budući da su ona i moja žena bile prijateljice. Moja žena i ja bili smo uvjereni da je potraga za Peganovom bila jedini razlog zašto je Hacin došao k nama.«

Tužitelj: Molim da se o tome izjasni optuženi Hacin.

Predsjednik [optuženom Hacinu]: Pristupite k sudu. Jeste li tada došli u posjet svjedoku Mateju Justinu?

Hacin: Da, došao sam. Dr Matej Justin je moj školski drug, i Duscha mi je kazao ... molim, kad ste rekli da sam išao k njemu?

Predsjednik: U ljeto 1944.

Hacin: Bilo je to prije, možda po zimi, ne znam, sigurno je da sam išao u posjet. Duscha me upitao želim li ići s njim u Šentvid. Vrlo rado, odgovorio sam, jer ionako ne idem nikamo iz Ljubljane. Odveo me k Justinu. Razgovarali smo o raznim stvarima. Bio sam zajedno s Justinovom ženom i Vodnikovom, zajedno smo u vrijeme plebiscita stanovali u Borovljama kod trgovca Sivota. Stoga sam se zanimao što radi njezina kolegica.

Predsjednik: Znači da vas nije stvarno zanimalo što radi njezina kolegica.

Hacin: Ne, taj je razgovor bio posve slučajan.

Predsjednik: Svjedok Mira Mejak iz Ribnice, sa stanom u Laščama, izjavila je na pitanje: Kad ste bili na razgovoru s upraviteljem ljubljanske policije dr Hacinom?

»Na molbu moje sestre Anice Dekleva, otišla sam dr Hacinu 11. travnja 1945. da ga pitam za nećakinju Breda i Darju Arko, koje su bile odvedene iz ribničkog zatvora i nije se znalo što se s njima dogodilo.« Na pitanje: što vam je Hacin odgovorio na vaše propitivanje, kazala je: »Hacin mi je osobno odgovorio da je tražim kod onih koji su je odveli. Nisam mu se usudila kazati da su Arkove uhapsili PP agenti u Ribnici, nego sam mu samo rekla da kao upravitelj policije mora znati kamo nestaju ljudi. Nakon toga mi je najposlije kazao da Breda i Darja Arko nisu u policijskom zatovru u Ljubljani, no da je u zatvoru neka Marija Arko, za koju je spomenuo da je iz poznate partizanske obitelji. Kazao je još da se možda kod Arkovih radi o nekoj osobnoj osveti.« Na pitanje što se dogodilo s Marijom Arko, za koju je svjedokinja saznala da je u policijskom zatvoru, odgovorila je: »Mariju Arko su 23. travnja 1945. odveli na dolenski vlak zajedno s nekim Grkom koji je hramao. Slijedećeg dana, to jest 24. travnja, došao je k meni stražar u zatvoru na Poljanskoj cesti, Boris Tramšak, i rekao mi da je po noći čeprkao po kancelariji kako bi ustanovio što se dogodilo s mojom sestrom Marijom. Pri tom je našao listić na kojem je bilo napisano da je Marija Arko prognana iz Ljubljane u Ribnicu. Na listiću je bio potpisan Hacin. Tromšak je sada navodno u Jesenicama.«

Nakon toga čita se izjava Anke Tuma iz Škofje ulice br. 9/1 u Ljubljani, koja je dana državnom tužilaštvu: »Na početku veljače 1945. bili smo uhapšeni moja braća Branimir, Ostoj, Boris i Zoran Tuma te ja. Nakon kratkog vremena bila sam puštena i otišla sam upravitelju Hacinu da ga molim za svoju zatvorenu braću. Na sve moje molbe Hacin je nervozno odgovarao: 'Za njih nema milosti, nema milosti, to su komunisti', te je preporučio mojoj šogorici, sada udovici nakon Borisove smrti, neka potraži službu. To znači da je već tada znao i složio se sa smrtnom osudom koju su njegovi agenti izvršili na Turjaku. Nije nas htio do kraja saslušati te nas je ubrzo otpravio. Već sama riječ komunist dovodila ga je do bijesa. Sada, međutim, slušamo na radiju kako ponizno odgovara.«

Zatim se čita izjava svjedoka Marije Jezeršek, sa stanom u Vodmaskoj ulici br. 1. Svjedokinja izjavljuje: »Uhapsili su me 14. srpnja 1944. jer sam hranom pomagala Osvobodilnu frontu. Još istog dana u upravi policije u Šubićevoj ulici saslušavali su me i već pri prvom saslušanju teško pretukli. Bacili su me na stol, zatim su mi agenti stavili na lice jastuk i počeli me tući pendrecima. Još prilikom saslušanja agenti su mi se rugali i pi-

tali me imam li kakvu bolest. Odgovorila sam im da patim od reumatizma. Toliko su me tukli da sam pala u nesvijest. Kad sam zatim bila zatvorena s drugaricom Adom Schein (sa stanom negdje na Rakovniku, ženom arhitekta), ona mi je pripovijedala da prilikom saslušanja ne smijem nikada reći da patim od kakve bolesti, jer u tom slučaju agenti mogu ispitanika prilikom saslušanja ubiti pod izgovorom da je podlegao bolesti. Stoga kasnije kad su me tukli nisam nikad rekla da imam srčanu manu. Budući da za saslušanja 17. srpnja 1944. nisam ništa priznala, ponovno su me položili na stol, stavili mi pod glavu jastuk i počeli me tući takvom silinom da sam odmah počela krvariti i nakon nekoliko trenutaka pala u nesvijest. Od agenata se sjećam nekog Župana, sina knjigoveže iz Krekove ulice, koji mi je jednom stavljao revolver na oči, zatim na čelo, pa usta, na tjeme, ukratko svuda. Pri tom je psovao najpogrdnijim izrazima. Svi agenti su mi govorili da za tako okorjele imaju Sv. Urha. Prijetili su mi da će me odvesti k Sv. Urhu, gdje svatko prizna ono što oni žele. Iz uprave policije poslali su me 18. srpnja 1944. u zatvor za prisilni rad, a odatle 8. kolovoza u Ravensbrück. Spomenula bih da su me u koncentracioni logor poslali bez ikakve presude ili naloga i da me nisu upisali ni u popis R. K. Mislim da sam bila uključena u transport čisto slučajno, a kako nisam bila upisana, smatram da su me namijenili kao taoca u Begunje. Prilikom saslušanja 17. srpnja agent Župan je na pitanje da li da isprazni revolver koji mi je stavio na oči dobio odgovor od drugog agenta, koji je upravo tada ušao u sobu, da pričekaj, jer se Hacin još nije odlučio.«

Predsjednik: Određujem odmor od deset minuta.

U 12.20 rasprava se nastavila.

Predsjednik: Druže stariji vodniče, molim uvedite optužene. [Uvode optužene.] Neka priđe svjedok Alojzija Ravnik. [Svjedok prilazi.] Vi ste Alojzija Ravnik, rođena 22. 9. 1917. u Ljubljani, sa stanom u Maloj čolnarskoj ulici br. 6.

Svjedok: Da.

Predsjednik: Kao svjedok, dužni ste govoriti čistu istinu, jer odgovarate pred Zakonom i pred svojom savješću.

Svjedok: Dne 6. svibnja 1944. opkolili su kuću u kojoj sam stanovala s mužem. Bilo je osam policijskih agenata.

Predsjednik: Vi ste žena pokojnog Ravnika?

Svjedok: Da. Opkolili su kuću. Trojica su došla pred naš

stan i kucala na vrata. Na pitanje tko je vani odgovorili su: policija. Otvorila sam vrata, ušli su u sobu i zahtijevali od mog muža da pode s njima. No moj je muž bio bolestan i nije se mogao dići. I dalje su od njega zahtijevali neka ustane i prebacivali mu njegovu djelovanje u Gonarsu, gdje je moj muž bio interniran. Kako im nije uspjelo da moj muž ustane, ostali su otišli, a jedan je ostao u sobi i mog muža ustrijelio revolverom. Pucao je četiri puta i na kraju muža udario revolverom po glavi, tako da je moj muž podlegao.

Predsjednik: Jeste li vidjeli da su to bili agenti političke policije?

Svjedok: Tvrdila bih prema opisu i zbog bijelih kaputa koje su tada nosili agenti političke policije, a takve kapute imali su i agenti koji su došli u našu kuću. A i dovezli su se automobilom koji je imao policijski broj, odnosno kasnije je poručnik Pavčić rekao da je namjeravao oružjem nastupiti protiv tih ljudi. Kako je vidio da su se dovezli policijskim kolima, kazao je da ga se ta stvar ne tiče.

Predsjednik: Da li se ovdje nalazi svjedok Gizela Kurnik? [Svjedok prilazi.] Vi ste Gizela Kurnik, majka onog Kurnika koji je strijeljan na Turjaku?

Svjedok: Dvojicu sinova su mi ondje ustrijelili. Imala sam četiri sina, i sva četvorica bila su zatvorena. Godine 1942. Talijani su najmlađeg osudili na doživotni zatvor; 23. veljače odveli su ga u internaciju. Bio je u Gonarsu i Reniciju. Dne 30. prosinca 1944. zatvorili su Karlija. Po njega su došli gestapovci, i bio je zatvoren u sudu. Ondje su ga mučili. Dne 30. siječnja ljubljanska policija došla je po sva četiri sina, po noći, u ponoć. Rekla sam im da se najmlađi sin liječi u Trstu jer je dobio srčanu tuberkulozu, a da je Karli zatvoren. I Rudi je bio zatvoren. Oto je bio oženjen i stanovao je u Gregorčičevoj ulici. Kazala sam da ondje stanuje. Nakon tričetvrt sata agenti su se vratili i odveli sina Rudolfa. U međuvremenu Oto je već bio na policiji.

Na policiji dobio ih je u ruke najprije agent Šušteršič i pretukao ih. Prvo je sin Oto dobio sto udaraca i morao ih je brojiti. Nakon trideset udaraca pozvali su domobrana, koji je kleknuo na nj i vikao na njega. »No, psu, kurvo, svinjo.« Nakon toga su ga objesili, i dok je visio, on se, da oprostite, napravio u gaće. Tek potom su ga skinuli i zatim otjerali u zatvor za prisilni rad. Rudi je išao na groblje čistiti snijeg. Nosila sam mu hranu. Na groblju mi je sin Rudolf pokazao svoja leđa, noge i ruke, bio je sav crn, a i obraz mu je bio crn od udaraca. Rekao mi je: »Majko, ne znam kako ćemo to podnijeti.«

Mog sina Karlija odveli su 28. veljače u Dachau. Došao ga je tražiti Kobi, vidjela sam Kobija u sudskom zatvoru kad sam donijela paket. Zatvorili su ga u ćeliju, u kojoj je bio devetnaest dana od toga deset dana bez hrane. Mučili su ga četiri dana. U kotlovnici sam se s njim tajno sastala, i tada mi je pokazao svoje tijelo, koje je bilo u ranama iz kojih je tekla voda. Čelo mu je bilo izubijano i crno, nije mogao dobro disati. Kazao mi je da su ga u ćeliji privezali za noge i ruke, objesili i vrtjeli tako da mu je na oči i nos izbijala krv. Prijavio se da je bolestan. Na to su mu rekli: »Crkni, pseto!« Po rukama je bio kao tetoviran. Upitala sam ga da li ga to boli. Odgovorio je da će bol zaboraviti samo da uskoro budemo slobodni. »No«, kazao je, »mamice, slutim da će me ubiti. Molim te, ako me ubiju, pokopaj me tako da počivamo zajedno. Mama, to radi naša policija, koju vodi Hlebec, no pravi vođa je Hacin.« [Povici u dvorani: fuj, fuj!] Svjedok se okreće prema optuženom Hacinu i reče: »Pod starost ste mi ubili sinove, koji su bili poštenjaci. Ti si pas i bandit.« [U dvorani povici fuj! i pljesak.] »Zašto uopće moram gledati takvog čovjeka? Bio si pobožan, a ubojica si. Fuj!« [Pljeskanje, povici: Živjela hrabra majka!]

Predsjednik: Hvala, možete ići. Upozoravam javnost da potpuno shvaćamo patnje jedne majke, ali da se javnosti zabranjuju povici i primjedbe.

Svjedok: [uzdignutih i sklopljenih ruku moli predsjednika] Molim, družo predsjedniče, da mu pravedno sudite! [Gromoglasno potvrđivanje i pljeskanje u dvorani. Napuštajući podij, prezirnim pogledom prolazi pokraj optuženih na svoje mjesto.]

Nastavlja se saslušanjem svjedoka Gomiščka.

Predsjednik: Vaš iskaz mora biti istinit. Jeste li i vi žrtva slovenskih domobrana?

Svjedok: Također. Mene su domobrani uhapsili 23. studenog 1943. godine u Levstikovoju apoteci. Prvo su me odveli u obrtničku školu, gdje su me zatvorili u podrum. Zatim su me predvečer odveli u Devicu Mariju u Polju i zatvorili u domobranski štab. Tamo su me saslušavali i prijetili mi da će me ubiti ako ne kažem što me budu pitali. Ondje sam primijetio, odnosno vidio, da su podatke imali od ljubljanske policije.

Predsjednik: O vama?

Svjedok: Da.

Predsjednik: Što su vam imali predbaciti?

Svjedok: Predbacivali su mi uglavnom suradnju s Osvoobodilnom frontom i slično. Nakon približno jednosat-

nog saslušavanja opet su me odvezli kamionom i tamo sam nekoliko minuta čekao. Zatim su me odvezli prema Ježići i prema Savi.

Predsjednik: Jesu li vas uhapsili domobrani?

Svjedok: Da.

Predsjednik: I bili ste u domobranskom zatvoru? Kažete da su podatke imali od ljubljanske policije?

Svjedok: Da.

Predsjednik: Po čemu to zaključujete?

Svjedok: Po razgovoru onih koji su me saslušavali.

Predsjednik: Što su rekli?

Svjedok: Spomenuli su da su podatke dobili od policije.

Predsjednik: Dobro. I što se poslije dogodilo?

Svjedok: Odveli su me prema Savi da me ustrijele.

Predsjednik: Jeste li bili sami?

Svjedok: Bio sam sam. Skočio sam u Savu i spasio se tako što sam preplivao Savu.

Predsjednik: Dobro. Što mislite, što bi rekli da su vas ustrijelili? Bi li to priznali?

Svjedok: To je bilo ovako. Moj je otac išao na policiju i pitao gdje sam. Bio je kod Locha. On mu je kazao da će se policija raspitati gdje sam. Otac je bezbroj puta bio na policiji. Odgovarali su mu da ne znaju gdje sam, da ništa ne znaju o meni, da su se raspitivali po svim zatvorima, da su se informirali, a da nisu ništa saznali.

Predsjednik: Je li vaš otac znao da ste se spasili?

Svjedok: Da, poslao sam poruku. Na policiju je odlazio svaki dan zbog toga da prikrije da sam se spasio, u slučaju da netko primijeti da sam se spasio. Ali su onda dva mjeseca kasnije uhapsili mog brata i prijetili mu neka sve prizna, jer će se inače provesti slično kao i ja. Iz toga se može zaključiti da su svi agenti znali za mene i što su domobrani sa mnom učinili, te da su im davali podatke. Ne znam tko je saslušavao mog brata. Saslušavali su ga na policiji i zatim ga poslali u Njemačku.

Predsjednik: Hvala. Je li ovdje svjedokinja Angela Kumše? Neka pride k sudu. Vi ste Kumše Angela?

Svjedok: Da.

Predsjednik: Rođena 12. ožujka 1920. Što znate o grozotama i zločinima domobrana?

Svjedok: Gospodine predsjedniče, znam puno.

Predsjednik: Onda ispričajte!

Svjedok: Dne 27. lipnja prvi put su me zatvorili. Domobrani su me uhapsili i tri puta su me saslušavali. Nakon što su me Talijani predali, bjelogardisti su me ponovno zatvorili 10. kolovoza te pretukli do besvijesti. Pozvao nas je general Robotti i pokazao nam tko nas je uhapsio i tko nas je prijavio. Pokazao je potpis Franca Frake-

lja i rekao da su nas prijavili naši ljudi. Onda nas je pitao kojoj karabinijerskoj stanici pripadamo. Kazali smo da pripadamo stanici Ig. Onda je kazao da će telefonirati u Ig te da nas bjelogardisti moraju ostaviti na miru i da smo pod zaštitom karabinijera. Zatim su nas pustili. Domobrani su nas, naravno, neprijateljski gledali i motrili su stalno na nas. Dne 10. kolovoza ponovno su nas uhapsili. Kako prilikom saslušavanja nismo htjeli ništa priznati, tukli su nas do besvijesti, a onda su nas udarali nogom i potjerali natrag u ćeliju. Onda nas je Frakelj odveo.

Predsjednik: Frakelj?

Svjedok: Da, Frakelj me je pretukao do besvijesti. Domobrani su pri tom gledali i smijali se. Jeli su jabuke i bacali na nas ogriske. Nakon tri sata došao je da nas ponovno saslušava. Govorila sam isto što i prije. Opet me pretukao i potjerao kući. Kazao je: »Ptičice, za nekoliko dana vidjet ćemo se ponovno.« Ali nakon nekoliko dana fašizam je propao, i ubrzo nakon toga Italija se raspala, pa smo neko vrijeme imali mira. Kada je otpočela njemačka ofenziva, na Barju su počeli strijeljati naše ljude. I tako je došao siječanj. Popodne su u Vrbljenje došli domobrani, razgledali teren i pred selo postavili straže. Zatim su se sakrili u jednu praznu kuću (izdajice su rođake odvele iz Barja). U toj su se kući sakrili, nekolicina njih otišla je do Bresta. Kada je pao mrak, opkolili su našu kuću i jedan od njih je ušao. Pitao je: »Je li ovdje Angela Kumše.« »Da.« »Smjesta se obući i sa mnom.« Htjela sam se obući. Nije mi dopustio niti da uzmem rukavice, niti da se pošteno obujem. »Brzo«, vikao je. Kada ga je majka uzdignutih ruku molila i pitala kamo će me odvesti te da sam nedužna, kazao je: »Mi smo vojska Rupnika i Krista, koji je pravedan, pa se stoga neće dogoditi ništa strašno.« Majku je zatim ostavio, a mene otjerao. Onda mi je rekao da ne smijem nikamo. Izašli smo, a iz kuće su došli drugi. Prvo su otišli u Furlanovo dvorište. Na svakih dvadeset metara stajao je stražar. Kada smo došli u dvorište, jedan mi je domobran rekao neka se ne pomaknem, jer će me inače ustrijeliti. Dovedi su i Furlanovog Martina i Pavlu. Drugi domobran se povukao u svinjsku kuhinju. Sada nas je bilo troje. S druge strane priveli su još Micu i Lojzku, Štublarovu Micku. Tjerali su nas preko polja. Mi smo išle u sredini, a sa svih strana bili su naoružani domobrani. Tada sam vidjela da su među njima bili i domobrani iz sela. S njima je bio i jedan moj školski drug i moji susjedi. Jako su se bojali partizana. Oblak je kazao: »Požurimo, inače će nas partizani preprišati.«

Kod Bresta smo čekali da dođu još i žrtve iz Tomišlja. Išli smo dalje prema Mateni, i to prečacem. Tamo je bio i jedan domobran, mlad momak, koji je bio iz mog sela, i Oblak je povikao na njega kamo ide. Momak je odgovorio da ide kući. »Nećeš nikamo«, rekao je Oblak, »kući ćeš ići kada bude sve gotovo, a sada nećeš nikamo.« Onda su nas tjeroali preko jaraka u močvare, nismo išli cestom. Stjeroali su nas na ižansku cestu i dalje po njoj. Kada smo došli do ceste prema Kozlarovom dvorcu, morali smo se zaustaviti. Oblak je išao dalje. Tamo smo neko vrijeme stajali, oduzeli su nam legitimacije i dokumente i sve što smo imali uza se. Zatim smo išli dalje i stigli do škole na Barju, gdje smo opet morali stati. U susret nam je došao Frakelj i svakog je pitao za ime. Kada smo mu kazali naša imena, rekao je: »Stvarno same prave ptičice, prava banda, sami banditi, sami terenci.« I opet su nas tjeroali dalje. Polovicu je Frakelj otjerao u stanicu, kod sebe je zadržao svoje krvnike, i oni su nas odveli do vrta u Barju, gdje je mala ostava. Kada smo tako opet bili svi okupljeni, doveli su još Peršinovu Pavlu i Grumove. Tako smo stajali i došao je Frakelj, a s njim i neki stariji čovjek sijede kose, po činu ravan Frakelju. Nisam ga nikad prije vidjela. Kada je ugledao Furlanovu Pavlu, počeo ju je tako tući da se samo srušila. Rekao je da je u vezi s partizanima i Nijemcima. Kazao je: »Prokleta kurvo partizanska, sada više nećeš biti talijanski i švapski tumač te imati veze među Švabama i partizanima.« Pitala sam Pavlu Jankovičevu tko ih je uhapsio. Kazala je da su to bili domaći ljudi. Zatim su me strašno pretukli kundacima, udarali su kamo su stigli, po prsima, po glavi, gdje su samo pogodili. Nakon toga Frakelj je stao pred nas i počeo nam govoriti: »Znajte, kurve partizanske, došao je kraj vašim djelima, mi smo Rupnikova vojska i vojska Kristova i borit ćemo se do zadnjeg čovjeka i do zadnje kapi krvi, tako nam Bog pomogao. Ići ćete onamo kamo i zavređujete.« Nakon toga je otišao i donio telefonsku žicu i svakoj svezao ruke na leđima, svezao nas je po dvoje ili troje, jednog za drugog. Kada je vezao Furlanovog Martina i Jankovičevu, rekao im je podrugljivo: »Mislili ste da će vas pop svezati, no svezat ću vas ja. Za onaj svijet to je isto tako dobro«, zafrkavao je. Zatim je Frakelj skupio svoje krvnike, one koji su nas tukli. Tada je Oblak primijetio jednog domobrana koji je sve to potajno promatrao. Oblak je imao brzostrelku, i kada ga je primijetio, poviknuo je tko je tamo. A onaj je odgovorio 'ja' te da traži stražara. Oblak je vikao: »Dođi ovamo da te us-trijelim.« Pristupio mu je, i Oblak mu je stavio brzostrelku.

treklu na grudi i derao se na njega što tu traži. Odgovorio mu je da traži stražara. A Oblak se izderao na njega: »Nestani, inače ću te ustrijeliti!« Zatim su nas otjerali, a onaj domobran je otišao natrag. Mi smo išli u sredini dvostruko svezani, a nekih stotinu metara ispred nas išli su Oblak i Anzenc. S objiju strana išli su domobrani, a mi smo svezani išli u sredini. Tjerali su nas cestom prema Rudniku. Kada smo išli preko mosta prema jednoj kući, Furlanov Martin je skočio i htio pobjeći, začuo se pucanj, i Martin je pao. Vikali su ne strijeljaj, ne strijeljaj. To su vikali zbog toga da se ne bi saznalo gdje će nas ustrijeliti ili zakopati. Tako su skrivali i žrtve iz Kozlarove šume. To nisu priznali, nego su tvrdili da ljude šalju u Njemačku. Zatim je prišao Oblak i udario Furlana kundakom i uperio u njega mitraljez te mu ispalo u prsa čitav rafal, tako da je vatra izbijala iz cijevi: to sam vidjela na vlastite oči. Oblak mu je ispalo još dva metka u čelo, govoreći: »Evo ti, kurvo partizanska, bježi ako možeš.« Govorili su jedni drugima — ovakvi da nam dirigiraju, partizani da nam dirigiraju, nama, Kristovoj vojsci, tukli su se pri tome po prsima i tukli nas. Onda su nas vodili dalje prema Škofljici do tamošnje stanice. Iz stanice došli su i drugi domobrani. Zatim su nas odveli dalje do dvorca Lisičje. Kada smo išli prema dvorcu, tjerali su nas uskim puteljkom. Bilo je jako hladno. A kada su nas vodili po dvoje svezane, tim uskim puteljkom žrtve su padale i molile za milost. Tako je jedna žena molila-, »Pomozi mi, Jaka, pomози mi!« A on ju je tukao tako dugo dok se nije sama digla, iako je bila dvostruko svezana. Tako smo dospjeli do dvorca Lisičje. Kad smo stigli u dvorac, stjerali su nas u vežu pa na prvi kat. Tada su pokraj nas prošla dva svećenika u svećeničkom odijelu. Malo dalje bila je kapela. Otjerali su nas u kapelu. Ondje nas je jedan domobran odveo kada smo sjedale u klupu. Čuvao nas je jedan domobran, koji nam je rekao: »Ovamo su vas doveli domaći ljudi, i oni će vas ustrijeliti, tako da znate.« I same smo ih vidjele. Jedna od nas je upitala-. »Zar će nas ubiti?« Spomenuti domobran je odgovorio.- »Vjerojatno.« A jedna druga je pitala: »Da li sve ubijaju?« Odgovorio je da ubijaju sve, te da oni ionako ništa ne znaju. Zatim je dodao: »Ja nisam htio ići u domobrane, no dobio sam poziv od domobrana i morao sam ići.« Čekali smo još tri četvrt sata. Zatim smo otišli u susjednu sobu i opet čekali. U susjednoj sobi dva su svećenika ispovijedala, pa smo otišle na ispovijed. Ali to nije bila ispovijed, nego pravo saslušanje pod krinkom ispovijedi.

Predsjednik: O čemu su vas saslušavali?

Svjedok: Mene je pitao jesam li u vezi s partizanima, da li im nosim hranu, je li moj zaručnik u partizanima. Kazao mi je da me čeka smrt i da moram govoriti istinu. Pitao me imam li momka. Odgovorila sam da sam ga imala, ali da su ga domobrani prije mjesec dana ubili. Onda je kazao neka nestanem. I sve ostale su ispovijedili. Međusobno smo se propitkivale što su upitali druge, i jedna majka, koja je imala petogodišnjeg sina, sama je rekla da ga je ovako molila: »Gospodine župniče, molite za mene neka me ne ustrijele, jer imam kod kuće malo dijete, neka me pošalju u Njemačku.« Kazao je: »Da te poznajem, molio bih za tebe, a ovako ne mogu, nema druge nego kugla u glavu«. Onda smo opet čekale i ponovno su nas stjerali u vežu. Kada smo došle u vežu, tamo su bili isti krvnici, isti domaći ljudi, a bilo ih je još više nego prije. Stajale smo tamo, domobrani su stajali iza nas, tukli su nas i pri tom upotrebljavali ružne riječi, prokleli su sve partizanske majke, svaki ud su im prokleli i govorili tako ružne riječi kako još nikad ni pijanca u gostionici nisam čula govoriti.

Jedna drugarica imala je na prsima Krista, kojeg je ponijela od kuće, i cijelo ga je vrijeme nosila sa sobom. Žrtve su ih molile neka ih pričeste, bila je već ponoć i nisu ništa jeli od prijašnjeg dana u pet ujutro. Domobrani su se rugali i govorili da ćemo tople ići u nebo. Jedan domobran uzeo je pušku i onu drugaricu puškom udario po ustima, govoreći: »Evo ti hostije.« Tukli su i druge, a onaj drugarici koja je imala križ na prsima puškom su sasvim razbili križ. I Boga su razbili. Zatim je jedna majka osmero djece klekla pred njih i uzdignutih ruku molila neka je puste živjeti: »Ako se nećete smilovati meni, smilujte se mojoj nedužnoj djeci. Nema ju oca, a sada će izgubiti i majku, tko će im davati kruha?« Rekli su joj: »Prokleta kurvo partizanska, i do sada im nisi davala kruha.« I tukli su je tako da je pala na pod.

Onda su nas ponovo svezali. Ja sam stajala otraga, gledala sam u zemlju, nisam niti plakala, niti molila. Samo sam razmišljala i pravila planove kako da se spasim. Savjest mi je cijelo vrijeme govorila da za to moraju saznati partizani, da moraju saznati kakve nam se nepravde događaju. Gledala sam u tlo i rekla: »Na vašim rukama je krv najboljih slovenskih ljudi.« Nisu ustanovili tko je to rekao i počeli su tući žene puškama i pesnicama. Ako se koja između nas samo javila, bila je pretučena. Opet su nas stjerali van, žrtve su opet molile: »Ne strijeljajte nas, ne strijeljajte nas, odvedite nas u Njemačku.« Domobrani su vikali: »Ajde, brzo, četiri uza

zid.« Tada sam kazala: »Djevojke, nemojte plakati, sada ćemo pasti mi, no neće dugo, pa će pasti i ovi domobrani.« Priskočio je jedan domobran koji mi je prije nešto šaptao u uho, a ja sam brzo izvila ruke i oslobodila ih te ruke spustila kao da su svezane. Domobran je skočio na mene, tukao me i vikao: »Što, prokleta Ruparjeva, mi da umremo, mi koje će Krist štititi, mi smo vas ubili u ime Kristovo!« Ja sam išla prva, iza mene domobran, onda opet jedna drugarica, pa opet domobran. Bilo nas je deset, domobrana je bilo oko četrdeset, nisam ih brojila. Tjerali su nas preko čistine prema šumi. Čim smo stigli u šumu, morale smo stati. Drugarica iza mene je upitala: »Jesu li jame iskopane« Domobran se okrenuo prema meni i povikao: »Proklete kurve, još jame da kopamo za vas, ležat ćete na zemlji, neka vas psi požderu! Ajde, brže, četiri jedna pokraj druge!« Ja sam stajala prva, stavili su četiri jednu pokraj druge, otraga su rekli pazite sprijeda, brzo, brzo. Odostraga su odjeknuli pucnjevi. Nekoliko koraka iza nas stajalo je deset domobrana, a i deset drugarica. U grozi sam skočila prema šumi, domobran je za mnom ispustio rafal, pucnjevi su pogodili debelu bukvu, onda sam čula: »Koja je skočila?« Domobrani su se dali u potjeru za mnom i pucali su tako da nisam znala da li sam još živa ili mrtva. Uopće nisam znala što se sa mnom događa. Znam samo da sam tri puta pala, ranjena sam u noge, pucali su za mnom i trčali, a onda su pucnjevi nestali. Stala sam, skinula cipele i bosa trčala šumom. Tri puta sam se popela na bor da vidim Ljubljanu, jer se u šumi nisam snalazila. Dva puta sam dotrčala na isto mjesto i nisam znala kuda da idem. Čula sam udaranje sata i vidjela svjetla domobrana, čula sam ih govoriti, stiskala sam se uz bor, a domobrani koji su me tražili bili su dvadeset koraka od mene. Tražili su me ručnim svjetiljkama. Kada sam se prvi put popela na bor da vidim svjetla Ljubljane kako bih se orijentirala, zaškripjela mi je ruka i zaboljela me u ramenu. Iz rukava kapala mi je krv, ruka je bila sasvim tvrda. Bila sam ranjena u rame i bradu, no to tada uopće nisam osjećala. Onda sam tako išla u Pijavu goricu. Tamo sam opet vidjela kako me traže. Krila sam se među borovima i pred jutro sam bosa trčala po inju i mrazu, skakala sam preko jaraka i krila se pred domobranima i drugim ljudima, jer nisam znala tko je naš čovjek, a tko izdajica. Čvrsto sam odlučila da o tome kako strijeljaju nedužne ljude moraju saznati partizani. U pet poslijepodne stigla sam do partizana. Domobrani su pronijeli vijest da su me poslali u Njemačku, i to usprkos tome što su znali da sam po-

bjegla. Lagali su da sam u Njemačkoj. Kada su nakon četrnaest dana zatvorili moju majku, pitali su je gdje sam. Odgovorila im je da ljudi pričaju da sam u Njemačkoj, i oni su joj to potvrdili. Mjesec dana kasnije odveli su i moju 62-godišnju majku, imanje opljačkali, ko nje su prodali i trgovali njima. Kao što je Rupnik već rekao, bilo im je stalo samo do trgovanja i do crne burze. Moju su majku na policiji pretukli do besvijesti i zatim poslali u logor Ravensbrück, gdje je umrla od gladi i spaljena je u krematoriju. Bez majke sam, otac je umro već nakon prvog svjetskog rata. Ako nije bilo šteta nas, nije šteta ni njih, njihova je krivica jasno dokazana. Molim sud neka te zločince kazni kako zaslužuju. [Burno odobravanje i pljeskanje u dvorani.]

Predsjednik: Svjedok Marjan Bizovačar, pristupite k sudu i k mikrofONU. Rođeni ste 3. travnja 1922. u Ljubljani, sad u pritvoru.

Svjedok: Da.

Predsjednik: Da li vam je što poznato o hapšenju i mučenju ing. Kotlušeka u ljubljanskoj policiji? Upozoravam vas da morate odgovarati samo istinu i da ste odgovorni pred Zakonom.

Svjedok: Koliko mi je poznato, ing. Kotlušeka su uhapsili u svibnju, točnog dana ne mogu se sjetiti, no znam da su ga po hapšenju odveli na policiju.

Predsjednik: Da li ga je uhapsila policija?

Svjedok: Da, i ondje je bio zatvoren u novoj zgradi. Saslušavali su u jednoj sobi, a saslušavao ga je Krušič uz asistenciju Šušteršiča i Polaka. Ja sam slučajno ušao u sobu, jer sam došao po bicikl koji je bio u hodniku. Čuo sam krikove i ugledao starog gospodina nižeg rasta kako stoji samo u čarapama. Izgledao je prilično smeteno. Primijetio sam da je čovjek bio pretučen, ali nije progovorio ni riječi. Stajao je ondje u čarapama. Pitao sam što rade s tako starim čovjekom. Krušič mi je odgovorio da je to ing. Kotlušek iz Trnovog i da je blagajnik u kvartu te da ga saslušavaju, a on da neće ništa priznati. Rekao sam da ipak nije način da tako postupaju s tako starim gospodinom, da ga saslušavaju na tako grozan način, neka s tim prestanu, da ta stvar nije tako važna i da blagajnik ne može imati tako važnu funkciju da bi ga morali saslušavati pod takvim pritiskom.

Predsjednik: Kako su ga mučili?

Svjedok: Vidio sam da su ga mučili, to jest tukli, ne znam da li su ga mučili drukčije. Kada sam ušao u sobu, nisu ga mučili. Zatim su ing. Kotlušeka odveli na trag u čeliju. Sutradan mi je dežurni Tumpej kazao da je odmah nakon toga ing. Kotlušek preminuo. Pitao

sam ga kako je to moguće kada sam ga još vidio živog, no rekao mi je da su ga ponovno doveli u istu sobu i dalje saslušavali i tukli.

Predsjednik: Saslušavali su ga noću?

Svjedok: Da, ponovno.

Predsjednik: I tada je pri saslušavanju umro?

Svjedok: To ne mogu pouzdano reći, možda je već mrtav donesen iz ćelije, to nije isključeno.

Predsjednik: Znete li da je optuženi Hacin odredio komisijski pregled radi utvrđivanja uzroka smrti? Optuženi Hacin se brani da ga je udarila kap i da je zbog toga određen liječnički pregled.

Svjedok: To znam, ing. Kotlušeka pregledao je liječnik, dr Hadži. Poznato mi je da je službeno ustanovljena kap te da je dr Hadži izjavio kako uzrok smrti nije mogao utvrditi. Moguće je da je došlo do embolije. Uzrok je navodno bio komadić zgrušene krvi koji je dospio do srca, a ta krv se zgrušala dok su ga tukli.

Predsjednik: Da li ste mišljenja da je liječnik mogao dati samostalno mišljenje prilikom komisijskog utvrđivanja? Mislite li da je bio pod pritiskom?

Svjedok: To ne mogu reći.

Predsjednik: Bi li liječnik mogao izjaviti da je pritvorenik podlegao prilikom mučenja?

Svjedok: To ne bih mogao reći.

Predsjednik: Da li vam je poznato kako je umro Andrej Grasselli?

Svjedok: Nisam ga poznavao, za njegovu smrt saznao sam nekoliko dana kasnije, ne znam da li od oficira ili na drugi način. U to vrijeme nisam bio u službi u policijskoj upravi, bio sam šest mjeseci na bolovanju. Kada sam se vratio s bolovanja, to je bilo na početku travnja, jednog sam dana bio u sobi dežurnog, prisutni su bili Rigler i Reberger. Tada smo raspravljali o tome kako su Grassellija ubili u bijegu. Reberger je pričao da je na Hlebecovo naređenje zajedno s Ahčinom vodio Grassellija natrag prema policijskoj upravi te da je ing. Grasselli pokušao kod Živinozdravske ulice pobjeći, da je trčao u cik-cak liniji. Usprkos tome Reberger ga je ustrijelio tako da mu je u glavu ispalio cijeli rafal. To mi se činilo čudnim, jer kako je moguće da netko pogodi čitavim rafalom čovjeka koji bježi, to jest sa četrdeset metaka, u glavu. To sam spomenuo i Rigleru. A ovaj mi je strogo povjerljivo ispričao da to nije bio nikakav bijeg, nego inscenirano ubojstvo.

Predsjednik: Tko je bio Rigler?

Svjedok: To je bio agent političke policije.

Predsjednik: A kako je ubojstvo inscenirano?

Svjedok: Tako da su Reberger i Ahčin ubili Grassellija te da su kasnije morali izjaviti kako su ga ustrijelili u bijegu. Grasselli nije uopće bježao. Rigler mi je ispričao da su ubojstvu iza ugla prisustvovali Simon i Hlebec. Hlebec je to kasnije povjerio Rigleru.

Predsjednik: Da li su za Grassellija intervenirali kod Hacina?

Svjedok: Čuo sam od Dolenca, on je imao servis za mercedes, da je bilo brojnih vrlo značajnih intervencija.

Tužitelj: Zašto su ga umorili?

Svjedok: Koga, molim?

Tužitelj: Ing. Grassellija.

Svjedok: Ne znam, ne mogu reći.

Tužitelj: Zar ne znate da su to bile preznačajne intervencije i da su ga se stoga htjeli otarasiti?

Svjedok: To zaključujem, no ne znam je li to točno.

Predsjednik: Hvala.

Tužitelj: Vojno tužilaštvo ovih je dana primilo od Ljubljančana više desetaka pisama u kojima opisuju zločinačko djelovanje Hacinove policije i samog Hacina. Dopustite mi da pročitam dva takva pisma [Čita]: »Potpisana Cilka Bavcon, na radiju sam slušala drske odgovore optuženog, okorjelog zločinca Hacina i htjela bih upozoriti visoki sud na činjenice koje su optuženom vrlo dobro poznate, no ipak se pravi nedužnim i tvrdi da ne zna ništa te ne priznaje svoju krivicu. Prilikom saslušanja spomenuli ste i zločin koji je počinila politička policija — ubojstvo pokojne Antonije Žigon (a ne Milene), pedesetogodišnje žene i najbolje moguće majke četvero djece, koja je za okupacije morala podnositi strašno nasilje Hacinove podivljale policije. Bila je požrtvovna, nesebična suradnica Slovenske narodne pomoći, progonili su je zbog njene obitelji, i više od godinu dana bila je i ona pod sumnjom. Četiri su je puta hapsili, agenti na policiji pokazali su joj obješenu ženu, bičevanog starog muškarca i prijetili joj da će se i njoj desiti isto. Četvrti put tako su je strašno mučili da je podlegla dok su je vješali. To se dogodilo 13. prosinca 1944. godine u samici u podrumu zatvora za prisilni rad. Mučili su je dr Mihelič, Pestotnik, Dolinar i neki 'Tarzan' (prezime neka kaže Hacin). Jedan između njih poslije je kazao jednom stražaru, čije prezime ne znam, da su Žigonovu bičevali i elektrizirali te da im je — dok su je vješali — umrla prije nego što su stigli popušiti cigaretu. Pozvali su za završnog liječnika dr Vrtačnika i dokazivali mu da se ubila sama. Liječnik je rodbini drugarice Žigonove, a kasnije i meni, izjavio da to nije bila istina i da je umorena. Bila je sva crna od udaraca i sva krvava. Rodbini,

koja je intervenirala kod Hacina, ovaj je kazao da je neće pustiti makar i umrla. I sama sam uhapšena nekoliko sati nakon drugarice Žigonove zbog iste stvari. Nakon polusatnog saslušavanja i prijetnji ista pijana banda je na policiji mene, pedesetdvo godišnju ženu i majku, bičevala, boksala i vješala. Tri puta sam se onesvijestila, svaki put su me polili vodom i nastavili svojim krvničkim poslom. Slomili su mi ruku u ramenu i tako me udesili da su me morali automobilom prevesti u zatvor za prisilni rad, gdje su me bacili u podrumsku samicu. Ondje sam ostala pet dana i noći bez vode, pokrivača i u najgorim bolovima.

Cijele sam noći slušala krikove i jadikovke nesretnih supatnika. Na ustrajne zahtjeve da pozovu liječnika, doveli su mi ga, i kada je izjavio da ne odgovara za moj život, prijetili su mi da će mi se dogoditi nešto strašno ako ikome kažem što su radili sa mnom. Končno su me odveli u bolesničku sobu, gdje sam ostala tri i pol mjeseca, teško bolesna i ubogaljena. Tamo sam doživljavala svu grozotu saslušavanja, vidjela nebrojene ispretučene, izmučene i ubogaljene ljude različite starosti. Posljedice tih groznih mučenja nesretne će žrtve osjećati cijeli život. Samo volja i nesmanjena vjera u pobjedu naše pravedne borbe pomogla nam je da smo se kao čudom izliječili i nadživjeli ono strašno vrijeme. Svake noći vodili su nove ljude na policiju ili u podrum zatvora za prisilni rad. Na dnevnom redu bile su masnice, abortusi, duboke rane, krvarenja i slomljene kosti. Mnoge su u bivšim zahodima i ostavama na policiji držali zatvorene i više dana i tjedana, ponovno ih mučili strujom, olovkama, nisu im dali da mokre, žene su tamo ležale bespomoćno, zakrvavljene na golom podu, među smećem i otpacima. Sa saslušavanja doveli su ih polulude, nategnutih mišića pokidanih živaca, s masnicama po cijelom tijelu i s groznim nateklinama. U suludom strahu pred novim saslušanjima, živčani su se napadi ponavljali, kreveti su se tresli, zubi cvokotali. Da, bila je tamo i tzv. maserka. Ali je za pet mjeseci samo jedanput nekoliko minuta masirala jednu poluludu djevojku, koju su dva mjeseca mučili u podrumu zatvora u potpunoj tami, hladnoći i u samici na golom podu. Imali su kupaonicu, ali u njoj se nikada nije kupao zatvorenik, nego časne sestre i stražari. Cijele zime nismo imali ni kapi tople vode, uopće nisu ložili. Hacinovi su krvnici i sluge prilikom hapšenja krali, a isto su tako i na policiji prilikom osobnih pretresa uzimali sve što im se sviđelo ili što je imalo neku vrijednost. Meni su, na primjer, ukrali radio-prijemnik koji je vrijedio 4.500 lira,

sve filatelističke zbirke te svu hranu koju sam bila ponijela. Drugima su ukrali i skupocjenosti.

Cilka Bavcon, članica mjesnog odbora OF Bežigrad, predsjednica uprave Socijalnog fonda Bežigrad.«

To je prvo pismo.

Drugo je pismo poslala Meri Stare iz Ljubljane, Založarova 11.

»U subotu, 24. 8. 1946, slušala sam preko zvučnika kako optuženi Hacin drsko laže da mu nije poznato kako su na njegovoj policiji tukli i čime su njegovi agenti tukli pritvorenike. Stoga izjavljujem slijedeće: optužujem Hacinu u svoje ime i u ime svoje sestre Violete Stare, koja je bila jedna od najviše tučenih žrtava ljubljanske policije. Uhapsili su je 20. lipnja 1944. i narednih dana i noći tako su je mučili i tukli da je još i danas bolesna. Prema izjavama liječnika, ona je stopostotni invalid, i o tome ima liječničku svjedožbu. Njezino duševno stanje još je uvijek tako loše da bi je osobno svjedočenje o pretrpljenim strahotama prekomjerno uzrujalo, što bi još pogoršalo njezino stanje.

Budući da sam bila zajedno s njom u zatvoru, to pismo pišem u njezino ime. Obrađivao ju je referent Rant s Poljanskog nasipa. Prilikom prvog saslušanja nisu je naročito jako tukli, pokazali su joj samo razne pendreke, remenje, bičeve, korbače i konope — nikakve palice! — i kazali joj neka se pripremi za slijedeću noć, kada će joj svu konspiraciju izbiti iz dupeta. Još su kazali da sasvim dobro znaju sve to izbiti iz guzice partizanskih kurvi.

Slijedeće noći pozvali su je u devet sati. Tko je to sam doživio, taj zna kako je strašno bilo iz podruma policije noću otići na saslušanje gdje su se orili radio-prijemnici, a između toga satima i satima čuli su se krici ljudi koje su tukli. Svi koji smo stupili preko praga te strašne kuće čuli smo i dobro znali što ti krici znače, što znači očajničko tuljenje koje je neprestano dopiralo iz soba gdje su nas saslušavali — a samo Hacin o tome nije ništa znao!

Vrlo je dobro znao!

Odmah su upitali sestru da li se u međuvremenu predomislila, jer je u 'raslinjaku' imala priliku vidjeti i čuti što mogu učiniti s čovjekom koji ne želi priznati. Sestra im je odgovorila da se nije predomislila i da ne zna ništa što bi im mogla ispričati. Kazali su joj: 'Dat ćemo ti predujam. Lezi!' Bacili su je preko stolca i šestorica su je počela tući. Jedan između njih je povikao: 'Najprije dvadeset za Tita!' Kad su je dvadeset puta udarili pendrecima i remenjem, drugi je povikao: 'A sada dva-

deset za Staljina, zatim još dvadeset za partiju da joj omekšamo stražnjicu! Nakon toga su je posjeli na stolicu i tražili da odgovara na pitanja, govoreći joj da znaju sve o njoj i da je već sve izdano. Zahtijevali su od nje da sama sve kaže. Nakon što je sestra odbila odgovarati, kazali su joj da legne na kauč. Vukli su je za kosu i udarali pesnicama i nogama, prijeteći da će je ubiti. Jedan od njih je kazao: 'Budući da uporno odbija odgovarati, pokažimo joj što je domobranska policija, kako ne bi od nas pravila budale!' Zatim su je mlatili, i sestra je nabrojila samo šezdeset devet udaraca, a tukli su je i dalje. Bili su kao opsjednuti i od silnog mlaćenja oblio ih je znoj. To su bili posebno plaćeni mlatitelji. Sam referent u ovom slučaju nije tukao, a kad je kazao da je dovoljno, odmah su je prestali mlatiti.

Odozgor su je ponovno bacili na stolac pred Ranta, koji je kazao: 'Prisilit ćemo te da progovoriš, jer znamo da ti je poznato toliko toga da bismo mogli otvoriti novi zatvor kamo bismo smjestili sve one za koje ćeš nam ti i sestra kazati!

Opet su joj postavili nekoliko pitanja. I opet nije htjela odgovarati. Zatim su joj kazali: 'Dvije stotine udaraca košta suočenje s osobom koja vas je izdala da ste surađivali s OF, pa pristanite na to da vas tučemo, ili priznajte!' I nakon suočenja moja je sestra ustajala, jer smo se još prije hapšenja i za vrijeme ilegalnog rada zaklele da nećemo nikoga izdati. Zatim su sestru bacili na pod te je udarali, a poslije su je ponovno bacili na pod, smijući se i uporno je tukući. Kazala je da su je tukli vrlo dugo. Kad su zbog izmorenosti prestali s mlaćenjem, košulje su im bile potpuno mokre od znoja.

Zatim su rekli sestri da ustane. Nije mogla ustati. Dvojica su je uhvatila za kosu i posjela na stolicu. Iz usta joj je tekla krv, a oni su se smijali. Opet su je počeli saslušavati, no sestra više nije mogla govoriti. Zato su je opet počeli tući remenima i kopčama od remena. Pitali su je je li žedna i donijeli vodu, ali su joj samo iz daljine polijevali lice i pri tom se smijali. Pred jutro su joj rekli da se pripravi za slijedeću noć, jer će sve još jednom ponoviti. Kako sestra nije mogla ustati, zavili su joj glavu u kaput i za noge je vukli po stepenicama, tako da joj je glava odskakala od svake stepenice. Netko ju je upitao je li već crkla. Drugi je odgovorio da se još miče, ali da je potpuno hladna. Moramo je dovesti k svijesti, kazali su. Odvukli su je u automobil i rekli da idu k Sv. Urhu. Kamo su je vozili, nije mi poznato, jer je stalno gubila svijest. Znam samo da su je nakon otprilike jednog sata dovezli natrag na policiju. Slijedećeg da-

na muškarci u 'podmornici' bili su zbog tog slučaja uzbuđeni, i navečer kad su pitali tko da ide u zatvor za prisilni rad tražili su da uzmu svoju sestru sa sobom, jer da inače neće izdržati. Među njima bio je i apotekar Bakarčić, koji joj je za dana davao neke praške protiv bolova. Policajac koji je bio u službi pristao je da je povedu na Poljanski nasip. Muškarci su stavili pokrivač na koljeno, i kad su sjeli položili su Violetu. Tako je, zahvaljujući riskantnom potezu zatvorenika, došla u bolnički odio u sobu 21. Uvjeren je — a i svi mi — da su je spasili od sigurne smrti, jer su sestri više puta govorili da će je likvidirati bez obzira na to priznala ili ne, jer da imaju dovoljno dokaza, a da za takve kakva je ona nema mjesta na svijetu. Da su je tukli i mučili kao prethodne noći, sigurno bi podlegla. Nekoliko tjedana ležala je na trbuhu na bolničkom odjelu a da nije mogla obavljati ni veliku ni malu nuždu. Nakon 11 dana vidjela sam je, i mogu izjaviti da je bila od ramena do peta potpuno crna te da je po čitavom tijelu imala velike crvene masnice. Dok je tako ležala, još su je 28 ili 29 puta zvali noću na saslušavanje.

Kad su blagosiljali kapelicu u zatvoru za prisilni rad na Poljanskom nasipu, biskup Rožman došao je i u bolničku sobu i bolesnicama udijelio blagoslov. Govorio je da će se moliti za njih da im Bog povrati zdravlje, a nije upitao zašto ondje leži toliko zdravih i mladih ljudi koje je policija mučila i tukla. No nije ni trebalo pitati, jer je sam to vrlo dobro znao. Ni jedna bolesnica nije reagirala na njegove riječi, već su se sve okrenule na drugu stranu. Znale su da je biskupova molitva za njihovo zdravlje posve nepotrebna, jer je trebao samo naložiti policiji da prestane mučenje i mlaćenje. Biskup je ostao zbunjen među ovim tihim mučenicama, sagnuo je glavu i bez riječi otišao. U susjedne sobe nije niti ulazio.

To je samo površan opis onoga što je pretrpjela jedna od zatvorenica. I mene su tukli, tako da mi se još danas nakon više od dvije godine poznaju tragovi. Odvukli su me do Gradašćice, dva puta pucali i zatim me odvukli natrag. Nakon nekoliko saslušavanja gotovo sam potpuno posijedjela. Bila sam zatvorena od 24. lipnja do 19. listopada, a zatim su me poslali u Njemačku.«

Osim toga, Vojnom tužilaštvu prijavilo se mnogo svjedoka, nekoliko desetaka. Zbog ekonomičnosti postupka, nemoguće je saslušati sve prijavljene svjedoke. Stoga ponavljam svoj pismeni prijedlog da se saslušaju svjedokinja Amalija Macarol, kućanica iz Peričeve ulice u Ljubljani, i Ankica Kumer iz Ljubljane.

Predsjednik: Sud je prihvatio pismeni prijedlog. No prethodno ću pročitati izjavu Helene Senekovič, koju je dala u zapisnik Komisiji za utvrđivanje ratnih zločinaca i njihovih pomagača. [Cita]:

»Moj muž, Miroslav Senekovič, inspektor Banske uprave, bio je sredinom siječnja 1944. gotovo preko noći prijevremeno umirovljen, jer nije želio preuzeti mjesto tajnika kod predsjednika Rupnika. Noću 17. siječnja 1945. uhapsili su ga zbog suradnje s OF. Uhapsio ga je dr Mihelič sa svojim suradnicima. On ga je i saslušavao. Druge noći su ga prilikom saslušavanja pretukli do krvi, tako da je pao u nesvijest. Tukli su ga po čitavom tijelu, tako da je povraćao krv, a prebili su mu i vene na nozi, pa je stoga jako krvario. Polumrtvoga, ostavili su ga u ćeliji na betonu još šest dana. U policijskom zatvoru nakon šest dana liječio ga je dr Vrtačnik, a njegove je rane liječio i dr Šušteršič, koji je također bio zatvoren. Odveli su ga 1. ožujka u Dachau u blok 30, koji su zvali invalidski ili smrtni dom. Kako su mi ispričali drugovi internirci iz Dachaua, Miroslava Senekoviča su vjerojatno još u Ljubljani odredili da bude likvidiran u navedenom bloku. Moj muž, Miroslav Senekovič, umro je 13. svibnja 1945. u Dachauu.

Dr Lovro Hacin mi je, dok je moj muž bio zatvoren, kazao: 'Hvala Bogu da na policiji imamo takve sprave koje zadiru do krvi, mesa i mozga. Čast mi je da me Providnost izabrala da sudbina vašeg muža i svih Ljubljanačana bude u mojim rukama. Ja sam već od 1939. godine radio na toj stvari (to mi je opširnije tumačio) i od svibnja 1941. tijesno surađivao sa silama SS-a.' Potpisana Helena Senekovič, Bleiweisova 2/II Ljubljana.«

Predsjednik: Optuženi Hacin, pristupite bliže! Sjećate li se Miroslava Senekoviča?

Hacin: Da.

Predsjednik: Jeste li razgovarali s njegovom ženom, Helenom Senekovič?

Hacin: Da, dva ili tri puta bila je kod mene.

Predsjednik: Što ste joj odgovorili?

Hacin: Razgovarali smo. Molila je za njega, htjela je da ga puste. Predočio sam joj što sve govori protiv njega, te da je, kao što sam izjavio već u subotu, na Pokrajinskoj upravi dobio popis svih službenika te na njemu označio da li su za ili protiv OF, a popis predao partizanskom vodstvu. Kazao sam joj, obećao, da ću učiniti što je u mojoj moći, kazao sam također da joj ne mogu obećati da — budući da je riječ o težem slučaju — neće morati u Njemačku. No obećao sam joj da uprava policije

neće predložiti zapljenu imetka, i to stvarno nismo učinili. Sve ostalo što je izjavila plod je fantazije.

Predsjednik: A da li ste rekli: hvala Bogu da na policiji imamo takve sprave koje zadiru do krvi, mesa i mozga?

Hacin: To nikad nisam rekao.

Predsjednik: A ovo? Čast mi je da me Providnost izabrala da sudbina vašeg muža i svih Ljubljančana bude u mojim rukama?

Hacin: Ne.

Predsjednik: A da ste već od 1939. godine radili na toj stvari?

Hacin: Što, kako, na kakvoj stvari, što sam radio 1939. godine? Tisuću devetsto trideset devete godine još nije bio rat, to je poznato.

Predsjednik: Nije bio rat, ali zatvarali su i mučili Slovence.

Hacin: Mučenja? Molim vas, ta čitava policija zna da sam izdao nalog da je bilo kakvo mučenje na ljubljanskoj policiji apsolutno zabranjeno. Mučenja nije bilo.

Predsjednik: Što kažete na to da ste 1943. godine tijesno surađivali sa silama SS-a?

Hacin: Do tada nisam poznavao nikog od SS-a. Nikog.

Tužitelj: Optuženi Hacin, jeste li čuli izjavu dviju slovenskih mučenica i junakinja koju smo pročitali?

Hacin: Čuo sam.

Tužitelj: Što kažete na to?

Hacin: Da mi ni jedan od tih slučajeva nije poznat. Naglašavam da nisam stanovao na policiji.

Tužitelj: Pogledajte u dvoranu, tamo sjedi na stotine vaših žrtava. Čitava Ljubljana zna što su radili vaši policajci i agenti, a vi o tome ništa niste znali!

Hacin: Nisam znao da su tako mučili.

Tužitelj: Optuženi Hacin, usuđujete li se pogledati u lice tim mučenicima. [Pljeskanje, Hacin se napola okreće prema publici u dvorani.]

Predsjednik: Tišina! Je li prisutna svjedokinja Marica Kumar? Optuženi Hacin, možete sjesti. Ponovno upozoravam javnost da u dvorani mora vladati tišina. Je li možda prisutna svjedokinja Amalija Macarol? Nema je?

Tužitelj: Predlažem da je saslušamo sutra.

Predsjednik: Ovdje je izjava Marice Kumar. [Čita]: »Potpisana Marica Kumar, rođena 9. 10. 1908, sa stanom u Tyrsevoj ulici 87, uhapšena 7. siječnja 1944. Slovenska policija — koju su sačinjavala tri Slovenca, sudeći prema izgledu bili su studenti, te jedan Hrvat — došla me tražiti u tričetvrt devet navečer. Smjestili su me u osobni auto, vozili se Tyrsevom ulicom, skrenuli u Topničku

ulicu te se zaustavili ispred jedne kuće iza topničke kasarne, gdje su htjeli pokupiti još jednog čovjeka, ali ga nisu našli kod kuće, zbog čega su strašno kleli. Zatim sam točno čula kako je jedan od agenata naredio šoferu neka vozi prema Sv. Urhu. Potom su me vozili Šmartinskom cestom prema Šmartnom, gdje su skrenuli prema Savi i dugo vozili uz Savu. Mislila sam da će me tamo likvidirati. Zatim su zaustavili automobil, agenti su izašli, ostala sam sama u automobilu, a čuvao me agent s uperenim revolverom. Ostala trojica malo su se udaljila i međusobno se nešto svadala. No nisam mogla čuti ni riječi. Zatim su se vratili u automobil i odvezli me dalje, nekamo prema Devici Mariji u Polju. Nakon vožnje, koja je trajala prilično dugo, automobil se zaustavio u šumi. Agenti su opet izašli i nešto se prepirali. I ja sam morala izaći iz automobila.

Nakon toga trojica agenata opet su se vratila u automobil i odvezla me na policiju, kamo sam došla u jedanaest sati navečer. Još iste noći saslušavali su me i otjerali u šentpeterski zatvor. Otuda su me premjestili u zatvor za prisilni rad. Za četrnaest dana opet su došli po mene i odveli me na policijsku upravu.

Tamo sam se našla u jednoj sobi te sam morala kroz vrata gledati u susjednu sobu, gdje su strahovito i zvjerski mučili jednog muškarca. Sasvim zakrvavljenog i bez svijesti iznijeli su ga pokraj mene. Zatim je došao dr Krivic i povikao: 'Neka dođe Tarzan!' (To je bilo ime poznatog mučitelja.) Grubo su me gurnuli u susjednu sobu, gdje su već stajala četiri agenta s remenima i pendrecima. Osim njih, bilo je prisutno još osam kibica koji su mučitelje podbadali povicima.

Prvo sam morala držati ruke gore, a agenti su me pendrecima tukli po prsima. Dr Krivic je zbog nekog događaja u Mostama bio jako razjaren i rekao je: 'Danas ćemo ubiti svakog komunista koji nam padne u ruke.'

Dr Krivic me zatim počeo vući za kosu, mojom je glavom udarao o zid i gurao me iz kuta u kut. Onda me strašno udarao šakom po licu. Ostala četiri agenta u međuvremenu su me tukla remenjem i pendrecima. Ubrzo nakon toga dovukli su nekakav sanduk (koji je svima bio poznat pod nadimkom, 'kištra'), na koji sam morala leći potrbuške. Tada su me četvorica agenata, među njima sam prepoznala Razbergera, strašno mlatila. Kako sam jako vikala, usta su mi začepili prljavom krpom, a radio-aparat navili na najglasnije. Dobila sam dvjesto udaraca. Budući da sam počela jako krvariti iz usta, nosa i ušiju, napravili su pauzu, napomenuvši ne-

ka kurvi malo prestane curiti krv. Uskoro su me opet prebacili preko sanduka i počeli tući. Budući da cijelo vrijeme na njihova pitanja nisam uopće odgovarala, jedan agent je kazao: 'Tvrda si, kurvo, no mi ćemo te već smekšati, razbit ćemo ti pičku...' Kao primjer navela sam samo ove psovke, no udijelili su mi na stotine sličnih. Takve nisam čula za cijelog života od najpokvarenijih i najbesramnijih ljudi. Napominjem da su takve psovke izgovarali katolički intelektualci koje je odgojio ratni zločinac biskup Rožman. Napola u besvjesnom stanju i svu ranjenu, otjerali su me iz sobe u hodnik, gdje su me još neki agenti udarali čizmama te sam pala na pod. Nakon toga odveli su me u 'raslinjak'. Sutradan su me odveli prvo u zatvor na prisilni rad, gdje sam se razboljela. Imala sam temperaturu od 40°C, dobila sam pleuritis i bronhitis. Tijelo mi je bilo sasvim slomljeno i krvavo od udaraca. Poslali su me u bolnicu. Jedva sam se malo oporavila, kada su me poslali u drugi pakao, u Ravensbrück, gdje sam ostala četrnaest mjeseci. Zahtijevam najstrožu kaznu za sve izdajice, a posebno Hacinu, najvećeg krvoloka i izroda slovenskog naroda.« [Pljeskanje.]

PRESUDA I IZVRŠENJE KAZNE

U petak 30. kolovoza u 9 sati, Vojni sud IV armije izrekao je u velikoj dvorani na Taboru presudu kojom je optužene Rupnika, Rösenera, Rožmana, Kreka, Vizjaka i Hacina proglasio krivim u skladu s optužnicom i osudio ih za brojna krivična djela izdaje i vojnih zločina kako slijedi:

Leona Rupnika na smrt strijeljanjem i trajni gubitak političkih i građanskih prava te na konfiskaciju cjelokupne imovine;

Erwina Rösenera na smrt vješanjem i konfiskaciju cjelokupne imovine;

dr Gregora Rožmana na kaznu lišenja slobode s prisilnim radom u trajanju od osamnaest godina, gubitak političkih i građanskih prava u trajanju od deset godina nakon izdržane kazne te na konfiskaciju cjelokupne imovine;

Mihu Kreka na kaznu lišenja slobode s prisilnim radom u trajanju od petnaest godina, gubitak političkih i građanskih prava u trajanju od deset godina nakon izdržane kazne te na konfiskaciju cjelokupne imovine;

Milka Vizjaka na kaznu lišenja slobode s prisilnim radom u trajanju od dvadeset godina, gubitak političkih i građanskih prava u trajanju od deset godina nakon izdržane kazne te na konfiskaciju cjelokupne imovine. U trajanje kazne računa mu se i vrijeme provedeno u istražnom zatvoru od 12. ožujka 1946. godine;

dr Lovru Hacina na smrt vješanjem, trajni gubitak političkih i građanskih prava i konfiskaciju cjelokupne imovine.

U obrazloženju presude dr Lovre Hacina bilo je navedeno slijedeće-, dr Hacin Lovro kriv je što je

1) nakon okupacije dijela Slovenije, što ga je zaposjela talijanska vojska, stupio kao upravitelj policija 1. lip-

nja 1941. u okupatorsku službu, zatim što je kao policijski službenik podređen talijanskom kvestoru i plaćeni povjerenik obavljao službu u okupatorskom policijskom aparatu, gdje je osnovao i vodio vlastitu špijunsku mrežu, koju su činili kapelan Tone Duhovnik, Oton Vončina, Ivan Kristan, dr Albin Šmajd i drugi, koji su mu dojavljivali pristalice oslobodilačkog pokreta, koje je zatim optuženi Lovro Hacin odavao talijanskoj policiji, od koje je primao oružje i koja mu je davala osobnu stražu.

Kao osobni prijatelj suoptuženoga Rožmana, povezo se zbog što uspješnijeg špijuniranja s ostalim antinarodnim krugovima i izdajnicima i s njihovom tajnom obavještajnom službom TOS, koja je prikupljala podatke o pristalicama narodno-oslobodilačkog pokreta i zatim ih u obliku biltena »Vesti« dostavljala okupatoru.

2) Što je u jesen 1941. godine zajedno s dr Marjanom Zajcem i Augustom Praprotnikom sudjelovao u osnivanju specijalne policije sastavljene od domaćih izdajnika, koja je trebala pod njegovim vodstvom pomagati okupatorski teror i pridonositi izvršavanju okupatorovih naredbi uperenih protiv našeg naroda.

3) Što je zbog pomoći okupatoru u travnju 1942. godine otputovao u Italiju, gdje se u Napulju sastao s talijanskim karabinijerskim generalom Giuseppeom Piescom, kojem je pružio informacije o narodno-oslobodilačkom pokretu i narodnom otporu u Sloveniji. Kako bi što više pomagao talijanskom okupatoru u gušenju narodnog otpora, on je od kolovoza do studenog 1942. godine sastavio tri tipkana prijedloga upućena najvišim talijanskim funkcionarima u Rimu, kamo ih je poslao po talijanskom generalu Giuseppeu Piesci, a u kojima predlaže pooštrenje terora i nanovo traži osnivanje posebne političke policije u Sloveniji, sa sobom na čelu. Posljedica njegovih zahtjeva bilo je jačanje okupatorskog terora u Ljubljanskoj pokrajini u drugoj polovici 1942. godine, pa su Talijani u to vrijeme poslali u koncentracione logore više od 36000 ljudi, pobili više od 1000 talaca, a rušili su sela, uništavali šume i plijenili imovinu, sve s ciljem da unište slovenski narod.

4) Što je u jesen 1943. godine zajedno sa zloglasnim gestapovskim vodom Duschom organizirao »političku policiju«, koja je bila uključena u Gestapo i o čijem je djelovanju redovito podnosio izvještaje gestapovcu Schluifferu, te suoptuženima Rupniku i Röseneru. U članstvo političke policije primao je ljude najslabijih kvaliteta iz izdajničkih kolaboracionističkih družina Ehrlichovih »stražara«, ljotičevaca, mihailovičevaca i

drugih. Za šefa političkog odjela imenovao je zloglasnog, još po božićnim racijama 1942. godine poznatog gestapovskog zločinca Maxa Locha, a najkrvoločnije zločince za referente i agente, koji su, oslanjajući se na osobne povjerenike, špijunirali i prikupljali podatke među stanovništvom. U svoj policijski aparat uključio je i domobransku policiju i domobranski obavještajni centar te osnovao njezine posebne ekspoziture u Novom Mestu, Kočevju, Velikim Laščama, Ribnici, Grosuplju, Vrhniki, Horjulu, Logatecu, Rakeku, Dobrovi i Cerknici. Djelovanje ovih ekspozitura oslanjalo se na organizaciju domobranskih stanica te na dostavljajući raspoložen dio nenarodnih župnika, kapelana i mjesnih načelnika.

U tom je svojstvu kao podstrekač, organizator i naredbodavac, pomagač ili pak neposredni izvršilac prozročio ubojstva, osude na smrtnu kaznu i njihovo izvršavanje, zatvaranje, mučenje, iseljavanje, odvođenje u koncentracione logore, zapljene imovine i nečovječno ponašanje pri svim tim činima.

a) Što je pomoću najkrvoločnijih suradnika Maxa Locha, braće Kobi, dr Miheliča, dr Krivica, Brumena, Borine, Ajleca, Voršiča, Petka, Kožuha, Rabzela i drugih organizirao zloglasne zatvore i mučionice, napose u Ljubljani. Ovdje je u upravi policije osnovao zloglasnu mučionicu tzv. 'podmornicu', gdje su strahovito mučili i tukli bezbrojne žrtve, a među njima žene i neodrasle djevojke, kao npr. Sonju Gomzi, sestre Permet, petnaestogodišnju Vidu Osterc, Nadu Robič, Angelu Smolič i Citu Potokar, sve stare između 21 i 26 godina, Milenu Žigon, Bojanu Velikonja, Milenu Kosirnik, Jožicu Zadnikar i stotine drugih žrtava. Pri mučenju služili su se električnim napravama, tukli su palicamma i korbacima, palili i gnječili prste, izgladnjavali i vješali.

b) U Hacinovim zatvorima bilo je za njemačke okupacije zatvoreno više od 6000 Slovenaca. Većinu njih poslao je u njemačke koncentracione logore, gdje su mnogi umrli, a druge je poslao na prisilan rad ili pred esesovski sud. Mnogi su bili pobijeni ili su umrli neposredno nakon mučenja u policijskom zatvoru. Zaplijene i ukradene stvari i novac davao je kao nagradu svojim pomoćnicima i špijunima. Kad je bilo dovršeno saslušavanje i mučenje, sam je optuženi Hacin odlučivao o daljnjoj sudbini svakog zatvorenika tako što je u zapisnik o saslu zapisivao napomenu KZI, KZ2, KZ3, čime je odlučivao da li da se žrtva pošalje u lakši, teži ili najteži koncentracioni logor u Njemačkoj, gdje su mno-

gi od njih pomrli zbog gladi, bolesti ili nečovječnog postupanja nacista.

c) Već internirane žrtve Hacin je znao ponovno vratiti iz Njemačke u svoje mučionice, ili je davao naloge da ih se ubije.

d) Najdosljednije borbe za oslobođenje slovenskog naroda optuženi Hacin je slao u gestapovski zatvor u Begunju, gdje su mnogi od njih stavljeni pred Rösenerov vojni sud, a druge su opet strijeljali kao taoce. Između ostalog, Hacin je 17. siječnja 1944. izručio trideset uhapšenika gestapovcu Wurnigu, i oni su već 19. siječnja 1944. bili na Gorenjskom strijeljani kao taoци.

f) Kako bi slomio sve jači otpor Slovenaca, optuženi Hacin je iz reda najkrvoločnijih agenata i stražara osnovao tzv. »specijalni vod«, na čelu sa zločincem crnorukašem Hlebecom. Navedeni vod je zajedno sa zločinačkim agentima Političke policije neposredno prije oslobođenja pobio više desetaka zatvorenika. U noći između 4. i 5. svibnja 1945. taj je vod odveo iz ljubljanskih zatvora više od trideset osoba i zvjerski ih pobio na Turjaku. Među ostalima, žrtve su bile dr Mesesnel, dr Vito Kraigher, Neda Geržinič, Anica Malahovsky, Angela Dolhar, inž. Zoran Tuma, dr Boris Tuma, inž. Rihard Sever, Anton Čop, dr Martin Gorišek, Viktor Švigelj, dr Mavricij Neuberger, Viktor Kamnikar, Nikolaj Polje, Ignac Krištof, Rudolf Kurnik, Anton Knez, inž. Viktor Šuškovič, Stanko Tomšič, Rudolf Ravbar i Karei Kurnik.

Sa sela su bile dovedene i druge žrtve, kao Milko Prijatelj, Marica Arko, Breda i Darja Arko iz Ribnice, koje su ubijene na još neutvrđenom mjestu.

g) Optuženi Hacin je 24. veljače 1945. godine osobno uhapsio dr Vladimira Kantea i izručio ga specijalnom esesovskom sudu, koji ga je osudio na smrt vješanjem. Presudu je potvrdio suoptuženi Rösener.

5) Svoj zločinački rad Hacin je vezao uz djelovanje slovenskog domobranstva, napose na selu, gdje su agenti Političke policije surađivali s domobranima, njihovim terorističkim aparatom i obavještajnim centrom te su zajedno provodili strahovit teror nad civilnim stanovništvom i u znaku Crne ruke činili mnogobrojne zločine u kojima su sudjelovali i svećenici, a njih je među domobrane slao optuženi Rožman. Sv. Urh, Ježića, škola u Dravljama, Srednja tehnička škola u Ljubljani i druge škole bile su mučionice i klaonice domobranskih zločinaca i Hacinove policije. Ljubljana i Sava stalno su izbacivale leševe umorenih žrtava.

Nakon što je sud utvrdio i dokazima potkrijepio zlo-

čine navedene u optužnici protiv Hacin, ovako je obrazložio prihvaćanje optužnice i opravdanost smrtne kazne:

Optuženi Hacin je za cijelo vrijeme okupacije, a napose u razdoblju njemačke okupacije, počinio nebrojene zločine prema našem narodu i bio je jedan od najkrvoločnijih okupatorovih sluga.

Na javnoj raspravi dokumentima i brojnim svjedočima dokazano je njegovo zločinačko djelovanje. Prema osobnom priznanju, još u staroj Jugoslaviji bio je odani izvršitelj naredbi antinarodnih režima, pa je za vrijeme fašističkog terora samo pojačao svoj zločinski antinarodni rad. Po vlastitom priznanju, imao je svoju mrežu konfidenata, pomoću koje je dostavljao okupatoru ime na pristaša narodnooslobodilačkog pokreta. Dokaz tome su i tri pismena prijedloga, koje je optuženi Hacin dostavio fašističkim vlastima u Rimu, tražeći da pojačaju gonjenje svjesnih Slovenaca u Ljubljanskoj pokrajini. Kao šef tzv. Slovenske policije i u nju uključene Političke policije, on je, surađujući s Gestapom, progonio pristaše oslobodilačkog pokreta i slao ih u koncentracione logore u Njemačkoj. Sam je priznao da je za njemačke okupacije uhapsio oko 6000 ljudi te da je uz pomoć svojih agenata u policijskom zatvoru primjenjivao najokrutnije metode mučenja. Što se tiče ovog dijela osude, krivična djela jasno su i nedvojbeno potvrđena izjavama svjedoka. Zločinačko djelovanje na seoskom području provodio je uz suradnju s domobranstvom, Crnom rukom i Gestapom. To je napose bilo očito na Sv. Urhu, u likvidacijama na obalama Save i Ljubljaniče, u Novom Mestu i Kočevju. To nedvojbeno proizlazi iz izjava svjedoka Gomišček i Arko. Hacin je osobno uhapsio dr Vladimira Kantea i izručio ga esesovskom sudu, koji ga je osudio na smrt.

Optuženi je 17. siječnja 1944. izručio gestapovcu Wurnigu 30 uhapšenika iz svog zatvora, koji su 19. siječnja 1944. ubijeni kao taoci u Gorenjskoj. Činjenica je da je znao da su u to vrijeme Nijemci, i posebno gestapovci, učestalo strijeljali taoce i da je Wurnig od njega zahtijevao navedene uhapšenike s napomenom da mu izruči najopasnije, pobija Hacinov izgovor da nije znao da će biti ubijeni.

Osim mnogobrojnih svjedoka, krivična djela optuženog Hacin potvrdio je i suoptuženi Rupnik, koji je kao njegov šef bio svakodnevno obaviješten o svim postupcima optuženog Hacin. Zbog toga sud nema razloga sumnjati u navode optužnice, a obranu optuženog Ha-

cina drži ciničnom, jer su njegovi zločini jasno i nedvojbeno dokazani.

Sud je, izričući kaznu svim optuženima, kao otežavajuću okolnost imao u vidu teške posljedice njihovih djela, a pri optuženom Röseneru i Hacinu još i okorjelost i upornost u nijekanju počinjenih zločina. Kao olakšavajuću okolnost sud je — što se tiče optuženog Rupnika i Vizjaka — uzeo u obzir njihovo kajanje, a prema optuženom Rupniku i Rožmanu i njihovu duboku starost.

Izrečena kazna primjerena je njihovoj krivnji.

Za izvršenje smrtne kazne Ljubljančani su saznali iz novina dan kasnije, u četvrtak, 5. rujna 1946. U Ljubljani su tada izlazila dva dnevnika: Slovenski poročevalec i Ljudska pravica. Obje su novine na drugoj stranici objavile slijedeći izvještaj: »Izvršena je smrtna kazna nad Rupnikom, Rösenerom i Hacinom. Ljubljana, 4. rujna (Tanjug). Budući da je Vrhovni sud jugoslavenske armije u cijelosti potvrdio presudu vojnog suda IV armije za Leona Rupnika i ostale, i budući da je Prezidij Narodne skupštine FNRJ odbio molbu za pomilovanje osuđenih Erwina Rösenera i Leona Rupnika, 4. rujna 1946. izvršena je smrtna kazna vješanjem osuđenih Erwina Rösenera i Lovre Hacina i smrtna kazna strijeljanjem osuđenog Leona Rupnika.«

Sat prije izvršenja smrtne kazne nad Rupnikom u dvorištu sudske zgrade u Ljubljani u Tavčarevoj ulici okupili su se suci, tužioci i egzekucionni vod KNOJ-a, koji je trebao izvršiti smrtnu kaznu vješanjem nad osuđenim Rösenerom i Hacinom.

Sam čin vješanja tada je predstavljao ozbiljan problem, jer je prije rata Jugoslavija imala samo jednog profesionalnog krvnika, koji je bio majstor toga tužnog zanata.

Stoga su u dvorištu suda morali improvizirati vješala.

Bilo je točno petnaest sati u srijedu 4. rujna 1946. kada su se zategle omče oko vratova Rösenera i Hacina. Hacin je neposredno prije smrti povikao: »Živio Krist Kralj!«

KAZALO IMENA*

Paul DUSCHA, SS-poručnik i pripadnik Gestapa; pomoćnik oficira za vezu SIPO i SD u okupiranoj Ljubljani. Poslije kapitulacije Italije 1943. na funkciji koordinatora suradnje s Rupnikovom kvislinškom policijom u »Ljubljanskoj pokrajini«. Jedan od organizatora obavještajne borbe protiv Osvobodilne fronte i njenih oružanih snaga. Poslije rata pao u ruke JA.

August EHRlich, slovenski industrijalac i član Hitlerove NSDAP stranke od 1933. Suradnik fašističke okupacijske vlasti u vrijeme rata. Suđen 1945. pred krivičnim vijećem Vojnog suda u Mariboru.

Gastone GAMBERA, ratni zločinac, fašistički general i komandant 11. armijskog korpusa u okupiranoj Sloveniji. Odgovoran za masovna hapšenja i ubojstva civilnog stanovništva u tom dijelu zemlje.

Jože HLEBEC, aktivni potporučnik vojske Kraljevine Jugoslavije a u vrijeme rata jedan od rukovodilaca terorističkog policijskog aparata u okupiranoj Ljubljani. Odgovoran za brojne likvidacije civilnog stanovništva. Uhvaćen poslije rata i pred vojnim sudom u Ljubljani 1945. osuđen na smrt. Izvršio samoubojstvo u zatvoru u srpnju 1945.

Anton KOROŠEC, vođa Klerikalne Slovenske ljudske stranke. Potpredsjednik prve vlade Kraljevine SHS 1918. Na ministarskim funkcijama sve do 1940. godine. Podupirao je i bio zagovornik fašističkog režima. Umro 1940. u Beogradu.

Miha KREK, šef Klerikalne stranke Slovenije. Ministar građevina u kabinetu Milana Stojadinovića. Potpredsjednik i ministar u svim emigrantskim vladama do jeseni 1943. godine. Osuđen 1946. godine u odsutnosti na 15 godina strogo zatvora. Umro u emigraciji.

* Kvalifikacija ratnog zločinca dana je prema podacima koji su bili mogući, mada je moguća greška.

Adolf KRÜGER, SS-major i rukovodilac specijalne egzekutivne grupe Gestapa u okupiranoj Ljubljani; bliski suradnik slovenskog kvislinga Leona Rupnika. Zadužen za koordinaciju rada njemačkog i talijanskog aparata sigurnosti. Odgovoran za masovne progone civilnog stanovništva u »Ljubljanskoj pokrajini« u vrijeme rata.

Franc MOČAN, agent tajne policije u okupiranoj Ljubljani i jedan od najbližih suradnika Lovre Hacina i Paula Dusche. Odgovoran za masovna hapšenja rodoljuba i simpatizera NOB. Potkraj 1945. krivično vijeće Okružnog suda u Ljubljani osudilo ga na smrt zbog kolaboracije s okupacionim vlastima.

Marko NATLAČEN, predstavnik Slovenske ljudske stranke i klerofašistički ban. Vrhovni rukovodilac kvislinške »Bele garde« u Sloveniji i član savjeta »Ljubljanske pokrajine«. Kao veliki simpatizer i bliski suradnik fašističkog okupatora eksponirao se kao jedan od najviđenijih vođa slovenske izdajničke reakcije. Pripadnici »Osvobodilne fronte« likvidirali ga u listopadu 1942. u srcu okupirane Ljubljane.

Pavel PESTOTNIK, profesor iz Ljubljane i član tiskarskog konzorcija »Jutro«. Jedan od aktivnih suradnika kvislinške Rupnikove administracije u vrijeme okupacije. Iz zemlje pobjegao 1945. Iste godine suđen u odsutnosti pred Sudom slovenske nacionalne časti na teški prisilni rad, trajan gubitak svih građanskih prava i konfiskaciju cjelokupne imovine.

Ernest PETERLIN, generalštabni potpukovnik vojske Kraljevine Jugoslavije i organizator kvislinške »Bele garde« u Sloveniji. Jedno vrijeme načelnik štaba slovenskog domobranstva. Odgovoran za masovna hapšenja i strijeljanja u okupiranoj Ljubljani. Uhvaćen poslije rata i osuđen na smrt 1945. u Ljubljani.

August PRAPROTNİK, poznati slovenski industrijalac i bliski suradnik ratnog zločinca Lovre Hacina. Organizator kvislinške »Sokolske legije« i član rukovodstva izdajničkog »Slovenskog saveza«. Ubijen u vrijeme rata.

Karl RIEGLER, alias Otto Vinzent, folksdojčer iz Maribora, agent Gestapa i predratni član njemačke obavještajne mreže u Jugoslaviji. Za vrijeme rata na službi u okupiranoj Sloveniji. Zbog raznih malverzacija i prekršaja discipline interniran u koncentracioni logor. Iz logora izišao 1944. i kao padobranac sudjelovao u nacističkom desantu na Drvar.

Georgij ROŽMAN, ljubljanski biskup, centralna ličnost slovenske reakcije i istaknuti suradnik okupatora. U svibnju 1941. Rožman šalje Mussoliniju naročitu spomenicu u kojoj izražava svoju radost što je talijanska vojska okupirala Sloveniju. Po Rožmanovoj inicijativi osnovana je »Slovenska zveza«, organizacija za borbu protiv NOP-a, koja je kasnije formirala jedinicu »Bele garde«, policijsku stražu i druge izdajničke grupe. Po-

slije kapitulacije Italije Rožman je svoju izdajničku rabotu nastavio pod skutima Nijemaca. Pred oslobođenje Ljubljane Rožman je pobjegao u inozemstvo. Umro u emigraciji.

Leon (Lav) RUPNIK, ratni zločinac i zloglasni slovenski kvisling. Rat ga je zatekao u činu divizijskog generala vojske Kraljevine Jugoslavije. Za vrijeme okupacije bio je predsjednik Pokrajinske uprave u Ljubljani i organizacioni šef svih kolaboracionističkih snaga u Sloveniji. U suradnji s fašističkim agresorima, kao naredbodavac i organizator, izvršio je masovne pogrome slovenskog naroda. Poslije kapitulacije Italije Rupnik je pristupio još aktivnijoj suradnji s njemačkim okupatorima, prisilno mobilizirajući Slovence u njemačku vojsku, odnosno u tzv. Slovenske domobrane, koje je njemačka komanda upotrebljavala kao udarne jedinice u toku ofanziva 1944. i 1945. godine. Rupnik je u svibnju 1945. pobjegao u inozemstvo, ali je 2. siječnja 1946. kao ratni zločinac, izručen našim vlastima. Na suđenju u Ljubljani osuđen na smrt i pogubljen 4. rujna 1946.

Mario ROBOTI, general talijanske vojske, bio komandant armijskog korpusa u okupiranoj Sloveniji, do početka 1943. godine, zatim komandant okupacione Druge armije. U borbi protiv jedinica NOV i POJ, kao i njegov prethodnik general Roatta, vodio politiku tijesne suradnje sa četnicima.

Ervin RÖSENER, SS-general i policijski rukovodilac u »Obrambenom području XVIII«, u koje je bio uključen i dio Slovenije, zaposjednut od strane Nijemaca. Protjerivanje Slovenaca s njihovih ognjišta bila je specijalnost tog ratnog zločinca. Rö-sener je, uz ostalo, naređivao regrutacije jugoslavenskih državljana u njemačke i kvislinške vojne jedinice, kojima je osobno komandirao od 1943. do oslobođenja.

Fridrich SCHLUIFFER, SS-kapetan i pripadnik Gestapa; šef egzekutivnog odsjeka Gestapa u okupiranoj Ljubljani. Odgovoran za mnoge progone, hapšenja i strijeljanja u »Ljubljanskoj pokrajini« u vrijeme rata.

Milan STOJADINOVIĆ, političar. Ministar više vlada Kraljevine Jugoslavije i poslanik skupštine. Predsjednik vlade 1935. i 1938/39. Odvojio Jugoslaviju od njenih ranijih zapadnih saveznika i uveo je u kolo fašističkih država. Uhapšen 1940. za vrijeme vlade Cvetković—Maček i interniran u Solun, a potom na otok Mauricijus. Zadržan u britanskoj internaciji do 1948. Umro 1961. u Buenos Airesu.

Vladimir VAUHNİK, pukovnik vojske Kraljevine Jugoslavije i vojni ataše u Berlinu. Poslije travanjskog rata 1941. radio za nekoliko obavještajnih službi. Aktivni pristalica D. Mihailovića. Član »Vojnog savjeta« što ga je formirao kvislinški »Slovenski savez«. Bio na čelu Mihailovićevih pristalica u Sloveniji 1945. Pobjegao iz zemlje iste godine, najprije u Švicarsku a zatim u Argentinu gdje je umro 1955.

Milko VIZJAK, pukovnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Početkom fašističke okupacije zemlje interniran u Italiju. Na osobnu intervenciju slovenskog kvislinga Leona Rupnika vratio se 1942. u Ljubljani, gdje je uspostavio vezu sa članovima tzv. »Zapovjedništva jugoslavenske vojske«. Jedno vrijeme bio pomoćnik komandanta kvislinškog »Organizacijskog štaba« i šef personalnog odjela slovenskog domobranstva. Suđen 1946. na vremensku kaznu.

Oton VONČINA, pripadnik kvislinške policije u okupiranoj Ljubljani. Odgovoran za masovna hapšenja i ubojstva slovenskih rodoljuba. Uhvaćen poslije rata i u srpnju 1945. pred krivičnim vijećem Vojnog suda osuđen na smrt.

August WESTEN, slovenski industrijalac i aktivni suradnik njemačkih i talijanskih okupacijskih vlasti u Sloveniji u vrijeme drugoga svjetskog rata; član »Privrednog društva« i »Kreditnog zavoda za trgovinu i industriju« u Ljubljani; svoja brojna poduzeća i kapital stavio u službu okupatora. Na suđenju pred Vojnim sudom u Ljubljani 1945. osuđen na smrt.

Marijan ZAJC, odvjetnik iz Ljubljane i jedan od bliskih suradnika kvislinške uprave u Ljubljani za vrijeme rata. U svibnju 1945. pobjegao iz zemlje. Zbog suradnje s okupatorom osuđen u odsutnosti na deset godina prisilnog rada, gubitak svih građanskih prava i konfiskaciju cjelokupne imovine.

IZVORI I LITERATURA

- Haclnov činovnički dosje u Arhivu Slovenije, Ljubljana
Stenogram Rupnikovog procesa u arhivu Instituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani
Dokumenti VOS OF, NZ in pravosodja 1941— 1945, Republiški Sekretariat za notranje zadeve, Ljubljana, 1976.
»Slovenec«, ljubljanske dnevne novine, godišta 1941 — 1945
Metod Mukuž: *Pregled zgodovine NOB v Slovenije* 1—5, Ljubljana, Cankarjeva založba 1960—1973
Ljubljana v ilegali, I, Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1960.
Ljubljana v ilegali, II, Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1961.
Ljubljana v ilegali, III, Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1967.
Ljubljana v ilegali, IV, Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1970.

Branislav Božović

JURAJ ŠPILER

Recenzenti
Ivan Matović
Petar Kačavenda

Nijedna okupirana zemlja u drugome svjetskom ratu nije imala toliko kvislinških vođa, ni toliko vođa drugih suradnika okupatora koliko ih je bilo u Jugoslaviji.

PREDGOVOR

Starojugoslavenski politički sistem, njegovi zatvori, tamnice i mučionice, stvorili su pravu galeriju mračnih likova. Gonjeni najčešće nekim osobnim motivima, interesima i ambicijama, oni su pokušavali što bolje unovčiti svoj politički stav, stavljajući se u službu svakog onog režima koji će u narodu gušiti i gasiti slobodarske i demokratske težnje. Krećući se tim mračnim stazama života njihove »sposobnosti« i opredjeljenja došli su posebno do izražaja poslije rasula i kapitulacije vojske Kraljevine Jugoslavije. Ostavši sami i bez prave podrške oni su se do kraja i bez ostatka stavili u službu novih gospodara. A njih je, zahvaljujući specifičnom položaju Jugoslavije, poslije aprilskog sloma bilo na sve strane. Naravno, okupacijske snage nisu došle na nepoznat teren. Njihove obavještajne službe, njihov policijski aparat još od prije su koristili različite kanale utjecaja i stvarali svoju »petokolonašku« mrežu u Jugoslaviji. Sve koje su mogli iskoristiti za učvršćenje okupacijske vlasti i ostvarenje vlastitih ciljeva oni su vješto koristili i usmjeravali. Moglo bi se slobodno reći da u to vrijeme u raskomadanoj i okupiranoj Jugoslaviji ne postoji ni jedna tvorevina, vlast, organizacija ili udruženje koje bi djelovalo samostalno, bez paske tuđina. U takvim složenim i teškim vremenima, historijskom pozornicom defilirali su najrazličitiji likovi, stupajući i na mjesta na kojima su se negativne osobine njihovih karaktera mogle nesputano razmahati. Jedan iz te neslavne galerije je i Juraj Špiler, čovjek duge policijske karijere, koji će ostati zapamćen kao najveći ratni zločinac Banata.

Špiler se odmah po završetku studija u Zagrebu opredijelio za policijski poziv, gradeći tako još od 1924. strpljivo i ustrajno, uspješnu karijeru profesionalnog policajca. Njegove sposobnosti su ubrzo došle do izra-

žaja pa se to odrazilo i na njegovo napredovanje. Već tada se naročito isticao u borbi protiv KPJ i svega što je nosilo obilježje naprednog i demokratskog. Stjecajem okolnosti u vrijeme okupacije našao se u Novom Sadu i ubrzo se, osjetivši opasnost koja se nadvila i nad njegovu policijsku glavu, proglasio folksdojčerom. Sudbina ga je odvela u Veliki Bečkerek, (danas Zrenjanin) gdje je dobio zadatak da organizira rad policije. A Špiler je u takvim zadacima plivao kao riba u vodi pa je ubrzo postao strah i trepet u čitavom Banatu. U to vrijeme Banat je formalno bio priključen Srbiji, ali gotovo svu vlast u svojim rukama imali su tamošnji Nijemci koji su se najvećim dijelom stavili u službu Hitlera. Podaci govore da je već ranije gotovo 90 posto Nijemaca u Banatu bilo uključeno u Kulturbund. Očekujući sličan položaj, na njihovu stranu dao se i dobar dio Mađara. Kako se većina ostalog stanovništva odzvala pozivu KPJ politička slika Banata u to je vrijeme bila vrlo složena sa mnogim, snažno izraženim suprotnostima. Pronacističkom rukovodstvu njemačke organizacije trebao je stoga čovjek Špilerova kova i sposobnosti, kako bi se uspješno obračunalo s djelovanjem KPJ koja je uza se vezala najveći dio naroda. Noseći se svojim razlozima, potpuno odan policijskom pozivu i rekli bismo voden mržnjom prema svemu što je bilo komunističko, novi šef policije u Banatu ubrzo je pokazao kakvim sposobnostima raspolaže. Špiler je u najbrže moguće vrijeme stvorio moćan i dobro organiziran policijski aparat tako da je doživio priznanja i od samih Nijemaca. Svoje policajce posebno je obučavao za otkrivanje i borbu protiv komunista, pa je s njima izveo i više akcija koje su ostavile posljedice na rad partije, ali je nisu uspjele obeshrabruti. Ono po čemu je Špiler posebno ostao upamćen u Banatu bila je njegova nemilosrdnost i gotovo sadistički način ispitivanja uhapšenika. Nije stoga čudo da je njegovo zločinačko djelovanje Komisija za ispitivanje ratnih zločina okvalificirala najtežim riječima. Za Špilera je rečeno da je najokrutniji i najsvirepiji policajac kojeg je Banat zapamtio; najveći krvolok, sadista, mučitelj i inkvizitor slobodoljubivog banatskog stanovništva.

Špiler se unekoliko razlikovao od drugih poznatih policijskih mučitelja. On se nije poput mnogih odavao strastima i lagodnostima života. Ne, on je sav bio usmjeren na svoj policijski posao. Radio je danju i noću, odlazio u akcije, slikao se u njima. Njega je gonila neka posebna energija i mržnja, ali kraj je došao brže no što je očekivao. I nove su gazde ubrzo morale podviti rep, a

zajedno s njima i Špiler. Pokušao je spas naći u Njemačkoj, ali pred žrtvama koje su iza njega ostale nitko nije mogao zatvoriti oči, te je 1947. izručen Jugoslaviji, gdje ga je zatekla zaslužena kazna.

Pisati o Špileru i svima onima koji su slično njemu sudjelovali u progonima vlastita naroda, bespogovorno služeći tuđinu, znači govoriti o dramatičnom i složenom vremenu kroz koje su naši narodi prolazili u ratnom vrtlogu. Ali Špiler i njemu slični nisu samo odsjaj jednog teškog vremena, oni su, slobodno se može reći, i slučaj za psihološke studije. Portret Špilera što ga je u svom tekstu sačinio Branislav Božović na određen način nosi u sebi i tu dimenziju. Božovićev prikaz je živo i dokumentirano svjedočanstvo o strahotama kroz koje su prolazili oni što su vjerovali u slobodu. Usprkos patnjama i stradanjima pokazalo se da tu iskonsku čovjekovu težnju ne mogu slomiti ni najgrublji policijski progoni, hapšenja i mučenja. Sudbina Špilera je istinsko svjedočanstvo za takvu tvrdnju.

JURAJ POSTAJE GEORG

Dvadeset sedmi marta 1941. Vojni puč i opštenarodni revolt, početak burnih i sudbonosnih događaja. Tajna radio stanica nemačke vojne špijunaže u Novom Sadu »Nora« svaka dva sata šalje šifrovane izveštaje. Preko nje su špijunska organizacija »Jupiter« i vodstvo domaćih Nemaca — folksdojčera održavali redovnu tajnu vezu, preko Beča, sa Berlinom.

»Nora« je javljala da se vođa nemačke narodnosne grupe u Jugoslaviji, dr Janko Sep, i petorica njegovih saradnika nalaze u zaštitnom zatvoru u Novom Sadu i da je kontakt sa njima nemoguć. Zatražena je intervencija iz Berlina, preko nemačkog poslanstva u Beogradu. Narednog dana su dva predstavnika poslanstva posetila vodu folksdojčera, a nešto kasnije je »Nora« javila Berlinu da su Janko Sep i njegovi saradnici pušteni na slobodu, ali se nalaze pod kontrolom.

Usledila je nova šifrovana depeša iz Novog Sada:

»Upravnik policije informisao je rukovodioca narodnosne grupe da će opšta mobilizacija početi već noćas.«

Vršilac dužnosti upravnika policije u Novom Sadu bio je dr Juraj Špiler, poznati jugoslovenski policijski funkcioner. Dobri odnosi sa folksdojčerima i povezanost sa pronacističkim vodstvom nemačke narodnosti u predvečerje aprilskog rata bili su od odlučujućeg značenja za dalji tok života i policijske karijere Juraja Špilera, presudno su uticali na njegova opredeljenja, aktivnost i ulogu za vreme okupacije.

Za vreme aprilskoga rata »Nora« je svaki čas slala poverljive izveštaje, podatke o jedinicama, naoružanju i pokretima jugoslovenske vojske. Folksdojčeri su s nestrpljenjem očekivali dolazak nemačkih trupa, javljali o evakuaciji Novog Sada, o tome da su oni zaposeli sve

značajne tačke u gradu. Hitlerove vojske, međutim, nije bilo. U Novi Sad trebalo je da uđu mađarske trupe.

Ta vest je porazno delovala na folksdojčere, a zabrinula je Špilera. »Nora« je vapila: »Pošaljite hitno nemačke trupe.« Uzaludni su bili svi pozivi: »Mađari ne napreduju, Novi Sad već tri dana evakuisan.« Ostali su bez rezultata i izlivi ogorčenosti: »Narodnosna grupa je očajna zbog izručenja Azijatima... Isto toliko smo razočarani, ogorčeni, koliko i uzbuđeni. Šta traže Mađari ovde?«

Strahovao je i Špiler — za svoju sudbinu. Vrtlog aprilskog rata zatekao ga je na čelu novosadske policije, pošto je upravnik policije Todor Vojnović bio pozvan u vojsku. Zato je ban Dunavske banovine izdao nalog Špileru da, prilikom povlačenja jugoslovenske vojske i evakuacije građanskih nadležstava, održava mir i red u Novom Sadu i ostane na dužnosti do dolaska okupacionih trupa. Očekujući dolazak mađarske vojske, Špiler se, zbog tog svog položaja i uloge i prethodnog dvogodišnjeg rada u novosadskoj policiji, plašio osvete mađarskih fašista, naročito prilikom zaposedanja grada i uspostavljanja vlasti. Znao je da se tada stvari lome preko kolena, rešavaju »po kratkom postupku«, i da može stradati pre nego što ga folksdojčeri uzmu u zaštitu.

Događaji su pokazali da su Špilerova strahovanja bila opravdana:

»Mađarska vojska ušla je u Novi Sad 13. aprila 1941. i već sledećeg dana, tj. 14. aprila 1941, upriličila je mađarska pijana soldateska veliko krvoproliće u Novom Sadu, kojom prilikom sam i ja, zajedno sa mojim činovnikom Stevanom Leudarom, bio po toj soldateski odvučen u kasarnu u Futoškoj ulici i u jednoj prostoriji stavljen uza zid. Jedan mađarski vojnik bio je određen da nas obojicu ubije. Isti je ponajprije ispalio metak iz pištolja na mene i prostrelio mi desnu ruku. Ja sam se smesta bacio na pod i pričinio mrtvim, što me je spasilo.«

O tome je kasnije pisao i gestapovski poručnik Karl Pamer:

»Špiler je bio uhapšen od Mađara i trebalo je da bude streljan. Nije bio dobro pogođen i pravio se mrtav. Kada je zatim pokušao da pobegne, ponovo je uhvaćen i spasla ga je jedino intervencija dr Nemeshajmera.«

Pošto su ga izvukli iz ruku mađarske soldateske, folksdojčeri su ga odveli u bolnicu, gde su mu lekari previli ranu, pa ga sa porodicom sklonili na sigurno mesto — u zgradu »Kulturbunda«.

Tek se nekako spasio te opasnosti, a već je zapretila druga. U okupiranoj Hrvatskoj domaću vlast su preuzele ustaše, koje je Špiler pre rata proganjao kao policajac u službi monarhističkog režima. Ustaše su raspisale poternicu za njim, ucenile ga sa 100.000 kuna i zahtevale od mađarskih okupacionih vlasti u Novom Sadu da im izruče Špilera. No on se blagovremeno obezbedio:

»Dok sam tako ranjen ležao u toj zgradi, doznao sam da se ustaše iz Petrovaradina interesuju za mene kod mađarskog komandujućeg generala u Novom Sadu. Računao sam da će isti bezuslovno tražiti moje izručenje ustaškim vlastima i bio uveren da će me u tom slučaju Mađari kao Hrvata bez daljnega izručiti. Da se protiv toga osiguram, zamolio sam dr Trišlera od 'Kulturbunda' da mi izda fingiranu iskaznicu istog udruženja, kako bi se u tom slučaju mogao pred Mađarima prikazati kao Nemaac. Bio sam posve siguran da me u tom slučaju Mađari neće nikako izručiti. Kako sam predmevao, tako se i zbililo. Još dok sam ležao u napred spomenutoj zgradi, došao je po mene jedan mađarski major i odveo me do mađarskog generala, koji mi je saopštio o čemu se radi. Međutim, kada sam istome pokazao fingiranu legitimaciju 'Kulturbunda', izjavio je isti da moje izručenje ustaškim vlastima ne dolazi u obzir.«

Znao je Špiler dobro šta bi ga snašlo da je pao u ruke ustaša. Još jednom je spasio život — zahvaljujući domaćim Nemcima:

»Od ekstradicije koju su tražile ustaše, spasili su me kod Mađara dr Jozef Trišler i Višt (Johann Wuescht) iz rukovodstva 'Kulturbunda'. Oni su mi izdali legitimaciju, tako da sam se mogao legitimisati kao folksdojčer.«*

Tako je Juraj Špiler u aprilu 1941. godine postao folksdojčer Georg Spiller.

Ko je, u stvari, bio ovaj novopečeni folksdojčer?*

* Špiler je i podrobnije objasnio kada, kako i zašto se u aprilu 1941. godine proglasio folksdojčerom i ostao tako deklarisan sve vreme okupacije. U aprilu je to učinio, kao što je rečeno, da bi se spasio da ga Mađari ne izruče ustašama. Naravno, razlog što je mogao dobiti legitimaciju člana »Kulturbunda« bila je njegova povezanost sa folksdojčerima i usluge koje im je činio kao zamenik odnosno vršilac dužnosti šefa policije u Novom Sadu. Pošto je u vreme okupacije to predstavljalo značajnu prednost i pogodnost, ostao je i dalje folksdojčer. »Koristeći svoje nemačko prezime«, kaže Špiler, »a takvih prezimena ima dosta često među varošanima Hrvatima, te napred navedenu legitimaciju, ja sam se, u slučajevima kada sam po kojem Nemcu ili folksdojčeru bio pitan za svoju narodnost, prikazao kao folksdojčer.«

** **Folksdojčerima su se nazivali pripadnici nemačke nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji, koji su živeli i radili u našoj zemlji i bili jugoslovenski državljani. Međutim, oni su s vremenom postali in-**

»Rođen sam«, napisao je Špiler, »8. aprila 1900. u Zagrebu (Nova ves 25) od oca Vjekoslava i majke Marije, rođene Rosandić, po narodnosti Hrvat.* Njegovo detinjstvo i mladost ličili su na hiljade drugih. Malo je šta u prve dve i po decenije njegovog života, tj. do zaposlenja u policiji, moglo da ukaže na njegov kasniji životni put i ulogu koju je igrao.

Školovao se u raznim mestima, gde mu se selila porodica: u Karlovcu, Zagrebu i Vukovaru pohađao je osnovnu školu i gimnaziju, a u Zagrebu završio Pravni fakultet (1923) i postao doktor prava (1927. godine). Dok mu je otac, javni beležnik i advokat, bio živ, Juraj je imao normalne uslove školovanja; kada je Vjekoslav umro, 1921. godine, uslovi života mnogočlane porodice (2 brata i 8 sestara) naglo su se pogoršali, pa je Juraj uporedo studirao i radio kao dnevničar.**

Godine 1924. Špiler je doneo odluku od sudbonosnog značaja za njegov dalji život: od svih mogućnosti koje mu je za izbor životnog poziva pružala diploma Pravnog fakulteta izabrao je — službu u policiji. »U policijsku službu sam stupio 1924. godine«, kaže Špiler, »sa mnogo ljubavi i oduševljenja za taj poziv.« Otkuda to da se ovaj mladi akademski građanin oduševi policijskom službom, dok su se njegovi vršnjaci zanosili idealima slobodarstva i progressa svojstvenim mladim ljudima? Kako i njega nije zahvatilo uobičajeno nezadovoljstvo mlade generacije ustaljenim redom stvari: bunt protiv nepravde, želja da se »menja svet«, ambicije da se stvori nešto novo i bolje? Otkuda, nasuprot tome, ambicija oduzimanja slobode čovjeku i društvu?

Špiler je to kasnije pokušao da objasni svojim »odgojem u jugoslovenskom nacionalnom duhu« i aktiv-

strumenat politike nacističkog Nemačkog Reicha, a u aprilskom ratu 1941. godine odigrali su razornu ulogu pete kolone u razbijanju jugoslovenske države i porobljavanju njenih naroda.

* Isti podaci navedeni su i u Špilеровим ličnim dokumentima iz predratnog perioda. Međutim, za vreme okupacije Špiler je kao ime oca navodio Alois, kao što je i svoje ime Juraj promenio u Georg, a prezime pisao nemački: Spiller,

** Porodica Vjekoslava Špilera se dve godine posle Jurajevog rođenja preselila iz Zagreba u Karlovac i tamo živela od 1902. do 1915. godine, zatim se vratila u Zagreb i tamo ostala do 1917, kada je prešla u Ilok. Tu je Vjekoslav, dotadašnji koncipijent, postao javni beležnik i advokat, a Juraj je u Vukovaru završio realnu gimnaziju. U jesen 1918. godine upisao se na Visoku tehničku školu u Zagrebu, brodogradilišni smer, ali je naredne godine, po želji svog oca, prešao na Pravni fakultet. Kada mu je 1921. godine umro otac, a majka se sa porodicom preselila iz Iloka u Zagreb, Juraj je pored studiranja morao i da radi kao dnevničar u Zemaljskom statističkom uredu i u Okružnom sudu za osiguranje radnika.

nošću u tom duhu u sokolskom, planinarskom i pevačkom društvu. To, međutim, ne objašnjava zašto se opredelio za policijski poziv. Šta ga je u stvari privuklo policijskoj službi? Da li samo uzbuđljivost policijskih akcija i izgledi za brzu i uspješnu karijeru? Ili želja za vlašću i upotrebom sile, opsesija zadovoljavanja sadističkih nagona? Jedno je bilo sigurno: odabrao je poziv koji je odgovarao njegovim sklonostima. Kobno opredeljenje i zloslutni nagovještaj onoga što će uslediti u toku narednih 20 godina.

Špiler je počeo da radi u policiji u avgustu 1824, u tadašnjem redarstvenom ravnateljstvu u Zagrebu kao referent kriminalističkog odjela. Bio je to početak prve etape njegova službovanja u policiji, etape koju je ispunilo 11 godina rada u Zagrebu. Tu je, i za to vreme, prešao razvojni put od početnika do iskusnog policajca, od referenta do šefa javne bezbednosti.* Tu je i zasnovao porodicu, oženio se i dobio kćerku.**

»U Zagrebu sam se tako istakao svojim radom«, kaže Špiler, »da sam kroz 11 godina bio naizmenično šef gotovo svih odseka, a na kraju i šef javne bezbednosti. Poslednjih nekoliko godina službovanja nosio sam na svojim plećima glavni teret na planu suzbijanja terorističkog ustaškog pokreta.« U jednoj od policijskih akcija protiv ustaša Špiler je ozbiljno ranjen. Posledice su bile trajne: hramao je na jednoj nozi. Zapamtile su i ustaše njega, jer je učestvovao u više sukoba sa njima, hapsio ih i vodio istrage protiv njih.

Čuvajući monarhistički režim od komunista koje je nemilosrdno progonio, Špiler se sa najvećom revnošću borio protiv Komunističke partije Jugoslavije. Pri tome se isticao upornim i sistematskim radom, vanrednim zalaganjem, beskompromisnim stavovima i krajnje neprijateljskim držanjem prema »komunističkim teroristima«. Njegovo antikomunističko nastojenje, činjenica da je KPJ bila zabranjena i da je htela da ruši vlast koju

* Špiler je bio referent u kriminalističkom odelu samo nekoliko meseci po stupanju u zagrebačku policiju, a zatim je premešten u prvi policijski kvart, gde je ubrzo postao starešinom kvarta. Posle godinu i po dana postavljen je za šefa saobraćajnog odseka na kojoj dužnosti je ostao do proleća 1929, kada je preuzeo dužnost šefa putničkog odseka i ureda za kontrolu stranaca. U zimu 1933/34. postao je šef odseka javne bezbednosti, a početkom 1935. primio je i dužnost šefa zbora policijskih agenata. Na ovim dužnostima je ostao do kraja svog službovanja u upravi policije u Zagrebu, tj. do septembra 1935. godine.

** Godine 1929. Špiler se oženio (imao je 29 godina) sa Ankom Radić, državnom činovnicom, a naredne godine dobio kćer Aleksandru. Osim te kćeri, više dece nije imao. U Zagrebu je stanovao na Medveščaku br. 76.

je on svim sredstvima branio, kao i predanost policijskom pozivu, opredelili su ga — po njegovom kazivanju — za ovakvu aktivnost i ulogu u borbi protiv »anti-državnih elemenata«.*

Pošto je u Zagrebu »ispekao« policijski zanat, napravio karijeru i u znak priznanja dobio Orden svetog Save, Špiler je u septembru 1935. premešten za predstojnika gradske policije u Križevcima. Posle godinu dana prešao je u Vinkovce, gde je kao predstojnik gradske policije radio tri godine. U septembru 1939. usledio je novi premeštaj: za zamenika upravnika policije u Novom Sadu. Čekali su ga: novo područje, drugačije prilike i problematika, višenacionalni sastav stanovništva i složena situacija.

Već je bio počeo drugi svetski rat i ratni vrtlog se nezadrživo širio. Hitlerova Nemačka je očito raspolagala ratnom mašinom dotada neviđene moći, pokoravala je evropske zemlje jednu za drugom i na okupiranim teritorijama nemilosrdno se obračunavala sa protivnicima. Rat je uticao i na situaciju u ostalim zemljama Evrope, donosio im nove probleme, radikalne promene i vanredne prilike, nametao im opredeljivanje za jednu ili drugu zaračenu stranu. Bila su to ozbiljna vremena, teška situacija bremenita opasnostima i neizvesnostima, u kojoj su se i vlade i pojedinci opredeljivali za poteze i odluke koje su imale sudbonosne posledice.

I Špiler je osećao teško breme nevolja koje je donosio rat, preteći da promeni ili sruši sve ono što je do tada izgledalo čvrsto i sigurno: državu, vlast, poredak u čijoj je službi sve vreme bio. Do tada je Špiler bio samouvereno opredeljen, politički i kao policajac odano je služio državi i vladajućem režimu, pod tom vlašću uspešno gradio karijeru i proganjao političke protivnike i antidržavne elemente. Ratni događaji su, međutim, pokazali da se i te, naizgled konstantne vrednosti kao što su država i poredak, ruše kao kule od karata. To je naturalo iskusnog policajca da ozbiljno razmišlja o svojim opredeljenjima, policijskom pozivu i ličnoj sudbini u predvečerje rata koji se približavao granicama Jugoslavije.

U novosadskoj višenacionalnoj sredini, postojeće protivrečnosti, ideološke i političke razlike i sukobi još

* Špiler je opširno govorio o svom radu u upravi policije u Zagrebu 1924 — 1935. godine. Opisao je akcije i istrage protiv terorističkih ustaških grupa ubacivanih iz inostranstva, kao i ilegalnog ustaškog pokreta u zemlji. Manje podroban iskaz dao je o ličnom učešću i ulozi u borbi koju je uprava policije u Zagrebu vodila protiv KPJ.

su više dolazili do izražaja, a posebno je, i inače vrlo složenu situaciju, zaoštravala sve jača pronacistička i špijunska aktivnost domaćih Nemaca. Uprkos tome što je jugoslovenska vlada vodila politiku saradnje sa Hitlerovim Nemačkim Reichom*, ipak su kontraobaveštajna služba i policija u drastičnim slučajevima hapsile pojedine folksdojčere. Kao vršilac dužnosti upravnika policije, Špiler se našao u nezavidnom položaju s obzirom na ta hapšenja i na zadržavanje uhapšenih folksdojčera u policijskom zatvoru u Novom Sadu. Između dužnosti koju je vršio u policijskoj službi jugoslovenske države, i sve većih izgleda da će Nemci sutra biti gospodari i ovog tla, Špileru nije bilo teško da se opredeli za one kojima je, po njegovoj proceni, pripadala budućnost. Zato je uspostavio vezu sa nekim folksdojčerskim rukovodiocima, ublažavao postupak prema uhapšenim folksdojčerima i omogućavao im kontakte, i tako činio usluge — bio je uveren — budućim nosiocima vlasti. Ta blagonaklonost prema folksdojčerima i početno povezivanje sa rukovodiocima »Kulturbunda« prerasli su početkom 1941, a naročito u martovskim i aprilskim danima, u krupnije usluge, tj. u odavanje vojnih i državnih tajni (kao što je bilo obaveštavanje dr Janka Sepsa o naredbi o opštoj mobilizaciji).

Kao što su aprilski događaji pokazali, Špiler je na taj način blagovremeno izgradio most prema domaćim Nemcima, njegove »usluge« bile su dovoljno velike da mu Nemci zauzvrat u dva maha spasu život, jednom izvukavši ga od mađarskih okupacionih vlasti, drugi put ne dozvolivši njegovo izručenje ustašama.

Pošto je prebrodio neposredne opasnosti po život,

Špiler je pod zaštitom folksdojčera lećio ranu i nastojao da na povoljan način reši pitanje svoje dalje egzistencije. Folksdojčeri su mu i u tom pogledu izišli u susret. Oni koji su znali za njegove usluge ponovo su ga podržali, drugi, neobavešteni, uskraćivali su mu podršku, jer nisu imali poverenja u njega. Među prvima bio je najaktivniji dr Jozef Trišler, narodni poslanik za srez Bačke Palanke od 1939. godine i »ugledni« folksdojčer, a najuticajniji dr Janko Sep, vođa narodnosne grupe domaćih Nemaca. Oni su se založili da se Špileru obezbedi odgovarajuća funkcija u policijskoj službi,

* Hitler i njegovi nacisti su svoju državnu tvorevinu nazvali Treći Reich, želeći time da svoju vladavinu označe kao »novu eru u istoriji nemačkog naroda« posle Prvog Reicha srednjevekovnih nemačkih careva i Drugog Reicha koji je stvorio Bizmark. Pojmu Reich nacisti su pridavali značenje imperije — u smislu nemačke vladavine nad Evropom.

pa se u vezi s tim Janko obratio nemačkom poslanstvu u Beogradu.

Jankov dopis došao je u ruke SS-majora Hansa Helma, koji je do rata bio policijski ataše u poslanstvu, a od aprila 1941. načelnik Gestapa u operativnoj grupi nemačke bezbednosne službe za okupiranu Jugoslaviju. Helm je konstatovao da u tom dopisu »dr Janko moli da se pobrinemo za zaposlenje dr Špilera u policijskoj službi u Rajhu ili u ovdašnjoj upravi« i 22. maja zatražio od SS-poručnika Karla Pamera, šefa operativne komande bezbednosne službe u Novom Sadu, da najhitnije podnese informaciju u ličnosti dr Špilera.

Pamer nije imao poverenja u Špilerovo približavanje folksdojčerima: »Tek poslednjih dana pred rat, kada je postalo opasno i kada se bojao ulaska nemačkih trupa, promenio je Špiler svoj stav i pokušao da se približi narodnosnoj grupi.« U izveštaju gestapovca Pamera ne govori se o Špilеровim uslugama, o davanju informacija o kojima su, preko tajne radio-stanice špijunske organizacije »Jupiter«, obavešteni Beč i Berlin itd. Pamer javlja Helmu: »Janko je izgleda bio podstaknut od Trišlera, koji mu je prijatelj, da napiše priloženi dopis.« Što se tiče Špilerovog zaposlenja, gestapovski poručnik precizira: »Špiler je molio da ne bude postavljen u Beogradu, jer se zbog svog nekadašnjeg stava prema Rajhu boji progona od strane Srba. Stoga on želi da bude postavljen u samom Rajhu.«

Uprkos negativnom mišljenju poručnika Pamera, dalji tok događaja išao je u prilog Špileru. Špiler je preko svojih prijatelja uspeo da dobije odgovornu funkciju u policiji, a kasnije, u toku zajedničkog rada na istom terenu — u Banatu, i da osvoji potpunu podršku Karla Pamera, da doživi da ga on predlaže za pohvale i odlikovanja.

Rešenje za Špilera pronašli su folksdojčeri, u okviru domaće uprave u Banatu, pošto su otpale mogućnosti njegova zapošljavanja na teritoriji zaposednutoj od mađarskih okupacionih trupa, u ustaškoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i u okupiranoj Srbiji, a nije dolazilo u obzir ni službovanje u Nemačkom Reichu.

U Banatu je tada folksdojčerskom upravom rukovodilo Nadleštvo podbana Dunavske banovine, a policijska služba je potpadala pod upravno odeljenje kojim je rukovodio Franc Rajt. Špiler je došao k njemu u Veliki Bečkerek (današnji Zrenjanin) na razgovor o svom zaposlenju. Kada je saznao kakvom stručnošću, iskustvom i kvalifikacijama raspolaže njegov sagovornik, zaključio je da je to pravi čovek koji mu je potreban.

Naime, među folksdojčerima koji su vodili policijsku službu u Banatu nije bilo ni jednog profesionalca — stručnjaka. Rajt je bio advokat, šef odseka javne bezbednosti Ernst Pelikan, bivši aktivni žandarmerijski oficir Austro-Ugarske, predstojnik gradske policije u Pančevu Oskar Kreveč isto tako.

Rajt je slušao Špilerova izlaganja o 17-godišnjem radu u policiji, o uspesima koje je postizao, priznanjima koja je dobio i funkcijama koje je vršio. »Govorio je«, kaže Rajt, »da ga ustaše traže i da su za njegovu glavu odnosno hvatanje raspisali nagradu od 100.000 kuna.« Rajt je tada zapazio da Špiler »vrlo slabo govori nemački«, kao i da mu je kažiprst na desnoj ruci ukočen, a da jednom nogom šepa.

»Primio sam njegovu molbu da je sprovedem podbanu«, nastavlja Rajt, »utoliko pre što mi je pokazao pismo dr Jozefa Trišlera... U to doba je nekako došao i bivši upravnik policije iz Novog Sada, dakle neposredni pretpostavljeni dr Špilera, koji ga je takođe hvalio. Podban Lap, koji do tada nije poznao dr Špilera, saslušao me je i obećao da će otići dr Janku na referadu. Vrativši se, rekao je da dr Janko lično poznaje dr Špilera i da je stvar u redu. Na predlog podbana Lapa, molba dr Špilera upućena je Ministarstvu unutrašnjih dela s predlogom da se Špiler postavi.«

»Odmah sam shvatio«, izjavio je kasnije Špiler, »da me rukovodioci uprave u Banatu žele pridobiti kao policajca — stručnjaka... Tako je došlo do toga da sam u mesecu julu, dekretom komesara za unutrašnje poslove u Beogradu, postavljen za sekretara u Nadleštvu podbana Dunavske banovine za Banat u Bečkerek. Iz Novog Sada otputovao sam za Bečkerek 31. jula i već sledeći dan tj. 1. avgusta 1941, javio se na dužnost načelnika upravnog odeljenja Francu Rajtu. Odmah sam rešenjem šefa pomenutog nadleštva Sepa Lapa postavljen za vršioca dužnosti predstojnika gradske policije u Bečkerek, na koju sam dužnost stupio još isti dan tj. 1. avgusta 1941.«

Počela je nova etapa u životu i karijeri policijskog funkcionera dr Špilera. Vreme: 1941 — 1944. Teritorija: okupirani Banat.

»Svako lice koje će davati sklonište kojem od odbeglih komunisti, biće u slučaju ustanovljene te njegove krivice SMESTA NA LICU MESTA STRELJANO i osim toga, njegov leš obešen pred njegovom kućom kroz 24 sata kao opomena ostalim sličnim tipovima. Ova kazna

snaci će ne samo domaćina, u kojoj će odbegli komunisti biti skrivan, već i sve članove porodice, za koje će se ustanoviti da su za to skrivanje znali a nisu prijavili vlastima.

Za slučaj ako neko ima u svojoj kući ili na salašu skrivenog komunistu, i to prijavi vlastima, ne samo da neće biti kažnjen već će dapače dobiti i NOVČANU NAGRADU OD 3.000 — 25.000 DINARA već prema važnosti ličnosti povodom njegove dostave uhvaćenog komuniste.

I svako drugo lice, koje daje vlastima bilo kakve podatke o skloništu ili kretanju odbeglih komunista i ono po tim podacima odnosno komunistu padne bilo živ ili mrtav u ruke vlastima, biće nagrađeno gore navedenom novčanom nagradom.

U svakom slučaju ime osobe koja će doprineti svojom prijavom odnosno dostavom hvatanju kojeg odbeglog sakrivenog komuniste, biće održano u najvećoj tajnosti.

Predstojnik gradske policije
Juraj Špiler«

Bilo je to jedno od saopštenja predstojnika gradske policije u Velikom Bečkereku (pre rata Petrovgrad) dr Juraja Špilera, upućenih Banaćanima u prvoj godini okupacije. Izlepljeno po zgradama kao plakat, trebalo je da zastraši nepokorno stanovništvo predočavanjem surovih kazni ili da podstakne ljudsku pohlepu za novcem. Špiler je sve žitelje ovog kraja pozivao na izdaju, da bi tobože na taj način doprineli da se »osigura potreban mir i red našeg mirnog i plodnog Banata«.

Saopštenje u mnogo kom pogledu ilustruje glavni pravac i metode rada Juraja Špilera, koji su od samog početka karakterisali njegovo policijsko službovanje u Banatu. Teško da je u jednom kratkom tekstu moglo da se iskaže više brutalnosti i bezobzirnosti: streljanje »smesta na licu mesta« (bez ikakvog suđenja), vešanje pred kućom, kažnjavanje istom kaznom, pored krivca, i svih članova porodice. Ljudski život za Špilera doista nije značio ništa. Doktor prava bio je u potpunoj zavadi sa ljudskim pravima, on se ne osvrće na zakonske propise, za njega ne postoje sudovi; on rešava stvari po kratkom postupku, kroji ljudske sudbine, odlučuje o životu i smrti ljudi, žena, staraca i dece. Po svemu tome potpuno se uklapao u sistem neobuzdanog terora koji su zaveli nacisti na okupiranim područjima.

Špiler se po teroru koji je sprovodio, brzo proćuo. Postao je gvozdena pesnica okupatorske i folksdojčer-

ske vlasti. Žurio je da zada odlučujuće udarce starom neprijatelju, da se surovo obračuna sa ustanicima. Sva su sredstva u tom obračunu dozvoljena, sve su metode dobre ako vode cilju. Najveće žrtve njegove bezobzirnosti bili su hapšenici. Zatvor u Bečkereku postao je pojam strave i užasa. Tu je Špiler bio »bog i batina«, tu je iskaljivao svoj bes nad nemoćnim žrtvama, izživljavao sadističke nagone, »stručno« prikazivao svojim pomoćnicima najgroznije načine mučenja. Takvo njegovo neobuzdano divljanje izazivalo je zgražanje — čak i pojedinih pripadnika okupatorskih vlasti, što rečito ilustruje prijava narednika Heinea.

Štabni narednik Heine bio je pripadnik nemačke vojne žandarmerije (»Feldžandarmerije«) na službi pri Okružnoj komandanturi (Kreiskommandanturi) u Bečkereku. Petog septembra 1941. on je, sa dvojicom kolega — podoficira, bio očevidac mučenja hapšenika u Špilerovom zatvoru, pa je o tome podneo prijavu nemačkom krajskomandantu, kapetanu Amelungu. Heine je naveo da je u sobi broj 10 naišao na policijskog komesara koji je sa četiri svoja pomoćnika na sadistički način saslušavao nekog hapšenika koji je mogao imati 24 godine.

»Tom čoveku«, navodi okupatorski narednik, »vezali su lancima ruke preko i oko kolena, a između kolena i ruku bio je provučen štap. Čovek je tako bio obešen o štap koji je bio položen preko dva stola. Zbog težine gornjeg dela tela digli su se uvis tabani koji su bili goli, pa i stražnjica. Da bi iznudili neki iskaz, dva policajca su naizmenično tukla ovog čoveka po tabanima i stražnjici nekim napunjenim crevom i nekim usukanim i upletenim kajišem, tako da su mu tabani bili pokriveni krvavim mehurima. Zbog dugotrajne tuče po tabanima pukli su mehuri i iz prstiju na nozi curila je krv. Takođe su ovog čoveka tukli po mošnicama koje su mu virile između nogu.

Tamo smo stigli u 20,30 časova a napustili smo bavinovinsku zgradu oko 21,15 časova. Za to vreme su ovog čoveka neprekidno tukli. Udaranje se moglo čuti čak u hodniku udaljenom oko 25 metara od sobe 10. Prema iskazu policajca, ovaj je čovek i prošle noći saslušan u taj način.«

Špiler je 17. septembra pismeno obavestio okupatorsku Krajskomandanturu da »vraća ceo spis sa izveštajem da je u ovom slučaju reč o saslušanju opasnog komuniste Žarka Momirskog«, objašnjavajući da taj »komunistički terorista« nikako nije hteo da prizna svoju krivicu i da se prilikom istrage držao onako kako par-

tijska uputstva nalažu komunistima da se ponašaju prilikom saslušavanja u policiji. Odgovarajući na prijavu narednika Heinea, Špiler daje cinično objašnjenje:

»U ovom slučaju nije reč — kako to tvrdi g. štabni narednik Hajne — o sadističkom načinu saslušavanja, nego samo o pogodnom pružanju pomoći okrivljenom u svrhu da se ovaj može što tačnije i što lakše, te iscrpnije setiti svojih dela.«

Špiler je na kraju očitao lekciju okupatorskom naredniku i osionim tonom se pobunio protiv mešanja u njegove poslove:

»Ovom izveštaju dodajemo još: da mi bolje poznamo mentalitet ovdašnjeg naroda, a naročito komunistu, nego štabni narednik Hajne, pa Vas umoljavamo da naredite Vašim potčinjenim da se ne mešaju u težak posao policije prilikom dokučivanja komunističkih bandi. Štabni narednik neka ne žali ovo ljudsko đubre, nego neka se u ovakvim prilikama uvek seti svojih mrtvih drugova koji su morali mladi umreti daleko od svoje domovine mučki ubijeni od ovakvih kreatura.

Ako smo morali da prihvatimo ovakve metode saslušavanja — one su se do sada iskazale kao najuspešnije — imamo zato važne razloge i time služimo nemačkom narodu i opštoj stvari.«

»Borba protiv komunizma« bila je trajna opsesija Juraja Špilera — policajca i čoveka. Od početka službovanja u policiji za njega su komunisti bili ljudi van zakona, teroristi, rušioci poretka, destruktivni i antidržavni elementi. U njima je video beskompromisne neprijatelje svega onog što je on bezrezervno podržavao i svim sredstvima branio, tj. protivnike policije, vlasti i poretka, postojećeg stanja stvari, reda, mira, bezbednosti, discipline i pokoravanja. U tom poretku je on, Špiler, našao svoje mesto, odabrao svoj životni poziv kome se sav posvetio, stekao odgoj, obrazovanje i stručnost, raspolagao znatnim ovlašćenjima i postao kvalifikovan i efikasan čuvar režima koji mu je sve to omogućio i kome je odano služio.

I u Kraljevini Jugoslaviji su u borbi protiv komunistu sva sredstva bila dozvoljena, sa njima se postupalo kao sa ljudima van zakona. Ipak, redovni postupak je bio izvođenje pred sud, a sudovi su često, po Špilerovoj oceni, donosili nedovoljno stroge presude i tako umanjivali efikasnost borbe protiv komunizma. Dolaskom u Banat, međutim, Špilera više ništa nije sputavalo. Imao je određene ruke da u izmenjenoj situaciji, pod vanrednim uslovima okupacije i fašističke vladavine, nastavi borbu protiv starog protivnika. Dobio je neslu-

ćenu moć i ovlaštenja i započeo bespoštedni obračun sa ciljem da potpuno uništi komuniste i sve rodoljube koji su se borili za slobodu. Sada je bio u službi okupacijskog i kvislinškog režima u Banatu, na strani fašističkog »novog poretka«, protiv svog naroda.

Prvi period Špilerovog službovanja u Banatu trajao je šest meseci, tj. od 31. jula 1941. kada je došao u Bečkerek, odnosno 1. avgusta kada je postavljen za predstojnika gradske policije, do februara 1942. kada je postao šef Odseka, kasnije Komande javne bezbednosti za Banat.

Špiler je, međutim, kao sposoban policajac i stručnjak za borbu protiv komunista i tada proširivao svoje delovanje na druga područja. O tome je i sam pričao:

»Kada sam preuzeo vođenje Predstojništva (gradske) policije u Bečkereku, bilo mi je... — premda se nadležnost policije protezala samo na područje grada — poveravano i vođenje istraga protiv pojedinih lica koja su bila, pod sumnjom komunističke delatnosti i jatakovanja, uhapšena i u drugim mestima Banata. Kod primanja te dužnosti, kao dugogodišnji državni policijski službenik, imao sam pred očima okolnosti da je prema zakonskim propisima bilo zabranjeno delovanje Komunističke partije Jugoslavije još od 1923. godine.«

Doktor prava se ponekad i sećao zakonskih propisa — ako je mislio da mu to ide u prilog, makar oni, kao u ovom slučaju, nisu više ništa značili posle okupiranja Jugoslavije i uspostavljanja okupacione i kvislinške uprave u Banatu.

Rukovodilac celokupne policijske službe u Banatu, Franc Rajt, napisao je u jednom svom izveštaju o Špileru:

»Vodstvo policijske uprave u Bečkereku preuzeo je 1. 8. 1941. godine i reorganizovao je kao poznati stručnjak prema savremenim principima, tako da je ista postala centralna policijska ustanova za Banat. Sem toga, u velikoj meri pomagao je pri uvođenju potrebnih, odgovarajućih sistema za rad upravnih ustanova u Banatu.«

Istina, pitanje preuzimanja i uspostavljanja domaće uprave u Banatu rešeno je pre Špilerovog dolaska. Folksdojčeri su preuzimali vlast već u toku aprilskog rata, delujući kao peta kolona u razbijanju Jugoslavije. Ma da je prvobitno bilo predviđeno da mađarske trupe zaposednu Banat, ovo područje su ipak okupirale nemačke trupe iz Rumunije, a vlast je ostala u rukama folksdojčera.

Oko Banata se igrala složena igra, sa protivurečnim zahtevima i interesima. Mađarska se pozivala na nekađasnju pripadnost ove teritorije tzv. »Kruni Sv. Stefana«, Rumunija je bila odlučno protiv predavanja ovog područja Mađarskoj, a domaći Nemci su sanjali o obrazovanju folksdojčerske države u Panonskoj nizini (»Prinz Eugen Staat«), kao isturenog dela Nemačkog Reicha. Niko od njih nije ostvario svoje želje. Istina, neki od fanatičnih folksdojčerskih rukovodilaca su se pripremali da 1. maja 1941. proglase »Slobodnu državu Banat«. Ali, šef okupacione vojne uprave u Beogradu, dr Harald Turner, pozvao ih je (Uslara, Avendera, Rajta i dr.) i oštro im zapretio, naloživši im da se okane toga. Dok se konačno ne reši pitanje Banata, stav nemačke okupacione uprave u Beogradu bio je čvrst: to područje će predstavljati deo teritorije okupirane Srbije, s tim što će se obezbediti specijalni, povlašćeni status nemačkoj narodnosnoj grupi.

Takvo je rešenje ostalo za sve vreme okupacije. Službene novine u Beogradu objavile su 28. juna 1941. Uredbu o unutrašnjoj upravi u Banatu koju je propisao Savet komesara na čelu sa Milanom Acimovićem. Po ovoj uredbi teritorija Banata sastoji se od 11 srezova (Pančevo, Vršac, Bela Crkva, Kovin, Jaša Tomić, Veliki Bečkerek, Velika Kikinda, Novi Bečej, Nova Kanjiža, Kovačica, Alibunar) i njome, u okviru Dunavske banovine, upravlja posebno upravno nadleštvo sa nazivom: Nadleštvo pomoćnika bana Dunavske banovine za Banat, sa sedištem u Bečkereku. Za pomoćnika bana postavljen je Jozef Lap, načelnici u nadleštvu bili su folksdojčeri, a isto tako i najveći broj sreskih načelnika i predsednika opština. Osim po nekog Mađara ili Srbina, odgovorne funkcije su pripale domaćim Nemcima. Uredbom o administrativnoj podeli Srbije od 26. decembra 1941. ukinute su banovine i obrazovana okružna načelstva. Tada je Banat postao poseban okrug (nadleštvo pomoćnika bana pretvoreno je u okružno načelstvo), zadržavši istu autonomiju i privilegovani položaj folksdojčera, u čijim je rukama praktički bila celokupna uprava. Mada je formalno ostao deo Srbije, srpska kvislinška uprava nije imala nikakav uticaj u Banatu. Sve vreme okupacije Banat je bio u stvarnoj vlasti Nemaca iz Reicha i folksdojčera i predstavljao bazu germanstva na Jugoistoku, uz sve jači uticaj SS-a i najradikalnijih nacističkih elemenata.

Takvi opšti politički uslovi i takav upravni aparat u Banatu predstavljali su okvire u kojima je radio Juraj Špiler sa težnjom da svojim stručnim i efikasnim delo-

vanjem doprinese ostvarivanju željenih političkih ciljeva i izgradnji opšteg upravnog aparata, posebno policije. Do njegova dolaska u Bečkerek, folksdojčerska služba bezbednosti prešla je početni razvojni put. O tome je šef Franc Rajt pisao:

»Posle sloma bivše Jugoslavije prva i najhitnija potreba u Banatu sastojala se u tome da službu bezbednosti preuzmu folksdojčeri... Oni su po varošima preuzeli predstojništva policije, a po opštinama policijske i žandarmerijske stanice... Tako je voda narodnosne grupe sadašnjem šefu policije Banata poverio reorganizaciju službe bezbednosti. Šef policije Rajt odmah je preuzeo vodstvo policijske uprave u Velikom Bečkereku, da bi sa tog položaja stvorio policijsku centralu za Banat... Rajt je u prvo vreme izgrađivao svoju policiju u okviru opšteg upravnog aparata. Preuzeo je upravu nad upravnim odeljenjem tadašnje ustanove podbana i centralizovao vodstvo celokupne banatske policije u jednom zasebnom odseku, koji je sačinjavao sastavni deo njegovog upravnog odeljenja, pod imenom Odsek javne bezbednosti ili skraćeno Javna bezbednost. Prema tome su gradske policije i policije po srezovima bile organi Odseka javne bezbednosti uprave podbana.«

Šef policije Franc Rajt, međutim, nije imao stručnosti ni sposobnosti za izgradnju i vođenje policijske službe. Rajt je najpre studirao teologiju, zatim prešao na pravo i po završetku studija radio kao advokat u Odžacima, aktivno učestvujući u pokretu i akcijama folksdojčera. Posle okupacije folksdojčersko vodstvo mu je poverilo zadatak organizovanja bezbednosne službe u Banatu, mada u tome nije imao nikakvog iskustva. Zato mu je dolazak obrazovanog, dugogodišnjeg profesionalnog policajca Juraja Špilera, bio od velike pomoći.

Špiler je stigao u Banat kada su na tom području već bile sprovedene, tokom juna i jula 1941. godine, mnoge akcije protiv komunista i drugih rodoljuba. »KPJ nije priznala okupaciju pokrajina bivše Jugoslavije,« kaže Rajt, »pa prema tome nije ništa promenila u principima teritorijalne organizacije svog pokreta. Tako je i PK za Vojvodinu nastavio svoj rad. Međutim, posle ulaska mađarskih trupa u Bačku i Baranju, skoro svi članovi PK... došli su u Banat... Tako su iz Novog Sada došli u Veliki Bečkerek.«

Napad Hitlerove Nemačke na Sovjetski Savez, 22. juna 1941, označio je i početak hajke protiv komunista u celoj Jugoslaviji, pa i u Banatu. U jednom policijskom izveštaju se kaže:

»Na dan početka rata, iako još nije bilo takvog nare-

denja, vršena su po čitavom Banatu hapšenja svih poznatih komunista... Tim masovnim hapšenjem, tj. sa 22. junom 1941. godine, započela je u Banatu energična borba policijskih vlasti protiv komunističkog pokreta i njegovih nastojanja da u tim krajevima sprovede u delo naređenja koja je primio... preko CK KPJ.

Veliki broj komunista, i antifašista uhapšenih toga dana, doveden je u Veliki Bečkerek, gde su odmah izvršena saslušanja u cilju otkrivanja čitave komunističke organizacije... Izvršene su takode energične akcije policijskih vlasti u Pančevu, Vršcu i Velikoj Kikindi, kao i u svim drugim mestima gde se za to ukazala potreba.«

Mada je policija tim hapšenjima zadala udarac Partiji i SKOJ-u, vrlo brzo se pokazalo da nije bitno narušila njihovu snagu. Postalo je to jasno već u toku ustaničkog meseca jula, kada su pod rukovodstvom Partije izvedene — prema evidenciji policije — 22 oružane, sabotažne i druge akcije u Banatu. Špiler je došao u Bečkerek upravo u toku pojačanih dejstva »komunističkog protivnika«, da bi se u leto i *jesen te godine* suočio sa pravim razgaranjem narodnooslobodilačke borbe.

Pošto je stekao uvid u dotadašnji rad i stanje u policiji, njene metode rada i rezultate u borbi protiv KPJ i NOP-a, Špiler je bio vrlo nezadovoljan. Policijski kadar bio je sastavljen od neukih ili na brzinu priučениh folksojčera iz organizacije »Nemačka momčad« (Deutsche Mannschaft).

»Na dan moga dolaska u Banat (31. jula)«, kaže Špiler, »u Bečkereku su streljana isključivo ona lica koja su bila uhapšena u navedenoj prilici (22. i 23. juna)... Najveći broj istih bio je iz Kumana i Melenaca. A kasnije sam video i neke zapisnike tih streljanih. Bili su to zapisnici potpuno analfabetski sastavljeni u svega par redaka. Njihov sadržaj bio je takav da se uopšte nije mogao videti konkretan razlog zašto je neko lice uhapšeno. Stekao sam utisak da su ti protokoli bili samo zato sačuvani da se može kazati da su lica pre streljanja bila saslušana.«

Za uspešan obračun sa ilegalnim organizacijama KPJ i ustaničkim pokretom bila je, međutim, neophodna sposobna policija koja bi znalački i efikasno delovala na suzbijanju i likvidaciji protivnika koji je imao iskustva u ilegalnom radu i borbi s policijom. Umesto formalnih saslušanja hapšenika pre streljanja, policajci su — po Špilerovom nalogu — morali da sprovedu podrobnju istragu i da od zatvorenika izvuku sve podatke. Špiler je podučavao svoje saradnike kako da to po-

stignu pod fizičkom torturom i kakve podatke od svakog uhapšenog pripadnika NOP-a treba tražiti. Naterao je policajce da danima slušaju njegova predavanja o istorijatu, organizaciji i metodama rada Komunističke partije, da bi upoznali svog protivnika i da bi znali kako da vode borbu protiv njega. Od hapšenika je trebalo saznati, govorio im je Špiler, kojoj je ilegalnoj organizaciji pripadao, ko su bili članovi te organizacije, koje su akcije izvršili, ko im je bio rukovodilac, kako su održavali vezu sa rukovodstvom, gde su im bile tajne baze i skloništa, o čemu su razgovarali na sastancima, kakvi su im bili zadaci itd. Svaki je podatak morao biti zabeležen, svako lice uvedeno u evidenciju koju je uspostavio Špiler. Nije bilo akcije NOP-a, niti akcije policije koja nije evidentirana sa svim potrebnim podacima.

Druga važna oblast u kojoj je Špiler plivao kao riba u vodi, bio je obaveštajni rad. Kako pronaći pogodne ljude i zavrbovati ih za tajne agente policije, kako održavati vezu sa njima a ne kompromitovati ih kao poverljive ljude policije, kakve im zadatke davati i kako ih ubacivati u redove protivnika — sve je to Špiler objašnjavao svojim ljudima, ukazujući im na važnost agenata. Dobar tajni agent, uspešno plasiran kod neprijatelja, može da bude od veće koristi nego čitava policijska ili vojna jedinica — predočavao je novi predstojnik policije. Protiv ilegalnih metoda borbe i gerilskih dejstava protivnika — tajni agenti su vrlo efikasno oruđe policije. Oni najbrže i najbolje mogu da otkriju ljude i name-re protivnika i da usmere policiju da efikasno deluje — upozoravao je iskusni policajac.

Angažovanje policije u tom pravcu, za razliku od dotadašnjeg rada, donelo je Špileru priznanje Franca Rajta, koji ga je pohvalio što je odmah po preuzimanju predstojništva u Bečkereku »organizovao uzornu i svestranu obaveštajnu službu«. Kao primere postignutih rezultata na osnovu obaveštajnog rada tajnih agenata, Rajt navodi dve Špilerove akcije. U septembru 1941. Špiler je blagovremeno saznao da komunista Voja Bošnjak sa grupom saradnika priprema akciju likvidacije dvojice policajaca iz Bečkereka. Odmah je uhapsio celu grupu i iscrpno je saslušao, posle čega su svi iz grupe streljani. U novembru iste godine, na osnovu podataka dobijenih od ubačenih agenata, uspeo je da otkrije organizaciju SKOJ-a u Bečkereku i da pohapsi mnoge skojevce. Pored tih primera Rajt je naveo i uspešan Špilerov rad na otkrivanju pojedinih članova Partije, naročito u radionici željezničke direkcije.

Za razliku od Rajta, koji je posle uspešnih policijskih

akcija davao hvalisave izjave o uništavanju komunista, Špiler je znatno trezvenije ocenjivao snagu protivnika. Mada je, prirodno, isticao uspehe policije, on se nije zanosio iluzijama o potpunom ugušivanju »komunističkog pokreta«, pošto je iz dugogodišnjeg iskustva znao s kako žilavim i »fanatičnim« protivnikom ima posla. Stvarnost je to vrlo rečito pokazivala. Uprkos policijskim akcijama, aktivnost narodnooslobodilačkog pokreta ne samo da nije jenjavala već se i povećavala. Toga leta i jeseni partizani, ilegalci, pripadnici NOP-a, izvršili su veliki broj akcija i pokazali svoju snagu.

To se vidi i iz policijskih izvještaja. Naime, da bi istakli uspeh i zasluge policije i svoje lične, Rajt i Špiler su govorili i o jačini »komunističkog pokreta.« Izveštavajući o snazi partizanske akcije, oni su isticali da su »vodili borbu protiv šest partizanskih odreda: Velikobečkerečkog, Melenačkog, Kumanskog, Velikokikindskog, Mokrinskog i Karlovačkog«. Morali su da priznaju da su se ti odredi naoružali ne dobijanjem oružja sa strane, nego od seljaka i drugih rodoljuba Banata. Nisu mogli a da ne istaknu veliku podršku koju su partizani i pripadnici Partije i NOP-a imali u narodu:

»U pogledu jataka ustanovljeno je da su partizani... nailazili na punu potporu stanovništva svog kraja. Stanovništvo im je ne samo nabavljalo oružje, municiju i hranu, nego ih je i novčano potpomagalo, te im je u svakoj prilici pružalo skrovište. Ista pomoć je ukazivana i komunistima u bekstvu.«

Da bi, pak, istakli težinu obračuna sa komunistima i životnu opasnost koja im pretila u policijskim akcijama, Rajt i Špiler su predočavali kakva je direktiva bila data komunistima u Banatu: »Naređeno je da svaki vodeći komunista pre hapšenja treba da pruži otpor i da nika-ko ne sme da padne živ u ruke policije.«

Špiler se odmah po dolasku u Bečkerek uverio koliko će teška biti borba sa narodnooslobodilačkim pokretom. U tom dvoboju su već od prvih dana policija i oslobodilački pokret naizmenično zadavali i trpeli udarce. Bio je to beskompromisan obračun dva nepomirljiva protivnika: onog koji je organizovao i provodio fašističku strahovladu nad porobljenim stanovništvom okupiranog Banata i drugog, koji se borio protiv okupatora i domaćih kvislinga u cilju oslobađanja svoje zemlje.

O rešenosti nepokorenog stanovništva da se izbori za slobodu nije moglo biti sumnje. Policijske akcije i teror nisu mogli da ugase plamen oslobodilačke borbe. Špiler je u to mogao da se uveri i iz proglasa Pokrajin-

skog komiteta KPJ za Vojvodinu, štampanom 22. avgusta u gradu u kome je on bio predstojnik policije:

»Okupatorski razbojnici i njihove sluge vrše strahovita nedela. Odvođe u taoštvo starce, žene i decu. Masovno terorišu stanovništvo u gradovima i selima... Ubijaju i streljaju u masi... Trideset prvog jula streljano je u Velikom Bečkereku na Bagljašu devedeset narodnih boraca iz celog Banata. Među njima je i uzorni borac i komunista Sofija Marinković, inženjer agronomije. Ove brojne žrtve pobesnelog fašizma traže odmazdu. One moraju biti trostruko osvećene. U neposrednoj borbi protiv krvožednih fašista i njihovih špijuna a u interesu narodne slobode i bolje budućnosti, moramo se držati parole: Smrt za smrt — krv za krv!«

Komunisti su pretvarali u delo reči iz proglašaja — pre i posle njegovog štampanja. Već treći dan po Špilerovom dolasku u Banat, 2. avgusta 1941, partizani su u okolici Mokrina napali stražare koji su čuvali žito za okupatora, isti dan ubili policajca Jozefa Hibša, a iste noći napali stražu na pruzi kod Kumana. Šestog avgusta su dva Špilerova policajca pokušala da u Sredačkoj ulici u Bečkereku uhapse poznatog komunistu Bogdana Teodosina. Međutim, Teodosin se nije hteo predati policiji. Izvukao je pištolj i sa dva metka teško ranio policajca Franca Vebera. Povlačio se pucajući, ali kada je video da se ne može probiti, »izvršio je samoubistvo, ispalivši sebi dva metka u prsa«.

Akcije partizana i pripadnika NOP-a nastavljale su se i na području Bečkereka i širom Banata. Policija je registrovala 44 ustaničke akcije izvršene od 1. avgusta do kraja 1941. godine. U pitanju su bili oružani napadi na vojsku, policiju i važne objekte, na istaknute fašiste i zločince, tajne agente i izdajnike, diverzantsko-sabotažne akcije na prugama i drugim objektima, ometanje privredne eksploatacije Banata za račun okupatora, uništavanje vršalica, spaljivanje magacina, žita prikupljenog za Nemce, slame i pieve, seče telefonskih stubova i žica u cilju ometanja i onemogućavanja telefonskih veza.

Policija je izveštavala u avgustu 1941: da su partizani 4. avgusta ubili podoficira i tri nemačka vojnika, kao i jednog pomoćnog policajca; da su 11. avgusta izvršili četiri napada na mesta vršidbe i razoružali tri stražara koji su obezbeđivali vršidbu; o velikom broju drugih slučajeva oduzimanja oružja i municije od stražara kraj vršalica; o zarobljavanju folksdojčerskog komesara za vršidbu i držanju istog u zarobljeništvu sve dok policija nije pustila iz zatvora oca komandanta Mokrin-

skog partizanskog odreda; o ubistvu domaćeg izdajnika u noći između 23. i 24. avgusta; o ubistvu tri folksdojčera policajca 25. avgusta; o partizanskom napadu na 19 policajca i oslobađanju zarobljenog partizana 26. avgusta-, o uspešno izvedenoj sabotazi na pruzi i rušenju voza u noći između 28. i 29. avgusta; o drugim pojedinačnim akcijama izvršenim u toku prvog meseca službovanja Juraja Špilera u Banatu.

Činjenice iz zbirnog policijskog izveštaja navodile su na jasne zaključke:

»Pošto su u prvim akcijama protiv partizana u Banatu u velikoj meri učestvovala jedinice nemačke vojske, došlo je do toga da je krajem jula i početkom avgusta 1941, u dva sukoba... poginulo 7 pripadnika nemačke vojske... U toku idućeg meseca, tj. u avgustu 1941, partizanska akcija u Banatu dostigla je svoj vrhunac (pet partizanskih odreda)... U to vreme učestali su napadi na organe policije i poljske stražare... u mesecu avgustu u 15 napada ubijeno je 6 lica. Iz te okolnosti vidi se žestina borbe između partizana i policije... Napadali su na organe vlasti svuda gde im se pružila prilika. Počeli su takođe da napadaju privatna lica — ona za koja su smatrali da pomažu vlast u borbi protiv partizana.«

U septembru i oktobru nastavilo se isto. Vojnici, policajci i izdajnici bili su stalna meta partizana i rodoljuba, ginuli i zadobijali rane. Napadi ustanika su bili usmereni na žandarmerijske stanice, zgrade opštinskih uprava, magacine, privredna preduzeća važna za snabdevanje okupatora, pruge i vozove, uređaje PTT saobraćaja i druge objekte. Gorelo je žito, seno, kudelj — namenjeni okupatoru.

Sve je to bilo suprotno onome čemu je težio Špiler: održavanju stvorenog poretka u Banatu, redu i miru na okupiranom području, neometanoj privrednoj eksploataciji, pokoravanju stanovništva okupacionoj i kvislinškoj vlasti. Špiler se uverio da je došao na vruće tie i da nema mirne vladavine policije — ni u Bečkerek, ni u celom Banatu.

Trebalo je, ocenio je Špiler, zadati što teže udarce ustaničkom pokretu i oslabiti njegovu snagu i organizaciju, zastrašiti narod da mu ne pruža podršku, primenom sile i upornim, sistematskim obaveštajno-policijskim delovanjem stvoriti uslove za njegovo razbijanje i uništenje. Policijske akcije su se redale: 6. avgusta uhapšen je bečkerečki bravar Dimitrije Milovanov i u njegovoj kući je pronađeno oružje i municija; naredni dan su u Bečkerek uhapšene dve udarne skojevске

grupe, a komunista Bogdan Teodosin je progonjen policajcima, izvršio samoubistvo; 13. septembra zatvorena su tri komunista iz železničke radionice u Bečkereku, koji su pripremali akciju protiv dva policajca; 2. oktobra je u okolini Bečkereka izvršen prepad na veću partizansku formaciju, koja je trebalo da se prebaci u Srem; 21. oktobra je izvršena velika provala ilegalnih organizacija u Bečkereku, kojom prilikom je, prema izveštaju policije, uhapšeno 15 komunista i 40 skojevaca itd.

Posle ovakvih akcija, a naročito posle provale izvršene 21. oktobra, u policijskim izveštajima se govorilo o teškim udarcima nanesenim protivniku, o uništavanju njegovih akcija i organizacija, o presecanju njegove aktivnosti na području Bečkereka. Razumljivi su razlozi veličanja uspeha policije, očiglednog preuveličavanja posledica policijskih akcija i hvalisavih ocena o uništavanju Partije i SKOJ-a, jer su policijski izveštaji bili pogodni za isticanje zasluga bečkerečke policije. A na zaslugama su se sticala priznanja, nagrade, unapređenja. No, sam Špiler, kao policijski funkcioner sa bogatim iskustvom i poznavanjem protivnika, nije mogao gajiti iluzije o potpunom uništenju komunista i ustaničara. Mada je policija te jeseni nanela znatne gubitke partizanskim odredima i ilegalnim organizacijama u Banatu, s pravom je računao na oživljavanje »komunističke akcije« posle zime.

»Rad policijskih vlasti Banata na uništavanju komunističkog pokreta i partizanske akcije« organizovala su 1941. godine uglavnom tri gradska policijska centra: u Velikom Bečkereku, Pančevu i Velikoj Kikindi. To je bilo uslovljeno činjenicom da su ta tri grada raspolagala najjačim i najsposobnijim policijskim aparatima. Postepeno se sve više afirmisao Špiler, zahvaljujući brzo iskazanoj stručnosti, iskustvu, sposobnostima i neumornom radu, pa je stručno rukovođenje prelazilo na njega i policijski centar u Bečkereku. To je i ozvaničeno u februaru 1942. godine, kada je Špiler unapređen i kada mu je povereno rukovođenje javnom bezbednošću na celoj teritoriji Banata.

»U Komandi javne bezbednosti gde sam ja rukovodio istragama«, izjavio je Špiler, »primenjivale su se ove metode za iznuđivanje priznanja: šamaranje, udaranje pesnicom u vilicu, batiranje bikačom, pendrekom, štapom po tabanima; plivanje po patosu u cilju da se uhapšenik umori, polivanje vodom po glavi, gledanje u zid iz neposredne blizine sa rukama u vis; vučenje i ču-

panje kose, čupanje brkova; loptanje — što je vršeno na taj način da su moji agenti stavili uhapšenoga između sebe i onda ga jedan na drugog odgurivali svom snagom; upotreba hrena, i to tako da se hren stavljao u manju vreću koja se nabijala uhapšenome na glavu; stavljanje mačke u hlače, puštanje pasa na hapšenike; stezanje glave, stavljanje pod pazuh vrelih jaja; stavljanje pušćanih metaka i olovaka među prste i stezanje istih; pendžetiranje, pod čime se podrazumevalo udaraње bikovom žicom, pendrekom i štapom po tabanima; stiskanje mošnica-, mučenje strujom — elektriziranje, koje se izvodilo jednim vojničkim telefonskih aparatom na taj način što bi se kraj jedne žice vezao za palac jedne noge, a u više slučajeva za polni organ, a sa drugim krajem žice, na kojem je bio pričvršćen jedan ključ, hapšenik se u momentima izazivanja struje dodirivao po glavi, vratu, prsima ili leđima; upotreba modiskop injekcija za umanjivanje otpornosti volje.«

U poređenju sa onim što je u septembru 1941. u policijskom zatvoru u Bečkereku video štabni narednik feldžandarmerije Heine, Špilerov se repertoar metoda za mučenje hapšenika uveliko proširio. Komandant javne bezbednosti Banata potrudio se da u međuvremenu primeni mnoge druge načine kojima će što efikasnije — kako je voleo da se izrazi — »pomoći zatvorenicima da osveže sećanja«.

Istrage nad hapšenima bile su od bitnog značaja za policiju da dođe do podataka o ustaničkom pokretu, predstavljale su važan osnov za otkrivanje, suzbijanje i uništavanje protivnika. A istragama je rukovodio Špiler, poznat po nepresušnim idejama za svakojaka mučenja i po fantastičnoj upornosti i sadizmu. U predlogu za pohvalu Juraja Špilera 1942. godine, na osnovu inicijative i mišljenja šefa ispostave Gestapa u Bečkereku, SS-poručnika Pamera, daje se sledeća ocena:

»Skoro sve istrage protiv komunista i partizana u Banatu vođene su pod njegovim stručnim nadzorom, a jedan deo istih vodio je sam. Ova mu je delatnost poverena zato što je jedini policijski stručnjak u Banatu. U mnogim slučajevima može se zahvaliti samo njegovom stručnom znanju i požrtvovanom danonoćnom radu što je pri istrazi postignut potpuni rezultat... Ovde se naročito ističe da je u mnogim slučajevima... gde mesne vlasti nisu mogle doći do potpunog rezultata, njemu uspelo... da dođe do odličnih i važnih rezultata... Najveći deo svih sabotaza izvršenih u Banatu rasvetljen je njegovom inicijativom i delatnošću... Njemu je prvom uspelo... da dođe do najtačnijih podataka o organizaciji celokupne delatnosti komunista i partizana u Banatu.«

Pored zalaganja u vođenju istraga, istaknute su i druge prednosti komandanta javne bezbednosti:

»Dr Špiler je pokazao ne samo uzorno stručno znanje u svojoj delatnosti već i neverovatnu marljivost, požrtvovanost, savesnost i istrajnost. Pri mnogim istragama radio je skoro neprekidno, dan i noć, sa najmanjim i najpotrebnijim odmorom. Sem toga je uvek, kada su preduzimane terenske akcije, lično sa svojim ljudstvom polazio na teren, da bi na licu mesta vodio akcije i nadzirao ih, te je svojom požrtvovanošću i ozbiljnim shvaćanjima službe služio za primer svojim potčinjenim... Pri akcijama na terenu često je stavljao svoj život na kocku.«

Istaknuto je i to da je Špiler, takvim svojim radom i ličnim primerom, pozitivno delovao na svoje službenike, tako da su i oni sa voljom i uspehom izvršavali teške zadatke policijske službe.

Kada se neko predlaže za pohvalu, normalno je da se navedu sve pozitivne strane i veličaju zasluge predložene ličnosti. To je bilo utoliko lakše u Špilerovom slučaju s obzirom na njegove profesionalne prednosti nad drugim, mahom neukim policajcima, kao i na zaista fanatično i bezobzirno proganjanje protivnika okupatora i slobodoljubivog stanovništva u Banatu. Međutim, u nemilosrdnom obračunavanju sa komunistima, kao organizatorima i nosiocima narodnooslobodilačke borbe, Špiler je doživljavao i mnoge neuspehe. Njegove zamke, zasede i potere ostajale su mnogo puta bez rezultata, u nedostatku podataka često je nasumice vršio hapšenja, više puta su policijske blokade naselja i terena — u potrazi za ilegalcima i partizanima — predstavljale udarac u prazno. Uprkos najtežim zlostavljanjima, mnogi hapšenici nisu otkrivali ilegalne organizacije i punktove, nisu odavali svoje drugove. I pored uporne potrage, podmetanja tajnih agenata i preduzimanja raznih policijskih akcija, mnogi ilegalci i partizani uspešno su izmicali Špilerovim zamkama i do kraja ostali nedokučivi.

Špiler je umeo vešto da vodi borbu, ali je ne mali broj njegovih operativnih kombinacija završio kao promašaj. Jer, »komunistički protivnik« je raspolagao bogatim iskustvom iz ilegalnog rada, poznao je policijske metode rada i umeo da osujeti policijske mere. Komandant javne bezbednosti je s pravom pridavao posebnu važnost obaveštajnoj službi, tj. upotrebi tajnih agenata i tamo gde je to uspeo — rezultati nisu izostali. Ali je i partijska organizacija, zahvaljujući saradnji širokih slojeva stanovništva, kao i svojim tajnim saradni-

cima u upravnom aparatu i policiji, bila dobro informisana o situaciji i namerama policije. Špiler je sa svojom policijom nanosio znatne gubitke i štete narodnooslobodilačkom pokretu u Banatu, ali su i on lično, i njegovi policajci, doživljavali teške protivudarce, a mnogi su od kuršuma ilegalaca izgubili živote ili bili ranjeni. Niko od policajaca, pa ni njihov šef Špiler, nije više bio siguran za svoj život, niko nije znao iza kojeg ugla ili drveta ga vreba smrt.

Svestan takve situacije, Špiler je od početka sve svoje snage usmerio na ono što je bilo od odlučujućeg značaja, na borbu protiv KPJ i NOP-a u Banatu. Bilo mu je potpuno jasno da je u pitanju biti ili ne biti, »mi ili oni«, jer u toj nepoštudnoj borbi nije moglo biti kompromisa. Napisao je:

»U delokrug Komande javne bezbednosti spadalo je vršenje svih onih zadataka koje je ranije sprovodio Odsjek javne bezbednosti pri Upravnom odeljenju Okružnog načelstva. Međutim, Komanda nije pridavala nikakvu važnost vršenju poslova administrativno-policijske prirode, tj. poslova koji su spadali u delokrug svih njenih odseka sem političkog. Obavljanje tih radova bilo je u punom smislu reči posve prepušteno nekolicini kancelarijskih činovnika i službenika. Celokupan rad, moj i političkog odseka, bio je skoncentrisan jedino i isključivo na borbu protiv komunističkog pokreta i jataka i na tom terenu rada postala je ova Komanda faktično centralna ustanova. U tom radu oslonila se Komanda na svoje vlastite činovnike, a naročito na svoju takozvanu 'Udarnu grupu', te na vlastite poverenike.«

Takvim radom Špiler je u odgovornih starešina okupatorskog i kvislinškog režima stekao glas prvog čoveka u »suzbijanju komunizma«u Banatu. Postao je neophodna i nezamenljiva ličnost na najvažnijem sektoru borbe. Kao takav nametnuo se svima, pa i onima koji ga nisu trpeli ili su u njemu gledali rivala koji im ugrožava pozicije. Franc Rajt, prefekt policije, izjavio je:

»Špilerov ugled i poverenje okupatora u njega, u prvom redu Gestapa, rasli su iz dana u dan. I sam krajskomandant, koji je po pozivu bio policajac u Nemačkoj, sve više ga je cenio. Savladao je Špiler polako i (nemački) jezik i bio češće pozivan u Beograd, kako kod Gestapa tako i kod srpskih policajaca.«

Bio je to logičan tok Špilerovog razvoja u vreme kada su se njegove kompetencije proširile na ceo Banat, nastavak puta koji je prethodno iskrčio kao predstojnik gradske policije u Bečkerekcu. Naime, kada je na početku 1942. okupator u Srbiji izvršio centralizaciju i izdva-

janje policijske službe iz opšteg upravnog aparata, pa je SS-general August Mayszner, kao viši vođa SS-a policije, stao na čelo nemačkih, a Dragomir Jovanović, kao šef Srpske državne bezbednosti na čelo kvislinških bezbednosno-policijskih snaga, u Banatu je to isto ostvareno obrazovanjem Prefekture policije sa Francom Rajtom na čelu. Tada je Špiler, po Rajtovim rečima, »po želji svih pretpostavljenih« postavljen za komandanta javne bezbednosti za Banat i kao takav bio odgovoran za red i mir u Banatu«.

Promene u organizaciji i statusu policijske službe u Banatu nastale su u februaru 1942. godine, kada je okružni načelnik Sep Lap doneo naredbu (br. 703/42) o obrazovanju Prefekture policije za Banat. Do tada je policijskom službom rukovodilo Upravno odeljenje Okružnog načelstva za Banat, odnosno odsek javne bezbednosti toga odeljenja. Stvaranjem Prefekture, policija je izdvojena iz Upravnog odeljenja i dobila je samostalno rukovodno nadležstvo. Prefektura je imala dve komande: Komandu javne bezbednosti, sa Špilerom na čelu koja je rukovodila policijom, i Komandu državne straže, sa Ernstom Pelikanom na čelu, koja je rukovodila žandarmerijom. Oba komandanta dobila su čin pukovnika*.

»Osnivanjem Policijske prefekture«, kaže Špiler, »u Banatu je stvorena jedna vrhunska policijska ustanova, jedan izrazito policijski aparat, koji je doduše bio slobodan od uticaja formalno mu pretpostavljene ustanove — Okružnog načelstva, no na čiji su rad u punoj meri, jedino i isključivo, uticali okupatorske ustanove i vodstvo nemačke narodnosne grupe. O nekom uticaju od strane nadležnih srpskih ministarstava na rad te ustanove, ne može biti ni govora.«

* Komanda javne bezbednosti imala je pod sobom predstojništva gradske policije u pet glavnih gradskih centara Banata (Veliki Bečkerek, Velika Kikinda, Pančevo, Vršac i Bela Crkva), a Komanda državne straže žandarmerijske jedinice, i to: gradsku stražu u pet gradova i poljsku stražu u 11 srezova sa 88 stanica raspoređenih po opštinama. Pre nego što je dobio čin pukovnika I klase, Špiler je bio činovnik građanskog reda u zvanju banskog inspektora. Ovim unapređenjem dobio je znatno veći rang i veću platu (8000 dinara).

Pre nego što je dobilo konačan naziv: Komanda javne bezbednosti, ovo rukovodno telo je za kratko vreme imalo druge nazive. Najpre je zadržalo stari naziv Odsek javne bezbednosti, pa su ga nazvali Opšta policija (Allgemeine Polizei). Zatim je taj naziv promenjen u: Komanda službe bezbednosti (Kommando des Sicherheitsdienstes), ali je odmah stavljen van upotrebe, na zahtev ispostave Gestapa u Bečkereku, zbog sličnosti sa njenim zvaničnim nazivom. Posle toga je prihvaćen naziv Komanda javne bezbednosti (Kommando der oeffentlichen Sicherheit), koji je ostao do kraja okupacije.

Sve se više Špiler oslobađao i uticaja svojih pretpostavljenih starešina: okružnog načelnika Sepa Lapa, policijskog prefekta Franca Rajta i drugih, a u isto vreme se čvršće vezivao za Gestapo koji je u pitanjima bezbednosti i borbe protiv NOP-a imao konačnu reč. Saradnja Komande javne bezbednosti sa Gestapom u Bečkereku toliko se uhodala da su dve ustanove zajednički delovale kao dobro uvežbani tim. Rajt kaže:

»Dr Špiler je u međuvremenu stekao poverenje svih okupacionih nadležstava bez razlike i mislim da je bilo momenata kada je njegova reč bila cenjenija no reč Janka i Lapa. On je uspeo da svoju tzv. Udarnu grupu naoruža tako kako ni jedna druga jedinica nije bila naoružana, i to direktno iz logora iz Šećerane u Bečkereku. Svugde se tražilo mišljenje dr Špilera i sa svima je on bio dobar. Sem poverljivog kredita što ga je imao po budžetu, on je dobijao od okupatora i posebna sredstva u svrhu suzbijanja komunizma.«

Prilikom hapšenja, policijskih akcija na terenu, saslušavanja i mučenja hapšenika, Špileru je desna ruka bio zbor policijskih agenata koje je on dobro naoružao i pretvorio u uvek mobilnu, operativnu grupu, nazvavši je zvanično Udarnom grupom (Stostrupp). Mada po broju nevelika (petnaestak ljudi), ova grupa je bila sastavljena od najsposobnijih policajaca koje je izabrao i obučavao sam Špiler i bez kojih ni u kakvu akciju nije polazio.

»Od svih predstojništava gradskih policija, sem onoga u Bečkereku«, napisao je Špiler, »pančevačko Predstojništvo gradske policije pokazivalo je najveću aktivnost i imalo najrazgranatije poslovanje.«

Takva ocena komandanata javne bezbednosti Banata bila je zasnovana na nesumnjivoj revnosti pančevačke policije da uguši svaki otpor stanovništva okupatoru i da se ne birajući sredstva obračuna sa ilegalnim organizacijama KPJ i NOP-a na području južnog Banata. Mnogobrojna hapšenja, organizovanje koncentracionog logora u krugu fabrike »Svilara«, mučenja i streljanja zatvorenika, zavođenje najbrutalnijeg terora, sve su to bili rezultati zbog kojih je pančevačka policija smatrana nekom vrstom filijale Komande javne bezbednosti za južni Banat.

To je bio razlog što je ovo predstojništvo samostalno vodilo borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta na svom terenu. U martu 1942. godine, međutim, događaji

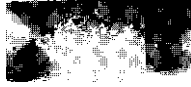
**Jura) Špiler kao komandant javne
bezbednosti Banata I pukovnik
Državne straže za vreme
okupacije**

**Juraj Špiler, ratni zločinac
osuden na smrt 1948. godine**

**Dr Janko Sep, predratni predsednik
folksdojčerskog udruženja »Kulturbunda«, u
uniformi SS-kapetana 1942. godine**

Ovako je okupator obezbeđivao žetvu u Banatu

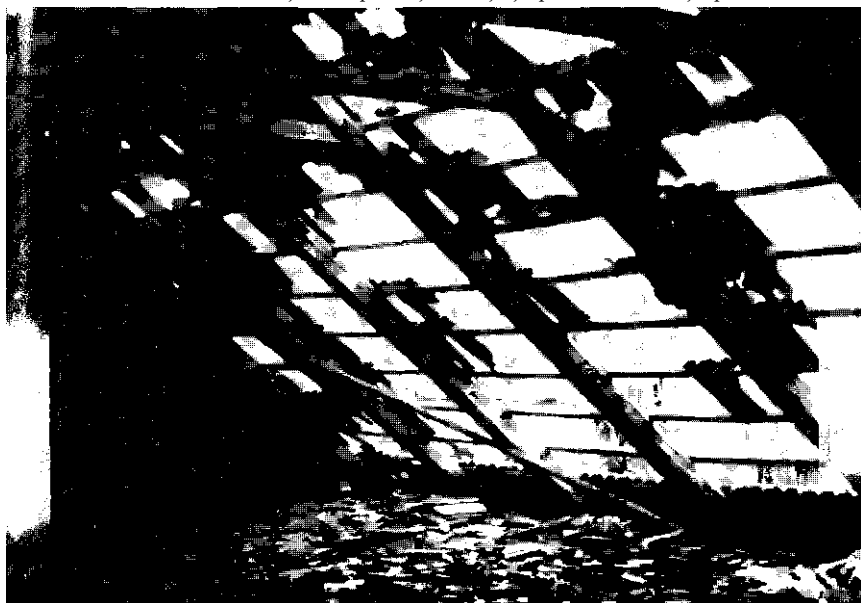
Jedno od masovnih hapšenja rodoljuba u Banatu (Milošev, 1941)

Policija je uhapšene ilegalce sprovodila vezane za zaprežna kola: Mokrin, u oktobru 1941.

Polijski snimak krova kuće u pančevačkom predgrađu Topoli iz koje je 7. marta 1942. troje ilegalaca puna tri sata pružalo otpor deveseterici vojnika i policajaca koje je predvodio Juraj Spiler

Špiler je uvek fotografisao ubijene komuniste: snimak Borislava Petrova, sekretara Okružnog komiteta KPJ u Pančevu

Nemci i folksdojčerska policija su u mnogim mestima Banata ovakvim »zastrašujućim primerima« pokušavali da uguše otpor oslobodilačku borbu naroda (Perlez, u junu 1942)

Petar Aldan, student iz Pančeva, koga su Gestapo i Juraj Špiler koristili kao agenta u borbi protiv KPJ i NOP-a

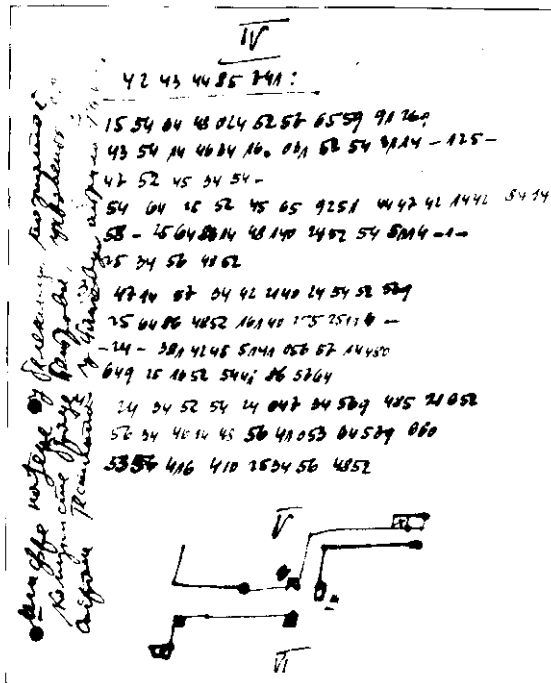
Dozvola za noćno kretanje koju je Gestapo izdao svom i Špilerovom tajnom agentu Petru Aldanu pod lažnim imenom Marko Pandurov

Antrag auf Erledigung eines Nachpässerscheins
für
Marko Pandurov
Nur mit Sicherheitschein auszufüllen!
Nicht gültig!

Name: **Marko Pandurov**
Adresse: **Novi Pazar** Beruf: **Kaufmann**
Geboren am: **25. 5. 1917** in: **Belgrad**
Beschäftigt bei: **Sicherheitspolizei a. S. D Novi Pazar**
Staatsangehörigkeit: **ehem. jugosl. Niponaka, Serbe**

Genaue Beschreibung: Die Erlangung eines Nachpässerscheins erfolgt nur dann, wenn der Antragsteller während der Fahrt von 200 km. Entfernung von der Grenze mindestens zweimalige Einweisung hat.	Beifügung durch die zuständigen Dienststelle mit Unterschrift und Untersage. Die Dienststelle übernimmt damit die Verantwortung für die Richtigkeit aller Angaben und für die vollständige Zurechtweisung des Antragstellers.
Der Nachpässerschein wird erteilt bei: 1. M.F.S. ausser Sicherheitspolizei Ort: Vertrag der hierigen Dienststelle.	
Die Erlangung des Nachpässerscheins ist nicht untersagt, wenn der Antragsteller nicht durch andere Gründe abgelehnt wird.	

Zwei Photographien mit Namensangabe auf der Rückseite beifügen, eine davon unbeschriftet aufheben.

Neodgnetnuta partijska šifra: Gestapo, Specijalna policija, pa ni Spilerova policija u Banatu nisu uspele da razjasne sadržinu ove šifrovane poruke pronađene kod poginulog ilegalca u Pančevu 1942. godine

Ubice kraj svojih žrtava: policajci su se slikali kraj obešenih rođoljuba u Banatu (6. avgusta 1942)

Žarko Turinski, sekretar Okružnog komiteta KPJ u Zrenjaninu, pre nego što je poginuo dva puta je ranio Juraja Spilera

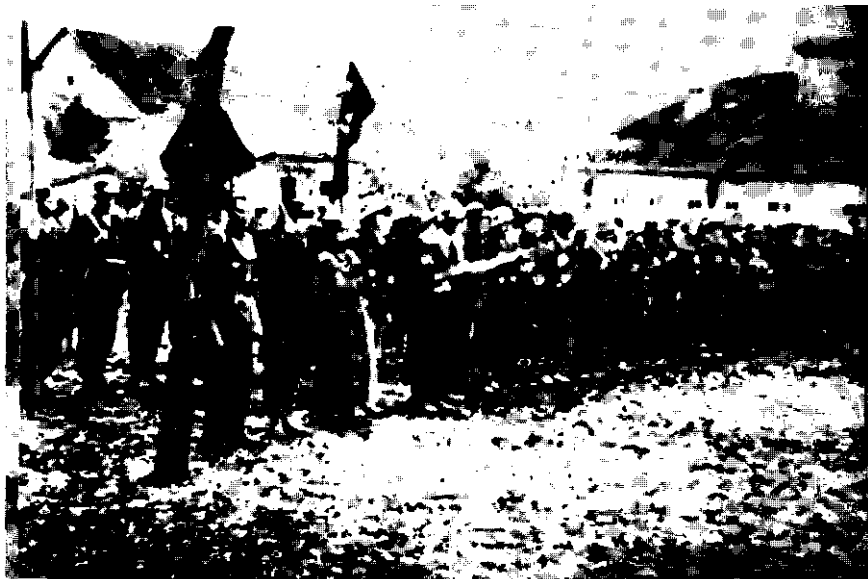
Streljanje antifašista u Banatu, u novembru 1943, »Šumice«

Preko Dunava u Srem: prelazak Severnobanatskog partizanskog odreda kod Surduka, 17. septembra 1943.

Pobeda.- postrojeni borci Severnobanatskog partizanskog odreda dočekuju crvenoarmejce 2. oktobra 1944. u Karadordevu

su dobili takve uznemirujuće razmere, da su naterali Špilera da priskoči u pomoć pančevačkoj policiji.

Prvi obračun dogodio se 3. marta. Policajci Stefan Rak i Matijas Gros iznenada su upali u stan pekara Božidara Belobrka i tamo zatekli ilegalca Pavia Bulovana. Potegli su oružje, ali je ilegalac bio brži: ubio je Stefana Raka i ranio Grosa. I ilegalac je posle toga ubijen meci- ma nemačkih vojnika i policajaca, koji su pritekli u po- moć ranjenom policajcu. Razjareni Nemci zapalili su Belobrkovu kuću, a u znak odmazde streljali su 75 tala- ca.

Petog marta krenuo je u akciju hapšenja šef politič- kog odseka pančevačke policije Alojz Kral, sa name- rom da uhapsi Bulovanovog prijatelja ilegalca Lala, u stvari Mitu Živkova iz Crepaje, koji je po zadatku radio u Pančevu. Iako iznenađen upadom policijskog funkci- onera i njegovim povikom da pokaže legitimaciju, Lala se brzo pribrao i umesto legitimacije izvukao pištolj i ubio Krala. Ilegalac nije pao u ruke policije. Usledila je nemačka odmazda: streljanje 50 lica u Pančevu.

Pančevačka policija iskalila je gnev i na hapšenici- ma. I sam Špiler je to priznao na saslušanju posle rata:

»U besu zbog pogibije, odnosno ranjavanja svojih či- novnika, pančevačka policija je pojačala inače već do tada sprovedeno zlostavljanje uhapšenih komunista, i to u takvoj meri da neki od njih nisu uopšte bili više kadri da se sami kreću.«

No uzbuna zbog Krala nije zahvatila samo panče- vačku policiju nego i Gestapo i Prefekturu policije za Banat. Gestapovac Fritsch je podsticao na nove mere i represalije. Iz Velikog Bečkereka su odmah stigli u Pančevo policijski prefekt Franc Rajt i rukovodilac jav- ne bezbednosti Juraj Špiler. Oni su uzeli istragu u svoje ruke. Sa sobom su doveli Udarnu grupu — (Stostrupp), sastavljenu od iskusnih, dobro naoružanih policajaca, organizovanu specijalno za hapšenje i druge akcije protiv komunista.

Pošto ga je predstojnik gradske policije Oskar Kre- već podrobno obavestio o situaciji u Pančevu i posebno o akciji u kojoj je ubijen Kral, Špiler je sve uzeo u svoje ruke. Sa svojom ekipom odmah je zaposeo prostorije za saslušavanje zatečenih zatvorenika. Bio je to početak rutinirane istrage iskusnih islednika, pretnji, pritisaka, zlostavljanja, mučenja. Usledila su hapšenja novih žrta- va, nova saslušanja, preduzimanje drugih policijskih mera, planiranje narednih akcija.

Šestog marta uveče Špileru su doveli novog hapše- nika. Snishodljivo je stajao pred policajcem čije ime je

ulivalo strah, premeštao se s noge na nogu, obarajući oči pred ispitujućim pogledom iskusnog policijskog islednika. Špiler je odmah ocenio svog »klijenta«:

»Na prvi pogled moglo se doći do zaključka da je reč o čoveku koji je, pod utiskom onoga što je sve čuo i video u zatvoru pančevačke policije i znajući da ne može računati ni na kakvu milost, odlučio da na svaki način spase svoj život.«

Bio je to pančevački krojač Nikola Karavla, koji je te večeri odao Špileru da se u jednoj kući pančevačkog predgrađa Topole skriva grupa komunističkih ilegalaca i da se tu nalazi tajno sklonište oružja, municije i eksploziva. Krojač je izjavio da je to saznao od čoveka koji im je tu donosio hranu.

»Odmah po dobijanju podataka«, izjavio je Špiler, »održana je iste noći konferencija policijskih rukovodilaca i predstavnika nemačkih mesnih vojnih ustanova sa ciljem da se još u toku noći organizuje i u svitanje izvede zajednička akcija. Sama policija nije se usudila da sprovede ovu akciju, pošto se računalo da će doći do teške borbe ako lica u navedenoj kući stvarno raspolažu većom količinom oružja, municije i eksploziva.«

U akciju je iste noći krenulo 90 ljudi. Rajt i Špiler su vodili 8 policijskih agenata iz Udarne grupe, drugu grupu je sačinjavalo 20 ljudi žandarmerijskog odreda, tj. Državne straže Banata, a treća, najbrojnija grupa, sastojala se od 60 vojnika nemačkog Werhmachta. Karavla je išao napred, vodeći Špilera i njegove policajce i pokazao im kuću u kojoj su se nalazili ilegalci.

»Akcija je bila tako organizovana«, objašnjavao je kasnije Špiler, »da je u prvom redu bio opkoljen ceo kompleks kuća koji je obuhvatio nekoliko ulica, a sama kuća je bila gusto opkoljena sa svih strana.

Samu akciju na kuću vodio sam ja lično s agentima Odseka javne bezbednosti, a u toj grupi bila su i dva-tri nemačka podoficira.«

U osvit zore je, na Špilerov znak, inspektor policijskih agenata Josef Wilhelm pucao iz pištolja u prozor kuće. Usledili su povici Špilera i njegovih agenata:

— Policija, predajte se!

Posle toga sve se utišalo. Iz kuće nije dolazio nikakav odgovor. Policajci su napregnuto osmatrali i grozničavo čekali. Špiler kaže:

»Posle nekoliko minuta usledio je odgovor: iz kuće je otvorena vatra iz pušaka i pištolja, a kratko vreme posle toga izbačena je na ulicu četvorouglasta naprava, napunjena eksplozivom, na kojoj je goreo fitilj.

Ova pucnjava i strahovita eksplozija koja je potom

usledila bile su jasan odgovor onih koji su se nalazili u kući.

Borba koja je tada počela trajala je puna tri časa. U kuću je pućano iz svih vrsta rućnog oruđja, a sem toga bacane su i rućne bombe, nekoliko puta i više njih vezanih zajedno.

Otpor onih u kući bio je neprekidan i ogorćen. Pućali su iz pućaka i bacali rućne bombe. Tek kada je prizemlje kuće bilo izrešetano mecima i rućnim bombama, oni su se povukli na tavan i odatle nastavili otpor. On, međutim, nije dugo trajao, nestale su im bombe, pa ih više nisu bacali.

Pošto je kroz više otvora ubaćena na tavan veća kolićina rućnih bombi, a sem toga gotovo ceo krov bio razbijen vatrom iz mitraljeza, otpor je prestao.«

Policajci su upali u kuću u kojoj se sve još pućilo od dima i prašine. U sobama nisu našli nikoga. Špiler je naredio da krenu na tavan. Prizor koji ih je tamo čekao opisao je ovako:

»Kada sam se sa organima policije i nekim nemaćkim vojnicima, nakon prestanka otpora, popeo na tavan, pred nama se prućio sledeći prizor: kraj odćaka lećžali su jedan do drugog dva mućkarca i jedna žena, od kojih je jedan mućkarac bio mrtav, a drugi i ova žena teško ranjeni. Svi su imali na sebi mnogobrojne rane od metaka i rućnih bombi. Bilo je oćito da su se borili sve dok nisu od zadobijenih rana potpuno iznemogli.

U neposrednoj blizini do njih bile su na zemlji tri cedulje, velićine 10 puta 15 centimetara, na kojima se videlo da je s uzrućjanošću bilo napisano: 'Mi umiremo za slobodu naroda'. Na sve te tri cedulje bio je razlićit rukopis, pa se prema tome videlo da je svaku od njih napisalo drugo lice, tj. Braca Petrov, njegova sestra Mira i Tomić.«

Njih troje bili su, kako je policija kasnije ustanovila, ćlanovi Okrućžnog komiteta: Borislav Petrov (»Braca«, »Mister«), Jelisaveta Petrov (»Beba«, »Mira«) i Stanko Tomić.

Bracu su policajci našli mrtvog. Teško ranjene Bebu i Stanka prebacili su u bolnicu, ali su oni odmah podlegli ranama.

U izveštaju podnetom Kreiskommandanturi u Bećkereku govori se najpre da je Panćevo mesto »odakle se upravljalo ćelom komunistićkom akcijom u jućžnom Banatu«, a zatim se kaće:

»Gore pomenuti Borislav Petrov i njegova sestra Jelisaveta Petrov bili su dugo vreme glavni rukovodioci komunistićeke delatnosti u jućžnom Banatu i stvarali su

mного briga policijskim ustanovama. Na njihovom pronalaženju radilo se svestrano i dugo, ali bez uspeha. Tek prilikom ove istrage uspelo je da se stručnjacom i energičnom intervencijom dr Špilera učine bezopasnim.«

Posle tročasovne borbe u predgrađu Topoli Špiler je izjavio: »Još nikada nisam naišao na ovakav otpor.« Tada nije znao da će još mnogo puta sa saborcima poginulih imati slične borbe, doživeti isti otpor onih koji se nisu uplašili okupacije, nemačke vojne sile i policije.

Špiler je, nekoliko meseci pre toga, saslušavao i mučio suprugu Borislava Petrova, Olgu rod. Radišić. Ona je bila ranjena prilikom policijske akcije u Crepaji kod Pančeva 21. oktobra 1941, a zatim uhapšena u selu Barandi. Odatle je sprovedena u Bečkerek, gde su je saslušavali i mučili Špiler i njegovi agenti.

Krajnjim snagama Olga je izdržavala strahovita mučenja. Do svesti su joj dopirali povici mučitelja: »Priznaj. Priznaj...!« »Ne, ne«, govorila je samoj sebi, nastojeći da izdrži dok ne padne u tamu, u ponor besvesti, kada ništa ne zna, kada ništa ne oseća.

Kada bi došla sebi, čekalo ju je opet isto. Od početka- čupanje kose, batinanje po tabanima, pečenje žarom cigarete, oštri, uporni povici dželata-. »Govori! Priznaj!« Strašan bol. Od stezanja kaišem, lobanja hoće da prsne... »Priznaćeš! Priznaćeš...« Kao da joj čupaju meso s noge. To su je prinosili vatri. Izbezumljena, osetila je kako joj plamen sažiže list desne noge. Neopisiv, neljudski bol... Sve oko nje se kovitla, ruši, ona tone u provaliju, u ponor, spasonosni ponor besvesti.

U samici je došla sebi. Malo je ostalo snage u polomljenom i izmučenom telu, svaki pokret je izazivao bol. Pa ipak je bila zadovoljna: izdržala je, nije poklekla pred Špilerom, nije odala svoje drugove.

U decembru 1941. godine Špiler ju je uputio u koncentracioni logor na Banjici, gde su se tražile žrtve za odmazde. Tu su mučenje tvrdokorne hapšenice nastavili Gestapo i Specijalna policija. U logorskoj knjizi zatvorenika na Banjici ostala je zabeleška o Olgi Petrov, logorašici broj 1696: »U logor došla 2. decembra 1941... Streljana 9. maja 1942.«

Tako je Olga izgubila život dva meseca posle svog supruga Borislava Petrova, a da nije ni saznala za njegovu sudbinu.*

Posle akcije od 7. marta u kojoj je poginulo troje ilegalaca i policijske provale u kojoj je uhapšeno preko 60

* Olga Petrov proglašena je narodnim herojem 27. novembra 1953.

pripadnika NOP-a u Pančevu, Špiler je podneo izveštaj u kome je naveo da je policija uspela »da likvidira gotovo sve članove KP i SKOJ-a«, da pohapsi »preostale funkcionere i članove partijske i omladinske organizacije« i da »u velikoj meri dovede do propasti dalju akciju KP u Pančevu«.

Tok događaja, međutim, nije potvrdio Špilerovu ocenu. Partija i SKOJ pretrpeli su težak udarac, ali su nastavili rad. Tajni agent Petar Aldan izveštavao je o tome:

»Mora se očekivati da će još nekoliko policijskih agenata biti ubijeno. U SKOJ, koji je ponovo uspostavljen i navodno radi vrlo dobro u Pančevu, sada je uključeno još 4—5 osoba. Oni će bez obzira na posledice, sprovoditi dalje planove sabotaže. Reč je, navodno, o posve radikalnim elementima.«

Na dan 1. aprila 1942. oglasili su se ilegalci Mita Živkov i Momčilo Stefanović. Kada su policajci pokušali da ih uhapse u Neuzini, Živkov je najpre jednim metkom ubio policajca Petra Stefanova, a drugim ranio Hajnriha Kviringa. Po Aldanovoj oceni, na terenu Pančeva je nastavilo rad oko 30 članova KPJ. Po njegovim podacima, oni su pripremali atentate na dva najviša funkcionera folksdojčerske policije: Rajta i Špilera.

Sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, Žarko Zrenjanin, stigao je krajem decembra 1941. u Pančevo, da bi se sastao sa sekretarom Okružnog komiteta za južni Banat Stevanom Jovanovićem Jovom. Znao je u kojoj kući ilegalno boravi Jovanović, ali nije znao da ga je tri dana ranije otkrila i ubila policija. Uputivši se ka kući Save Bokšana, iskusni ilegalac je, kao i uvek, budno osmatrao okolo i oprezno se približavao cilju. Šta se tada, 28. decembra 1941, dogodilo opisao je u izveštaju koji je uputio Centralnom komitetu KPJ:

»U Pančevo sam stigao 28. decembra. U kući u koju sam otišao, kao i u kući preko puta nje, bila je gestapovska zaseda. Tek posle saznanjem da je u toj kući poginuo drug Jova 25. decembra. (Izvukao sam se uglavnom zahvaljujući slabom junaštvu tih zlikovaca). Izgleda da su videli moj otkočeni pištolj i odšrafljenu bombu. Izlazeći na ulicu, uperio sam revolver u pravcu suprotne kuće iz koje su me 'haltirali' kad sam ulazio. Oni su na to odgovorili bekstvom sa prozora. Tada sam se uglavnom natraške povlačio ka bližem ćošku i neprestano držao pod nišanom prozore obe kuće. U dva maha su pokuša-

li da se postave na prozore radi pucanja, ali osim velike galame sa njihove strane ništa drugo nisam čuo. Video sam samo to da su pomaljali glave kroz prozor i da su ih brzo povlačili. Stigavši do čoška uspeo sam posle da se izvučem iz tog kvarta koji je odmah zatim blokiran...«

Bilo je to samo jedno od više neposrednih suočavanja Žarka Zrenjanina sa policijom, jedan od više slučajeva kada je najtraženiji komunist u Banatu uspeo da izbegne zamke i zasede policije i njenih tajnih agenata.

Potragu za Zrenjaninom organizovalo je više okupatorskih i kvislinških obaveštajnih službi i policija. Gestapo, Abwehr, Specijalna policija, Komanda javne bezbednosti i Komanda državne straže Banata, folksdojčerska »Deutsche Mannschaft« i druge. Njihovi centri i ispostave tragale su za ovim jugoslavenskim revolucionarom od početka okupacije pa sve do njegove pogibije. U stvari, potraga za njim je počela već aprilskih dana 1941. godine, kada su operativne grupe Gestapa prodirale u Jugoslaviju sa nemačkim trupama i u zaposednutim oblastima hapsile protivnike Hitlerove Nemačke, evidentirane u knjizi i spiskovima poternica koje je izdao Glavni ured bezbednosti Reicha (RSHA) u Berlinu. Na 210. stranici knjige poternica nalazili su se osnovni podaci Žarka Zrenjanina, čije je hapšenje tražio antikomunistički odsek RSHA.

Špiler je opisao kako je teklo prikupljanje podataka o Zrenjaninu, na koje načine se tragalo za njim i kako su mu postavljali zamke i zasede da bi ga uhvatili ili ubili. Pošto je objasnio da je Gestapo u leto 1941. zavrbovao u zatvoru studenta Petra Aldana i pustio ga na slobodu da bi se kao tajni agent ponovo uvukao u redove Partije, Špiler navodi da je Aldan dao dosta podataka o Zrenjaninu, najpre Gestapu a zatim i Špileru:

»Aldan je podnosio izveštaje o svemu što bi doznao o radu i kretanju Žarka Zrenjanina, sekretara PK KPJ za Vojvodinu i člana CK KPJ, koji je tada bio naročito aktivan na području srednjeg i južnog Banata. Bilo je u planu da se putem Aldanovog agentskog rada dođe do takvih podataka koji bi mogli dovesti do pronalazjenja odnosno hapšenja Zrenjanina.

Krajem 1941. i prvih meseci 1942. Aldan je pružao dosta podataka o radu i kretanju Zrenjanina. Među tim podacima bilo je u nekoliko navrata i takvih koji su davali osnova za preduzimanje akcija sa ciljem hvatanja pomenutog. Naime, Aldan je znao da javi da će Zrenjanin u određeno vreme proći izvesnim putem. U pitanju je bio isključivo kraj Farkaždin — Perlez — Orlovat —

Čenta — Opovo — Samoš. U takvim slučajevima na terenu je odlazio lično gestapovac Fritsch sa po nekoliko policijskih agenata koje sam mu ja stavljao na raspolaganje, odnosno Komanda javne bezbednosti. Fritsch je sa tim ljudstvom organizovao zasede na označenim mestima odnosno putevima kojima je trebalo da prođe Zrenjanin. To se desilo tri-četiri puta, no uvek bez ikakvog pozitivnog rezultata.«

Špiler je posebno opisao jedan od tih slučajeva. U proleće 1942. Aldan je javio da će Zrenjanin naznačenog dana, čim padne mrak, proći uz železničku prugu Orlavat—Perlez. Pošto je Aldan tvrdio da je podatak tačan, jer je to saznao od jednog Zrenjaninovog pratioca, Špiler je, zajedno sa Fritschom i svojom udarnom grupom, odmah organizovao akciju. Ša njima je išao i agent Aldan. Preduzeli su sve mere da prikriju svoje prisustvo na tom terenu, kako neko ne bi o tome obavestio Zrenjanina. U seljačkoj nošnji i na seljačkim kolima prebacili su se do jednog mesta uz prugu, dva-tri kilometra udaljenog od Perleza i u prvi mrak postavili zasedu kraj železničke stražare.

Svi u zasedi imali su naređenje da zaustave svako lice koje bi naišlo prugom iz pravca Orlavata i pozovu ga da digne ruke uvis. Ukoliko pri tome primete bilo kakav sumnjivi znak o nameri pružanja otpora, odmah je trebalo da pucaju iz mašinki. Špiler i Fritsch su se nalazili u stražari. Svi su napeto iščekivali nailazak Zrenjanina i njegovih pratilaca. No, noć se odužila, a niko nije nailazio. Oko jedan sat po ponoći Špiler i Fritsch su zaključili da više nema smisla čekati i naredili policajcima da prekinu zasedu. Prebacili su se do Perleza, a zatim u Bečkerek — neobavljena posla.

Uporni Špiler nastavio je potragu prikupljajući svaki podatak o »komunisti broj jedan u Vojvodini«. Za komandanta javne bezbednosti bio je to najvažniji slučaj u čitavoj njegovoj policijskoj karijeri. Zato je ulagao sve napore i koristio sva sredstva, pogotovu svoje tajne agente, kako bi stvorio mogućnost za otkrivanje tog iskusnog ilegalca koji mu je sve vreme izmicao iz ruku. Mada je stalno boravio u Banatu i odatle rukovodio ustaničkom i ilegalnom borbom u Vojvodini, ni Špiler sa svojom policijom, ni Gestapo, ni Banatska državna straža nisu uspeli da mu uđu u trag. Istina, tajni agenti su podnosili izveštaje o tome da je Zrenjanin prošao u označenom pravcu, da je boravio u nekom mestu, da je održao sastanak, dao direktive itd. Međutim, zbog pridržavanja pravila konspiracije i ilegalnog rada u Partiji takva obaveštenja agenata su bila nepotpuna i uvek

kasnila, podnošena su o onome što se već dogodilo i nisu pružala mogućnosti za preduzimanje policijske akcije. I tako se to ponavljalo sve do početka novembra 1942. godine.

Prava vest o Zrenjaninu došla je iznenada. Špiler je to dobro zapamtio: bilo je podne 3. novembra 1942. Kapetan Oskar Langer obavestio je prefekta policije Franca Rajta da je poverljivim putem doznao gde se nalazi Žarko Zrenjanin. Langer je bio komandant sreskog odreda Banatske državne straže i ujedno je rukovodio Predstojništvom gradske policije u Vršcu. Rajt mu je naredio da sam ništa ne preduzima dok u Vršac ne stigne ekipa iz Bečkereka. Zatim su Rajt, Špiler, SS-narednik Karl Stecer iz ispostave Gestapa i kapetan Werner Berens iz nemačke Zaštitne policije (Schutzpolizei), skovali plan o akciji. Oni su isti dan otišli u Vršac, a Špiler je stigao uveče sa udarnom grupom policijskih agenata, specijalizovanom za policijske akcije, hapšenja i ubijanja. U Predstojništvu gradske policije su se našli na okupu, zajedno sa kapetanom Langerom i SS-majorom Ilerom, komandantom nemačke jedinice, Vojna pošta 18 208 iz sastava Prinz Eugen divizije. Ova jedinica je, pored policije, bila predviđena da učestvuje u akciji.

»Od Langer sam najpre čuo«, kaže Špiler, »da je Zrenjanina provalila jedna žena, koju mi je kasnije i doveo. Ista mi je ispričala da joj je Zrenjanin pre dva dana uputio neku kurirku i preko nje poručio da dođe kod njega u selo Pavliš, u kuću u koju će je dovesti kurirka. Kada je sa kurirkom otišla do Zrenjanina, on joj je predao svoje rublje i zamolio je da ga opere i okrpi i doneše mu ga posle dva dana u istu kuću. Na moje pitanje zašto je odlučila da to prijavi policiji, odgovorila je da je njen muž kao komunist pogubljen, pa hoće na taj način da se osveti komunistima što je izgubila muža.«

Bila je to Zorka Roknić, koja je sa mužem Vašom Roknićem učestvovala u radničkom pokretu i NOP-u, a oboje su posle okupacije uhapšeni. Vaso je streljan, a nju su pustili iz zatvora. Culo se da nije odala policiji ono što je znala. Zrenjanin je se setio u zao čas, upravo kada je trebalo da krene na put u Bosnu, na prvo zasedanje AVNOJ-a. Poslao je po nju partijskog kurira Leposavu Knežević, kćerku Stane Nikić u čijoj se kući nalazio. Znao je koliko je bila privržena mužu, ali nije mogao pretpostaviti kakve su je misli i raspoloženje opsedali u situaciji kada je bila van sebe zbog gubitka muža.

Rajt, Špiler i ostali, zajedno sa SS-majorom Ilerom

koji je sa svojih 80 ljudi trebalo da učestvuje u akciji, skovali su konačan plan. Jedinica majora Ilnera imala je zadatak da opkoli čitav deo sela, a Špiler i Rajt sa udarnom grupom da u toku noći opkole kuću u kojoj se nalazio Zrenjanin i u svitanje zore počnu akciju.

Bilo je prošlo dva sata posle ponoći, 4. novembra 1942, kada je 98 policajaca i nemačkih vojnika krenulo u akciju. Iz Vršca su se prebacili u više kamiona i nekoliko putničkih automobila do mesta na drumu u blizini Pavliša gde se iz sela ne može primetiti dolazak vozila. Odatle su se peške privukli selu i zaposeli određena mesta. Sa Špilerom i Rajtom išla je i Zorka Roknić, zagrnuta nemačkim vojničkim šinjelom i sa šlemom na glavi, i pokazala im kuću u kojoj je razgovarala sa Zrenjaninom.

Špiler je rasporedio oko kuće pripadnike svoje udarne grupe, naoružane mašinkama, ručnim bombama i sa dva puškomitraljeza zbrojovke kojima su rukovali Peter Luc i Georg Standhaft. Još je bila noć, agenti su u potpunoj tišini čekali osvit zore — vreme za akciju. No tada su primetili da se neko kreće dvorištem sa ručnom svetiljkom. Posle nekih 10—15 minuta otvorila su se dvorišna vrata i na ulicu su izašla dva čoveka, od kojih je jedan nosio fenjer kakav imaju železničari. Stala su ispred kuće i dugo razgovarala, dok su ih skriveni policajci držali na nišanu.

Špiler je zaključio da su ova dvojica imala zadatak da izvide situaciju i skrenu pažnju policije na sebe, kako bi opkoljenim ilegalcima stvorili povoljniju mogućnost da se probiju na suprotnoj strani. »Kao što je kasnije ustanovljeno«, kaže on, »u kući je stvarno bilo opaženo opkoljavanje, pošto su usled brzog provođenja tog opkoljavanja ipak bili prouzročeni napadni šumovi.« Kada su dva čoveka krenula ulicom prema zasedi u vratima susedne kuće, policajci su skočili na njih. Pretresli su ih ali nisu našli nikakvo oružje. Jedan od njih bio je Stanin sin Živa Nikić. Policajci su, pored toga, ranili jednog mladića i ubili jednu ženu.

U kući su Žarko Zrenjanin i njegov saborac Strahinja Stefanović, sekretar Okružnog komiteta KPJ za južni Banat, doneli odluku da pokušaju da se probiju i rešili da ne dozvole da padnu u ruke policiji. Rekli su to ukućanima i nagovorili ih da se sklone dok oni budu vodili borbu. Pokušali su da se probiju iza kuće, suprotnom stranom od ulice. Dočekali su ih rafali iz puškomitraljeza. Obostrana pucnjava se razlegla selom.

»Najednom«, opisuje Špiler, »u vreme dok je tek počelo da svanjiva i vidik bio još uvek vrlo slab, prekinuta

je tišina detonacijom ručne bombe koja je eksplodirala u zadnjem delu dvorišta. Smesta je usledio rafal iz puškomitraljeza. Policijski agent Peter Luc dotrčao je do mene da mi javi da je jedno lice bilo istrčalo iz gospodarske zgrade u pravcu bašte i u nameri da omogućiti probijanje bacilo ručnu bombu prema onoj dvojici agenata koji su bili u zasedi pozadi kuće u samoj bašti. Na to je on, Lue, smesta ispalio nekoliko metaka iz svog lakog mitraljeza i pogodio ga... Lue se vratio na svoje mesto i nakon kratkog vremena se vratio i izvestio me da ono lice... leži nepomično i ne daje nikakve znake života.«

Policija još uvek nije preduzimala akciju upada u kuću iako više nije bilo otpora. Špiler je znao da Zrenjanin nikada ne ide sam, pa je računao da se u kući nalazi još neko ko će pružiti otpor. Zato je najpre uputio Živu Nikića u kući da izvidi situaciju. Posle nekog vremena on se vratio iz kuće sa majkom i sestrom. Tek kada su saznali da unutra više nema nikoga živog, policajci su krenuli u akciju.

Već se odavno bilo razdanilo. Mada više nije bilo potrebe da se preduzima bilo šta, policija je priređivala spektakl kao da upada u kuću pod borbom. Tako je i glasilo izveštaj posle akcije: »Udarna grupa Komande javne bezbednosti za Banat jurišala je na ovu kuću.« Špiler je napisao:

»U dvorište kuće uleteli su naizmenice pojedini policijski agenti i ubacivali ručne bombe u pojedine prostorije gospodarskih zgrada. Bačeno je oko 10 bombi. Nakon toga čekali smo još neko kratko vreme, posle čega su svi iz zasede pred kućom, sem dvojice, ušli unutra. Jedna grupa otišla je do onog mesta gde je palo ono lice na početku akcije i ustanovila je odmah da je to Žarko Zrenjanin. Pretresom istog nađen je pištolj sa nešto municije i jedna ručna bomba, a sem toga razni pismeni materijal, legitimacije na lažna imena, te razne fotografije.

Druga grupa je pretresla kuću i sve gospodarske zgrade. Kada je ušla u štalu, našla je mrtvog Strahinju Stefanovića. Isti je bio u sedećem položaju naslonjen na jaslje, a između nogu ležala mu je puška sa cevi okrenutom prema glavi, na čijem donjem delu se nalazila velika rana. Odmah je bilo jasno da je izvršio samoubistvo ispalivši si jedan metak iz puške u glavu. Kod njega je prilikom pretresa pronađeno: jedan pištolj sa municijom, nešto municije za pušku, dosta pismenog materijala i legitimacija na lažno ime, kao i dve ručne bombe.«

Špiler je znao da se istaknuti komunisti ne predaju,

da neće dozvoliti da padnu živi u ruke policiji. Tako su postupili Stevan Jovanović, Borislav Petrov, Jelisaveta Petrov, Stanko Tomić, Lidija Aldan i drugi njihovi saborci. Geslo da se komunisti ne predaju neprijatelju potvrdili su svojom posljednjom borbom i životom Zrenjanin i Stefanović. Njih dvojica protiv 98 policajaca i vojnika*.

Spektakl policije se nastavljao. Špiler je nastojao da se sve dokumentuje. Naredio je da se tela dva ilegalca stave jedno kraj drugog tako da im se vide lica, ispred i pored njih je postavljeno njihovo oružje, municija, legitimacije, a iza njih poredali su se Rajt, Špiler i ostali učesnici akcije. Fotografski aparat je škljocnuo nekoliko puta. Snimci su bili gotovi. Ubice su se slikale, osigurale dokaze za dobijanje priznanja i odlikovanja, uspomene »za trajno sećanje«.

Rajt, Špiler i ostali najpre su otišli u zgradu opštine, a zatim u Bečkerek, vodeći sa sobom hapšenike. Špiler je o akciji podneo opširan izveštaj u kome je naveo: kada je izvršena (4. XI 1942), koliko je trajala (od 2 do 9 časova), ko je učestvovao od policije (Rajt, Špiler i 12 pripadnika udarne grupe), Banatske državne straže (Oskar Langer), Gestapa (Karl Stecer), nemačke SS-jedinice (SS-major liner sa 80 ljudi) i okružne policije (kapetan Werner Berens), kako je akcija izvedena, ko je ubijen, ko uhapšen, šta je zaplenjeno od oružja, municije i pisanog materijala.

Zorku Roknić su agenti putničkim automobilom prevezli u Vršac. U toku dana policajci su kamionom prevezli tela ilegalaca u Bečkerek. Tamo su, u garaži

*** O Žarku Zrenjaninu je Špiler govorio u više mahova u toku istrage i na sudskom procesu. Međutim, najpreglednije i najpodrobnije su dve njegove posebne izjave: »Traganje za Žarkom Zrenjaninom od strane SIPO i SD-a Beograd uz saradnju Komande javne bezbednosti za Banat« i druga, u kojoj je sa mnoštvom pojedinosti opisao samu akciju izvedenu 4. novembra 1942: »Slučaj pogibije učitelja Zrenjanina Žarka, zvanog 'Stari' i 'Uča', sekretara PK SPJ za Vojvodinu i člana CK KPJ, te studenta prava Stefanovića Strahinje, zvanog 'Cvikeraš', sekretara OK KPJ za južni Banat.«**

U više članaka i drugih priloga u listovima, časopisima i knjigama navode se dva pogrešna podatka-, da je policijska akcija protiv Zrenjanina izvršena 5. novembra 1942. i da je u toj akciji učestvovalo 700 vojnika i policajaca. U zvaničnim policijskim izveštajima, napisanim posle akcije, naznačen je tačan datum Zrenjaninove pogibije: 4. novembar 1942, a isto tako je precizno označen broj učesnika u akciji, i to: 80 vojnika iz nemačke SS-jedinice, vojne pošta 18 208, i 18 učesnika iz policije koji su poimenično navedeni.

Zrenjanin je proglašen narodnim herojem 25. decembra 1944, a najveći grad Banata, pre rata Petrovgrad, a za vreme okupacije Veliki Bečkerek, dobio je 23. decembra 1946. po njemu naziv Zrenjanin.

Komande javne bezbednosti, ponovo snimljena, a zatim zakopana na Bagljašu. Živa Nikić i Leposava Knežević proživeli su u zatvoru i logoru strahovita mučenja. Špiler je na njima iskaljivao svoj bes i osvetu što su pružili utočište Žarku Zrenjaninu i terao ih da priznaju i ono što nisu znali ni činili. Leposavi su na gnusan način izazvali krvoliptanje, pretukli je, stavljali joj stopala u vrelu vodu a onda joj kleštima vadili nokte iz nožnih prstiju. Živi su usijanom sabljom pekli delove tela, stavljali mu usijana gvozdена jaja pod mišku i vešali mu tegove za polni ud. Živa je streljan, a Leposava je dočekala oslobođenje i 1948. godine pojavila se pred sudom da potresno ispriča kakve je strahote doživela od optuženog Juraja Špilera.

ŠPILER I NJEGOVI AGENTI

Student Petar Aldan uhapšen je u Pančevu odmah posle napada Nemačke na Sovjetski Savez, odakle je inače bio rodom (Krasnodar, Kuban). U vreme kada je pančevačka policija prebijala i ubijala uhapšene komuniste i skojevce, Aldan je rešio da spasi svoj život — izdajom. Kao predratni član Partije i partijski kurir, znao je za veliki broj komunista, skojevaca i simpatizera, oko 150, i sve ih prokazao policiji.

Po tu cenu sačuvao je život i postao tajni agent policije. Pušten je iz zatvora, da bi se ponovo uvukao u redove Partije i NOP-a i pomogao policiji da ih uništi. Radio je za Gestapo, pančevačku policiju, pančevačku folksdojčersku oružanu formaciju »Nemačka momčad«, dok ga nije preuzeo Špiler.

Tajni agent »Hans« radio je najpre na području Pančeva, kasnije i u drugim krajevima Banata, naposljetku van Banata. Od njega su banatska Služba javne bezbednosti i Gestapo saznali za mesta boravka i kretanje mnogih lica za kojima su inače dugo i bezuspešno tragali. On je već 1941. godine davao bliže podatke o partijskim funkcionerima i ilegalcima Stevanu Jovanoviću, Borislavu, Jelisaveti i Olgi Petrov, Miti Živkovu i drugima. Po njegovim obaveštenjima preduzimane su policijske akcije u kojima su hapšeni ili gubili živote pojedini komunisti i aktivisti NOP-a (akcija u Crepaji u oktobru 1941, pogibija sekretara Okružnog komiteta za južni Banat Stevana Jovanovića 25. decembra 1941. i dr.).

Sa takvim radom Aldan je produžio i 1942. godine.

Već duboko zagazivši u izdaju, služeći Nmcima i predajući u njihove ruke dojučerašnje svoje drugove, on je dalje srljao nečasnim putem koji je izabrao, ogrezao u zločinačkom radu, podmuklosti i bezobzirnosti. Izdao je i optužio policiji i svoje najbliže: rođenu braću i sestru Lidiju. »Lidija uopšte ne sumnja da imam veze s

policijom«, hvalio se potkazivač, dajući podatke o nje-
noj aktivnosti i kretanju.

Lidija je ostala dosledan komunist i požrtvovano je radila na terenu kao član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a i sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a za južni Banat. Špiler i njegova policija su joj najzad ušli u trag. Špiler je zabeležio:

»Na dan 5. aprila 1942. godine uhapšena je kod Ferdina Lidija Aldan, bivši đak, članica OK SKOJ-a za južni Banat. Prilikom hapšenja neprimetno je izvadila iz jednog omota pištolj i izvršila samoubistvo. Kod nje je nađena legitimacija na ime Marije Žebeljan.

Lidija Aldan ostala je beskompromisno na liniji komunističkog pokreta i kao takva i poginula, nakon što je jednom prilikom bila iznenađena i uhvaćena po jednoj policijskoj patroli.«

Brat i sestra su se u najtežim iskušenjima pod fašističkom okupacijom opredelili za različne puteve. Pošto su mu i braća dospela u zatvor, na slobodi je ostao samo Petar.

Gorak je bio hieb izdajnički. Špiler i Gestapo su sve više tražili od svog dragocenog agenta, davali mu nove zadatke, zahtevali najnovije podatke. A Aldan je živeo u stalnom strahu da će ilegalci otkriti njegovu pravu ulogu i likvidirati ga. Da bi to sprečio, nastojao je da ih preduhitri i što pre ih preda policiji u ruke. Jurio je iz mesta u mesto, tražio i uspostavljao veze, provocirao i čim bi nešto saznao, obaveštavao je Špilera ili Gestapo. Njegov policijski dosje sa agentskim izveštajima samo za prvih 10 meseci dostigao je 360 stranica.

Pošto su propali svi raniji pokušaji Špilerove policije da uhapsi ili ubije ilegalca Mitu Živkova, Aldan je dobio zadatak da ga on pronađe, navede u zasedu policije ili ga ubije. Živkov se upravo tih dana oprostio od ilegalca i svojih saradnika u Crepaji, pošto je krenuo da se prebaci u Srem, u partizane.

Negde na njegovom putu isprečio se Aldan. Oprezni ilegalac nije prozreo lukavu igru čoveka koga je znao kao člana Partije, nije valjda ni mogao pojmiti da je neko kome su sestra i braća stradali od policije kadar da radi protiv njih, za policiju. Gledao je u Petru druga, ilegalca koji se mučio kao i on, pripadnika »crvene porodice«. Ipak, nekim instinktom je osetio da ne treba da ide tamo kamo ga je Aldan hteo odvesti — u policijsku zamku. Pošli su dalje — Mita napred, Aldan za njim. Za agenta »Hansa« to je bila izvanredna prilika. Izvukao je pištolj i pucao Miti u leđa.

»Na dan 20. maja 1942«, zapisano je u izveštaju Ko-

mande javne bezbednosti, »ubijen je između Uzdina i Idvora poznati komunista i terorista Mita Živkov, zvani Lala i Selja, radnik iz Crepaje, inače član Okružnog komiteta KPJ za južni Banat, koji je 5. marta 1942. u Pančevu ubio šefa političkog odseka tamošnje policijske uprave Alojza Krala, a 1. aprila u Hrvatskoj Neuzini pomoćnog policajca Petra Stepanova.«

Da bi sačuvali u tajnosti važnog agenta, policajci u ovom slučaju nisu opisali kako je ubijen Živkov. Ali posle svega teško je više bilo sačuvati tajnu o Petru Aldanu. Ipak, dok je istina o njegovoj stvarnoj ulozi potpuno izišla na videlo, on je uspeo da nanese još štete pokretu kome je nekada pripadao.

Nepuni mesec dana posle mučkog ubistva Mite Živkova, Aldan je uspeo da zakaže sastanak s Nikolom Živanovićem Nikicom, studentom prava iz Pančeva, za koga je policija imala podatke da je član biroa Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Vojvodinu. Na mesto sastanka doveo je Špilera i njegove agente, a s njima je bio i gestapovac Wilhelm Knetsch iz Bečkerek. Policajci su u noćnoj zasedi sačekali Živanovića, no on je ranio gestapovca i pobjegao. Ipak, Aldan je znao gde se Živanović mogao skloniti i odveo tamo Špilera s agentima, te su ga ovi uhvatili ranjenog, pošto je prethodno pokušao da izvrši samoubistvo.*

Vodio je Aldan policiju u akcije protiv ilegalaca i aktivista NOP-a po raznim mestima pančevačkog kraja.- u Idvor, Farkaždin, Crepaju, Dolovo, prikupljao podatke širom Banata.

»Kasnije je Aldan«, po kazivanju Juraja Špilera, »neprimetno učestvovao u akcijama koje je Komanda jav-

* Špiler je opširno opisao ovu akciju, koja je izvedena 16. juna 1942. Policija je postavila zasedu na mestu na kome je Aldan ugovorio sastanak sa Živanovićem na periferiji Pančeva prema Kovinu. Kada se oko 10 časova te noći pojavio Živanović, policajci su skočili na njega uperenog oružja i povicama da se preda. Živanović je, međutim, izvukao pištolj i sa tri metka teško ranio gestapovca Wilhelma Knetscha. Iskoristio je trenutak zabune i izgubio se u noći. No pošto je Aldan znao da će se Živanović sakriti u obližnjem stanu Katice Nikolić, Špiler je sa svojom Udarnom grupom upao u tu kuću. Živanović se nije hteo predati, već je iz pištolja ispalio dva hica sebi u glavu. Teško ranjenog preneli su ga u pančevačku bolnicu, a posle lečenja premestili ga u zatvor u Bečkereku.

Špiler je vodio duge razgovore sa Živanovićem i na kraju uspeo da ga »obradi« i od njega izvuče važne podatke. Gestapovac Knetsch, pošto se vratio oporavljen iz Nemačke, javno je pretio da će se osvetiti Živanoviću što ga je ranio. Jedne noći upao je u zatvor Prefekture policije, izveo Živanovića i ubio ga.

ne bezbednosti sproveda na osnovu njegovih podataka. U nekoliko slučajeva bili su u pitanju partijski Funktioneri i članovi (otkrivanje i hapšenje Momčila Stefanovića i Nikice Živanovića), a većinom skojevci i pc>magači NOP-a. Na osnovu Aldanovih obaveštenja postavljali smo, uz učešće Fritscha i samog Aldana, zasedu u okolini Perleza u cilju hvatanja Žarka Zrenjanina, **QI SU** iste ostale bez rezultata.«

Posledice Aldanovog agentskog rada bile bi teže da se u partijskim redovima nije sprovodila stroga konspiracija, da se stalno nisu menjala skrovišta, ilegalni stanovi i mesta sastanaka, da se nije praktikovala upotreba pseudonima, lažnih legitimacija i dozvola, da, se nije primenjivalo iskustvo iz ilegalnog rada i borbe s policijom. To je bila i Špilerova ocena:

»Aldan je provalio mnogo lica koja su radila u komunističkom pokretu, odnosno pomagala isti, ali je usled prirode tih podataka ili pak s obzirom na činjenicu da su odnosna lica tada živela ilegalno, prilično malo njegovih podataka iskorišćeno.«

-X Posle svega što se odigralo, već je gotovo svima postalo jasno da je Petar Aldan agent policije. Špiler se posavetovao sa Gestapom, pa su zaključili da s-u njegove mogućnosti time iscrpene i odlučili da ga sklone iz Banata gde mu je pretila opasnost od osvete ilegalaca. Za to se postarao Gestapo. Uputio ga je kao ag-enta na nove terene: u jugoistočnu Bosnu, jugozapadnu Srbiju, Crnu Goru i Sandžak, a povremeno je boravio u Beogradu. Promenio je i ime: sada se zvao Marko Pandurov. Završio je kao agent ispostave Gestapa u Novom Pazaru, gde je povremeno oblačio SS-uniformu i sa gestapovcima učestvovao u hapšenjima, saslušavanju i batinanju hapšenika. Tamo ga je 1944. godine zadesio kraj kakav je zaslužio, tj. onako kako je komunist Mita Živkov stradao od njega.- dobio je metak u leđa od svoga kolege, policijskog agenta.

Sličnu ulogu kao Aldan odigrao je Radoslav — Rada Grujić, strojobravar iz Bečkereka. Njega je 8. jula 1942. uhapsio Špiler sa svojim agentima prilikom policijske akcije u Srpskom Aradcu. Tako je dvadesetak dana posle hapšenja Nikole Živanovića u Pančev^j, u Špilerove ruke pao još jedan član »sekretarijata biroa Pokrajinskog komiteta SKOJ-a« — kako je policija, zabeležila u svom izveštaju. Špiler je znao za njegovu aktivnost, funkcije i pseudonime »Crni Rada«, »Mirk;₀« i »Pera«, pa mu je kao važnom hapšeniku posvetio odgovarajuću »pažnju«. Rezultat Špilerove »obrade« bio je da

je Rada Grujić, potpuno demoralisan, izdao svoje drugove i u zatvoru postao tajni agent policije.*

Špiler se najpre potrudio da se među hapšenjima pronese glas o Grujićevom junačkom držanju pred policijom, a zatim, pošto mu je stvorio oreol junaka, inscenirao bekstvo tog »heroja« iz zatvora. To je bila dobra priprema za Grujićev povratak među drugove sa kojima se do hapšenja borio protiv okupatora, stvaranje povoljnih mogućnosti za izvršavanje zadataka koje mu je poverio Špiler. Kao i Aldan, i Grujić je znao mnoge članove i funkcionere KPJ, SKOJ-a i NOP-a, koje je već odao Špileru, ali je sada trebalo da se poveže sa njima i preda ih u ruke policije. Međutim, dok je Aldan pretežno delovao u južnom Banatu, Grujićev teren bio je uglavnom severni Banat.

Grujića su drugovi dočekali dvojako: jedni su ga prihvatili ništa ne sumnjajući, drugi s nepoverenjem. Zbog toga je bilo razmimoilaženja, pa i oštrih diskusija. Među onima koji nisu verovali Grujiću bili su članovi Sreskog komiteta u Karađorđevu i sekretar Milan Pribić Dokica. No, Žarko Turinski, sekretar Okružnog komiteta, smatrao je da je Grujićevo bekstvo iz zatvora rezultat nekih njegovih nastojanja i preduzetih mera.**

Turinski je 26. novembra 1942. zakazao sastanak sa Grujićem u konspirativnoj bazi u kući predsednika opštine u Aradcu za koju je Grujić znao. Čim ga je Grujić o tome obavestio, Špiler je poslao policajce u zasedu u dvorištu te kuće. Da ne bi otkrio svog agenta, prethodno je uhapsio predsednikove kćeri koje su održavale bazu (a da otac to nije znao), kako bi posle pustio glas da su one, prilikom saslušanja, otkrile bazu i da je policija, zahvaljujući njima, postavila zasedu. Turinski je

* U policijskom izveštaju se kaže da je Grujić pre hapšenja ispalio nekoliko metaka na policajce u nameri da pobjegne, no to mu nije uspeo, te je savladan i živ uhvaćen. Tom prilikom su kod njega nađeni pištolj, ručna bomba, beleške i meci. U zatvoru je poklekao pred Špilerom, dao mu dragocene podatke o organizacijama i članovima KPJ i SKOJ-a, o bazama i skloništima itd. Špiler se time nije zadovoljio, već je demoralisanog Grujića hteo da iskoristi kao tajnog agenta, kako bi pomoću njega uspeo da dode do istaknutih ilegalaca i partizanskih rukovodilaca koji su mu stalno izmicali. Špiler je izjavio: »Nakon što je dva ili tri meseca ležao u zatvoru, pristao je da radi kao poverenik za Odesek (javne bezbednosti — prim. aut.). Bilo je fingirano njegovo bekstvo iz zatvora, nakon čega mu je uspeo uspostaviti stare veze.«

** Žarko Turinski je verovao da je bekstvu Rade Grujića doprineo policajac Krsta Kozlovački, na šta ga je Turinski nagovarao. To je koristilo Špileru jer se odlično uklapalo u njegov plan o insceniranju Grujićevog bekstva, a doprinelo održavanju zablude Žarka Turinskog. Turinski nije naslutio pravu ulogu Rade Grujića po izlasku iz zatvora, mada mu je ovaj radio o glavi.

naišao sa Borom Mकिनom, partizanskim komandantom i članom Okružnog komiteta. Mकिन je prvi zakoračio u dvorište, dok je Turinski čekao zaklonjen iza zida. Tri policajca su skočila na njega. Mकिन je uspeo da dva puta opali iz pištolja i oba puta rani prvog napadača policajca Matiasa Kelera, ali su ga druga dva policajca, Ištvan Tot i Karl Majer, usmrtila hicima iz svojih pištolja. Turinski je uspeo da se povuče.

Kada je posle mesec i po dana, tj. 3. januara 1943, u borbi sa policijom poginuo i Žarko Turinski, u Okružnom komitetu Partije ostao je samo mladi Dura Đorđević Sima. U teškoj situaciji za rad Partije, smatrao je neophodnim da raščisti pitanje pouzdanosti Rade Grujića. Zakazao je sastanak sa njim u Bečkerek u 11. februara 1943. Kada su na ulici pošli jedan drugome u susret, Grujić je izvukao pištolj i pucao u svog dojučerašnjeg prijatelja. Tog trenutka su pojurili ka njima policajci iz zasede. Ranjeni Dorđević nije više imao nikakvih izgleda za spas. Učinio je jedino što je još mogao: da ne bi živ pao u ruke policiji, izvršio je samoubistvo. A agenta Crnog Radu pohvalio je Juraj Špiler, u bolnici, gde se lečio od dve rane zadobijene u puškaranju sa Žarkom Turinskim.

Posle četiri dana Grujić je izveo još jedno izdajničko delo. Imao je zakazan sastanak na Melenačkom ostrvu sa drugovima iz Sreskog komiteta novobečejskog sreza i iz Melenačkog partizanskog odreda. Na sastanak u tajnom skrovištu, došao je — s policijom. U bazi su izrešetana sva tri ilegalca.*

Posle nekoliko slučajeva u kojima su stradali komunisti i skojevci, a uvek je nekako tu bio i Grujić, pojačale su se sumnje u njega i sve više drugova je odbijalo svaki dodir s njim. Međutim, od početka njegova agentskog rada, pa dok se nije sasvim otkrila njegova prava uloga, on je uspeo da nanese velike štete narodnooslobodilačkom pokretu severnog Banata. Bio je jedan od najznačajnijih i najefikasnijih Špilerovih tajnih agenata u borbi protiv ilegalnih organizacija KPJ i NOP-a. Za razliku od Aldana, čijim su se uslugama koristili i gestapovci, Grujića je sve vreme »držao na vezi« sam Špiler i kao iskusni policijski i obaveštajni stručnjak spretno i znalački ga upotrebljavao i rukovodio njime. Pored toga Špiler ga je i bogato nagrađivao, tako da je Grujić za svoje agentske »podvige« dobio 20.000 — 25.000 dinara.

* Poginuli su članovi Sreskog komiteta Vujica Vujanov i Milan Mijatov, a teško je ranjen, pa kasnije streljan Žarko Boškov.

Kada je s vremenom postalo potpuno jasno da Grujić radi za policiju, i njegove mogućnosti tajnog agenta su iscrpene. Tada je postao otvoreni, javni Špilerov agent. No, i kao takav je koristio policiji. Špiler kaže:

»Nakon ovih akcija Grujić je razotkriven u redovima pripadnika pokreta, pa je legalizovan i namešten u Odseku javne bezbednosti kao policijski agent. To je bilo u proleće 1943. godine. Posle toga on je sudelovao u svim terenskim istragama i akcijama koje je Odsek organizovao i vodio, kao i u onima koje su vršila nemačka službena mesta a u kojima je učestvovao Odsek sa svojim organima. Osim toga sudelovao je i kod informativnih saslušanja uhapšenih lica, pri čemu je vrlo mnogo pomagao s obzirom na dobro poznavanje stvari.«

Pošto je imao toliko »grehova na duši«, Grujić je živio u neprestanom strahu od osвете ilegalaca. Nikada nije mogao znati iza kojeg ga ugla ili grma čeka smrt. Vazda u grču, napetosti i neizvesnosti, nije više bio kadar da izdrži takav život. S druge strane, nailazio je na rezervisanost policijskih agenata u čiji sastav je bio uključen, i to kako na službi tako i van nje. Za izdajnika nigde nije bilo mesta-, dojučerašnji drugovi su ga osudili na smrt, oni sa kojima se odskora udružio, policajci, nisu ga prihvatili. Prezirali su ga i jedni i drugi. Odbačen od svih, živio je vrlo povučeno, stanovao u zgradi policijskih agenata, hranio se u policijskoj menzi. Zamolio je Špilera da ga skloni iz Banata, i to što dalje. Ionako više nije mogao da bude od koristi, pa mu je Špiler omogućio da krajem 1943. godine pobegne zaista daleko — u Nemačku.

Još jedan izdajnik uplašio se za svoj život. Strahujući od osвете ilegalaca zbog izdajstva Brace, Bebe i Stan-ka Tomića, krojač Nikola Karavla obratio se za pomoć Juraju Špileru.

»Karavla, koji je provalio Petrova, pušten je posle akcije na slobodu, pošto sam ga prethodno zavrbovao da za mene radi kao agent«, izjavio je Špiler. »Kao nagradu za napred izloženu izdaju Petrova dao sam mu sumu od 5.000 dinara. Iz Pančeva je više puta dolazio k meni u Bečkerek i davao mi neke podatke...

Ostao je u Pančevu još svega 2 — 3 meseca-. Tada je došao u Bečkerek kod mene i izložio mi kako mu je nemoguće da više radi u Pančevu, pošto se na njega sumnja da je izvršio provalu, te ga je stoga strah da tamo i dalje ostane, jer se boji da bi mogao biti likvidiran. Na ovu molbu izdejstvovao sam preko pančevačke policije

da se Karavla preseli u Beograd, gde je dobio zaposlenje u jednoj nemačkoj vojnoj krojačkoj radioni.«

Policija se pobrinula za još jednog svog tajnog saradnika — Agatu Libman. Pošto ju je pronašla lakše ranjenu na tavanu kuće u Topoli, Ulica treći red broj 15, policija je Agatu prvo zadržala u pančevačkom zatvoru, a zatim — na Špilerov zahtev — prebacila u Bečkerek. Tamo ju je Špiler potanko ispitao o Braci i Bebi, o radu i životu u kući u Topoli, o njenoj ličnoj aktivnosti i svemu što je znala o »komunističkom pokretu«. Agata je ne samo ispričala sve što je znala nego je i pristala da tajno saraduje s policijom. Špiler ju je zadržao u zatvoru, pošto joj je dao zadatak da provocira ostale hapšeničke i o svemu što sazna obaveštava policiju.

U izveštaju Prefektуре policije od 8. avgusta 1942. opisuje se slučaj Agate Libman i njen rad za policiju:

»Kao rođaka Ane Bokšan upoznala se sa Bracom Petrovim, sa kojim je od tada ostala stalno u vezi... Posle streljanja Steve Jovanovića Jove krila se, pošto je bila tražena od policije, u ilegalnom stanu Brace i Mire Petrov... Posle hapšenja vršila je za policiju poverljive usluge, pošto je o važnim saznanjima o drugim hapšenicima s kojima je bila u zatvoru obaveštavala policiju i tako doprinela uspešnom vođenju istrage.«

Zbog toga je kažnjena sa svega 9 meseci boravka u logoru, posle čega je puštena na slobodu, s tim da i dalje tajno saraduje s policijom.

U noći, 2. januara 1943, Špiler je sedeo u svojoj kancelariji nagnut nad izveštajima koje su mu agenti podneli o tek izvršenim hapšenjima i početnim rezultatima saslušavanja hapšenika. Svetlost stonice lampe odbijala se o oblu i glatku površinu njegove glave, s retkim vlasima na samom temenu. Već je bila poodmakla hladna januarska noć i po kućama Velikog Bečkereka svuda su bila pogašena svetla. Samo su u zgradi Komande javne bezbednosti zloslutno bleštali prozori.

Tišinu je narušilo kucanje na vratima i u kancelariju je ušao šef policijskih agenata Josef Wilhelm. Oglašio se još s vrata:

— Gospo'n šefe, imamo ga!

Špiler je znao o kome je reč i pre nego što ga je šef istrage obavestio da je otkriveno sklonište komunističkog funkcionera Žarka Turinskog. Jedna od hapšenica, objasnio je Wilhelm, po imenu Vidosava Protić, odala je da se Turinski krije u gradu, u kući Dušana i Gordane Tapavički kraj samog Begeja.

Već godinu i po dana Špiler i banatska policija tragali su za Turinskim, uporedo sa Gestapom. Saznali su za njegove funkcije u Partiji i ulogu u narodnooslobodilačkom pokretu Banata. Podaci kojih su se domogli govorili su o sastancima Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu počev od maja 1941. godine, o obrazovanju štaba partizanskih odreda, o Turinskom kao sekretaru Okružnog komiteta za severni Banat, komandantu u Štabu partizanskih odreda za severni Banat, organizatoru akcija protiv okupatora i domaćih vlasti, drskom ilegalcu i »jednom od najradikalnijih elemenata komunističkog pokreta u Banatu.« Špiler mu je nekoliko puta bio na tragu i postavljao zamku i zasede, ali ni jedna od tih akcija nije urodila plodom, jer je spretan ilegalac uvek uspeo da izmakne.

Špiler je o svemu obavestio prefekta policije Franca Rajta i šefa ispostave Gestapa Karla Pamera. Odmah zatim je odredio ko će učestvovati u akciji prepada na kuću i hapšenja Žarka Turinskog. Sve su se pripreme obavljale u toku noći. Mada su januarske noći duge, policajci su krenuli u akciju već pre šest časova i pošto su opkolili kuću, čekali su svitanje zore.

Iz tame je odjednom iskrsnuo Špiler, tiho se privukao prozoru i priljubljen uza zid zalupao na prozor. Morao je jače da udara u okno dok se iz kuće nije začuo domaćinov glas. Na pitanje: »Ko je?«, Špiler je povikao: »Policija! Otvaraj i izlazi iz kuće.« Kada su se domaćin i njegova žena pojavili, dočekali su ih uperene cevi poli-

Špiler je zahtevao da kažu koga drže skrivenog u kući, ali su oni negirali da ima bilo koga čak i kada im je pomenuto ime Žarka Turinskog.

Na osnovu ranijih iskustava iz sličnih akcija, Špiler je vrlo oprezno krenuo prema kući, zajedno sa Rajtom, Wilhelmom i još dvojicom policajaca, dok su ostali bili raspoređeni oko kuće. Upali su najpre u dvorište, pregledali ga, pa se uputili ka ulaznim vratima kuće. Uleteli su, na prepad, najpre u kuhinju, zatim u jednu sobu. Nikoga nisu zatekli. Ostala je još samo jedna soba, spavaća, čiji prozor je gledao na ulicu. Špiler je otvorio vrata te sobe i samo što je zakoračio, iza kreveta je iskrsnuo naoružani čovek i opalio iz pištolja. Špiler je osetio oštar bol u desnoj ruci, jauknuo je i povukao se natrag.

Wilhelm i dva agenta iskočili su kroz kuhinju u dvorište. Rajt i Špiler su ostali u sobi sa pogledom u dvorište, da se u dvorištu ne bi izložili mecima. Zaklonili su se iza nameštaja. Od sobe u kojoj se nalazio Turinski delila su ih samo otvorena vrata.

»U potpunoj tišini«, opisivao je Špiler kasnije te trenutke, »prolazili su minuti u kojima je svaka sekunda bila odlučujuća. Čekalo se ko će se prvi usuditi da stupi u akciju.«

Špiler i Rajt se nisu usudili da se odmaknu od zidova pored vrata. No Turinski nije sedeo skrštenih ruku. Najpre se iz njegove sobe čuo neki šum, zatim tup udar. Špiler se zalepio za zid, osećajući neposrednu opasnost. Svaki trenutak je izgledao beskonačno dug. Špiler je dobro zapamtio svaku pojedinost:

»Tišinu je najednom prekinulo paljenje ručne bombe koju je upalio Turinski. Potom se čulo njeno kotrljanje po podu. Turinski je nije bacio, već samo odgurnuo po podu, pošto je bio uveren da Rajt i ja vrebamo kod samih vrata. Želeo je da bomba eksplodira što bliže tim vratima, a ne na suprotnom delu sobe. Njegov račun je bio tačan, pošto smo se doista nalazili u neposrednoj blizini vrata.«

Bomba se zaista dokotrljala u blizinu Rajta i Špilera i oni su pogledima prikovanim za nju prestrašeno očekivali eksploziju. Odjednom je bomba eksplodirala i krhotine su poletele na sve strane. Špiler je osetio kako mu se geler zariva u već ranjenu desnu ruku. Rajta je parče bombe pogodilo u levu ruku. Obojica su divlje pojurili iz sobe, nagrnuli jedan preko drugog u kuhinju i izleteli u dvorište.

Nikada dotle, kako su kasnije objašnjavali Rajt i Špiler, ni jedan ni drugi nisu tako blisko osetili dah smrti, nikada nisu bili tako bespomoćni, niti su ikada s takvim užasom gledali u oči smrti koja se kotrljala prema njima.

Poučeni udesom svojih šefova, policajci više nisu pokušavali da prodru u sobu u kojoj se nalazio ilegalac, već su iz svojih zaklona otvorili vatru na prozor te sobe prema ulici. Međutim, iz sobe nije prestajao otpor. Turinski se žestoko branio. Pucao je iz pištolja i bacio na policajce dve ručne bombe.

Pošto se pucnjava odužila, a otpor nije prestajao, policajcima je postalo jasno da moraju preduzeti nešto drugo, efikasnije. Ubrzo se jedan od njih oprezno privukao prozoru Žarkove sobe i ubacio u nju kantu s benzinom, koji se razlio po podu i ubrzo planuo. Vatra i dim su brzo ispunili sobu. Kada su policajci pomislili da je sve gotovo, odjednom se iz susedne sobe čuo novi pucanj iz pištolja. Iz dvorišta je jedan policajac ugledao Turinskog sa pištoljem u ruci, zaklonjenog iza ormara.

Policajac je skovao plan da se, dok Turinski puca kroz prozor prema ulici, privuče uza zid sa dvorišne

strane i dospe do ulaza u sobu, iznenadi Turinskog i ubije ga s leđa. Uspeo je da neopažen dospe do ulaza i kada je procenio da je pogodan trenutak, banuo je na vrata. Međutim, u tom času planuo je pucanj iz sobe i policijski agent Georg Standhaft je brzo uzmakao, povodeći se iza zida i držeći se za gornji deo ranjene ruke.

U to je stigao i šef Gestapa Karl Pamer. Bio je besan. Ceo grad je bio uznemiren pucnjavom.

Turinski je, po svemu sudeći, rešio da se bori do kraja. Nije imao nikakvog izgleda da se spase, ali je, očevidno, odlučio da policiji zada što više muke, da svoj život skupo proda.

Pamer je naredio energičnu akciju. Pucnjava se nastavljala, bombe su praštale. Tako je to potrajalo sve do trenutka kada je Turinski najzad, posle tri časa borbe, pogođen smrtonosnim mecima, završio svoj ogorčeni otpor.

Pred kuću je stigao automobil za ranjene policajce, pa ih je lekar previo. Iako dva puta ranjen, Špiler nije žurio u bolnicu. Nije mogao da ode, a da prethodno ne vidi mrtvog ilegalca za kojim je tako dugo tragao. Nije mogao da se odupre sadističkom instinktu da stane iznad tela mrtvog protivnika: »Kada mi je lekar previo ruku, otišao sam u odnosnu kuću da vidim poginulog Turinskog. Posle toga sam jednim fijakerom odvezen u bolnicu.«

U dvorištu kuće Tapavičkog, okružen policijskim agentima, šef Gestapa iskaljivao je svoj bes. Vikao je na Dušana Tapavičkog i njegovu ženu, koje su mu priveli agenti. Naredio je da ih odmah ubiju, a da u zvaničnom izveštaju kažu da su ubijeni pri pokušaju bekstva.

U izveštaju o ovoj akciji Špiler je napisao:-

»U svitanje su najpre pozvani vlasnik kuće i njegova žena da izađu napolje. Na pitanje ima li koga u kući osim njih, odgovorili su da nema. Međutim, prilikom pretresa kuće, baš kada sam ja ulazio u poslednju prostoriju, vlasnikovu spavaću sobu, u njoj skriveni Žarko Turinski ispalio je na mene metak iz pištolja i ranio me u desnu ruku. Potom je bacio i ručnu bombu od koje smo bili ranjeni: ja, ponovo u desnu ruku, i prefekt Rajt. Ja sam se odmah povukao iz kuće i u obližnjoj zgradi bio previjen. Za to vreme, u nastavku borbe, Turinski je ubijen, ranivši pre toga još jednog policijskog agenta... Poručnik Pamer je, za primer, na licu mesta dao streljati vlasnika kuće i njegovu ženu.«

U kasnije podnetom izveštaju o akcijama protiv komunista, Špiler je izneo da je akcija izvedena 3. januara 1943. od 6 do 9 časova, da je u njoj učestvovalo 12 policaj-

jaca, da je Turinski »pružio očajnički otpor«, pucao iz pištolja, bacio tri ručne bombe i da je savladan tek »posle duge i žestoke borbe«. Špiler je znao za direktivu Partije o držanju njenih članova pred neprijateljem. A Turinski je, boreći se tri sata sam protiv 12 policajaca i ranivši trojicu, dosledno izvršio direktivu da se komunisti ne predaju.

Špiler nije mogao da miruje ni u bolnici. Morao je da iskaže svoju nadmoć, sadizam i cinizam, da se izživljava i poigrava sa ljudima. U zatvoru se nalazila supruga Žarka Turinskog, Biserka, uhapšena 2. januara, dan pre policijske akcije. Ranjenik je napustio bolesničku postelju i požurio u zatvor. Upao je u ćeliju Biserke Turinski, dan posle izvršene akcije. Biserka je to dobro zapamtila:

»Sutradan, u ponedeljak 4. januara, Špiler je došao u moju ćeliju: 'Dodi, Biserka, ja i ti imamo svatove'. Ja sam mislila da me vodi na batinjanje. Međutim, on me je izveo u dvorište gde sam videla leš svoga druga, kao i leševe Dušana i Gore Tapavički.«

Iz bolnice u Bečkereku Rajt i Špiler su prebačeni u elitni sanatorijum »Dr Stanković« u Beogradu. Tu su izigravali ranjene heroje i pričali uzbudljive i hvalisave priče o obračunu sa »komunističkim ilegalcem«, ne pominjući naravno da njih 12 čitava tri sata nisu mogli da savladaju jednog čoveka. U sanatorijumu ih je obišao najviši rukovodilac nemačke policije SS-general August von Meyszner i odao im priznanje za »iskazanu hrabrost«.

Usledila su dalja priznanja Špileru: dobio je nemački orden Krst za ratne zasluge, značku za ranjavanje i novčanu nagradu od 10.000 dinara.

Ranjeni Špiler se, posle izlaska iz bolnice, oporavljao kod svoje kuće. Već gotovo dva meseca revnosni policajac je odsustvovao sa posla. Jednog dana je pokazao ženi fotografiju čoveka koji ga je ranio. Ona je iznenađeno zurila u fotografiju i onda sa sigurnošću rekla da je to onaj čovek koji ga je tražio kod kuće (na Trgu Princa Eugena broj 6). Naime, dve nedelje pre pogibije Žarka Turinskog, on je tražio Špilera kod kuće, ali mu je Špilerova supruga rekla da je on u kancelariji. Pošto joj se učinio sumnjiv, odmah je obavestila supruga telefonom.*

* Juraj Špiler je posle rata dao posebnu izjavu »O slučaju Žarka Turinskog, zvanog Arsa«, u kojoj je opširno opisao: kako su i od koga saznali za skrovište Žarka Turinskog, koga je o tome obavestio, dogovor o akciji, pripreme i sam tok akcije, iznoseći mnoge pojedinosti, reagovali

Špiler je naslutio šta bi to moglo da znači. Bio je svestan da posle tolikih hapšenja, mučenja i streljanja hapšenika, mora da računa sa osvetom, tj. sa pokušajima atentata na njega. Alarmirao je policijske agente, razaslao ih po gradu da pronađu sumnjivog čoveka na osnovu opisa lika i odeće koji je dala njegova supruga. Tada ga nisu pronašli.

Sada je Špileru sve bilo jasno. Baš u to vreme, kako je naknadno saznao, Partija je radila na njegovoj likvidaciji, pa je zaključio da je Turinski sam preuzeo taj zadatak. Špilerova kuća se nalazila neposredno uz obalu kanala Begeja, u neposrednoj blizini kuće Dušana Tapavičkog u kojoj je tajno boravio ilegalac »Arsa«, samo sa druge strane obale. Turinski je vrlo lako mogao da prede most, da se stepenicama pored mosta spusti na ulicu pored kanala i začas stigne do Špilerove kuće. Špiler je zaključio da je Turinski, pošto je toga dana bila nedelja, smatrao da će ga zateći kod kuće i da će ga tu, kad se pojavi na kućnim vratima, najlakše likvidirati. Stresao se na pomisao da je ostao živ samo zahvaljujući tome, što je u nedelju bio u kancelariji, a ne kod kuće.

Tom prilikom je izbegao osvetu i sačuvao život. Ali dokle?

nja, namere i postupke učesnika akcije, kao i svoje lično doživljavanje te akcije.

Naknadno je dao još jednu izjavu: »Dodatak slučaju Žarka Turinskog«, u kojoj je opisao pojedinosti o pokušaju ovog ilegalca da ga pronađe kod kuće i likvidira.

Vidosavi Protić, koja je odala skrovište Žarka Turinskog, Špiler se revanširao pustivši je iz zatvora. Ona je posle oslobođenja zemlje izvedena na sud i osuđena na kaznu lišenja slobode u trajanju od 14 godina.

ISKUSNI OBAVEŠTAJAC

U uslovima i prilikama za vreme okupacije, vršeći visoku policijsku funkciju, Špiler se pokazao ne samo kao tiranin nego i kao obaveštajno-policijski stručnjak, vešt i iskusen profesionalac. Utoliko je bio opasniji kao neprijatelj i utoliko je efikasnije udarce i teže posledice takav njegov rad naneo narodnooslobodilačkom pokretu u Banatu.

Dok su Špilera proglasili pravim policijskim stručnjakom u starešinskom kadru folksdojčerske policije, on je vrlo otvoreno i kritički govorio o nestručnosti policijskog sastava na čijem se čelu nalazio. Osim za retke pojedince koje je on obučio, za sve ostale dao je kasnije vrlo oštru ocenu: »Sve osoblje bilo je sastavljeno od folksdojčera, nameštenih (u policiji) nakon provale nemačke vojske u Banat, koji nisu uopšte imali neku stručnu spremu, a niti su ikada ranije službovali u policiji. Kako je moj zadatak bio uglavnom i prvenstveno suzbijanje komunističke delatnosti i jatakovanja, bio sam odmah načistu da u tom radu od tih predstojništava gradske policije neću imati nikakove koristi, naprotiv, da nestručan rad istih na terenu može biti samo štetan za samu stvar. Tako je došlo do toga da sam odlučio da se u sprovođenju tog zadatka oslonim samo na činovnike i organe poverenog mi Odseka odnosno Komande javne bezbednosti.«

Govoreći o oslanjanju samo na uzak krug svojih policijskih činovnika, Špiler je, naravno, mislio na stručno, profesionalno vođenje borbe protiv KPJ i NOP-a. To se pre svega ticalo stvaranja mreže tajnih poverenika i njihove upotrebe, organizovanja i vođenja policijskih akcija, iscrpnog saslušavanja hapšenika i znalačkog korištenja dobijenih podataka.

U jednom izveštaju Komande javne bezbednosti isticalo se: »Poznato je da se borba protiv komunista i nji-

hovog pokreta može uspešno voditi samo onda, kada vlastima uspe da izgrade jaku i potpunu mrežu obaveštajne službe, koja je u stanju da parališe sistem konspiracije kojim se uvek služe komunisti.« Toj činjenici, kaže se dalje u izveštaju, ima da se pripiše veliki deo uspeha u otkrivanju komunista i njihove delatnosti.

Sam Špiler je dokazivao da je tom vidu borbe pridavao veliki značaj, odvajajući znatan deo vremena za pronalazjenje i vrbovanje pogodnih ljudi za svoje tajne agente. Kada bi se, na primer, među hapšenikima okomio na nekog važnijeg aktivistu Partije, SKOJ-a i NOP-a, provodio je sate saslušavajući ga i pokušavajući da ga pokoleba i »prelomiti«, da ga ubedi u neostvarivost ciljeva njegove borbe, u to da su sve date žrtve bile uzaludne. To »političko ubeđivanje« kombinovao je često sa vestom »psihičkom obradom« hapšenika. Udešavao je da njegov odabranik čuje krike zlostavljanih ili bi mu ubacivao u ćeliju žrtvu koju su mučili. Predočavao bi mu da će tvrdoglavim držanjem upropastiti svoju porodicu i proigrati svoj život, a takve žrtve su besmislene radi pokreta koji je ionako na izdisaju. Kada bi u takvoj obradi uspeo, kao u slučaju Radoslava Grujića — Crnog Rade, Špiler je dobijao značajnog agenta koji mu je vrlo korisno služio u razbijanju redova »komunističkog protivnika«.

U stvaranju mreže tajnih poverenika i njenom korišćenju protiv NOP-a, Špiler je polazio od konkretnih uslova, vanrednih prilika i stvarnih mogućnosti. On je to ovako objasnio:

»Za vreme mog službovanja u Banatu, nisam u pogledu organizovanja obaveštajne službe postupio po šablonu, po inače postojećim principima. U prvom redu bio sam odlučio da obaveštajnu službu provodim samo na terenu suzbijanja komunističke akcije i jatakovanja, a u drugom redu da kod toga u punoj meri uzmem u obzir naročite uslove, dane za takav rad specijalnim prilikama vladajućim u Banatu, u narodu tada vladajućom psihozom, te specifičnim osobinama Banaćana kao takvih. Konačno bio sam svestan da sam u tom kraju posve stran, da nemam nikakvih poznanstava odnosno odgovarajućih poverljivih veza, te konačno da nemam ni vremena za organizovanje jedne idealne, po opštim principima organizovane obaveštajne službe. Tako je došlo do toga da sam odlučio, da se ne upuštam u izgrađivanje neke sistematske obaveštajne mreže, već da, prema potrebi u datim momentima i na stanovitim ugroženim sektorima, na sve moguće načine i svim raspoloživim sredstvima tražim nove poverenike od-

nosno plasiram već od ranije stečene. O nekom sistematskom ubacivanju poverenika u redove pripadnika komunističkog pokreta i čekanju dok istima ne uspe da redovnim putem dođu do položaja koji bi im omogućavao neki efikasan rad, nije moglo biti ni govora, pošto za to nije bilo ni vremena, a niti su stajala na raspolaganju zato odgovarajuća lica. Nije preostalo drugo, nego da se svim mogućim sredstvima pokušavaju za takav rad pridobiti lica koja su već bila u pokretu, a koja su bila otkrivena i hapšena.«

Od početnog, skromnog rada na vrbovanju poverenika u Bečkereku, Špiler je prešao na razvijanje takve aktivnosti i u drugim mestima Banata. Petog februara 1942. policija i nemačka vojska opkolile su selo Kumane i uhapsile 24 lica. »Vodeći ovu istragu«, kaže Špiler, »odlučio sam se... da neka od tih u Kumanima uhapšenih lica pokušam iskoristiti kao poverenike. Među hapšenima bili su Živa Kumrić i neki obrtnik Racko. U provedenoj istrazi dokazano je da su bili jataci. Odmah sam u Kumriću i Racku uočio lica podesna za taj moj plan. Opazio sam, naime, da oni, videći da im je krivica dokazana i smatrajući istu za mnogo težu nego što je de facto bila, u neverovatnoj meri strepe od posledica. I sam Kumrić mi je svojim izjavama dao naslutiti da je pripravan da pomogne vlastima ako bude pušten na slobodu. Tako je i došlo do toga... Nakon davanja potrebnih uputa o načinu njihovog povereničkog rada, bili su pušteni na slobodu. Racko je, međutim, brzo zakazao, dok je Kumrić za najkraće vreme sakupio takve podatke, na osnovu kojih je policiji, u akciji provedenoj u Kumanima u februaru iste godine, uspeo izvršiti gotovo najveću i najopsežniju provalu za čitavo vreme moga službovanja u Banatu. Osim toga, u provedenoj istrazi dobijeni su podaci koji su dali osnova za provale i u drugim mestima. Ja te poslednje podatke, međutim, nisam odmah iskoristio, već sam u nameri da barem nekako ublažim posledice pomanjkanja jedne organizovane obaveštajne službe... iste podatke nekoliko meseci držao u tajnosti i tek onda ih posve neočekivano iskoristio.«

Ta druga akcija u Kumanima trajala je 13 dana (od 13. do 25. februara 1942) i tom prilikom je zadat težak udarac Kumanskom partizanskom odredu i organizacijama KPJ i SKOJ-a u ovom ustaničkom mestu, koje Špiler naziva »tradicionalnom kulom komunizma«. U toj akciji bilo je ubijenih i ranjenih partizana, a uhapšeno je oko 200 rodoljuba osumnjičenih da su saradnici NOP-a.

Špilerov prilaz stvaranju agenturne mreže bio je pragmatičan. On je ocenio da u brzom i burnom toku događaja pod vanrednim okupacijskim prilikama nema mogućnosti da sistematski izgradi kompletnu mrežu tajnih poverenika na celoj teritoriji Banata. »Zato sam odlučio«, kaže Špiler, »da obzirom na takvu situaciju, a napose obzirom na okolnost da nisam imao ni vremena a ni podesnih lica za sistematsko ubacivanje (poverenika), to pomanjkanje mreže nadomestim, u granicama najvećih mogućnosti, naročitom taktikom i metodama rada u vođenju samih istraga. Osim toga sam ipak nastojao, kada mi se za to ukaže prilika, da pronalazim i angažujem pojedine poverenike, naročito za ona mesta i krajeve koji su se momentano ukazivali kao najaktuelniji. Dakako da su mi u vezi svega toga dobro dolazili i oni podaci koje sam s vremena na vreme, bilo na moje traženje bilo iz vlastite pobude, dobivao od predsednika i opštinskih službenika pojedinih mesta o kretanju i radu lica sumnjivih kao komunista i jataka.«

Taktiku i metode rada o kojima je reč, Špiler je podrobno opisao, i to je ključno objašnjenje za uspehe koje je postigao, za način kako je nalazio pojedine poverenike ili prikupljao materijal koji je kasnije služio kao podloga za preduzimanje novih akcija odnosno provala.

Kao često primenjivani metod rada, Špiler najpre navodi vrbovanje pogodnih hapšenika u zatvoru i njihovo puštanje na slobodu da bi tajno radili za njega kao poverenici. Dakako, objašnjavao je Špiler, takve kombinacije su se pravile samo sa onim hapšenicima koji su za tu svrhu bili pogodni zbog odgovarajućih ličnih osobina i psihičke konstitucije. To su, naime, morali biti bistri i lukavi ljudi, sposobni da se snađu u svakoj situaciji, osobe koje strepe od posledica za počinjeno delo, tj. od kazne, te konačno oni koji pružaju neku garanciju da neće izigrati dogovorenu kombinaciju. Kako navodi Špiler, »gotovo sve najveće provale u Banatu izvršene su pomoću poverenika dobivenih na taj način«. Među uspehe postignute na takav način, Špiler ubraja provale izvršene u Kumanima, Višnjićevu, Pančevu i drugim mestima, posebno ističući provale koje je izvršio na osnovu podataka svog poverenika Radoslava Grujića — »Crnog Rade«.

Kao jednu od karakteristika svog rada Špiler ističe to da je umeo strpljivo da čeka na preduzimanje akcije na osnovu podataka dobijenih prilikom saslušavanja hapšenika u zatvoru. Bez obzira da li su ti bili manje ili više važni, on nije žurio da se što pre koristi njima, jer

je to smatrao brzopletošću koja može upropastiti uspeh akcije. Naprotiv, umeo je da čeka i duže vreme, po dva — tri meseca, pre nego što stupi u akciju, s tim što bi u međuvremenu preduzeo niz mera u cilju obezbeđivanja njenog uspeha. Pre svega potpuno je izolovao hapšenika od koga je izvukao važno priznanje, da bi sprečio da iko dozna za to. Zatim je organizovao najobazrivije prikupljanje podataka na terenu o licima prokazanim od dotičnog hapšenika, o njihovom kretanju i radu, striktno vodeći računa da se ništa ne nasluti ni o pravom izvoru informacija, ni o policijskim namerama s tim u vezi. Tek u najpodesnijem trenutku pristupao je policijskoj akciji sa ciljem da što više probudi provalu organizacija KPJ, SKOJ-a i NOP-a. »Na osnovu tako dobijenih podataka i sa takvom taktikom«, kaže Špiler, »izvedena je većina provala u Banatu.«

Primenjivanje takve taktike usledilo je na osnovu poznavanja protivnika, odnosno postupaka aktivista NOP-a i njihovih mera predostrožnosti u vreme hapšenja i provala. Naime, prema Špilerovom uvidu i iskustvu, uvek je posle nekog hapšenja u pokretu vladalo alarmno stanje: sklanjanje aktivista iz sopstvenih kuća, skrivanje u drugim kućama i stanovima, uništavanje i premeštanje poverljivog, kompromitujućeg materijala itd. Kada posle toga ne dođe do novih hapšenja, kod aktivista ovlada uverenje da uhapšeni drugovi nisu ništa priznali policiji i da im više ne preti opasnost. Napuštaju se vanredne mere opreznosti i rad se normalno nastavlja — kao i pre hapšenja. To je prilika koju čeka Špiler da bi otkrio tražena lica i uspostavio neprimetnu kontrolu nad njima, njihovim kretanjem i vezama, kako bi stvorio uslove i mogućnosti za provalu što većih razmera.

Špiler je bio svestan da takva taktika donosi — sve ili ništa. Jer, za ishod takve akcije bilo je presudno i da li će policija napraviti neku grešku ili ne. Dovoljna je bila mala nesmotrenost prilikom nadzora nad aktivistima, pa da oni zapaze da ih policija prati i opet se povuku u duboku ilegalnost. Istu taktiku korišćenja podataka posle izvesnog vremena primenjivao je Špiler i u slučajevima kada je policija pronašla podatke u pisanom materijalu kod hapšenika, prilikom pretresa njihovih stanova i skrovišta ili kod ubijenih ili uhvaćenih ilegalaca i kurira. Jasno je bilo da je ishod policijskih akcija zavisio ne samo od toga da li će policija napraviti koju grešku nego i od toga u kojoj meri se pripadnici partizanskih odreda i ilegalnih organizacija KPJ,

SKOJ-a i NOP-a pridržavaju principa konspirativnosti i ilegalnog rada.

Uspešan metod za otkrivanje podataka bilo je i prisluškivanje hapšenika. Špiler je udešavao da se, na primer, dva hapšenika koja su ga interesovala ostave na kratko vreme sami u kancelariji za saslušavanje, kako bi se mogao prisluškivati njihov razgovor. Ili su dva hapšenika smeštena u istu ćeliju, tehnički prilagođenu za prisluškivanje. Špilerovo pravilo je bilo da se ni ti podaci ne koriste odmah, kao i da zatvorenici nikada ne smeju znati da su bili prisluškivani, bez obzira da li su posle toga upućeni u logor ili pušteni na slobodu. Podaci su se koristili kada je ocenjeno da je došao pravi čas za akciju, pri čemu se i prilikom hapšenja i u toku istrage strogo pazilo da se ničim ne oda pravi izvor podataka.

Znajući da je neophodan preduslov za uspeh poverenika da njihova saradnja s policijom ostane u potpunoj tajnosti, Špiler je uvek vodio računa o konspirativnom načinu održavanja veze, tj. o tome kada se, kako i gde sastaje s njima. Obično su mu, po utvrđenom rasporedu ili u posebno dogovoreno vreme, poverenici dolazili jednom skrovitom ulicom, po mraku, na poseban ulaz u dvorište zgrade policijskih agenata Mihaila Vetroa i Josefa Wilhelma, Špilerovih poverljivih i bliskih saradnika koji su se starali da se održi tajnost ovih kontakata. Poverenici su podnosili Špileru usmene izveštaje, osim četvorice, među kojima je bio i »Crni Rada«, koji su donosili već napisane podatke.

Špiler je raspolagao posebnim, poverljivim fondom za novčano nagrađivanje svojih poverenika. Veće novčane nagrade isplaćivao je poverenicima u slučajevima kada je, na osnovu njihovih obaveštenja i uz njihovu pomoć, uspeo da postigne značajne rezultate.

Pošto je i »komunistički protivnik« imao iskustva u ilegalnom radu i borbi s policijom, ishodi primene Špilerovih metoda rada bili su uvek neizvesni. Oni su obično donosili rezultate kada ilegalne organizacije nisu preduzimale mere zaštite od prodora policije u njihove redove. No, vrlo često su te organizacije pokazale primernu budnost i opreznost, pa su uspevale da prozru lukave igre i zamke policije, da otkriju njene tajne agente i likvidiraju ih. Bio je to odgovor komunista izdajnicima i agentima policije.

Događaji su pokazali da ne nastoji samo Špiler da proдре u redove protivnika, već i NOP u redove policije. I kao što je Špiler postizao uspehe zahvaljujući nedovoljnoj budnosti i propustima pojedinih ličnosti i organiza-

cija KPJ, SKOJ-a i NOP-a, tako je i »komunistički protivnik« umeo da se koristi slabostima policije da bi blagovremeno došao do podataka o namerama i planovima vlasti. Na taj način su borci i aktivisti NOP-a u mnogim slučajevima uspeli da izbegnu hapšenje, zarobljavanje ili uništenje. Špiler je u toku pojedinih istraga, a pogotovo od svojih tajnih agenata Petra Aldana i Radoslava Grujića, stekao bar približnu predstavu o razmerama takve aktivnosti NOP-a.

Partija je u mnogim mestima Banata imala izvanredne izvore obaveštavanja, pa i među folksdojčerima, u policiji, »Nemačkoj momčadi«, aparatu vlasti, poljskoj straži. O tome su govorili policijski i agentski izveštaji:

»Policijski činovnik, folksdojčer Jakob Gis je po svojoj prilici član Komunističke partije. Gis je prilikom ranije izvedenih akcija već dobro radio za Partiju, te je blagovremeno obaveštavao svoje veze o predstojećim akcijama policije. Ljudi za vezu su, sa svoje strane, upozorili osobe o kojima se radilo, da se priprema njihovo hapšenje... Još jedan folksdojčer je tajni član Partije, koji verovatno ima pristupa formularima za legitimacije... U Pančevu ima 10 — 15 folksdojčera koji simpatišu Komunističku partiju i koje ona upotrebljava za razne službe.«

Špiler je dobijao obaveštenja koja mu sigurno nisu godila: kako Državna straža u mnogim slučajevima obaveštava partizane i ilegalce kada se približavaju jedinice ili patrole nemačke vojske i policije, kada treba izvršiti racije ili kada se pripremaju akcije; kako pojedinci i jedinice poljske straže snabdevaju »bande« oružjem i municijom, dobavljaju im razne legitimacije i dozvole, upozoravaju na namere policije; kako devet policajaca radi za komuniste.

Rečitu, zaokruženu ocenu situacije dao je Gestapo:

»Saslušavanjima se dokazalo da u Banatu Komunistička partija Jugoslavije održava veze sa folksdojčerima i policijskim činovnicima i agentima, kao i sa predsednicima opština i sreskim načelnicima.«

Špiler je fanatično mrzeo komunizam. Dve decenije njegova službovanja u policiji to je, zapravo, uporna, neprekidna i ogorčena dvadesetogodišnja borba protiv komunista i naprednih snaga. Ta borba je dostigla kulminaciju u uslovima bezakonja i fašističkog terora za vreme okupacije, kada su neobuzdane bujice Špilerove okrutnosti, besa i bezobzirnosti izazvale najteže posledice širom Banata.

»Pri donošenju odluke da se posvetim sprečavanju i onemogućavanju komunističkog pokreta«, kaže Špiler, »igrao je ulogu moj raniji nacionalni odgoj i moje anti-komunističko nastrojenje... Radio sam gotovo isključivo na ispunjavanju toga zadatka, tako da me sve druge pojave nisu gotovo uopšte interesovale. Može se reći da sam vršenje gotovo svih drugih poslova u poverenim mi nadležstvima prepustio na rešavanje podređenim mi činovnicima. Nisam posvećivao nikakovu pažnju širenju alarmantnih vesti, slušanju stranih radio-stanica, davanju demonstrativnih izjava, raznim denuncijacijama, političkim izgredima i uopšte događajima i pojavama koje bi inače u takovim vanrednim prilikama... morale jednog policajca da interesuju«.

Špilerovi izveštaji, naredbe i proglasi kipe od mržnje. Borci za oslobođenje zemlje od okupatora, partizani, za njega su »obične bande okorelih zlikovaca, seoskih propalica i tipova.« Za komuniste, skojevce, pripadnike narodnooslobodilačkog pokreta, nije nalazio dovoljno pogrđnih reči. Nazivao ih je podmklim i pokvarenim zločincima, crvenom kugom, destruktivnim elementima, velikom nesrećom i zlom za narod, a njihovu akciju — rušilačkom i paklenom. Na isti način je izlivaao bes protiv stanovništva koje je pomagalo oslobodilački pokret protiv okupatora. Imao je jedan »recept« za narod: zastrašujućim primerima drastično pokazati narodu šta čeka svakoga »ko se ogreši o postojeći poređak«. Više nije bilo manjih krivica, za svaku od njih je počinioca čekala uvek jedna kazna — streljanje. Špiler u svom proglasu, upućenom nepokornim Srbima, obznanjuje-. »ko pruža partizanima ili komunistima sklonište, ko zataji mesto njihovog boravka, ko im daje životne namirnice, ko ih obaveštava, ko po njihovom nalogu vrši akte sabotaze, ko ih na bilo koji način pomaže biće i sam smatran pobunjenikom i kao takav streljan«.

Ništa nije moglo ublažiti njegovu okrutnost. Nije imao ni toliko obzira da porodicama streljanih dozvoli da se okupe kraj njihovih grobova, već je njihov plač i jadikovke označavao kao demonstraciju protiv vlasti i hapsio ih.

Rešavao je sudbine zatvorenika — potezom pera. Na spiskovima bi pored imena uhapšenih označio samo jedno slovo koje je rešavalo pitanje života i smrti. Njegovi činovnici — izvršioc i tačno su znali šta koje slovo znači. Slovo J, kako im je šef objasnio znači: justificirati, dakle streljati, a slovo K upućivanje u koncentracioni logor. »Ove znakove stavljao sam ja«, kaže Špiler,

»radi toga da bih u jednom aktu imao evidenciju o predlozima kazni koji su za ta lica bili stavljeni.«

U potrazi za komunistima, partizanima i pripadnicima NOP-a, krstario je širom Banata, stizao svuda, učestvovao u svakoj važnijoj akciji: »Celo vreme sam lično izlazio na teren u svim slučajevima u kojima je Komanda javne bezbednosti bila organizovala i provodila akcije u kojem mestu Banata, te rukovodio tim akcijama, odnosno radom poverenih mi policijskih agenata... ču delovao sam lično u svim akcijama za čišćenje i pregledavanje terena koje su kroz to vreme bile organizovane.«

U policijskim izveštajima o tim akcijama stalno se ponavljalo: ko je izradio nalog za akciju — dr Juraj Špiler; ko je rukovodio akcijom — dr Juraj Špiler. Uvek isto, u svakoj akciji čišćenja terena i blokadi naselja, u bilo kom kraju Banata. Selo Kumane bilo je poprište divljanja Juraja Špilera i njegovih policajaca čitavih 13 dana (od 13. do 25. februara 1942), kada je ubijeno i ranjeno 9 partizana, a uhapšeno oko 200 »jataka«. Špiler se i tom prilikom uverio da »istaknuti komunisti« radije ginu nego što se predaju živi u ruke policije. Tako su postupili Žarko Milankov, Maksa Kovačev i inž. Nikola Knežić. U junu 1943. Špiler je izvršio dvodnevnu blokadu sela Vojvode Stepe, Aleksandrova, Karađorđeva i Klarije i uhapsio 44 žitelja ovih sela. Četiri dana trajala je blokada sela Višnjiceva (23. do 26. januara 1944), kojom prilikom je uhapšeno 166 lica. Toliko je trajala i blokada Karađorđeva i Aleksandrova, od 14. do 17. marta 1944, kada je 87 lica uhapšeno, a neka od njih i ubijena. Redale su se jedna za drugom takve i slične policijske akcije po raznim mestima Banata, ubijani su rodoljubi, odvođeni u zatvore i koncentracione logore.

Sistem odmazdi je sve vreme funkcionisao već uhodanim stazama, a Špiler je nastojao da se, u saradnji sa Gestapom i Kreiskommandaturom, tako uključi u taj mehanizam da njegov udeo bude što veći. On je uvek imao na raspolaganju žrtve za bilo koju odmazdu. Kao i nosioci okupacione vlasti, tako je i Špiler dosledno sprovodio politiku gvozdene pesnice, bio pobornik javnih streljanja i vešanja, potpunog istrebljenja aktivista narodnooslobodilačkog pokreta. Streljanja i vešanja u Bečkereku, Pančevu, Kumanima i mnogim drugim mestima, a preko plakata objavljena širom Banata, trebalo je da posluže kao »zastrašujući primer« za »uterivanje straha u kosti« celom stanovništvu.

To je trebalo postići i hapšenjem talaca, pre svega članova porodica odbeglih komunista i drugih aktivista

NOP-a. Nisu više bili u pitanju »krivci«, počinioi dela, nego nedužni članovi njihovih porodica. No Špiler je hteo da sve satire — u korenu. Od njega je potekla inicijativa da se pohapse porodice komunista i da se nad njima vrše odmazde. Špilerov predlog prihvatio je Gestapo, a 5. juna 1943. odobrio nemački komandujući general u okupiranoj Srbiji Paul Bader. Odmah se širom Banata pristupilo hapšenjima mnogobrojnih porodica, među kojima su bila i deca. »U mnogim mestima Banata pohapšena su u leto 1944. sumnjiva lica i sprovedena u koncentracioni logor«, opisuje Špiler hapšenje talaca. »Ja sam sastavio spiskove takovih lica iz sela Rumane i Melence, te lično sa agentima Komande javne bezbednosti proveo njihova hapšenja, te je broj uhapšenih samo u ta dva sela iznosio oko 100 lica... Hapšenjima takovih lica u selima Dragutinovu i Beodri, a koju akciju je lično vodio SS-kapetan Hans Schröder, sudelovao sam ja lično sa agentima Komande javne bezbednosti.«*

Špilerova desna ruka u svim policijskim akcijama i celokupnoj borbi protiv NOP-a bila je Udarne grupa (Stostrupp), sastavljena od policijskih agenata Komande javne bezbednosti. »Ovu grupu sam ja vaspitavao i obučavao«, kaže Špiler, »kao dugogodišnji stručnjak, policajac. Podučavanje se sastojalo u tome što sam kroz akcije na terenu ispravljao njihove greške i upućivao ih kako treba tačno da izvode pojedine radnje. Tako sam ih učio: kako se vrši hapšenje i pretres lica, kako se opkoljavaju kuće, kako se prodire u kuću, sve načine pronalaska skloništa... Agenti iz ove grupe vodili su, po mome naređenju, informativna saslušanja, a i neka zlostavljanja. U Udarnoj grupi najviše se isticao i bio moj najbolji saradnik podnadzornik policijskih agenata Jozef Vilhelm, koga sam ja teoretski podučavao o organizaciji Komunističke partije, tako da je uglavnom on vršio informativna saslušanja.«

Špilerova zahuktala policijska mašina radila je punom parom, ne obazirući se na razvoj ratne situacije. A ona se 1943. i 1944. sve više pogoršavala za sile Osovine. U septembru 1943. iz ratnog stroja je ispala fašistička

* O svim policijskim akcijama razne vrste (grupna i pojedinačna hapšenja, opkoljavanje kuća i skloništa u kojima su se nalazili ilegalci, postavljanje zaseda ilegalcima i partizanima, blokade naselja uz masovna hapšenja, oružani napadi na partizane i akcije »čišćenja terena«, provale ilegalnih organizacija, hapšenje talaca i porodica aktivista NOP-a itd.) postoje detaljni podaci u policijskim izveštajima, Špilerovim zapisnicima, optužnici i presudi i drugim izvornim materijalima. Ovdje su, ilustracije radi, navedene satno neke od tih mnogobrojnih policijskih akcija.

Italija, a Nemačka je na frontu trpela poraze i neprestano se povlačila. U okupiranim zemljama, koje je Hitler zajedno sa Nemačkom nazivao evropskom tvrđavom, sve je više jačao otpor, a u Jugoslaviji se već od 1941. vodila oružana oslobodilačka borba koja je 1943. dobila novi zamah.

Banat je sve vreme bio poprište žestoke borbe oslobodilačkih snaga sa okupatorskom i kvislinškom silom. Teški su bili uslovi za tu borbu. Banat je bio gusto zaposednut okupatorskim i kvislinškim vojnim i policijskim jedinicama, sa čvrsto izgrađenim upravnim i policijskim aparatom fanatičnih folksdojčera, ravan i bez šuma, izukrštan saobraćajnicama, sve vreme pod posebnim statusom, omeđen i izolovan. U takvoj situaciji je nastao, razvijao se i borio narodnooslobodilački pokret, pronalazeći oblike otpora okupatoru i forme oslobodilačke borbe kakve su odgovarale takvim prilikama i uslovima.

Neravnopravna borba za slobodu donela je mnoge žrtve. Ilegalne organizacije KPJ, SKOJ-a i NOP-a pretrpele su teške udarce. Policija je već u jesen 1942. ocenila da je »komunističkom pokretu zadat udarac takve jačine da svako oživljavanje tog pokreta izgleda isključeno«. Međutim, dalji razvoj događaja rečito je demantovao ovakvu ocenu policije. Namesto otkrivenih i razorenih ilegalnih organizacija nicali su nove, razbijene partizanske odrede zamenjivali su novoobrazovani, delo poginulih i streljanih komunista nastavljali su njihovi drugovi. Kao što je i policija u svojim izveštajima isticala, presudna je bila podrška naroda borbi za oslobođenje, narod je bio nepresušni izvor snage oslobodilačkog pokreta. A on je ostao nepokoran, uprkos masovnom teroru.

U organizovanju i sprovođenju terora u Banatu Špileru pripada posebno mesto. Njegov sadizam, bezobzirnost, fanatični antikomunizam i erupcije besa potpuno su se uklopili u recepte vladavine najradikalnijih nacističkih krugova okupatora (SS-a, Gestapa) i njihovih folksdojčerskih sledbenika. U tome treba tražiti glavne uzroke i objašnjenje zašto je u okupiranom Banatu došlo do takve eksplozije zla, nasilja i razaranja, zašto je na tom tlu došlo do tragedije tako zastrašujućih razmera. Špilerov lični ideo u tome utoliko je veći što je bio u pitanju visoko učen, stručan i iskusan policajac, koji je svoje nesumnjive profesionalne sposobnosti stavio u službu najgoreg zla.

Policajac koji je naneo toliko udaraca i žrtava narodnooslobodilačkom pokretu, teško je mogao shvatiti

otkuda tom pokretu snage da opet vaskrsava, da se obnavljaju njegove ćelije, da raste. Pri postojećim uslovima i odnosu snaga, borba komunista za slobodu bila je u najmanju ruku potpuno neizvesna, a ipak su se ljudi opredeljivali za taj put bez obzira na žrtve. Pokret je izbegao uništenje, odoleo u najtežim trenucima. S jeseni 1943. nova plima narodnooslobodilačke borbe zahvata Banat. Obnavljaju se partijska i skojevska rukovodstva i organizacije, povezuju se međusobno, obrazuju se narodnooslobodilački odbori i antifašističke organizacije, jača partizanska akcija. Razbija se neprijateljski обруć oko Banata i ostvaruje se povezivanje sa narodnooslobodilačkim pokretom susednih krajeva.

Špiler nastavlja po starom: proganja, hapsi, zlostavlja, ubija, upućuje u logor. On zadaje udarce, silom i veštinom nanosi ozbiljne štete NOP-u. Ali ne može da bude zadovoljan jer trpi i neuspehe, čini promašaje, više puta ga nadmudri protivnik. Sedmog juna 1943. organizuje veliku akciju na Južnobanatski odred, angažuje velike policijske i vojne snage, a sve ostaje bez rezultata. Neke blokade preduzima bez dovoljno podataka, pa izostaju željeni uspesi. Najčešće mu se nisu ostvarivala očekivanja da će mu istaknuti komunisti pasti živi u ruke, jer su radije išli u smrt, nego da postanu plen policije. Za mnogim komunistima je vodio bezuspešnu potragu, ne mogavši da ih pronade do kraja okupacije. Uprkos svim policijskim i vojnim merama i nepogodnostima terena, banatski partizani ipak nisu bili uništeni. Nije uspela ni blokada Banata, tj. izolovanje NOP-a na ovoj teritoriji i sprečavanje njegovih veza sa pokretom u Sremu i drugim krajevima. Posle tolikih akcija i terora, banatski policijski strateg se i dalje suočavao sa istim neprijateljem koga nije uspeo da savlada i koji je, štaviše, jačao.

Narodnooslobodilački pokret je krajem 1943. i 1944. godine sve češće uzvraćao udarce. Policijski doušnici, izdajnici, koji su prouzrokovali gubitke u redovima Partije i NOP-a, nisu ostali nekažnjeni. U jednom izveštaju Špiler navodi:

»U Ruskom Selu i Karađorđevu napadnuti su i ubijeni po jedan srpski seljak koji su bili pomogli policiji... Od početka ove (1944) godine ubijeno je od bandita nekoliko lica koja su bili poznati kao protivnici komunizma i koja su u svakoj prilici to i naglašavala, potpomagala vlast u održavanju reda i mira i dostavljala im vesti o delatnosti bandita. Pri izvršenja ubistava, banditi su na licu mesta ostavljali cedulje pisane rukom u kojima su saopštavali da su dotična lica zbog izdaje i po-

maganja okupatora osuđena na smrt i da će svakoga, ko ma na koji način bude pomagao vlasti, dostići ista sudbina. Mora se priznati, da je banditima uspelo u velikoj meri da ovakvim ubistvima stvore opštu zastrašenost kod stanovništva, koja pojava uveliko koči uspešan obaveštajni rad.«

Špiler dalje navodi ubistva policijskih potkazivača u Vojvodi Stepji, Srpskom Elimiru, Melencima, Beodri, Dragutinovu.

0 kažnjavanju izroda i policijskih doušnika vrlo jasno i konkretno se govorilo u proglasu Okružnog komiteta KPJ koji se u maju 1944. rasturao na području Bečkereka.-

»Na osnovu terećenja meštana i drugih koji su ga poznavali i koje je ucvileo, na osnovu njegovih priznanja i nadjenih dokumenata — Narodni sud je doneo presudu da se Bibin Ignja iz Melenaca, policijski agent, kao narodni izrod osuđuje na smrt. Smrtna kazna je odmah izvršena... Slučaj narodnog izroda Bibin Ignje iz Melenaca, Batrge Miloša Malog iz Kumana, Grujić Stojana iz Kikinde i drugih neka posluži svima kao primer i opomena kako će proći oni koji služe krvnicima našeg naroda. Oni koji još nisu okrvavili ruke izdajom prema svom narodu mogu spasiti svoje glave ako smesta prestanu sa došaptavanjem. Za služenje krvnicima naših naroda, policiji i Špileru, postaje se narodni izrod i plaća se glavom.«

Obećanje o »pacifikaciji« i izolovanju Banata ostalo je neispunjeno. U maju 1944. Špiler je izveštavao:

»Granica Banat — Srem je neverovatno slabo čuvana. Pri istragama je utvrđeno da banditi, kad god im se prohte, nesmetano prelaze iz Srema u Banat i obratno, i da im uspeva da cele transporte od 20 do 40 lica na taj način, bez ikakvih prepreka prebacuju u Srem... Iz Banata, preko Dunava, prebacuju vrbovane mladiće i devojke radi svrstavanja u redove Titovih bandita...«

1 te, 1944. godine, Špiler nastavlja borbu nesmanjenom žestinom. Gestapo ga zbog toga još jednom, 18. aprila, predlaže za nemačko odlikovanje-. Krst za ratne zasluge I klase sa mačevima. Ističući Špilerove zasluge, Gestapo tvrdi da se za postignute rezultate u Banatu uglavnom treba da zahvali sposobnostima i neumornom radu Juraja Špilera, njegovoj trogodišnjoj bezrezervnoj spremnosti za akciju protiv komunista. U obrazloženju predloga se kaže-

»Dr Špiler se sa izvanrednom marljivošću i stručnim znanjem posvetio obaveštajnom istraživanju i egzekutivnom isključivanju komunističkog pokreta. Pri

tome postignuti uspesi i brojnost hapšenja dosežu rezultat vredan pažnje u srpskom prostoru. Ove je rezultate dr Špiler postigao ne samo neumornim detaljnim radom i primernom revnošću, već naročito bezobzirnim ličnim učešćem u akcijama, pri kojima je i ranjen. Dr Špiler se primernim shvatanjem službe i povećanom aktivnošću suprotstavio aktivnoj delatnosti komunističkih krugova, koja se u poslednje vreme pojačala, pri čemu je bilo nedelja u kojima je skoro svake noći sprovodio uspešne akcije.«

Te konstatacije Gestapa nisu bile nikakvo preterivanje. Špiler je zaista danonoćno radio i u potpunosti se posvetio policijskom pozivu. Verovatno mu u tom pogledu nema ravnog, među njegovim kolegama, policijskim funkcionerima u Banatu i Srbiji. Dragomir Jovanović je, na primer, isto tako bio obrazovani iiskusni policajac koji je napravio uspešnu karijeru i postao šef Srpske državne bezbednosti u rangu ministra Nedićeve vlade. Međutim, on je bio poznat kao čovek koji je grabio sve što je pružao život, nalazio vremena za kockanje, žene, pijančenje, materijalne malverzacije. Franc Rajt, prefekt policije Banata, neposredni pretpostavljeni Špileru, veliki deo vremena trošio je jureći za ženama, pa se o njemu naveliko pričalo kao o seksualnom manijaku. Pored toga, mnogo truda je ulagao da prigrabi tuda imanja i zloupotrebom svog položaja izvuče što veće materijalne koristi. Zbog svega toga bio je i smenjen sa položaja 30. avgusta 1943. Nasuprot ovoj dvojici, Špiler je svoju ličnost poistovećivao sa svojim pozivom. Ono što se nazivalo ličnim životom, sveo je na minimum. On je i lična zadovoljstva tražio i nalazio u radu i uspesima u policijskoj službi, identifikovao se sa njom i postao fanatični profesionalac.

Za takvog Špilera nije ni bilo drugog puta: morao je da igra do kraja u kolu u koje se uhvatio. To je značilo: do kraja okupacije ostati u službi okupacionih vlasti, saradivati sa Gestapom, obezbeđivati opstanak kvislinškog folksdojčerskog upravnog aparata. U isto vreme, to je značilo beskompromisno, ogorčeno vođenje borbe protiv KPJ, NOP-a i partizana, kao i sprovođenje masovnog terora nad stanovništvom do poslednjeg dana okupacije.

Izgledi za konačan ishod rata, međutim, bili su sve jasniji, slom Hitlerove Nemačke, njenih saveznika i kvislinških garnitura u okupiranim zemljama sve izvesniji. Zbog toga je i lojalni Špiler, zabrinut za svoju sudbinu, morao da traži neki izlaz. Kako spasiti glavu od onih protiv kojih se, ne birajući sredstva, celog života borio?

Kao i njegove kolege u Srbiji, Milan Aćimović, Dragomir Jovanović i drugi, i Špiler je potražio izlaz u osloncu na četnički pokret Draže Mihailovića. Pri tome je imao u vidu povezanost toga pokreta sa kraljevskom vladom u Londonu, antikomunizam kao zajednički interes, mogućnost pobeđe Mihailovića i povratka monarhije u Jugoslaviji uz pomoć zapadnih saveznika. Ako se, dakle, održi kontinuitet monarhije u čijoj službi je već bio, Špiler se pouzdao da će se na osnovu ranije stečenih zasluga naći pogodno mesto i za njega.

Sve se, međutim, odigralo drukčije nego što je Špiler očekivao. Stvarni razvoj događaja pokazao je da su njegovi planovi i kombinacije bili potpuno neosnovani. Već se bližio neizbežni slom. Videlo se to jasno i iz proglasa Glavnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Vojvodine od 31. avgusta 1941. godine:

»Crvena armija prelazi Karpate i bliži se našim granicama. Rumunija je kapitulirala i prešla na stranu Saveznika. Pariz je slobodan. Za koji dan engleske i američke armije će biti na granicama Hitlerove Nemačke. Rat se prenosi na samu Nemačku, gde će Hitler biti uništen u svom sopstvenom brlogu... Naša junačka Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi, pod slavnim rukovodstvom Maršala Jugoslavije druga Tita, smelo prelazi u opštu ofanzivu za konačno oslobođenje cele naše otadžbine... U ovom sudbonosnom času... pozivamo sve poštene Srbe, Hrvate, Slovake i ostale slavenske narode, sve prave antifašiste da se dignu na oružje, da idu u partizane, da stupaju u redove naših slavnih vojvođanskih brigada... S puškom u ruci, u oslobođenoj Vojvodini, dočekujemo našu braću, koja nam već pružaju svoju toplu ruku.«

Dolazili su sudbonosni dani koji su bili presudni i za Špilera. Nije više bila u pitanju samo njegova karijera, uspon ili pad, niti pak samo korenita promena situacije i njegova položaja. Trebalo je pronaći način da, posle svega što je učinio u Banatu, sačuva goli život. Kako je u tim trenucima izgledalo daleko ono vreme kada se, na čelu moćnog policijskog aparata, oslanjao na okupacionu silu i bio uveren u nepobedivost nemačkog oružja i trajnost fašističke vladavine.

BEGUNAC I EMIGRANT

Septembarski dani 1944. najavili su neumitan kraj okupatorske i kvislinške vladavine u Banatu. Glavna briga nosilaca te vladavine bila je — bekstvo. Trebalo je spasavati glavu pred jedinicama NOV i POJ i Crvene armije. Špiler je već bio spreman:

»Kada sam video da će doći do sloma, tj. u septembru 1944, zamolio sam svog šogora u Beogradu, Boška Pavlovića, državnog sekretara u Predsedništvu vlade, da mi nabavi pasoš i on mi je nakon kratkog vremena poslao Fremdenpass izdat od nemačkog predstavništva koje je u Beogradu izdavalo putne isprave za inostranstvo.«

Uprkos tome što je bio svestan neminovnog razvoja događaja i znao da su u pitanju poslednji trzaji pred konačni slom okupatorsko-folksdojčerske vlasti u Banatu, Špiler nije prekidao policijska dejstva. Grozničavo je radio — do poslednjeg dana. Čak ni toga dana, 2. oktobra 1944, kada se poslednji put pojavio u logoru u Bečkereku, nije izdao naređenje o raspuštanju logora. Pobeo je, ostavivši veliki broj rodoljuba zaključanih iza logorskih i zatvorskih rešetaka. Bio je to poslednji čin pakosti, mržnje i neprijateljstva komandanta javne bezbednosti okupiranog Banata.

Toga dana, 2. oktobra, počeo je novi period života Juraja Špilera: dotadašnji moćnik postaje begunac i emigrant.

Iz Bečkereka se Špiler, preko Mađarske, prebacio u Beč i u Mauerbachu ostao do kraja godine. Prešao je zatim, 19. decembra 1944, u okupiranu Čehoslovačku, u Budejovice, i tamo se zadržao do aprila 1945, kada se, pre kapitulacije Hitlerove Nemačke, prebacio u Bavarску. Tu je dočekao kraj rata.

Mnogobrojni ratni zločinci, Nemci i kvislinzi koji su iz raznih zemalja pobešli u Nemačku, pokušavali su da zature trag kako bi izbegli odgovornost za učinjena ne-

dela. Među njima je bio Špiler. Kraj u kome je živeo pripao je američkoj okupacionoj zoni. Da li može računati na neobaveštenost Amerikanaca, pitao se, nadajući se da ga neće otkriti. A ako saznaju ko je bio i šta je radio, da li će se otkupiti davanjem opsežnih obaveštenja o KPJ? Da li će to biti dovoljne usluge da ga zauzvrta Amerikanci ne izruče komunistima u Jugoslaviji?

U septembru 1945. pozvan je na prvo saslušanje u Alteting u Bavarskoj, na kome je američkoj službi C.I.C. dao podatke o svom radu i službovanju u policiji, s posebnim osvrtom na period okupacije. Narednog meseca je uhapšen i upućen u logor u Garmischpartenkirchen, a odatle prebačen u Dachau. U januaru 1946. službenik C.I.C. saopštio mu je kakve ga optužbe terete. No, dok su Jugosloveni tragali za Špilerom i tražili od nemačkih vojnih vlasti njegovo izručenje, Špiler je za C.I.C. pisao opsežne izjave o celokupnom svom radu u policiji, o saznanjima koja je tokom rata stekao, o ličnostima i prilikama u Jugoslaviji. To se odužilo i završilo izradom posebnog elaborata o komunizmu u Jugoslaviji, o organizaciji, ciljevima, vodećim ličnostima, taktici i metodama rada KPJ. Bio je to obiman rad Juraja Špilera u kome je iskusni policajac pretočio svoje znanje stečeno tokom dvadesetogodišnjeg rada. Smatrao je to svojim doprinosom »opštoj borbi protiv komunizma«, tražeći u tome spas i nove saveznike.

Interniran u logoru, dok je poput mnogih drugih krivaca sa strahom očekivao šta će se dogoditi, Špiler je po ko zna koji put razmišljao o svom životnom putu koji ga je doveo u tu situaciju. Bio bi to sigurno iz osnova drugačiji život da je ostao u Visokoj tehničkoj školi i da je postao brodogradilišni inženjer. U mladosti su ga privlačili: sokolsko društvo, planinarski klub, pevačko društvo »Lisinski«, kao student je bio član kluba »Strossmayer«, zatim neko vreme član Samostalne demokratske stranke. Ali više od svega bio je opsednut policijskom službom, oduševljavao se policijskim pozivom, što je imalo sudbonosne posledice na njegov dalji rad i život.

Čitave dve decenije izgledalo je da mu je to određeno donelo ono što je želeo: dinamičan posao, uspešnu karijeru, vlast i za vreme okupacije neslućenu moć. Uvek u službi vladajućeg poretka — pre i za vreme rata, sa priznanjima za lojalnost i revnost, sa sijaset pohvala, nagrada i odlikovanja.* Četiri puta je bio ranjen:

* Špiler je više puta pohvaljivan i nagrađivan pre rata i za vreme okupacije. Dobio je i više odlikovanja: pre rata Orden Svetog Save (1934.

pre rata u sukobu sa ustaškim teroristima, u aprilu 1941. u Novom Sadu od mađarskih vojnika i 3. januara 1943. u Bečkerek, kada ga je dva puta ranio Žarko Turinski, sekretar Okružnog komiteta KPJ za severni Banat. Sa profesionalnog, policijskog gledišta, mogao je biti zadovoljan razvojem koji mu je na kraju doneo titulu komandanta javne bezbednosti i čin pukovnika. No šta je sve to vredelo kada je krajnji ishod bio negativan. Jer, posle svega, nalazio se interniran u logoru, u potpunoj neizvesnosti, krajnje zabrinut za svoju sudbinu.

Suočen sa sobom, praveći bilans pređenog puta u svetlu minulih događaja, teško je bilo doneti bilo koji drugi zaključak osim da je uvek bio na pogrešnoj strani — onoj koja gubi, koju je društveni razvitak osudio na poraz. Čitavih 17 godina bio je u službi monarhofašističkog poretka koji je na kraju doživeo slom. Istina, u to kritično doba 1941. godine blagovremeno je napravio zaokret povezavši se sa folksdojčerima, što mu je omogućilo da preživi slom kraljevine i obezbedi za sebe nove, visoke funkcije za vreme okupacije. Pokazalo se, međutim, da i vladavina tih novih gospodara, Nemaca i folksdojčera u čiju je službu stupio i čiji je poredak u Banatu branio, nije dugog veka.

Kola Hitlerove Nemačke srljala su u provaliju. Zato je pred kraj okupacije opet morao da brine za svoju sudbinu. Očekivalo se iskrcavanje Engleza na Jadranu, objedinjavale se snage četnika, ljotićevaca i svih ostalih grupacija koje su želele vaskrsavanje stare Jugoslavije. Tu je i Špiler potražio izlaz i spas. Ostvarujući saradnju sa tim snagama, pozivao se na činjenicu da je pre rata bio u državnoj službi Kraljevine Jugoslavije, a službovanje u Banatu bilo je u sklopu režima u okupiranoj Srbiji. Kao što se u aprilu 1941. progasio folksdojčerom i priklonio Nemcima, tako je 1944. gradio most prema pobornicima stare vlasti. Međutim, Hitlerova Nemačka, folksdojčeri, četnici, ljotićevci i ostali saradnici okupatora doživeli su potpuni slom. Sa njima i Špiler. Prvi je slom (1941. godine) preživeo, drugi mu nije ništa dobro obećavao. Sem, možda, varljivje nade na poslednju šansu: antikomunizam Amerikanaca.

Kada je u logoru popunjavao upitnik za internirane,

godine, a za vreme službovanja u Banatu nemačke ordene: Krst za ratne zasluge (bez mačeva), Krst za ratne zasluge 2. klase sa mačevima i Krst za ratne zasluge sa mačevima 1. klase. Bio je i nosilac značke za ranjavanje koju je dobio posle ranjavanja u januaru 1943. od metka Žarka Turinskog. Tada je, za istu akciju, dobio i novčanu nagradu od 10.000 dinara.

Juraj Špiler (više nije bio Georg Spiller) dao je na kraju odgovore i na sledeća pitanja:

— Da li je folksdojčer? — Ne.

— Da li želi da se vrati u svoju zemlju? — Ne!

— Da li želi da ostane u Nemačkoj? — Da. U Bavar-skoj.

U Jugoslaviji je, u međuvremenu, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača proglasila dr Juraja Špilera ratnim zločincem i zahtevala da za počinjene zločine odgovara pred jugoslovenskim narodima. Špiler je okrivljen za sledeće zločine: ubistva, sistematski teror, interniranje građana pod nehumanim uslovima, mučenje građanskih lica, razaranja i oštećenje verskih, dobrotvornih i prosvetnih zgrada i spomenika, namerno rušenje, paljenje i pustošenje nepokretne i pokretne imovine i pljačke*.

Državna komisija je utvrdila da je Špiler planirao i organizovao tzv. akcije čišćenja terena, a mnogima od njih i lično rukovodio i tada fizički zlostavljao i mučio nevine ljude, žene i nejaku decu. Organizovao je tzv. udarnu grupu od odabranih policijskih agenata, koja je pod njegovim neposrednim rukovodstvom učestvovala u svim važnijim policijskim akcijama, saslušavanju, u hapšenju, odvođenju hapšenika u zatvore i u koncentracione logore, u mučenju, ubijanju, streljanju i vešanja zatvorenika i taoca.

Špiler je, kaže se dalje, vršio masovna hapšenja ne samo onih koji su bili sumnjivi nego i članova njihovih porodica i drugih nedužnih lica. Špilerov saradnik, policijski agent Krsta Kozlovački, naveo je primer jedne takve akcije u selu Vojvoda Stepe: »Tamo smo hapsili redom, jer nismo imali nikakvih konkretnih podataka. Tek smo tamo, na licu mesta, delili narod na razne grupe, tukli smo omladinu, jer je Špiler računao da će na taj način izazvati provalu. Ali uspesi su bili vrlo slabi.« Jedna od velikih policijskih akcija na terenu, kojom je

* Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača organizovala je veoma opsežnu akciju prikupljanja podataka i dokaza o mnogobrojnim Špilerovim zločinima izvršenim u okupiranom Banatu 1941—1944. godine. Na osnovu utvrđene odgovornosti Juraja Špilera, najpre ga je za ratnog zločinca proglasila Pokrajinska komisija za Vojvodinu (odluka F broj 1314 od 1. aprila 1946), a zatim i Državna komisija (odluka F broj 10.749 od 10. maja 1947).

Mnoštvo podataka, dokumenata i drugih dokaza o zločinačkoj ulozi Juraja Špilera nalazi se i u elaboratima Državne komisije za ratne zločine: »Sistematski teror«, »Masovna ubistva«, »Koncentracioni i radni logori«, »Deportiranje za inostranstvo«, »Zločini protiv imovine«, »Razaranja i oštećenja verskih, prosvetnih i historijskih zgrada i spomenika«.

neposredno rukovodio Špiler, sprovedena je u selu Višnjićevu od 23. do 26. januara 1944. godine. Tada je uhapšeno 166 lica, koja su u zgradi opštine Špiler i njegovi policajci tako teško zlostavljali da su — posle odlaska policajaca i odvođenja žrtava — seljani iz tih prostorija izbacili nekoliko lavora usirene krvi.

Mnogobrojni Špilerovi zatvorenici koji su ostali živi dali su pred Komisijom potresne izjave o mukama kroz koje su prošli. Dugogodišnji policajac je stručno razradio i primenjivao takve sisteme fizičke torture, koje ljudska mašta teško može zamisliti. Upotrebljavao je oko 60 metoda mučenja, počev od uobičajenih, »primitivnih« načina kao što su šamaranje, udaranje, batinanje, do vrlo rafiniranih metoda fizičke i psihičke torture kakve je mogao smisliti, naređivati i sam primenjivati samo fanatični zločinac i sadista.

Za vreme saslušavanja policajci su iznenada zadržavali hapšenice uvežbani udarac pesnicom u vilicu, stavljali im igle pod nokte, čupali im nokte, sekli im kožu na prstima, lomili im prste, primoravali ih da jedu so a zatim ih mučili žeđu. Davili su ih sipajući im vodu u usta, pekli im pojedine delove tela cigaretom, prinisili usijano železo očima, hapšenice stavljali pendrek u polni organ, muškarcima vešali tegove o mošnice.

Jedan od Špilerovih »specijaliteta« bilo je »vruće pendžetiranje«. Zatvoreniku bi naredio da skine obuću i legne na klupu, a policajcima da ga vežu za nju i namažu mu tabane uljem. Zatim su ga primicali užarenoj peći sve dok mu se tabani nisu priljubili uz usijano gvožđe i počeli da se prže, uz zapomaganje zatvorenika i nesnosan smrad izgorelog mesa. Takvo pendžetiranje iskusili su, između ostalih, železnički činovnik Rajko Rakočević i advokatski pripravnik Milivoje Kalezić iz Zrenjanina.

Omiljeni način sadističkog izživljavanja Juraja Špile-
ra bilo je mučenje zatvorenika strujom ili kako su to njegovi policajci nazivali elektriziranje. Aparat se nalazio u prostoriji za mučenje zatvorenika u Prefekturi policije za Banat u Bečkereku, ali su ga i nosili sobom na teren kada su odlazili na akcije hapšenja i »čišćenja terena«. Obično su to činili Špiler ili njegov revnosni saradnik Vilhelm Jozef. To je bio jedan od najtežih načina mučenja, jer je elektriziranje izazivalo teške poremećaje u organizmu žrtve.

Špiler je uživao i u psihičkom slamanju hapšenika. Činio je to na razne načine, pretnjama, ucenama, dovođenjem zatvorenika da gleda mučenje drugih, da sluša krike zlostavljanih, vrlo živim opisivanjem muka koje

čekaju žrtvu, slikanjem tamnim bojama promašenog života zatvorenika — pogotovu ako mu stave na muke ili unište porodicu. Lekar Kamenko Aleksić je svedočio da je Špiler davao tvrdokornim hapšencima injekcije modiskop, mada su one zbog otrovnosti davno bile izbačene iz lekarske prakse. One su primenjivane kod rabijatnih umobolnika, a Špiler ih je upotrebljavao kod hapšenika zato što prouzrokuju slabljenje sopstvene volje i potčinjavanje tuđoj. Hteo je i na taj način da izvuče podatke od hapšenika, da ih lomi, da ih natera da priznaju ne samo ono što su činili nego i ono što nisu, kako bi im bile »odrezane« što teže kazne.

Ceo Banat je sa zgražanjem i gnušanjem pričao o užasima koje su u zatvorima i logorima doživljavali hapšenici. To zversko, brutalno iživljavanje imalo je takve razmere i strahotne oblike, da su tome prigovarali čak i pojedini okupatorski policajci.

U odluci Državne komisije za ratne zločine govori se o Špilerovoj ulozi u stvaranju koncentracionog logora u Bečkereku, o njegovom učešću u određivanju sudbine logoraša — u saradnji sa Gestapom, o zalaganju da se bolesnici u logorima ne leće nego da se ubijaju. »Naređivao je«, kaže se dalje, »da se za odmazdu vrše streljanja, a leševi streljanih žrtava vešaju po selima i gradovima radi zastrašivanja naroda. Sa svojim agentima i folksdojčerima priređivao je lov i hajke na ljude... Učestvovao je u donošenju odluka koje hapšenike treba oterati na prisilan rad u Nemačku... Naređivao je ili tolerisao pljačku, paljenje i uništavanje imovine privatnih lica, društava i ustanova, rušenje, oštećenje i sknavljenje pravoslavnih crkava, jevrejskih sinagoga, kao i pljačkanje crkvenih predmeta i uklanjanje odnosno uništavanje historijskih i kulturnih spomenika... Plakatima i govorima pozivao je srpsko stanovništvo u Banatu na pokornost okupatoru... Vršio je hapšenje članova porodica odbeglih građana, koji su zastrašeni terorom i zločinima okupatora bežali od svojih kuća, pa su članovi njihovih porodica obično streljani.«

U Nemačkoj je u isto vreme radila Jugoslovenska delegacija za ratne zločine kod USFET-a kojom je rukovodio potpukovnik Andrija Pejović. Ona je od 1945. godine tragala za ratnim zločincima koji su krajem rata pobjegli iz zemlje i prikrivali se u američkoj okupacionoj zoni, pre svega u logorima ratnih zarobljenika. Na osnovu odluka i dokaznog materijala Državne komisije za ratne zločine, delegacija je tražila od američkih okupacionih vlasti izručenje ratnih zločinaca koje je otkrila. Među njima je bio i Juraj Špiler Duka.

»Istina«, pisao je kasnije Pejović, »trebalo nam je mnogo vremena i traganja da ustanovimo njegovo boravište i preduzmemo odgovarajuće korake za traženje njegovog izručenja.«

Delegacija je raspolagala podacima po kojima je Špiler bio odgovoran za smrt oko šest hiljada ljudi, što je predloženo američkim okupacionim vlastima i na osnovu toga pokrenula pitanje radi izvođenja pred sud u Jugoslaviji. Američki islednici su u januaru 1946. saslušali Špilera i saopštili mu za kakve ga zločine terete Jugosloveni. Pejović je zapisao: »Kada su mu američke vlasti saopštile zbog čega to čine, protestovao je tvrdeći da je broj od šest hiljada preteran i nategnut — da je polovina od toga broja najviše što bi mu se moglo eventualno staviti na teret.«

Delegacija je 7. marta 1946. podnela zvaničan, dokumentovani zahtev za izručenje Špilera i u toku godine više puta intervenisala i protestovala zbog odugovlačenja postupka, ali sve je to ostalo bez rezultata. Američke nadležne vlasti su tek 9. januara 1947. dozvolile da Jugosloveni u logoru Dachau izvrše prvo informativno saslušanje, a 25. avgusta iste godine i drugo, dopunsko saslušanje. Uprkos tome što je slučaj bio jasan i što je u međuvremenu Špiler registrovan kao ratni zločinac i na listi Komisije Ujedinjenih nacija u Londonu, postupak se otego sve do kraja godine. Tako su od podnošenja zahteva do izručenja Špilera Jugoslaviji protekle pune dve godine*.

»Od 2. decembra 1947. nalazim se u istražnom zatvoru«, zabeležio je Špiler.

Došlo je vreme da Juraj Špiler polaže račune pred svojim narodom za sva nedela koja je počinio. U toku svoje dugogodišnje policijske karijere sve vreme je bio u službi neprijatelja naroda: monarhofašističkog režima stare Jugoslavije (1924 — 1941) i okupatorsko-kvislinškog poretka u Banatu (1941 — 1944). Menjao je gospodara kome je služio, ali ne i pravac svog delovanja, jer se vazda borio protiv interesa svoga naroda, protiv njegovih prava, napretka i slobode. Sve to vreme na njegovoj strani je bila sila, kojom se bezobzirno služio,

* Špilera su prvi put u logoru Dachau (9. januara 1947) saslušali kapetan Slavoljub Đorđević i poručnik Eri Vajs. Sačuvani su zapisnici oba Špilerova saslušanja u logoru Dachau, kao i prepiska Jugoslovenske delegacije sa američkim okupacionim vlastima o Juraju Špileru. Na osnovu zahteva jugoslovenske Državne komisije za ratne zločine, Špiler je registrovan kao ratni zločinac na listi Komisije Ujedinjenih nacija za ratne zločine u Londonu broj 55 redni broj 875.

naročito za vreme okupacije kada je počinio najteže zločine. Ta sila je na kraju kapitulirala — nije više bilo ni monarhofašističke vlasti ni Hitlerovog »novog poretka« — i Špiler je izgubio svoj oslonac. Nekada neprikosnoveni gospodar života i smrti desetak hiljada ljudi, silnik, strah i trepet Banata, postao je zatočenik istog onog zatvora u kome je više od tri godine neobuzdano žario i palio.

Špiler je ušao u islednikovu kancelariju unezveren, strahujući od osвете, od vraćanja duga za sve ono što je on činio sa uhapšenim pripadnicima NOP-a. Islednik mu je pokazao na svom stolu gomilu materijala i objasnio da su to dokazi o njegovim nedelima koje je prikupila Državna komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača. Upozorio ga je da će biti suočen sa preživelim hapšenima koje je mučio u zatvorima.

— Istražni postupak će biti korektan — naglasio je islednik — pa se očekuje da ni vi nećete otežavati istragu.

Špileru kao da to nije bilo dovoljno, hteo je da bude siguran, tražio je određenu potvrdu:

— Molim vas, recite da me nećete...

Zastao je, a islednik je završio rečenicu:

— tući, zlostavljati... Kao što ste vi postupali sa vašim hapšenima.

Kao policajac i islednik, Špiler je dobro zapamtio strašne prizore mučenja zatvorenika, nepodnošljivih bolova i patnji koje su trpeli. Mučitelj je bolje nego iko drugi znao kakve su to strahote i pri pomisli da bi i on morao proći kroz takve muke spopali su ga grčevi i oblio ga ledeni znoj.

— Odgovoriću na sva pitanja... Šta mi drugo preostaje? Moja bitka je ionako izgubljena.

Pogled mu je bio prikovan za islednikov sto, tj. za materijale Državne komisije za ratne zločine. Islednik je pogodio šta ga muči, pa mu je predočio da se tu nalaze naredbe, izveštaji i drugi dokumenti iz zaplenjene arhive, kao i izjave velikog broja svedoka.

— Na osnovu svega toga Komisija za ratne zločine vas je ovako okvalifikovala — rekao je islednik i pročitao:

— Špiler je najteži i najveći ratni zločinac Banata.

— Najokrutniji i najsvirepiji policajac koga je Banat zapamtio.

— Najveći krvolok, sadista, mučitelj i inkvizitor slobodoljubivog banatskog stanovništva.

Špiler je izjavio da je sve vreme bio u službi legitimnih vlasti, da je branio državu i vladajući poredak i da je postupao po važećim zakonima. Kao državni činovnik, policajac, suzbijao je aktivnost svih onih koji su nastojali da ruše postojeći mir i red, a to su pre svega bili komunisti.

U stvari, bila je to linija odbrane koju je zastupao pred jugoslovenskim islednicima na saslušanju u logoru Dachau, kada je izjavio: »Sve što sam za vreme rata radio, radio sam kao dugogodišnji jugoslovenski policijski službenik i to u smislu postojećih zakonskih propisa i naređenja dobijenih od mojih pretpostavljenih starešina.«

Što se tiče Banata, Špilerova linija odbrane sastojala se u nastojanju da proganjanje komunista za vreme okupacije prikaže neophodnim radi spasavanja naroda:

»Odmah po mome dolasku u Banat čuo sam i ustanovio da jedino pripadnici komunističkog pokreta izvršavaju dela koja je okupator označavao kao sabotaze i napade, te su mu davala povod za vršenje odmazdi. Osim toga stekao sam uverenje da bi nastavljanje i pojačavanje takvih akcija moglo dovesti u pitanje mir i red u Banatu i dati osnova za masovne represalije od strane okupatora, te sam odlučio da se u punoj meri posvetim sprečavanju i onemogućavanju takvih dela, kao i pokreta koji ih provodi.«

I islednik i Špiler su već prilikom toga prvog susreta bili načisto: istraga će potrajati. Ne toliko zbog shvatljive razlike između linije odbrane koju je izložio Špiler nasuprot kvalifikacijama njegovih dela koje je izrekla Državna komisija za ratne zločine, koliko zbog obima istrage jer su bili u pitanju izuzetno teški i mnogobrojni zločini.

Imao je Špiler zaista, tada i kasnije, da odgovori na mnoga pitanja — islednika Ozne, javnog tužioca, predsednika suda. Dugo je vremena trebalo da iskaže sve ono što je radio u Banatu od 1941. do 1944. godine. Suočavao se sa dokumentima o hapšenjima, akcijama, ubistvima, sa naredbama i proglasima o odmazdama, streljanjima i vešanjima koji su nosili njegov potpis; sa iskazima svojih saradnika, uhapšenih i saslušanih pre njega i sa njim; sa izjavama mnogobrojnih svedoka njegovih zločina; neposredno sa preživelim zlostavljanim hapšenjima koji su mu rekli istinu u lice i pokazali tragove mučenja; sa majkama ubijenih hapšenika koje su

iznosile potresne istorije stradanja svoje izgubljene dece.

Previše je bilo optužbi, dokaza i svedoka, isuviše krivičnih dela, nebrojeno žrtava i ucviljenih porodica. Sve se to odjednom sabralo kao konačan, tragičan bilans dela i života jednog izdajnika i ratnog zločinca. Pokušavao je Špiler da dà odgovore na pitanja, da objasni, da opravda ono što se opravdati nije moglo. Reagovanje unesrećenih, opšte ogorčenje prisutnih u sudnici, njihovo zgražanje i revolt, pritiskali su ga kao mora iako je bio ogrezao u zločinu. Bližio se kraju jedan promašeni život, stavljen u službu zla, obeležen katastrofalnim posledicama.

»Bio sam, priznajem, beskompromisan, strog, a katkad i grub«, pokušavao je da objasni Špiler. »Taj moj rad pratile su pojave koje nisu rezultirale iz moje volje, a niti odgovarale mojem gledanju na stvari, bile su to pojave koje donose sobom rat i okupacija kao takvi, a sprečavanje kojih je bilo van mojih moći. Kao svugde, tako je i u Banatu Moloh rata nesumnjivo tražio svoje žrtve... U svom rezonovanju držao sam da je glavno da se nad glavama našeg naroda u Banatu ne spusti ona oluja koja je inače besnela u svim drugim krajevima naše zemlje i tražila strahovite žrtve.«

Ali činjenice su govorile drugo. Islednik, tužilac, sudija postavljali su konkretna pitanja i tražili su od Špilera tačne odgovore, a ne tirade.

— Da li su lica za koje je postojao predlog za streljanje odnosno smrtnu kaznu izvođena ma pred koji sud?

— Nisu izvođena, a niti im je suđeno od ma kojeg suda.

— Zašto ste hapsili i decu?

— I najmanje dete je sposobno da bude kurir.

Posle ovog Špilerovog objašnjenja, tužile je izneo podatke iz optužnog materijala kako je stari policajac na podao način pokušavao da iskuša decu i sazna od njih ono što ga je interesovalo. Izneo je i slučaj četrnaestogodišnjeg učenika Stevana Lakovića koji je tragično završio u zatvoru. Špiler je izjavio da ga je Josef Wilhem obavestio da je ovaj omladinac umro prilikom mučenja, pa je on, Špiler, naredio da se podnese izveštaj da je ubijen prilikom pokušaja bekstva. Da bi se izveštaj temeljio na »činjenicama«, agenti su ispalili hice u Lakovićevo telo.

Kada se govorilo o blokadi sela Višnjiceva, 23 — 26. januara 1944, i o hapšenju preko 160 ljudi, Špiler je izjavio: »Od njih je streljano oko 50, među kojima i učitelj Sveto Drobac i njegova žena.« Uhapšena je bila i devet-

naestogodišnja Mara Jakšić, koja je ostala živa. Ona je kao svedok opisala kako ju je Špiler terao da prizna da je član SKOJ-a, a kada to nije htela, onda je pristupio mučenju strujom, s tim što joj je jednu žicu prikopčao za nogu a drugu stavio u usta. »Dr Špiler je okretao ručicu aparata«, kaže Jakšićeva, »te me je struja tresla. Vrištala sam i ponekad gubila dah i tek tada su prekidali struju... Mučenje je trajalo do 11 časova noću.«

Pošto je i sam bio islednik, Špiler se za vreme istrage i sudskog procesa držao posebne taktike. Nastojao je da ostavi utisak čoveka koji je spreman da odgovori na sva pitanja i pruži sva potrebna objašnjenja. Pri tome je, naravno, procenjivao čime istraga raspolaže i priznavao ono za šta su postojali čvrsti dokazi. Policajac poznat po vanrednoj memoriji, »nije se sećao« mnogih svojih dela koja su ga teretila, dok ga dokazi nisu pritisnuli i »osvežili« mu pamćenje. Kada bi mu pročitali njegov izveštaj ili naredbu, bio je prinuđen da se okani negiranja ili izbegavanja priznanja i da kaže da je tačno onò što piše u dokumentu. Manevarski prostor mu je bio veoma sužen, jer je sačuvano mnoštvo dokumenata iz arhive Prefektуре policije za Banat, jer je bio sakupljen veliki broj izjava njegovih žrtava koje su ga teretile.

Osećajući koliko ga tereti lično učešće u mučenju hapšenika, Špiler je pokušao da se opravda izjavom da je to činio u manjem broju slučajeva. Međutim, odmah su ga demantovali svedoci — njegove žrtve. Svedoci Spaso Škondrić, Veselin Grozdanović i Slobodan Butić ispričali su kako su mučeni strujom i kako je lično Špiler okretao ručicu aparata za elektriziranje. Govorili su i drugi svedoci, opisujući kako su mučeni.

U novembru 1942. Špiler je izvršio mnogobrojna hapšenja u Gaju, Deliblatu, Dubovcu. Surovo je postupao sa majkama, ispitujući ih gde su im sinovi, preteći im kako će ih ubiti. Hapsio je i sasvim mlade, odveo kao taoce ljude i žene starije od 60 godina. Pozvan da se izjasni o tome, Špiler je rekao:

— Iz Deliblata ostalo mi je u pameti da smo tad uhapsili decu nekog Petrovića. Isto tako se sećam da smo jednom činovniku šumske uprave uhapsili decu i da je isti radi toga izvršio samoubistvo.

— Šta je bilo sa ovom decom posle?

— Njih smo sproveli u Bečkerek i vodili nad njima istragu i sećam se da su deca Petrovića ostala do kraja u logoru, dok za decu onog činovnika šumske uprave ne znam šta je bilo.

Špiler se i u ovom slučaju »nije sećao« i »nije znao«. A decu tog »činovnika šumske uprave«, odnosno šuma-

ra Stanka Beljina, Ružicu i Kamenka, sam je kasnije odredio za streljanje u grupi od 50 rodoljuba u Beloj Crkvi.

Ni starije nisu bile pošteđene zlostavljanja. Jedna od žrtava Špilerove bezobzirnosti bila je šezdeset petogodišnja Draginja Stefanović iz Neuzine, koju ni godine nisu spasile od sadističkog batinjanja. Za Špilera nije bila važna ni njena starost, ni da li je bila kriva, jer ona je bila majka Strahinje Stefanovića, sekretara Okružnog komiteta KPJ za južni Banat.

Za vreme suđenja Špiler je izjavio da se oseća krivim i priznao je mnoga svoja nedela, ali je pokušavao da umanjí svoju odgovornost u predlaganju i donošenju odluka o streljanju i upućivanju u logore. Javni tužilac ga je upitao da li je, s obzirom na visoku funkciju koju je vršio, mogao da ublaži te predloge i odluke.

— Jesam — oglasio je odgovor.

— A zašto niste to učinili?

— Ratna psihoza — odgovorio je Špiler.

Špiler je priznao da je lično, kao organizator i učesnik, sproveo 120 policijskih akcija »čišćenja terena« i uhapsio oko 2000 do 2500 ljudi. Pričao je o velikoj akciji u selu Kumanovima u februaru 1942, koja je trajala 10 dana, o hapšenju oko 200 ljudi, streljanju 60 hapšenika i upućivanju ostalih u logore smrti, zatim o takvim akcijama u Idvoru, Margetici, Samošu, Ferdinu i drugim selima. Govorio je o hapšenjima talaca, njihovom streljanju i upućivanju u logore u Zrenjaninu i u Nemačkoj, gde su mnogi izgubili život. Opisao je kako su ubijeni Braca i Beba Petrov u Pančevu, zatim akciju u selu Pavlišu kod Vršca kada je ubijen Žarko Zrenjanin, kao i druge akcije širom Banata. Mada je izbegavao tačne odgovore, bio je na kraju prinuđen da prizna da je u logore odvedeno preko 10.000, a deportirano preko 9000 lica, da je lično učestvovao u mučenjima zatvorenika.

Pozvan da iznese sve što smatra svojom odbranom, Špiler je pokušao da objasni i opravda svoj rad ratnim prilikama i nastojanjima da održi red i mir, da bi na kraju rekao:

»Pri završetku ove izjave priznajem da je moj rad u Banatu imao izvesne žrtve u stanovitom pravcu, to kao čovek svakako žalim, jer to nije bila niti moja želja, niti moj cilj. Želeo sam samo da kao činovnik, kao policajac, sa svoje strane učinim sve što je u mojoj nadležnosti i moći da se u Banatu održi potpuni mir i red. Iz razloga, koje sam naveo na početku ove moje izjave, bio sam uveren da je to u interesu ovdašnjeg našeg naroda, a da su taj moj rad pratile neke pojave, uvetovane

vanrednim ratnim prilikama, okupacijom, nadalje u Banatu vladajućim naročitim prilikama, kao i općenito vladajućom ratnom psihozom, što nije moja krivica.

Svestan sam toga da je moj sadanji položaj vrlo, vrlo težak, no unatoč tome sa potpunim mirom polazim u susret budućnosti, spreman da, polagajući račune o svojim delima, za ista snosim i punu odgovornost.«

Na kraju, svodeći valjda ukupan bilans svoga rada i života posle svega što je izišlo na videlo, špiler je izjavio:

»Ja sam bio, gospodine tužioče, u velikoj zabludi. Mislio sam da ćemo ovim masovnim terorom slomiti sav taj otpor, svu tu borbu. Mi smo imali dosta uspeha u hapšenjima i otkrivanjima, ali mi je sada sasvim jasno da smo postizali samo delimične i privremene rezultate, a da u krajnjoj liniji uspeha nismo imali.«

U svojoj završnoj reči javni tužilac Branko Šinžar istakao je da je Špiler kao policajac pre rata bio u službi nenarodnog režima, a za vreme rata u službi okupatora. Kao komandant javne bezbednosti Banata počinio je mnogo nedela i zverstava nad narodom koji se borio za slobodu. Špiler je sam priznao da su hapšenici mučeni na 30 raznih načina. Međutim, u toku saslušanja svedoka utvrđeno je da je tih metoda bilo oko 60. On je dao predloge za 1100 streljanja i 6000 hapšenja i sprovođenja u logore. Optuženi Špiler je produžio svoje zločine čak i onda kada je nemačka ratna mašina trpela poraze, jer je smatrao, kako to sam priznaje, da će uz pomoć Draže Mihailovića i inostrane reakcije ostati na položaju na kome se nalazio.

Suđenje grupi ratnih zločinaca za ratne zločine počinjene u okupiranom Banatu sa dr Jurajem Špilerom na čelu trajalo je od 24. novembra do 2. decembra 1948. godine. Vrhovni sud Autonomne Pokrajine Vojvodine izrekao je, 2. decembra, presudu kojom je dr Juraj Špiler osuđen na smrt*.

* Grupu optuženih ratnih zločinaca sačinjavali su: Juraj Špiler, komandant javne bezbednosti Banata; Karl Heim, zamenik komandanta »Deutsche Mannschafta«; Novak Durić, predsednik opštine u selu Rumanje; Aleksandar Marčićev koji je dostavio spisak imena saradnika po kome je Špiler vršio hapšenja u selu Neuzini; Vidosava Protić koja je odala Špileru Žarka Turinskog; Despot Radivojev koji je saradivao sa Špilerom i izdao Serva Mihalja, sekretara Okružnog komiteta KPJ za severni Banat. Proces je održan u Zrenjaninu pred Krivičnim većem Vrhovnog suda Autonomne Pokrajine Vojvodine (predsednik Petar Varga i pomoćnici Stanko Kompić i Antal Stari), a javni tužilac je bio Branko Šinžar. Na dan 2. decembra 1948. osuđeni su: Juraj Špiler na kaznu smrti vešanjem, trajni gubitak političkih i građanskih prava i

Suđenje je održano u gradu koji je, umesto starog naziva Petrovgrad — pre rata, odnosno Veliki Bečke-
rek — za vreme okupacije, dobio ime Zrenjanin. Bilo je u tome simbolike koja je odslikavala ishod borbe dva nepomirljiva protivnika: komunista i narodnih boraca za slobodu s jedne i policije u službi okupatora i fašizma. Jednu je stranu oličavao Žarko Zrenjanin, koji je istina pao kao žrtva Špilerove policije, ali je njegova borba pobedila i glavni grad oslobođenog Banata dobio je njegovo ime. Protivničku stranu je predstavljao Špiler koji je, uprkos moći koju je imao, na kraju izgubio bitku i dočekao da mu narod sudi u slobodnom Zrenjaninu.

konfiskaciju imovine: Karl Heim na kaznu smrti streljanjem; ostali na vremenske kazne, i to: Novak Durić na 15, Aleksandar Marčičev na 20, Vidosava Protić na 14 i Despot Radivojev na 17 godina.

KAZALO IMENA*

Milan AČIMOVIĆ, ratni zločinac, policijski službenik. Ministar unutrašnjih poslova u vladi Milana Stojadinovića do kraja 1938. Predsednik kvislinške Komesarske uprave Srbije 1941. i Nedićev ministar unutrašnjih poslova. Jedan je od delegata Draže Mihailovića za vezu sa Nemcima i ostalim kvislinzima. Poginuo 1945. u četničkom rasulu na Zelengori.

Petar ALDAN, student, član KPJ. Godine 1941. u zatvoru u Pančevu, postao agent Gestapa, a zatim pušten na slobodu da tajno radi protiv KPJ i NOP-a u Banatu. Nanio znatne štete NOP-u. Ubijen 1944. godine u Novom Pazaru.

Paul BADER, nemački general. Nasledio generala Franza Böhmea i u novembru 1941. imenovan za glavnog komandujućeg generala i zapovednika Srbije do septembra 1943. Izradio plan operacija u Srbiji protiv ustanika 1941. Od oktobra 1943. komandant 21. armijskog korpusa u Albaniji.

Radoslav GRUJIĆ, »Crni Rada«, član KPJ, uhapšen i u zatvoru u leto 1942. počeo raditi za policiju. Izdao veći broj drugova i skrovišta partizana i ilegalaca. Krajem 1943. Špiler ga sklonio u Nemačku.

Karl HAJM, ratni zločinac, za vreme okupacije zamenik komandanta folksdojčerske oružane formacije »Deutsche Mannschaft«. Osuđen 1948. na smrt.

Hans HELM, SS-potpukovnik i ratni zločinac. Za vreme okupacije šef egzekutivne službe Gestapa u Beogradu i policijski ataše pri nemačkom poslanstvu u NDH u Zagrebu. Inicijator i organizator masovnih pogubljenja u Zrenjaninu, Pančevu, Beogradu i drugim gradovima. U decembru 1946. osuđen na smrt.

Sep JANKO, ratni zločinac, od 1939. godine na čelu »Kulturbunda«. Hitler ga postavio za vodu nemačke narodnosne grupe (Volksgruppenführer) u Jugoslaviji. Odgovoran za masovna hapšenja, deportacije i ubistva na području Banata. Pred kraj rata pobjegao u inostranstvo.

* Kvalifikacija ratnog zločinca dana je prema podacima koji su bili dostupni, mada je moguća greška.

Dragomir Dragi JOVANOVIĆ, ratni zločinac, predratni saradnik nemačke obaveštajne službe i jedan od najodanijih poverenika Gestapa. Po kapitulaciji Jugoslavije 1941. godine izvanredni komesar Uprave grada Beograda, a kasnije upravnik grada Beograda i šef bezbednosti u kvislinškom aparatu Srbije. Odgovoran za masovna hapšenja, deportacije i streljanja. Uoči oslobođenja Beograda pobjegao u Austriju, ali je izručen jugoslovenskim vlastima i 1946. osuđen na smrt.

Stevan JOVANOVIĆ, sekretar Okružnog komiteta KPJ za južni Banat, poginuo u borbi s policijom 25. decembra 1941. u Pančevu.

Nikola KARAVLA, saradnik okupatora u Pančevu; odao policiji skrovište Okružnog komiteta KPJ za južni Banat u martu 1942. Posle toga radio kao tajni agent Juraja Špilera. Osuđen posle oslobođenja na vremensku kaznu.

Krsta KOZLOVAČKI, podinspektor policijskih agenata u Bečkerek, član Špilerove Udarne grupe za borbu protiv KPJ i NOP-a, učesnik mnogih policijskih akcija u Banatu.

Alois KRAL, za vreme okupacije šef političkog odseka Predstojništva gradske policije u Pančevu. Petog marta 1942. ubio ga u Pančevu ilegalac Mita Živkov-Lala.

Oskar KREVEĆ, domaći Nemač, za vreme okupacije predstojnik gradske policije u Pančevu.

Oskar LANGER, komandant sreskog odreda Banatske državne straže i predstojnik gradske policije u Vršcu.

Josef LAP, za vreme okupacije na čelu kvislinške uprave Banata, najpre kao načelnik podbanskog nadleštva (1941), a zatim kao okružni načelnik.

Stevan LEUDAR, policijski činovnik u Novom Sadu, u aprilu 1941. streljali ga mađarski okupacioni vojnici.

Agata LIBMAN, folksdojčerka, radnica iz Pančeva, radila za NOP. U zatvoru sve priznala i puštena na slobodu da radi kao tajni agent za Špilera. Suđena posle oslobođenja.

Peter LUTZ, policijski agent u Zrenjaninu, član Špilerove Udarne grupe za borbu protiv NOP-a u Banatu.

August von MEYSZNER, ratni zločinac, general SS-a i policije. Od početka 1942. godine komandant policije u okupiranoj Srbiji. Odgovoran za masovan teror, deportacije i pogubljenja. Uхваćen posle rata i osuđen na smrt. Pogubljen 1947. godine.

Dragoljub-Draža MIHAILOVIĆ, ratni zločinac. Pre rata generalštabni pukovnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Posle kapitulacije jugoslovenske vojske 1941. organizovao četničke formacije, stavivši im se na čelo. Nije uspio pokušaj rukovodstva NOP u jesen 1941. da ga pridobije za saradnju u borbi protiv okupatora. Stupio u pregovore s Nemačima za zajedničku borbu protiv NOP, održao svaki vid saradnje s okupatorom na toj liniji, dobivši podršku svih kraljevskih vlada u emigraciji 1941 — 1944. kao i nekih savezničkih vodećih krugova. Provodio

velikosrpsku politiku, bio za uništenje nacionalnih manjina, za podređen položaj ostalih naroda Jugoslavije. Od početka 1942. godine do sredine 1944. bio ministar u svim vladama u emigraciji i dobio čin armijskog generala. Odgovoran za mnogobrojne zločine koje su njegovi četnici izvršili nad stanovništvom samostalno i u službi okupatora. Njegove preostale snage razbijene su 1944. pa se Mihailović s najbližim saradnicima odmetnuo u planine. Uхваćen 1946. i osuđen na smrt.

Karl PAMER, SS-poručnik, šef ispostave Gestapa u Novom Sadu (1941) i Zrenjaninu (Bečkereku); zajedno sa Jurajem Špilerom bio organizator borbe protiv KPJ i NOP-a i terora nad stanovništvom u Banatu.

Boško PAVLOVIĆ, ratni zločinac; pre rata zapovednik policijske državne straže u Zagrebu, za vreme okupacije pomoćnik komandanta »Srpske državne straže« i državni podsekretar u Nedićevoj kvislinškoj vladi. Jedan od glavnih organizatora terorističkog policijskog aparata u okupiranoj Srbiji. Odgovoran za masovna hapšenja, deportacije i streljanja. Uhapšen posle rata i 1946. osuđen na smrt.

Ernst PELIKAN, domaći Nijemac, bivši aktivni žandarmejski oficir Austro-Ugarske. Za vreme okupacije je najpre šef Odsaka javne bezbednosti u Banatu (1941. do februara 1942) a zatim komandant Državne straže u činu pukovnika.

Borislav PETROV, sekretar Okružnog KPJ za južni Banat, poginuo u borbi sa nemačkom vojskom i folksdojčerskom policijom u Pančevu 7. ožujka 1942.

Vidosava PROTIĆ, odala policiji skrovište Žarka Turinskog, sekretara Okružnog komiteta KPJ za severni Banat, posle čega ga je policija ubila. Posle oslobođenja osuđena na 14 godina zatvora.

Franc RAJT, policijski funkcionar i ratni zločinac. Član Kulturbunda od 1931. godine. Posle nemačke agresije komesar sreza Novi Bečej, zatim načelnik upravnog odeljenja kvislinške uprave u okupiranom Banatu, te u proleće 1942. prefekt policije. Kao organizator, naredbodavac i rukovodilac celokupne kvislinške policijske službe odgovoran za teške ratne zločine počinjene u Banatu 1941 — 1943. godine. Osuđen na smrt u lipnju 1947, u Zrenjaninu.

Hans SCHRÄDER, SS-kapetan, šef ispostave Gestapa u Zrenjaninu, učesnik policijskih akcija u okupiranom Banatu.

Strahinja STEFANOVIĆ, sekretar Okružnog komiteta KPJ za južni Banat. Noću 4/5. studenog 1942. kada je sa Zarkom Zrenjaninom bio opkoljen od policije u selu Pavliš kod Vršca, počinio samoubistvo da ne bi živ pao policiji u ruke.

Georg STANDHAFT, domaći Nijemac, policijski agent u Zrenjaninu, član Špilerove Udarne grupe za borbu protiv NOP-a u Banatu, učesnik mnogih policijskih akcija.

Karl STECER, SS-narednik, pripadnik ispostave Gestapa u Zrenjaninu, učesnik mnogih policijskih akcija protiv aktivista NOP-a.

Bogdan TEODOSIN, ilegalac, sekretar Mesnog komiteta KP u Zrenjaninu i član Okružnog komiteta; 6. avgusta 1941. u sukobu sa policajcima na ulici u Zrenjaninu, najpre teško ranio jednog policajca, a zatim izvršio samoubistvo.

Jozef dr TRIŠLER, domaći Nemač iz Novog Sada, jedan od poznatih rukovodilaca folksdojčerskog Kulturbunda i pomagač Špilera.

Žarko TURINSKI, sekretar Okružnog komiteta KPJ za severni Banat, poginuo u borbi sa policijom u Zrenjaninu 3. januara 1943.

Harald TURNER, savetnik nemačke uprave OS u Srbiji. Načelnik Upravnog štaba vojnoupravnog komandanta okupirane Srbije 1941. godine. Odgovoran za masovna hapšenja, deportacije i streljanja. Osuđen na smrt 1947. godine.

Todor VOJNOVIĆ, upravnik policije u Novom Sadu do aprila 1941. godine.

Josef WILHELM, inspektor policijskih agenata u Komandi javne bezbednosti okupiranog Banata. Blizak saradnik Juraja Špilera. Sudelovao u mnogobrojnim policijskim akcijama u Banatu, u saslušanju i mučenju hapšenika.

Johan WIST, domaći Nemač iz Vojvodine, jedan od rukovodilaca folksdojčerskog »Kulturbunda« i pomagač Špilera.

Žarko ZRENJANIN, sekretar PK KPJ Vojvodine, član CK KPJ i narodni heroj, rukovodio NOB u Vojvodini do pogibije 4. novembra 1942. u selu Pavlišu kod Vršca. Od 23. decembra 1946. Petrovgrad (Veliki Bečkerek) nosi njegovo ime.

IZVORI I LITERATURA

Arhivska građa

Arhiva policije Kraljevine Jugoslavije, Zagreb, Beograd, Novi sad.

Arhiva Prefektуре policije za Banat 1941 — 1944, Novi Sad, Zrenjanin.

Arhiva kvislinške vlade Milana Acimovića i Milana Nedića, Beograd.

Arhiva Specijalne policije, Beograd.

Arhiva BdS (centrale SD-a i Gestapa za Srbiju) Beograd.

Arhiva KP, SKOJ-a i NOP-a Vojvodine, Novi Sad, Zrenjanin.

Folksdojčerska arhiva, Novi Sad, Beograd.

Objavljena građa

Zbornici dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Vojnoistorijski institut, Beograd.

Kvislinška štampa 1941 — 1944, Beograd, Novi Sad, Zrenjanin.

Istražni i sudski materijal

Istražni i sudski materijal dr Juraja Špilera iz 1947 — 1948. godine, Novi Sad, Zrenjanin, Beograd.

Istražni i sudski materijal Franca Rajta iz 1947. godine, Beograd.

Materijal Državne komisije za ratne zločine

Odluke o proglašenju dr Juraja Špilera za ratnog zločinca, Novi Sad, Beograd.

Dokazni materijal — izjave svedoka, Zrenjanin, Novi Sad. Elaborati: Masovna ubistva, Sistematski teror, Koncentracioni i radni logori, Deportovanje u inostranstvo, Zločini protiv imovine, Razaranja i oštećenja verskih, prosvetnih i historijskih zgrada i spomenika, Novi Sad, Beograd.

Akta Jugoslovenske delegacije za ratne zločine kod USEET 1946. i 1947. godine u vezi sa izručenjem ratnog zločinca J. Špilera i akta nadležnih američkih vojnih vlasti o Špileru.

Literatura

Božović Branislav, *Odgovor je ne*, Narodna knjiga, Beograd, 1977.

Đurić Dušan, *Špiler* — *TV Šicer*, Večernje novosti, Beograd, 19. IV — 9. V 1976.

Momčilović Đorđe, *Kako do brigade*, Kikinda, 1976.

Momčilović Đorđe, *Pod jednom zastavom*, Dnevnik, Novi Sad, 1968.

Pejović Andrija, *Kraj Milana Nedića*, Borba, Beograd, 21.6. 1969.

Špiler — *krvnik Banata*, Dnevnik, Novi Sad, 19. II — 28. 4. 1967.

SADRŽAJ

PAVLE DURIŠIĆ	5
Predgovor	7
Najprije u ustanku, a potom neprijatelj ustanka	11
Dražin vojvoda — talijanski suradnik	28
Njemački zatočenik, a zatim suradnik	73
Razlaz s Mihailovičem i slom četničke organizacije	86
Kazalo imena	103
Izvori i literatura	113
LOVROHACIN	115
Predgovor	117
Curriculum vitae	121
Proces u Ljubljani	139
Presuda i izvršenje kazne	196
Kazalo imena	203
Izvori i literatura	207
JURAJ ŠPILER	209
Predgovor	211
Juraj postaje Georg	215
Špiler i njegovi agenti	253
Iskusni obaveštajac	266
Begunac i emigrant	281
- Kazalo imena	295
Izvori i literatura	299